

XLI.

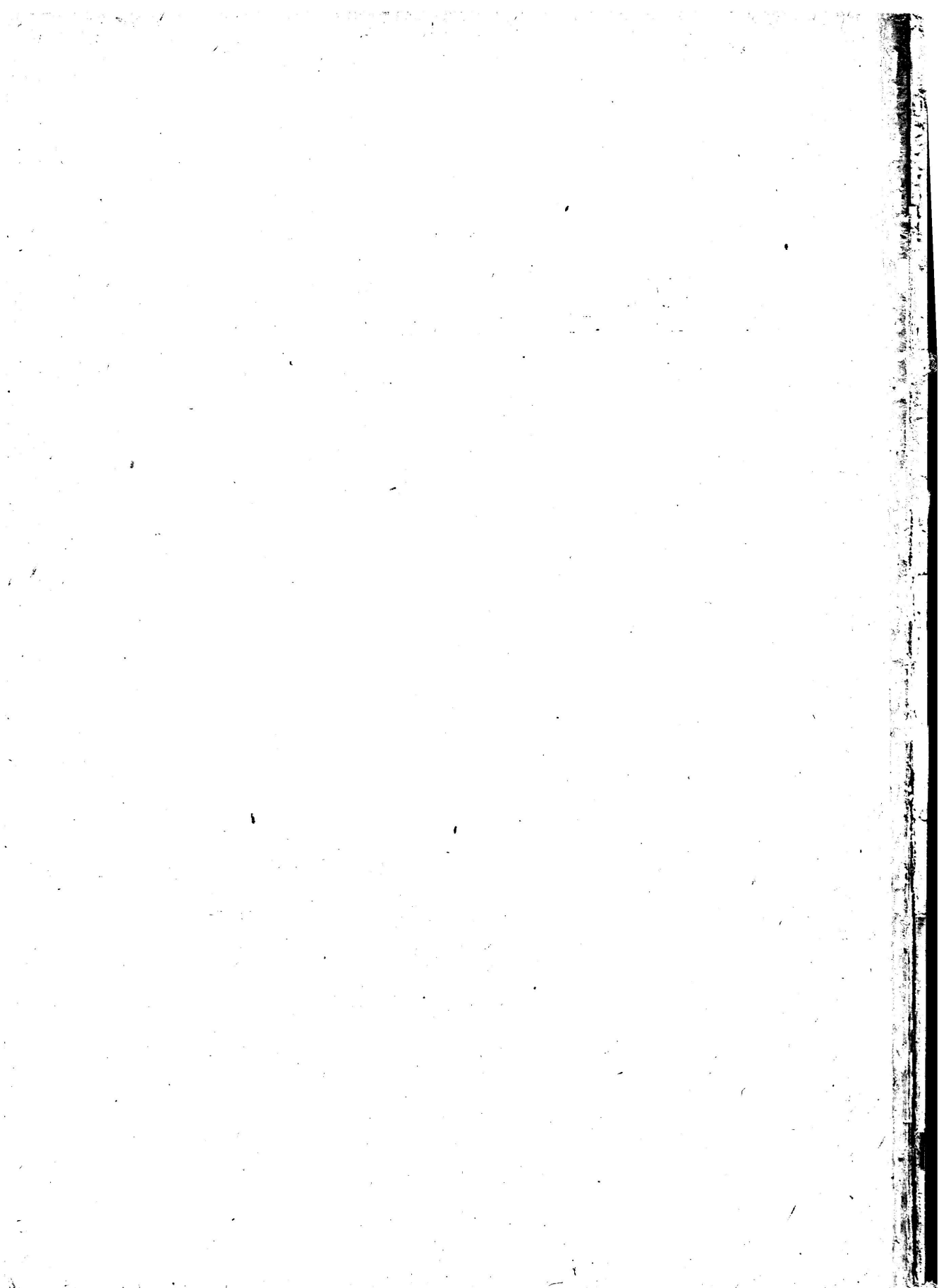
1959.

NÉPRAJZI ÉRTEŚÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

1959

XLI.

1959.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

1959

Főszerkesztő:

DOMANOVSKY GYÖRGY

Szerkesztőbizottság:

BODROGI TIBOR, SÁNDOR ISTVÁN, SZENDREY ÁKOS, VARGYAS LAJOS

Szerkesztő:

SZOLNOKY LAJOS

TARTALOMJEGYZÉK

VARGYAS LAJOS : Kutatások a népballada középkori történetében. III. A „Kőműves Kelemen” eredete. — Der Ursprung der Ballade von der eingemauerten Frau..	5
SOPRONI OLIVÉR : Bizánci hatások a felsőtiszai kerámiában. — Byzantinische Einflüsse in der Keramik des Gebietes der oberen Theiss.....	75
DIÓSZEGI VILMOS : A karagasz sámánhit etnikus egyöntetőségének kérdése. — Вопрос этнической однородности шаманизма у карагасов	145
AVASI BÉLA : A magyarországi tekerő hangkészlete. — Die Töne der ungarischen Drehleier	195
Tárgybemutatók	
GÁBORJÁN ALICE : A Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye. I. Csizmák. — Die Stiefelsammlung des Ethnographischen Museums zu Budapest.....	205
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS : Régly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye. — Коллекция этнографических предметов Антала Регуля	283
DÖMÖTÖR SÁNDOR : Lakodalmi kalácsaink néprajzához. — Zur Volkskunde der ungarischen Hochzeitskuchen	303
SZENDREY ÁKOS : Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1958. évi működéséről	323

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Szolnoky Lajos

Műszaki szerkesztő: Farkas Imre

Terjedelem: 28.7 (A/5 ív + 11 melléklet — Példányszám: 700

Akadémiai Nyomda Budapest, V. Gerlóczy u. — 49817/59 — Felelős vezető: Bernát György

Kutatások a népballada középkori történetében. III.**A „Kömvés Kelemen” eredete.**

A falba-épített asszony balladája majdnem száz éve foglalkoztatja az összehasonlító folklórkutatást. Amióta GROZESCU bedobta a vádat a köztudatba, hogy a magyar ballada románból fordított hamisítvány, folkloristáink szorgalmasan gyűjtötték a téma nemzetközi elterjedésére és összefüggéseire vonatkozó adatokat. A külföldi kutatókat pedig maga a téma izgatta: az építőáldozat költői feldolgozása. 1864 óta máig sok vélemény hangzott el a kérdésben; legáltalánosabb az az álláspont, hogy a ballada eredete a görögöknél keresendő. A magyar balladáról pedig immár 36 esztendeje leszögezte SOLYMOSSY, hogy a délszlávoktól vettük át. Ezt a megállapítást azóta minden magyar kutató elfogadta beleértve magamat is.

Azonban amilyen mértékben gyűltek az adatok arra nézve, hogy balladánk túlnyomó része középkori eredetű, legkésőbb a 14. sz. végéig került hozzánk, vagy alakult ki magyar földön, s jórésziük elterjedt a Balkánon is, (lásd az I—II. fejezetet) olyan mértékben támadt fel a kétely e megállapítással szemben. SOLYMOSSY érvelésében ugyanis jelentős szerepet kapott az az adat, mely egy híd feliratán olvasható nem messze a görög és délbalkáni változatokban szereplő Arta hídjától, hogy építője Demetriosz és *Manolesz* mester volt 1659-ben; innen származott volna a balkáni változatok Manole neve. Viszont ilyen későre e ballada keletkezése semmiképp sem tehető: minden ízében, hangjában, felépítése minden sajátosságában egyezik középkori balladáinkkal. Mikor aztán kiderült, hogy az építőáldozat verses megfogalmazása él a messze Kaukázusban is, és több részlethasonlóságot mutat balladáinkkal, valamint a korábban ismert mordvin adatokhoz is újabbak járultak, szükségesnek látszott újra felülvizsgálni az egész elképzelést. Annál is inkább, minthogy a korábbi megállapítások igen gyér összehasonlító anyag alapján születtek meg. SOLYMOSSY például mindössze 16 balkáni változathól — többnyire csak kivonathól ismert szövegek alapján — (és 13 magyarból) vonta le tanulságait. (Ebben szerepel a 2 cigány és a 2 aromun is, tehát az öt nyelvterületre egyenként 2—3 változat esik.) De még azok is, akik egy-egy nyelvterület anyagát alaposan ismerték (ARNAUDOV 57 bolgár változatot, BAUDBOVY a görögök legnagyobb részét.) a többiét csak egy-két szörványos adathól ítélték meg, s egyeseket, mint a magyart, alig, vagy egyáltalán nem. Elkerülhetetlenné vált tehát, hogy a hatalmas anyag egészét vegyük vizsgálat alá, legalább is lehetőségeink határai között, és így vonjuk le következtetéseinket.

Az az anyag, amelyet módunkban volt áttekinteni, a következő.

V á l t o z a t o k

MAGYAR

1. ZAGIBA, 70¹ Zsére Nyitra m. 2. RAJECZKY kézír.² Bodony Heves m. 3. KÁLM Sz II, 167³ Törökbecse Torontál m. 4. M. Sz. 6106. Válaszút Kolozs m. 5. Ethn. 1943, 251 Vajdakamarás Kolozs m. 6. Nyr 15, 287 Nyomát Marosszék 7. MNGY I, 174 Nyárádmente 8. MF 435a Siklód Udvarhely m. 9. Erd. nép. IV/2, 31 Enlaka Udvarhely m. 10. EA 2276, 8 Etéd Udvarhely m. 11. KRIZA 584 sz. Fehér-Nyikó mente Udvarhely m. 12. EA 2276, 10. Alsó-Rákos Udvarhely m. 13. MNGY III, 72 Kisbacon Udvarhely m. 14. Cs-V 5. sz. = Gr 113A Szentegyházafalu Udvarhely m. 15. SzNd 56. sz. = MF 1266 Gyergyóalfalu Csik m. 16. MF 1274a Szárhegy Csik m. 17. Ethn 1908, 105 = SzNd 124 = MSz 1225 Gyergyószárhegy Csik m. 18. SzNd 6. sz. Gyergyóremete Csik m. 19. MF 1275a Gyergyóremete Csik m. 20. Ethn 1911, 51 Borszék Csik m. 21. MSz 1486 Gyimes Csik m. 22. Z. Szle 1926/2. sz. Kászonyjakabfalva Csik m. 23. SzNd 122. sz. Kászontaltiz Csik m. 24. Muzsika 1929/3, 17 = Pásztortűz 1941/4, 211 = MF 1598d Ajnád Csik m. 25. Pásztortűz 1941/4 209 = MF 1611c Csikverebes Csik m. 26. KONSZA 121. sz. Lisznyó Háromszék m. 27. MF 89a Pürkerec Brassó m. 28. Bp. Napló 1900/159, 18 = Szék. Nemz. 1900 jun. 8. = MF 91a Pürkerec Brassó m. 29. Ethn 1902, 399 Pürkerec Brassó m. 30. Uo. 398 Pürkerec Brassó m. 31. MF 2489a + 2490a Trunk Moldva 32. MSz 6258. Klézse Moldva 33. F-J 2. sz. Klézse Moldva 34. DOM 5. sz. Bogdánfalva Moldva 35. DOM 6. sz. Trunk Moldva 36. MSz 6257. Lészped Moldva: Lelőhely nélkül: 37. ERD III, 151 38. BART IV. 3. (Valószínűleg Udvarhelyszék, Marosszék és környéke területéről.)

(Nem használható adatok: MF 539c „Kőműves Kelemen oláhu!; lejegyezhetetlen” felirattal, Zajzonból = Manole?; Erd. Muz. 5, 137 és 142 = SEBESI Jób hamisítványa; EA 2379, 17. Békés m. = gyűjteményekből kiírt szöveg; M. Nyj. 1957, 162 prózai mese, idegen mesei elemekkel átszőve, egyebekben teljesen a román Manole-ból. Trunk, Moldva. Nem vettem külön változatnak HORGER, 399-et, mely a 30-nak ugyanattól az énekestől két hónappal később felvett változata, és csak a kezdőformulában hoz új mozzanatot. Nem vettük fel adataink közé Berzsényi megjegyzését Kazinczyhoz írt leveléből: „Sok darabjaimmal úgy vesződöm, mint Vak Béla azon várával, melyet a Ság tetején akart építeni; amit nappal csinálok, éjjel leromlik.” (Nikla, 1809 nov. 25. Lásd Berzsényi Dániel összes művei. 1956, 527.) Kétségtelen ugyan, hogy ez az említés valami néphagyomány ismeretében történt, hiszen balladánknak ebben az időpontban még egyetlen lejegyzése sem volt ismeretes, (még a szerb VUK-változat sem), irodalmi hatás

¹ Zoborvidéken feljegyzett 4 versszak, melyből az elsőt közli dallammal. Ez egy Kodály-közölte erdélyi Kőműves Kelemen-dallam kétsorosra csonkult, romlott formája. Sokáig azt hittük, hogy újabban, irodalmi úton került a néphez a kiadványokból. Azonban a Görög Ilona szintén felbukkanó és kétségtelenül hiteles változatai (MF 3829 MANGA, valamint ZAGIBA, 71) más megvilágításba helyezték a kérdést. Közlebről megvizsgálva kiderült, hogy a Kodály-dallam más szöveg-kezdethez kapcsolódik; a zsérei szövegkezdet megvan ugyan más változatban, de nem így szóról szóra. Mindez valószínűvé teszi a feljegyzés hitelességét.

² Egy bodonyi asszony hallott parádi öregasszonytól befallazásról szóló éneket, mely „Dévaványával” kapcsolatos. Az adatot még nem sikerült ellenőrizni.

³ KÁLMÁNY, jegyzete szerint, néhány sorát jegyezte fel a balladának; sajnos nem közli őket. Folytatását nem tudta megszerezni.

lehetősége tehát ki van zárva. Azonban nem dönthető el belőle, hogy versre vagy prózai mondára vonatkozik-e, tartalmazta-e az építőáldozatot, vagy sem, s ha igen, olyan módon, mint balladánk, vagy csak olyan vázlatosan, mint az európa szerte ismert különböző mondák. Az előző esetben ez a nyugatdunántúli adat volna balladánk legelső említése az egész nemzetközi irodalomban és az egyetlen olyan magyar változat, amely nem Déva várával kapcsolatos.)

BOLGÁR

1. SZTOIN, Timok 3631. sz. Gorni-Csiflik, Belogradcsisko 2. SZTOIN, Timok 1437. sz. Csorlevo, Lomszko 3. ARN 47. sz. Sztrupen, Beloszlatsinszko 4. ARN 1. sz. Kumanicsevo, Koszturszko 5. VATEV SbNU 43 126. sz. Szuhodol, Szofijszko 6. ARN 50. sz. Szuhodol, Szofijszko 7. IVANOV SbNU 44 120. Ilienci, Szofijszko 8. SbNU 14, 34 5 sz. Szofijszko 9. ARN 9. sz. Lokorszko, Szofijszko 10. ARN 48. sz. Etropole 11. ARN 25. sz. Pirdop 12. SbNU 16/17, 141 = ARN 23. sz. Koprivcsica 13. SbNU 16/17 142 = ARN 24. sz. Koprivcsica 14. SbNU 46, 52 76 sz. Koprivcsica 15. ARN 41. sz. Hiszar, Szredna-Gora 16. ARN 26. sz. Szopot 17. SZTOIN, Szredna 44. sz. Novoszelo 18. SZTOIN, Szredna 9. sz. Gol-Zselezna 19. CSEHL SbNU 26 356 sz. = ARN 30. sz. Teteven 20. SZTOIN, Timok 358 sz. Glozsene, Tetevenszko 21. SZTOIN, Timok 148. sz. Jaglen, Lukovitszko 22. SZTOIN, Timok 1438. sz. Jaglen, Lukovitszko 23. ARN 54. sz. Lovcsanszko 24. SZTOIN, Szredna 47. sz. Szuhindol, Szevlievszko 25. SZTOIN, Szredna 43. sz. Krvenik, Szevlievszko 26. SbNU 14, 4 = ARN 31. sz. Gabrovo 27. ARN, Elenszko 29 B. sz. = ARN 35. sz. Gascsjuvci, Trevnenszko 28. SZTOIN, Szredna 46. sz. Draganovci, Elenszko 29. ARN, Elenszko, 29A. sz. = ARN 32. sz. Elena 30. ARN, Elenszko 29V sz. = Arn 34 sz. Sumaci, Elenszko 31. ARN, Elenszko 29G. sz. = ARN 33. sz. Lazarci, Elenszko 32. CSEHL SbNU 26 344. sz. = ARN 36. sz. Gorne-Orehovica 33. ARN 51. sz. Otune, Tetovszko 34. ARN 39. sz. Hadzsilari, Dobrudzsa 35. ARN 38. sz. Szilisztrenszo 36. ARN 40. sz. Hamamdzii, Dobrudzsa 37. ARN 27. sz. Berdjanszk, Szovjetunió 38. ARN 37. sz. Razgradszko 39. ARN 49. sz. Sumen 40. ARN 55. sz. Sumen 41. ARN 43. sz. Burgaszko 42. SZTOIN, Trakija 34. sz. Konsztantinovo, Burgaszko 43. SAPKAREV I/1 10. sz. = ARN 29. sz. Karnobat 44. ARN 28. sz. Beszarabszko, Jambolszko 45. SZTOIN, Trakija 39. sz. Mali-Trnovo 46. SZTOIN, Trakija 35. sz. Burgari, Vaszilikovszko 47. SZTOIN, Trakija 36. sz. Szatkjoj, Ljuleburgaszko 48. SZTOIN, Trakija 33. sz. Trnovo, Uzunkjuprijszko 49. ARN 22. sz. Szvilengrad 50. ARN 21. sz. Szjulakuj, Harmahlijszko 51. ARN 11. sz. Gajtandinovo, Nevrokopszko 52. ARN 53. sz. Haszkovo 53. SZTOIN, Trakija 37. sz. Derwent, Dedeagagszko 54. ARN 46. sz. Atkjoj, Gjumurdzsinszko 55. ARN 44. sz. Kuslanlii, Gjumurdzsinszko 56. ARN 45. sz. Juszjuk, Gjumurdzsinszko 57. SZTOIN, Trakija 38. sz. Karakadzali, Gjumurdzsinszko 58. ARN 57. sz. Enikjoj, Kszantijszko 59. ARN 19. sz. Arda, Ahu-Cselebijszko 60. ANG 26. sz. = SbNU 3,21 Usztovo 61. ARN 20. sz. Usztovo, Ahu-Cselebijszko 62. ARN 56. sz. Kat'rlii, Plovdivszko 63. SbNU 9 II, 76 = ARN 18. sz. Peruscica 64. SbNU I 304 sz. = ARN 17. sz. Radilovo, Pescserszko 65. ARN 16 sz. = m. f. STRAUZ 1892 I, 319 = ném. f. u. a. 1895,407 Csepino 66. ARN 10. sz. Lesko, Gorno-Dzsumajszko 67. ARN 8. sz. Kjusztendilszko 68. ARN 42. sz. Rodopszko 69. BUKOR 6. sz. Arda 70. SZTOIN, Rodop 12. sz. Junuzdere, Pasmanlijszko.

MACEDON

71. ARN 4. sz. Krusevo 72. ARN 13. sz. Bajrakli-Dzsumaja, Szerszko 73. ARN 14. sz. Szerszko 74. VERK 7. sz. = ARN 12. sz. Proszenik, Szerszko 75. ARN 15. sz. Szolunszko 76 ARN 52. sz. Lipus, Dojranszko 77. SZTOILOV 4. = SZTOILOV Pok. 317. sz. Lerinszko 78. ARN 3. sz. Prilep 79. ARN 5. sz. Galicsnik és Lazaropolje, Debrszko 80. ARN 6. sz. Tetovszko 81. ARN 7. sz. Rogacevo, Tetovszko 82. MILAD 162. sz. = ARN 2. sz. Ohrid, Makedonia 83. SZÜRKU = ném. kiv. SCHLADEBACH, 106 lelőhely nélk. 84. SZÜRKU = ném. kiv. SCHLADEBACH, 107 lelőh. nélk. 85. SZÜRKU = ném. kiv. SCHLADEBACH, 107. 86—87. SBNU 38 Arnaudov 1. sz. + var. Rodopszko. (Szedés közben érkezett, az anyagba már nem dolgozhattam fel.)

(Nem használható adat: KACSANOVSZKIJ 120. sz. Babica, Trenszo és 121. sz. Vaszilevci, Szofijszko: kétségtelenül a VUK-változat irodalmi átvételei. 121-ben az összes nevek egyeznek egészen Deszimir szolgáláig, valamint a meseváz. 120. hiányosabb. Mindkettő kiválnék még a szerb anyagból is, nemhogy a bolgárból. ARNAUDOV hasonló véleménye ellenére felsorolja a szerb változatok közt. Nem vettük ide MILAD 424. sz. = ROSEN 79. sz-ot sem, mert nem falba-épített leányról van benne szó, bár egyes részletei és a mester neve alapján kivehetőleg balladánkból alakult.)

ROMÁN

1. ALECSANDRI, 186 18. sz. = Balade, 35 = Antologie, 496 = m. f. Ács I, 29 + VULCANU, 146 + MOLDOVAN, 27 = bolg. kiv. ARN, 411 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 96 2. TEODORESCU, 460 = Balade, 46 = Din folcl., 152 2. sz. = bolg. kiv. ARN 411 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 99 Braila 3. PAMFILE, 72 = DENSUSIANU, Flori 107 = Balade, 72 Tepu, Tecuciu 4. GIUGLEA, 177 Geanava, Szerbia 5. GIUGLEA, 183 Costol, Szerbia 6. WELLMER 36. sz.* = ném. kiv. SCHLADEBACH, 100 + KÖHLER, 42. 7. TOCILESCU, 18 Mánăstireni, Vâlcea 8. TOCILESCU 21 Novaci-Gorj 9. TOCILESCU, 25 Rosiori-de-Vede, Teleorman (7—9-et idézi bolg. kiv. ARN, 413.) 10. PĂSCULESCU, 188 Orlea, Romanati II. MAILAND Várhegy Hunyad m. 12. MATEESCU*, 13 Albești, Argeș 13. SANDU-TIMOC*, 135 Alexandrovaș, Szerbia 14. DIACONU* 1934, 40 Orjavu, Rimnicul-Sarat 15. DIACONU 1930, 254 Nereju 16. Monografia* 455 Șalcau, Tirnava Mare 12—16-ot a bukaresti Folclor Intézet fényképmásolatából használtam. (Nem használható a SCHULLER által — az I. mellé — felsorolt két kivonat. Az első nyilvánvalóan Șaguna átfogalmazása, a másodikról pedig alig tudunk meg valamit.)

AROMUN

1. PETRESCU, 84* = ILIESCU I, 43* = OBEDENARU, 211 = WEIGAND II, 164—5 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 85 = bolg. kiv. ARN 398 Krusevo 2. PAPAHAĞI, Ant., 67 = TOCILESCU II, 1043 = bolg. kiv. ARN, 399 Verija

SZERB—HORVÁT

1. VUK II. 25. sz. = STOJANOVIĆ, 313 = m. f. SZEGEDY, 10 + CSUKA, 131 + KISS 49 = ném. f. TALVJ, 117 = bolg. kiv. ARN, 403 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 102 Kolašin, Montenegro 2. HNP I 36. sz. = m. f. SZEGEDY, 16 Popov,

Hercegovina 3. HNP I 36 sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY Makari partok
 4. PETRANOVIĆ III, 52. sz. = bolg. kiv. ARN V. sz. Hercegovina 5. HÖRMANN
 I, 68 = STOJANOVIĆ, 323 Višegrad, Bosznia 6. DJORDJEVIĆ 567. sz. Odad-
 jenovac 7. HNP V, 460 kiv. Bosznia, 8. KRAUSS, Bauopfer = m. f. HERRMANN
 1894, 302, Osovi, Bosznia 9. HNP V. 92 sz. Dervent, Bosznia 10. HNP V 90.
 sz. Banjaluka 11. HNP V, 459 Bihač-Banjaluka közt 12. HNP V 91 sz. =
 STOJANOVIĆ 320 Bihač 13. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY
 Kućište, Lika-Krbava 14. Žganec 1950, 458 = HNP I 36. sz. Dodatak kiv. =
 = m. kiv. SZEGEDY Stativa, Zágráb 15. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv.
 SZEGEDY Jaske, Zágráb. 16. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = SZEGEDY Cavtatske
 körny., Belovár 17. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY Novska,
 Pozsega 18. HNP V, 460 Kiv. Rajic, Pozsega 19. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. =
 = m. kiv. SZEGEDY Novigrad, Pozsega. 20. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m.
 kiv. SZEGEDY Svinjar, Pozsega 21. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv.
 SZEGEDY Oriovac, Pozsega 22. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY
 Banovci, Pozsega. 23. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY Drago-
 vac, Pozsega 24. HNP I 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY Dragovac,
 Pozsega 25. HNP I. 36. sz. Dodatak kiv. = m. kiv. SZEGEDY Novi Mikanovac,
 Szerém 26. HNP I 36. sz. Dodatak Otok, Szerém 27. HNP I 39. sz. Dodatak
 kiv. = m. kiv. SZEGEDY Komletinci, Szerém 28. VUK I², 175 = m. f. SZÉKÁCS
 95. sz. 29. SZÜRKU, 155 = bolg. kiv. ARN, 411 l. jegyz. 30. INU kézír., 7 Bácska
 31. INU kézír., 1 Primošten 32. INU kézír., 50. Bosznia 33. INU kézír., 2
 Banović (A második világháborúba áttett történet az ikerbefalazás elhal-
 ványult mozzanataival.) 34. INU kézír., 55 Gospić 35. Žganec 1950 374. sz.
 Vrhovac 36. Raić, 15 Szabadka 37. HNP X, 164 Szabadka.

A 3., 14—16., 19. és 22—26. teljes szövegét használtam az INU kézír.
 alapján. (Nem használtam fel uo. 47—9. lapon levő „pismar narodni” = népi
 énekeskönyv szövegét, mert sorról sorra, úgyszólván szószerint egyezik
 3-al, a 32—7-en levő kéziratot feljegyzést, mert = 1., 38—46-on szintén
 „pismar” = 1., a 9. lapon levő kéziratot = 9., és 53—4. = 24.)

ALBÁN

1. DOZON, Contes, 255* = bolg. kiv. ARN, 400 = ném. kiv. SCHLADEBACH,
 103. Debar 2. Zr. f. Vde I, 143 = Rev. Trad. pop. VI, 138* = bolg. kiv.
 ARN, 401 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 103. 3. Bosnische Post 1912* = Blgarija
 1913 I. 26* = bolg. kiv. ARN, 402. 4. KIND, 205 = KÖHLER, 38 = SAINÉAN,
 384 = bolg. kiv. ARN, 402 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 102 = m. kiv.
 SZEGEDY, 15 Skutari 5. STRAUSS, 1895, 512 = bolg. kiv. ARN, 402 Skutari 6.
 HEQUARD, 17* = szerb kiv. STEFANOVIĆ, 263 Skutari 8. MIHAČEVIĆ, 67* =
 = szerb. kiv. VODNIK, 60, Albánia 7. BELLOJA? = szerb f. POPOVIĆ VI/2,
 274 = szerb kiv. STEFANOVIĆ, 279 Podgorica 9. BARLETIJE krónikája* = SAN-
 SOVINO, 657 = szerb f. STEFANOVIĆ 1937, 263 v. 5. 10—14. Kéziratot vál-
 tozatok Podgozhan, Rēhove, Cakran, Stavje (2) délalban falvakkól E. STOCK-
 MANN — W. FIEDLER (Berlin) gyűjtéséből, W. FIEDLER német fordításában.
 (Kéziratot nyomdába adása után jutottam hozzá a gyűjtők szívességéből.)

GÖRÖG

1. Ho en Konstant, 82* = ered. + bolg. f. ARN, 388 Epirusz 2. IATRIDES,
 208* = SAINÉAN, 366 = bolg. f. ARN, 389 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 94

Tesszália 3. ZAMPELIOS SZ.* = PASSOW 511. = KIND, 90 = POLITIS 89. sz. = m. f. ERŐDY, 474 + SARUDY, 46 = ném. f. LÜBKE, 265 = bolg. kiv. ARN, 389 Korfu 4. TOMMASEO III, 178 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 90. Korfu. 5. PASSOW 512 = ném. kiv. SCHLADEBACH, 91 = bolg. kiv. ARN, 390 Zakintosz 6. Deltion I, 555* = ered. + bolg. f. ARN, 391 Peloponneszosz 7. JEANNARAKI 271 sz.* = ném. kiv. SCHLADEBACH, 92 = bolg. kiv. ARN, 392 Kréta 8. ROUSE, 184* = idézetek + bolg. kiv. ARN, 392 Kosz sz. 9. DIETERICH, 291* = bolg. kiv. ARN, 393 Kosz sz. 10. ARN, 396 ered. + bolg. f. Sztanimaka, Trákia 11. ARN, 397 ered. + bolg. ford. Sztanimaka, Trákia 12. IOAKIMOV, 19* = bolg. kiv. ARN, 393 = Szürku, 318 3. jegyz.* = ném. kiv. SCHLADEBACH, 91 Trapezunt 13. Deltion, I, 716* = ered. + bolg. f. ARN, 394 Kappadokia 14. LAGARDE 43. sz.* = ered. + bolg. f. ARN, 395 Ak-Dag, Kappadokia 15. LAGARDE 44. sz.* = ered. + bolg. f. ARN, 396 Ak-Dag, Kappadokia.

CIGÁNY

1. Ethn. 1903, 458 Szerbia 2. PARPATI : Etudes sur les Tchinghianes, 620 = m. f. Ethn. 1903, 458 Görögország.

GRUZ—ABHÁZ

1. CSIKOVANI, 830 = UMIKASVILI, Petre : Halkuri poezija, 178 Tbiliszi, 1937* ld. ISTV 124—5 Heltuban 2. CSIKOVANI, 831 = UMIKASVILI, 178* ld. ISTV 125—6 Kahetija 3. CSIKOVANI (CSONKADZE- változat) 4. CSIKOVANI Raes 5. CSIKOVANI Imereti 6. CSIKOVANI Kelaszuri, Abházia 7. HAXTHAUSEN I, 136* = ANDREE, 20 = BLEICHST,* Szurami 8—14. ISTV 124 (CSIKOVANI 1952 nyomán) Sztephanchminda, Thelavi, Karbi, Marabda, Veliszchihe, Hodaseni és egy 19. sz-i adat ; Mangliszi építéséről, illetve hasonló témáról, tartalom nélkül.

MORDVIN

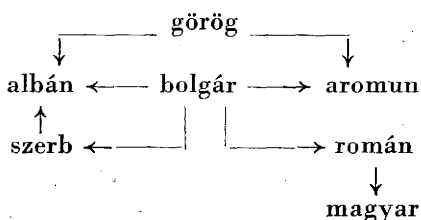
1. Ethn. 1928, 52. Szemilej, Szuranszk 2. PAASONEN 12. sz. 3. PAASONEN 13. sz. 4. ERDÉLYI (Népr. Közl. 1950 1—2, 118) erdza-mordvin.
Összesen 229.

A kérdés fejlődése az irodalomban.

SCHULLER 1858: három román vált. VUK mellé + német mondák. GROZESCU 1864: a magyar hamisítás a románból. KÖHLER 1873: egymás mellé német mondákat, albán, 2 román, 1 szerb, magyar, 3 görög vált.-t. ERŐDY 1882: görög vált. ford. magyarral párhuzamba állítva. MAILAND 1885: görög > szerb > román > magyar. KRAUSS, Bauopfer 1887: építőáldozati adatok, köztük szerb vált. + ném. ford. SZÜRKU 1890: román, szerb, albán, aromun, görög vált.-k alapján: görög fejletlen, román v. szerb az eredeti. STRAUZ 1892: bolgár vált.-k mellé albán, szerb, bosnyák, magyar, német adatok. HERRMANN 1894 bosnyák vált. és építőáldozati adatok a magyar mellé. SCHLADEBACH 1894: SZÜRKU anyaga alapján: szerb v. román az eredeti.

ŞAINEANU 1896* = SAINEAN 1902? ALEXICS 1897: román—magyar párhuzamok; magyar a románból. SARUDY 1899: görög vált. ford. + albán, szerb, román, bolgár alapján: legrégebb a görög és albán, > bosnyák, > szerb > oláh > székely. SAINEAN 1902: SZÜRKU nyomán, román, szerb, albán, bolgár, görög, aromun, magyar alapján: szerb, v. román az eredeti, magyar a románból. DIETERICH 1902: görög az eredeti. SZTOILOV 1902*: görög az eredeti; a görög kultúra volt hatással az egész Balkánra. HORGER 1902: a magyar a románból; Hunyad felől terjedt keletre, Csikban ismeretlen. POPOVICI 1909: SZEGEDY 1910: 2 szerb vált. ford. és 14 kivonata; magyarban szerb—román hatás, ideje a Hunyadiak kora. SEBESTYÉN 1911: az addigi irodalom összefogl.; a magyar balkáni eredetű. ARNAUDOV 1920: eredeti az epiruszi görög; a fejlődés útja

SOLYMOSSY 1923: görög az eredeti, (1659-es hídépítő Manoles), innen albán—szerb—magyar (ny-i ág) és aromun—bolgár—román (keleti ág); románban csak prózai monda, a versek hamisítványok; GRAGGER 1926: elfogadja SOLYMOSSY eredményét. SKOK 1929: aromun kőművesektől terjedt el. STEFANOVIĆ 1931 (2. kiad. 1937): ARNAUDOV, SKOK és az építőáldozat irod. alapján VUK vált. az eredeti, mely a szerb gyermek-áldozati mondából kontaminációval alakult. GÁZDARU 1932: a románokhoz a Balkánról került, de tőlük is mentek vissza elemek. CARAMAN 1934*? DÖMÖTÖR 1934 a gyermekét falból szoptató lány kontamináció-járól. STEFANOVIĆ 1934: görög és bosnyák forma ősi; a fejlett formák kiindulópontja a VUK-vált. a 12—13. században. STEFANOVIĆ 1935: magyar önálló csoport; románhoz nincs köze, inkább a szlavóniai és macedon formákhoz. BAUD-BOVY 1935: eredeti a kappadóciai görög, innen a Balkánra (szerb, bolgár, román). ORTUTAY 1936 elfogadja SOLYMOSSY-t, újabb irodalommal, mordvin adattal. MORICI 1937*: építőáldozat anyagát, szerb, bolgár, román és magyar változatokat egymás mellé tesz. (Rigvedai Manu felesége áldozat > Manoil?) DÁNOS 1938 elfogadja SOLYMOSSY-t. ENTWISTLE 1939: kisázsiai görögöktől a Balkánra (szerb, román). KÁZMÉR 1940: ARNAUDOV, STEFANOVIĆ és SKOK alapján balkáni eredetű. CARACOSTEA 1942: elfogadja, hogy a románok a Balkánról kapták. ORTUTAY 1948 elfogadja SOLYMOSSY-t, újabb irodalommal, újabb mordvin adattal. ENTWISTLE 1949: a görög régi, ha nem is „Akritic”; inspirálta a szerb és román változatot. Innen a „London Bridge is falling down”. CSANÁDI—VARGYAS 1954 elfogadja SOLYMOSSY-t. ORTUTAY 1955: a m. a balkáni nyugati ágból. COMIŞEL 1956: román változatai számosak. CSIKOVANI: grúz adatok magyar és szerb párhuzamhoz. ISTVÁNOVITS 1958 újabb, ill. pontosabb grúz adatok a magyarhoz. ERDÉLYI 1958: újabb mordvin adat.

Lássuk ezután a magyar ballada egy jellemző változatát: (7.)

Ihol elindula tizenkét kőműves,
 Ugy menyen, úgy menyen Déva vára felé
 Ők is rakni kezdik magas Déva várát.
 Akit éjjel raktak, az nappal leomlott,
 Akit nappal raktak, az éjjel leomlott...
 Azt a törvényt tette Kelemen kőműves:
 Melyik felesége hamarébb kihozza

Az ebéd vékáját,

Kő közé rakassék, ott megégettessék,
 Magas Déva vára halmára rakassék!
 Ihol elindula az ő felesége,
 Az ebéd vékáját a fejire téve
 S a kicsi gyermekit a karjára véve
 Őtet is meglátta az ő kedves társa:
 — Istenem, istenem támassz eleibe
 Vagy két fenevadat: talán visszatérik...

Az is elkerülte.

— Istenem, istenem

Támassz eleibe egy fekete felhőt,

Hullas eleibe apró köves essőt,

Talán visszatérik!...

Azt is kikerülte.

— Jó napot, jó napot, tizenkét kőműves!

Istenem, istenem, mi dolog lehessen:

Háromszor köszönni, egyszer se fogadni!

— Azt a törvényt tette a te kedves társad:

Melyik felesége hamarébb kihozza

Az ebéd vékáját:

Kő közé rakassék, s ott megégettessék,

Magas Déva vára halmára rakassék.

— Nem bánom, ha úgy is!

Ha úgy megutáltad velem életed is...

Az ebéd vékáját fejről levették,

Az ő kicsi fiát karjáról levették.

Mikor térdig rakták, csak tréfára vette,

Mikor övig rakták, bolondságra vette,

Mikor csecsig rakták, ő valóra vette:

— Ne sirj, kicsi fiam:

Vannak jó asszonyok, neked csecsit adnak:

Vannak jó gyermekek, téged elrengetnek;

Az égi madarak ágról-ágra szállnak,

Neked csirikolnak, téged elaltatnak!

— Apám, édesapám! Hol van édesanyám?

— Ne sirj kicsi fiam, mert hazajő öste.

Östét is elvárta s nem volt édesanyja.

Apám, édesapám! Hol van édesanyám?

— Ne sirj, kicsi fiam, mert hazajő reggel!

Reggelt is elvárta s nem volt édesanyja.

Mind a kettő meghótt!

A kezdő sorok helyett állhat az is, hogy „Tizenkét kőműves összetanakodék, Magos Déva várát hogy fölépíttének”, vagy mindjárt a dologra térve „Ugy rakják, ugy rakják magos Déva várát.” Négy változat azt is kiemeli, hogy „fél véka ezüstért, fél véka aranyért” vállalják a munkát, s az áldozat is azért kell, mert „csak így nyerhessük el annak drága árát.”

Kőműves Kelemen „törvény-tevése” helyett néha mind a tizenketten „egymás között szoros egyességet tettek.” Az élve-befalazás helyett pedig a változatok túlnyomó többsége arról tud, hogy az asszonyt előbb tűzzel megégetik és fehér hamvát keverik a mészbe, vagy vérért veszik a meszes csöbörbe.

Az asszony sem mindig az ebéd vékáját hozza ki, hanem rossz álmot lát, s hintón siet urához :

Kelemenné asszony azt az álmot látta:
Kerek udvarkáján egy kerek kutacska,
Kerek kutacskája piros vérrel buzgott,
Kerek udvarkáján vérfolyócska folyt.
Szolgám, szolgám, szolgám, legkülsőbbik szolgám,
Told ki a kocsidat, menjünk el gazdádhoz.

.....

A kocsi az enyim, hat ló a gazdádé,
Az ostor a tied, az ut az istené.
Hajtsad édes szolgám, már int im a gazdád,
Tán azért integet, hogy menjünk hamarabb. stb.

Mikor tudtára adják, hogy meg kell halnia a falak között, II változatban haladékot kér, hogy bucsuzhasson gyermekétől s néhány esetben asszonybarátaitól is.

„Várjatok, várjatok tizenkét gyilkosok,
Hogy bucsut vehessek asszonybarátimtól,
Asszonybarátimtól, szép kicsiny fiamtól!”

Más változatok a zárósorokban még egy megindító jelenetet mondanak el: a gyermek kimegy a várhoz, szólítja anyját, s az visszafelel neki a falak közül. Egyes szövegekben arról is szó van, hogy a befalazott anya kebléből tejforrás fakad.

A mellékelt táblázat tünteti fel a változatok egyes mozzanatait és gyakoriságukat. (A táblázatokat lásd a mellékelt tokban.) Az ott szereplő elemekről a továbbiakban még részletesen fogunk szólni.

A román változatokat képviselje az elsőnek feljegyzett Alecsandri-változat, melynek jó fordításával rendelkezünk, annak ellenére, hogy valószínűleg át van fogalmazva. A benne szereplő mozzanatok azonban megvannak a későbbi feljegyzésekben is, ez a szöveg tehát megismerteti velünk a román ballada jellegzetességeit.

Manole mester

I.

Alsó Arges mentén
 egy szép völgyben menvén,
 követve a partot
 tiz társával tartott
 Negru vajda délnek,
 helyet keresének
 kilenc kőművessel,
 mindegyik nagy mester
 és a tizedik
 fő-fő mesterük,
 Manole velük,
 mennek, barangolnak,
 ékes kolostornak
 helyet keresnek.
 Hát ahogy mennek
 egy pásztorfiu
 fűzfasipot fu,
 nyáját szembehajtja.
 Szóltja a vajda :
 „Hej te deli pásztor,
 szépen furulyázol!
 Felső Arges táját
 nyájaddal bejárd,
 Alsó Arges mentén
 sok helyt legeltettél.
 Magas fenyvek alatt
 Nem láttál egy falat,
 romban, elhagyottan,
 cserjéstől takartan?”
 Feleli a pásztor :
 „Nem is olyan távol,
 ahol a völgy halad,
 láttam azt a falat.
 Kóbor kutyák hadja
 szüntelen ugatja,
 soha el nem hagyja.”
 Vajda örvendezik,
 fel is kerekedik
 kilenc kőművessel,
 mindegyik nagy mester
 és a tizedik
 fő-fő mesterük
 Manole velük.
 „Ezt kerestem én,
 ezt választom én
 helyül monostornak!
 Nekiáltok holnap

ti nagy mesterek,
 jó kőművesek,
 magas legyen fala,
 milyen nem volt soha
 s adok nektek rangot,
 uradalmat kaptok.
 De ha nem : szavamra
 itt maradtok halva,
 befalazlak élve,
 a kőfal tövébe!”

II.

Tüstént nekiálttak,
 árkot vontak, ástak,
 állást róttak, mértek,
 falat építének,
 rakták nappal hévvel,
 mégis ledőlt éjjel,
 második nap újra,
 harmadik nap újra,
 negyedik nap újra,
 rakták, de hiába.
 Negru vajda látja,
 előbb csodálkozik,
 aztán megdühödik,
 szörnyen fogadkozik :
 őket fal tövébe
 befalazza élve.
 Kőműves sereg
 dolgozik s remeg,
 remeg s dolgozik
 késő estelig,
 de Manole már
 nem dolgozik, vár,
 lefeküszik, hát
 ime álmod lát,
 hangot hall, felébred,
 szólítja a népet :
 „Kilenc jóbarátom,
 Halljátok az álmom,
 elmondom legott,
 egy hang suttogott,
 rakhatjuk mi untig,
 éjjel összeomlik,
 míg meg nem fogadjuk :
 falba befalazzuk

hugot, feleséget,
 aki eleséget
 elsőnek hoz reggel,
 mikor a nap felkel,
 bátyának vagy férjnek.
 Azért kérve kérlek,
 hogyha akarjátok,
 szünjön meg az átok
 s büszke templomostól
 a magas monostor
 elkészüljön végre :
 esküdjünk az égre,
 édes feleségünk,
 szép leánytestvérünk,
 ki legjobbkor felkel,
 elsőnek jó reggel,
 bizony feláldozzuk,
 falba befalazzuk.”

III.

Ahogy hajnal hasadt,
 Manole felszaladt
 sővény tetejére,
 állás tetejére
 s a mezőre néze.
 Az utat kémlelte
 s feleségét lelte,
 vidáman közelge
 mezők szép virága.
 étel kosarába.
 Manole meglátja,
 magát földre vágja,
 megáll szivverése
 felkiált az égre :
 Add, Uram, boruljon,
 záporosó hulljon,
 folyóvízként dőljön,
 árvizként ömljön,
 édesem utjába
 tornyosuljon gátja,
 Annám megállítsa,
 vissza is fordítsa!”
 Az Ur meghallgatja,
 borul az ég alja
 felhők gyülekeznek,
 sűrű cseppek esnek,
 záporosó hullik,
 mint az árviz ömlik,
 de akárhogy esik,

Anna közeledik,
 egyre közeledik.
 Manole csak nézi
 az eget idézi :
 „Adj én Uram, vihart,
 földed széllel csikard,
 platánerdőt törje,
 a fenyvest ledöntse,
 utra hegység hulljon,
 Annám megforduljon!”
 Az Ur megkönyörül,
 szélvihar zug körül,
 szálfák meghasadnak,
 platánok lehullnak,
 hogy zuhan az utra,
 mégse áll meg Anna,
 botorkálva bár,
 ime itt van már,
 itt van már szegény
 a hegy tetején.

IV.

Kőművesek látják,
 örvendezve várják,
 Manole megfogja,
 őrjögve csókolja,
 karjába ragadja,
 állásra feldobja,
 s enyelegve mondja :
 „Kedvesem, megállj,
 egy cseppet se fáj,
 kicsit tréfálkozunk,
 téged befalazzunk.”
 Nem félt, megállt Anna,
 nevetett bizalma.
 Manole sóhajta
 és a falat rakta,
 teljesülne álma
 s a monostor állna.
 Rakta, egyre rakta,
 karcsu bokácskáját,
 gyenge lábikráját
 kövekkel befogva.
 Ő már nem kacagott,
 busan siránkozott :
 „Manole, Manole,
 fő mester Manole,
 a tréfával végezz,
 nem jó nekem, édes,

rossz ez a fal, szorít,
 nagyon fáj nekem itt.”
 Manole nem felel,
 követ köre emel,
 rakja, egyre rakja,
 befogja bokáját,
 gyenge lábikráját,
 sudár szép derekát,
 melle kicsi halmát.
 Ő meg csak zokogott,
 egyre siránkozott :
 „Manole, Manole,
 fő mester Manole,
 a szívem megszakad
 és a szívem alatt
 megszakad a fiad.”
 Manole nem hallja,
 dühödten csak rakja,
 szorosán befogja
 sudár szép derekát,
 melle kerek halmát,
 édes szájacskáját,
 fényes szemvilágát,
 többé nem is látszik,
 haló, hangja hallszik :
 „Manole, Manole,
 fő mester Manole
 rossz ez a fal, szorít,
 immár meghalok itt...”

V.

Alsó Arges mentén
 egy szép völgyben menvén
 közeleg a vajda.
 hogy ma felavassa
 a büszke monostort,
 amilyen még nem volt.
 Mikor megérkezett,
 igen örvendezett
 s ilyen szókbba kezdett :
 „Tíz kőművesek,
 híres mesterek,
 kezetek a szíven,
 mondjátok meg hiven,
 tudtok-e emelni,
 ezzel versenyezni,

más monostort, szebbet,
 nagyobb s fényesebbet?”
 Állásokon s tetőn
 állott nagy kérkedőn
 tiz építő mester
 s felelni nem restel :
 „Hogy mi, hiresek,
 nevezetesek,
 földön legkülömbek !
 Negru vajda, tudd meg,
 sokkal fényesebbet,
 sokkal ékebbet,
 bárhol építhetünk !”
 Áll a vajda, hallja
 s dühe parancsolja,
 állásokat rontsák,
 lépcsőket is bontsák,
 le ne jöhessenek,
 híres kőművesek,
 ott fenn pusztuljanak,
 éhen rothadjanak.
 Azok ott fenn várnak,
 aztán könnyü szárnyat
 zsindelyekből rónak,
 azzal leugranak,
 mindjárt szörnyethalnak.
 Csak szegény Manole,
 fő mester Manole
 mielőtt ugrana,
 siri hangot halla,
 a hang falból jöve,
 fojtott kedves könnye :
 „Manole, Manole
 fő mester Manole,
 a szívem megszakad
 a szívem alatt fiad,
 a gonosz fal miatt.”
 Elhal a hang távol,
 az ő szemén fátyol,
 a föld süllyed, feljő,
 felfordul a felhő,
 lezuhan ő holtan.
 S hova lehull, ottan
 sekélyviző patak
 sós forrása fakad,
 sűrű sóval telve,
 siró szemek nedve.

Fordította : Kádár Imre

Bár Alecsandri szövege egyike a legteljesebbeknek két fontos mozzanat hiányzik belőle, ami másutt előfordul : a többi kőműves elárulja a határozatot feleségének, s a főmester sokféle feladatot ad asszonyának, hogy késleltesse megjelenését. Nagyobb eltérés lehet még a határozat módjában is: előfordul, hogy a többi mester tanácsolja, vagy Manole álom nélkül, magától határozza el, s néha angyal vagy szellem közli a végzetet. A részletek kisebb-nagyobb eltéréseit jól szemlélteti a mellékelt táblázat.

A 85 bolgár változat eléggé tarka képet nyújt. Ennek érzékeltetésére két fordítást is közlünk : az első, Nagy László remek munkája⁴ tömörségével, hangjával képviseli jellemzően a bolgár ballada átlagát ; viszont több olyan mozzanat hiányzik belőle, amely igen gyakori a bolgár változatokban, az árnyék befalazása az élő ember helyett pedig ritka kivételként fordul csak elő. Ezért egy másik fordítást is közlünk, amely a leghosszabb ismert szöveget ülteti át magyarra. (27.) Ebben már előkerülnek a bolgár változatok jellegzetes motívumai is — az eskü elárulása, a mester sokféle megbízatása vagy a gyűrű keresése — viszont részletező elbeszélése és nagy terjedelme meglehetősen kéri a többi szöveg közül. Balladánk átlagos bolgár formáját az utóbbinak elemeivel s az elsőnek tömörségével kell elképzelnünk.

Manoil mester

Manoil mester nagy hidat épít,
 Mit nappal épít, éjjel leomlik,
 Mit éjjel épít, nappal leomlik,
 Manoil mester akkor megszólal :
 — Aj ti hü társak, drága testvérek,
 Keljünk testvérek véráldozatra,
 Véráldozatra, engesztelésre,
 Engesztelésre, fogadalomra :
 Amelyik asszony legelőbb fölkel,
 Legelőbb eljön meleg ebéddel,
 Mink azt az asszonyt falba falazzuk.
 Eljön a hajnal, jó kora reggel,
 Manoilica legelőbb fölkel,
 Legelőbb eljön meleg ebéddel.
 Mikor meglátja Manoil mester,
 Kalpagját huzza fekete szemére,
 Könnyeket hullat fekete földre.
 Méri zsinórra asszonya árnyát,
 Asszonya árnyát falba falazzák,
 Hidjuk megépül, erősül attól.
 Manoilica hazamegy akkor,
 Mihelyt az asszony belép a házba,
 Szörnyü betegség torkát elállja,
 Torkát elállja, hideg kirázza.
 Bajába meghal Manoilica,
 Kisfiát, Pávelt akkor elhagyja,

⁴ Eredetije a 3. sz. a költő készülő bolgár antológiájából. Hasonló változatot fordított. Szabályák és citerák c. kötet 153. lapján.

Akkor a hidba rejtőzik lelke.
 Sir a kis Pável, tejet cicizne,
 Nénjei Pávelt békitik, intik,
 Hogy a nagy hidból kijön az anyja,
 Kijön az anyja, meg is szoptatja.
 El is elmennek a nagy kőhidhoz,
 Hivják a hidból Manoilicát :
 Manoilica, sir a fiacskád! —
 Akkor a hidból tejecke csordul,
 Pável kislegény szájába csordul.
 Fehér tejecke annyiszor csordul,
 Ahányszor Pável kislegény fölsir,
 Ahányszor hallja Manoilica,
 Hogy a nénjei jajgatnak érte.

Fordította : Nagy László

Manoil mester.

Várat épített Manoil mester,
 várat épített, bástyát rakatott,
 magas hegytetőn Pírgosz büszke várát.
 Dolgozott rajta Manoil mester,
 dolgozott bizony kilenc hosszú évig,
 Nappal csak rakta Manoil mester,
 de amit rakott, éjjel leomlott,
 ledőlt, leomlott, meg nem maradott.

Levél jött akkor, jött ám a cártól :
 Fel kell a várnak épülni gyorsan,
 ebben az évben, tizedik évben.
 Hogy fogjon hozzá Manoil mester,
 Hogy lásjon hozzá, hogyan építse,
 mikor leomlik, leromlik minden,
 ledől a bástya, mi sem marad meg?!

hát egyszer felkél Manoil mester,
 vasárnap reggel jó korán felkél,
 maga köré gyűjti harminc mesterét,
 harminc mesterét, kétszáz emberét,
 kétszáz emberét, háromszáz inasát.
 Szóla hozzájuk Manoil mester :

— Hej ti emberek, háromszáz inasok,
 inasok, emberek, kőműves mesterek!
 Levelet kaptam imént a cártól,
 fel kell a várat építenem rögtön,
 ebben az évben, tizedik évben.
 Jaj de nem tudom, hogy fogjak hozzá,

mikor leomlik, leromlik minden,
 ledől a bástya, mi sem marad meg?!
 Nyilván áldozat kell a gonosznak,
 áldozat kell, hogy le ne omoljon,
 hogy le ne dőljön az erős bástya.
 Rajta, véreim, mind ide gyertek,
 tegyünk most itten nagy erős esküt:
 kinek a párja legelőbb eljő,
 legelőbb eljő hétfőn délben,
 hogy az urának ebédet hozzon,
 megfogjuk őtet, mélybe bocsátjuk,
 pincébe lökjük, hogy ott maradjon,
 hogy ott maradjon, őt béalazzuk,
 bé bizony őtet, áldozatképpen;
 nappal mi épül, megmarad akkor,
 nem dől le többé, nem omlik az le,
 felépül akkor az erős bástya
 ebben az évben, tizedik évben!
 Mert ha nem: akkor jaj nekünk százszor,
 meghalunk akkor egytől egyig...

Így megesküdték, fogadást tettek,
 nagy erős szóval ők megesküdték,
 hogy senki nem szól feleségének,
 senki a dolgot el nem árulja.
 Ez történt, testvér, vasárnap reggel.

Hazaballagnak mindnyájan rendre,
 Mindegyik szól az asszonynak otthon,
 mindegyik asszony tud a dologról,
 egyes-egyedül Manoil mester
 nem szól egy szót sem, áll a szavának.
 Egyedül ő az, aki nem inti,
 szóval sem inti az ifju asszonyt,
 csak munkát ró rá, temérdek munkát.

Így szól hozzája Manoil mester:
 — Halljad csak, halljad, ifju szerelmem,
 hej szép szerelmem, büszke Marijkám,
 ünnep van máma, vasárnap reggel,
 holnap már hétfő, vár rád a munka.
 Korán kelj holnap, hajnalban kelj fel,
 hozz a hombárból kilenc zsák buzát,
 pelyvás buzát, szórjad a szélnek,
 vidd a malomba, őrlesd meg szépen,
 süssél a lisztből fehér kenyeret;
 meszeld ki szépen a fehér házat,
 magas házunkat meszeld ki frissen!
 Fürdesd meg aztán két kis fiadat,
 két kis ikredet, Pétert és Palkót,
 szoptasd meg őket, ringasd el őket,
 ringasd álomba két kis fiadat.

Készíts azután meleg ebédet,
 hozd ki nekem fel a tetőre, —
 ne siess nagyon! Lassan is járhatsz...

Ezt parancsolta Manoil mester,
 aztán felmegy a puszta tetőre,
 magára marad a büszke Marijka.
 Szót fogad néki az ifju menyecske,
 hétfőn hajnalban jó korán felkél,
 magtárba megyen, hozza a buzát,
 átlapátolja, megtisztogatja,
 a könnyű pelyvát szélnek ereszti,
 a tiszta buzát malomba hordja,
 kilenc zsák buzát őrltet azonnal,
 friss fehér lisztből kenyeret süt menten.

Kimeszeli aztán a házat, az ólat,
 a magas házat kimeszeli szépen,
 sebtiben végez a nagymosással,
 minden szennyesét kimossa szépen,
 megfürdeti végre két kicsi ikrét,
 két kicsi fiát, Pétert és Palkót,
 meg is szoptatja, el is ringatja,
 álomba ringatja, csendesen altatja.
 Ebédet készít, meleg ebédet,
 elsőnek indul fel a tetőre,
 a többi asszonyt elhagyja mindet.
 Azok nem szólnak, pedig mind tudja,
 mindnyájan tudják, egyik sem mondja...
 — Eredj csak, eredj, büszke Marijka!
 Majd megyek én is, majd utólérlek...

Igy megyen frissen a büszke Marijka,
 ki a faluból, ki a mezőre.

Talán az Isten is úgy akarta:
 fergeteg támadt, nagy erős szélvész.
 országut porát felkavargatta,
 porral beszórta a jó ebédet.

Visszafordul akkor a büszke Marijka,
 másikat főzött, azzal elindult.

Utána kiált a szomszédasszony:

— Eredj csak, eredj, büszke Marijka,
 indulok én is, majd utólérlek...

Igy megyen frissen a büszke Marijka,
 ki a faluból, ki a mezőre.

Talán az Isten is úgy akarta:
 fellegek jöttek, megeredt a zápor,
 térdig a vízben gázol Marijka.

Nem fordul vissza, nem riad vissza,
 övig a vízben gázol Marijka,
 nem riad vissza, megyen előre,

megy-megy előre, fel a tetőre.
Mindegyik asszonyt elhagyja frissen,
elsőnek ér fel a hegytetőre.
Hallod-e látod-e, Manoil mester?

Dolgozik buzgon Manoil mester,
egyre faragja, rakja a követ,
hát látja ám a büszke Marijkát,
amint jön frissen a friss ebédvel.
Manoil mester elfakad sirva,
perdül a könnye, a keze reszket,
Odalép hozzá a büszke Marijka,
szeliden, halkán megkérdi tőle :

— Hallod-e férjem, Manoil mester,
hallod-e, kedves, drága szerelmem?
Miért pereg két szemed könnye,
asszonyod láttán mért szomorodsz el?
Későn jöttem tán az ebédvel?

Igy fele néki Manoil mester :

Drága kis asszony, büszke Marijka,
dehogy is jöttél későn a várba,
Tulkorán jöttél, nagyon siettél.
Leesett ujjamról gyémántos gyűrűm,
leesett, legurult ide a mélybe,
kavicsok közé, pince tövébe.
Erre gondoltam, amikor jöttél,
te adtad nékem esküvőnk napján,
gyűrűmet szánom, azért hull a könnyem,
sajnálom, sajnálom gyémántos gyűrűmet.

Igy felel néki a büszke Marija :

— Gyere csak ide, Manoil mester!
Egyél, mig meleg, láss az ebédhez!
Hivd ide rögtön néhány embered,
csináltass nékem függő kis állványt,
erős kötélén bocsássanak engem
oda le a mélybe, pince tövébe.
Majd én kutatok, keresek ottan,
kezembe veszek minden kis kavicsot,
meg is forгатok minden kis követ,
meglásd : meglelem gyémántos gyűrűdet,
mire te megeszed a jó ebédet!

Hivatja akkor Manoil mester
kőműveseit, ifju segédit,
készítenek nyomban függő kis állványt.
Mindenki tudta, mi készül itten,
egyik sem szólt egy árva szót sem.
Mégfogták Marijkát, lebocsátották,
le a pincébe, pince tövébe.
Ott kiszállt lassan a büszke Marijka,

megforgatott nyomban minden kavicsot,
 kézbe vett rögtön minden kövecset.
 Keresi a gyűrűt a büszke Marijka,
 déltől estvélig keresi váltig,
 meg nem találja, seholnem leli.

Felkiált akkor a büszke Marijka :

— Hallod-e hallod-e, Manoil mester,
 én édes férjem! Nincs meg a gyűrű.
 Huzzál ki engem innen a mélyből.
 Minden kis kövecset kezembe vettem,
 minden kavicsot megforgattam,
 gyémántos gyűrűdet seholsem találok.
 Most már sietnem kellene haza,
 felébredt immár két kicsi ikrem,
 két kicsi fiam, Péter és Palkó,
 sietek haza, hogy megszoptassam,
 Szegénykék sirnak, rinak utánam.

Igy felel akkor Manoil mester :

— Hej ha te tudnád, büszke Marijka,
 hej ha te tudnád, amit te nem tudsz!
 Fogadást tettünk nagy erős szóval:
 kinek a párja legelőbb eljő,
 legelőbb hozza ki az ebédet,
 megfogjuk itten azt a menyecskét,
 belökjük menten ide a mélybe,
 hogy ott maradjon bus áldozatnak,
 hogy le ne dőljön többé a bástya,
 ami felépült, hogy megmaradjon.
 Ebben az évben, tizedik évben
 el kell készülnöm ezzel a várral,
 halál fiai vagyunk különben.
 Rossz vagy, Marijka, elsőnek jöttél,
 legelőbb jöttél fel a tetőre,
 mindegyik asszonyt elhagytad messze.
 Téged lökünk a pincegödörbe,
 már most ott maradsz örökre, örökre...
 Áldozat leszel, tartod a falat,
 soha, de soha ki nem jössz onnan!

Hallja ezt, hallja a büszke Marijka,
 keserves könnye kicsordul menten,
 jajongva kiált fel az urának :

— Hallod-e, hallod, Manoil mester?
 Mi rosszat tettem? mit is vétettem?
 Megtettem mindent, ahogy te mondtad...
 Miért hagysz itten, miért engeded,
 hogy itten sirjak, hiába sirjak?
 Ha engem nem szánsz, szánd meg a kettőt,
 két kicsi fiad, két kicsi ikred,
 sirnak utánam, jaj hazavárnak.

Mivé is lesznek, ha meg nem térek?
 Huzass ki, huzass, Manoil mester,
 csak éppen engedd, hogy hazamenjek,
 két kicsi ikrem hogy megszoptassam,
 két kicsi fiam megsimogathassam,
 visszajövök aztán ide a várba,
 holnap hajnalba befalazhatsz engem!

Nem huzta őt ki Manoil mester,
 hajszolja bezzeg minden mesterét.,
 Kőmives emberek munkához látnak,
 kőmives inasok hordják a követ,
 dolgoznak gyorsan, huzzák a falat.
 És attól kezdve megáll a bástya,
 nem dől le többé, kő le nem omlik.
 Amint felépül az erős bástya,
 mindenki hazamegy, hazasiet vigan,
 hej bezzeg nem megy Manoil mester!
 Ott marad a várban, csorog a könnye.
 Lenn a gödörben jajgat Marijka,
 Manoil mester sirva hallgatja:

— Jaj hogy is menjek, hogy menjek haza,
 hogy nézzek ezután két kis fiamra?
 Nem bírom hallgatni fiaim sirását,
 anyjuk után sirnak, anyjukat várják.
 Jaj, ugy kell nékem, nem kellett volna,
 nem kellett volna esküvést tennem,
 nem volnék mostan ilyen nagyon árva...

Fordította: Pappné Tarczay Gizella

A ballada hőse itt az esetek többségében Manoil, mellette azonban igen sokféle más név is szerepel. A változatok jelentős részében viszont 3 testvér épít (néha ezek egyike is Manoil); mellettük, illetve a névvel szereplő mesterek mellett pedig tarka sokféleségben találjuk a mesterek, ácsok, segédek és inasok különféle számát. Több változat teszi évekre a folyton újakezdődő munka elhuzódását. Nem egyeznek meg a változatok az épület dolgában sem: többnyire vár, elég gyakran hid épül, ritkán pedig templom, vagy kolostor.

Az áldozat kijelölése két főváltozatban történik: a főmester mondja ki a döntést, vagy a mesterek megegyeznek; emellett előfordul az álomlátás, madár-üzenet és kalugyertől kért tanács is. Általános a terv elárulása. Ennek sajtószerűsége, hogy az egyetlen szótartó mester, aki ezért feleségét elveszti több esetben a „legbutább” jelzőt kapja. Másik jelleménye, hogy a menyecskék mindenféle kibuvóval háritják el maguktól az ebédvívés tisztjét, amit 2. fordításunkban csak egészen lecsonkult párbeszéd képvisel. Szerepel a magyarból is ismert jelenet, amint a szerencsétlen tréfára veszi a falazást s csak a végén érti meg sorsát. Második szövegünkben hazakérezkedik, hogy megszoptassa gyermekét; ehelyett máshol kéri, hagyjanak ablakot mellének, hogy azon keresztül szoptassa gyermekét. Itt is több változat tud az anya melléből eredő tejforrásról. Ezentúl is még sokféle alkalmi változat tűnik fel

a különböző szövegekben; ezek megtárgyalására később kerül sor. (L. a táblázatot).

Szerbeknél és horvátoknál olyan változatos formáit találjuk a befalazási mondának, hogy ismertetésükre a változatoknak legalább felét kellene bemutatni, annyira különböznek egymástól, illetve olyan sajátosan fejlesztik tovább a máshonnan is ismert elemeket. A rendelkezésünkre álló négy fordítás némi tájékoztatást nyújt erről a sokféleségről.

Szkadar építése

Várat épít három édes testvér,
 Mrljavcsevics-törzs három hajtása,
 Az egyikük jó Vukasin király,
 A második Ugljesa vojvoda.
 A harmadik Mrljavcsevics Gojkó;
 A bojáni Szkadarban építik,
 S építették három egész évig
 Három évig, háromszáz mesterrel,
 Mégse tudták alapját negvetni,
 Nemhogy váruk meg is építeni,
 Amit nappal építettek volna,
 Gonosz tündér éjjel lerombolta.
 Mikor eljött a negyedik év is,
 A hegyekből lekiált a tündér:
 „Jó Vukasin király, ne kinlódjál,
 Ne erőlködj, ne herdáld a kincsed;
 Még alapját sem tudod felhuzni,
 Nemhogy várad felépíteni tudjad.
 Mig nem találsz két hasonló névre,
 Mig nem találsz Sztóján s Sztojánára,
 Mindakettő fivér is, meg nővér
 Építsed be az alapba őket,
 Csak így fog az alap megmaradni,
 Csak így fogod felépíteni várad.”

Jó Vukasin király, hogy ezt hallja,
 Odahivja hü Deszimir szolgát:
 „Édes fiam, kedves Deszímirem,
 Mindig jó hü szolgám voltál nékem,
 De mostantól fiammá fogadlak,
 Fogj be fiam, aranyos hintónkba,
 Végy magadhoz aranyat, hat vékát,
 Aztán eredj ki a nagy világba.
 És keressél nevet, két hasonlót,
 Keresd fiam Sztoját és Sztojánát
 Mind a kettő fivér is meg nővér,
 Vagy rabold el, vagy kincsen szerezd meg,
 De hozd őket Szkadar városába,
 Hadd falazzuk a torony tövébe.

Hadd vethessük meg a vár alapját,
 Hadd építsük meg végre a várat.”
 Hallja a szót Deszimir, a szolga,
 Mindgyárt befog aranyos hintóba,
 Víz magával aranyat, hat vékát,
 El is megyen ki a nagyvilágba,
 Megkeresni nevet, két hasonlót,
 Meg keresni Sztojánát és Sztojánát,
 Keresi is három egész évig,
 Még se talál két hasonló névre,
 Nem talál Sztojánra, Sztojánára.
 Visszafordul Szkadar városába,
 Lovat hintót átad a királynak,
 S visszaadja a hat véka kincset :
 „Itt van király, lovad és a hintód,
 Visszahoztam aranyad, hat vékát,
 Nem találtam két hasonló névre,
 Nem Sztojánra s hozzá Sztojánára.”

Jó Vukasin, a király ezt hallja
 S rá is kiált Ráda építészre,
 Az meg a háromszáz kőművesre,
 Építteti a király a várat,
 Király épít, tündér tovább rombol,
 Nem engedi megvetni alapját,
 Nemhogy fel is építeni a várat.
 A hegyekből lekiált a tündér :
 „Hallod öcsém, jó Vukasin király!
 Ne kinlódjál, ne herdáld a kincsed,
 Ugyse tudod alapját megvetni,
 Nemhogy tudnád felépíteni várad :
 De itt vagytok, három édes testvér,
 Mindegyiknek vagyon hú hitvese,
 Akié jön holnap Boján mellé,
 Ételt hozni a kőműveseknek
 Építsétek a torony tövébe,
 Csak így fog az alap megmaradni.
 Váratok így végre majd felépül.”

Hogy ezt hallja jó Vukasin király,
 Eléhivja két édes fivérét ;
 Hallgassátok meg testvéri szómat ;
 Szólt nekem a tündér a hegyekből,
 Semmi haszna, hogy így költsük kincsünk,
 Nem engedi alapját megvetni,
 Nemhogy fel is építeni a várat ;
 De szólt még a tündér a hegyekből :
 Itt vagyunk mi hárman, testvérek,
 Hú hitvese van mindegyikünknek :
 Amelyikünk felesége holnap

Ebédet hoz a kőműveseknek,
 Azt a torony tövébe építjük,
 Csak így tudjuk felépíteni várunk.
 De fogadjuk meg Isten nevében,
 Egyikünk se szól a hitvesének,
 Hanem rájuk és a sorsa bizzuk,
 Hogy ki jöjjön holnap fel a várba.
 Isten előtt mind hitet is tettek,
 Hitvesüknek egy szót sem is szólnak.
 Bealkonyult, leszállott az éjjel,
 S hitvesükkel nyugovóra tértek.
 De láss csudát, csudát, égreszólót,
 Hitszegő lett jó Vukasin király
 És elsőnek így szólt hitveséhez :
 „Jól vigyázzál, édes feleségem,
 Ne menj holnap a Boján partjára,
 Mestereknek ne vigyél ebédet,
 Mert különben életed veszited,
 Befalaznak a vár alapjába.”
 De Ugljesa ép így hitszegő lett,
 Ő is így szólt hűséges nejéhez :
 Jól vigyázzál hitvesem magadra,
 Ne menj holnap Bojana vizéhez,
 Mert különben ifjan kell meghalnod,
 Befalaznak a vár alapjába!
 A fiatal Gojkó hitet tartott,
 Egyetlen szót sem szólt hitvesének.

Mikor másnap megvirradt a reggel
 Jó korán kelt mind a három testvér,
 S ment a várba, Boján vize mellé.
 Jött ideje az ebédhordásnak,
 A királyné került volna sorra.
 De ő elment sógorasszonyához,
 Ugljesának hű feleségéhez :
 „Hallgass reám ányomasszony, kedves,
 nem tudom mért, a fejem megfájdult,
 Istenemre, nem mulik a fájás,
 Fel a várba, vidd te az ebédet.”
 Akkor így szólt Ugljesa hitvese :
 „Jaj királyném, édes sógorasszony,
 Nem tudom mért, a kezem megfájdult,
 Istenemre, nem mulik a fájás,
 Fordulj inkább ifjabbik ányodhoz.”
 A királyné el is ment ányához ;
 Kicsi ányom, Gojkó szemefénye,
 Nem tudom mért, a fejem megfájdult,
 Istenemre, nem mulik a fájás,
 Vigyél ma te a várba ebédet.
 De azt mondja Gojkó felesége :

„Halled néném, királyné nagyasszony,
 Én szívesen hajlanék szavadra,
 De kis fiam, szegény, még fürdetlen,
 Fehér gyolcsom, bizony kimosatlan.”
 Így válaszol erre a királyné :
 „Eredj, mondja, eredj kisebb ángyom,
 Vidd el csak a várba az ebédet,
 Kimosom én majd fehérre gyolcsod,
 Megfürdetem csecsemő fiacskád.”
 Mit feleljen Gojkó felesége,
 Elindul a várba az ebéddel.
 Mikor már a Bojana partján volt
 Megpillantja Mrljavsevics Gojkó,
 Hósi szívét elfogta a bánat,
 Fájt lelkének ifju felesége,
 Fájt szívének bölcsős kis magzatja,
 Hogy megárvul hónapos korában,
 Lecsorrantak arcáról a könnyek ;
 Meglátta ezt a sudár menyecske,
 Csendben lépked míg elér urához,
 Csendben lépked s halkán így szól hozzá :
 „Mi van véled, édes uram, szóljál,
 Mért harmatos könnyeidtől orcád?”
 Így válaszol Mrljavsevics Gojkó :
 „Nagy bajom van, kedves hitestársam!
 Volt nekem egy szinarany szép almám,
 S belésett ma a Bojánába,
 Ugy sajnálom, fáj a szívem érte.
 Nem kap észbe a sudár menyecske,
 S így válaszol hűséges urának :
 „Kérd az Istent, adjon egészséget,
 S öntesz ennél még szebb arany almát.”

Akkor a hőst elfogta a bánat,
 Fejét oldalt csak elfordította,
 Hitvesére nem tudott ránézni.
 De előjött a másik két testvére,
 Két sógora Gojkó hitvesének,
 Megfogták az asszony fehér karját,
 Felvitték, hogy a várba falazzák,
 Előhívták a híres Ráda mestert,
 Ráda pedig háromszáz kőmivest ;
 Csak mosolygott a sudár menyecske,
 Mert azt hitte, csak tréfálnak véle.
 Állították a fal közepébe,
 S hozzálátott háromszáz kőműves
 Fát emeltek, követ illesztettek,
 A menyecskét térdig befalazták,
 Még mosolygott a sudár menyecske,
 Még remélte, csak tréfálnak véle,

De tovább is a háromszáz mester
 Rakott fát és köveket illesztett,
 Befalazták karcsu derekáig,
 Ránehezült testére a nagy suly,
 Akkor látta szegény, hogy mi éri,
 Fel is szisszent mint a mérges kigyó
 S így könyörgött két jó sógorához,
 „Ne adjatok, ha Istent ismertek,
 Fiatalon ily szörnyü halálra!
 Így könyörgött, de bizony hiába.
 A két sógor még csak rá se nézett.
 Akkor elmúlt szégyene, szemérme,
 S így könyörgött édes jó urának :
 „Ne hagyj engem uram, hitestársam,
 Ne hagyj ifjan a várba falazni,
 Kisérj inkább ősz édesanyámhoz,
 Van anyámnak bőségesen kincse,
 Vehetsz rajta rabot, avagy rabnót,
 Én helyettem őket falazzátok!”

Így könyörgött, ámde mind hiába.
 S mikor látta a sudár menyecske,
 Hogy hiába kérés és könyörgés,
 Kérő szóval a mesterhez fordult :
 Ráda mester, az Istenre kérlek,
 Hagyj ablakot két fehér keblemnek,
 Illeszd belé két fehér emlőmet,
 Ha elhozzák Jóvót, magzatkámat,
 Hadd szoptassam szegény árvácskámat.
 Ráda mester irgalomból így tett,
 Nyilást hagyott két fehér keblének,
 Két emlőjét abba elhelyezte,
 Ha elhozzák, a kis árva Jóvót,
 Ha elhozzák, ottan megszojtassák.
 Akkor szegény ismét Rádát hívta,
 Ráda mester, az Istenre kérlek,
 Hagyj ablakot két könnyes szememnek,
 Hadd láthassak fehér udvarunkba,
 Hadd láthassam Jóvót hogyha hozzák,
 S ha majd ismét el is viszik tőlem.
 Irgalomból meghallgatta Ráda,
 Ablakot is hagyott két szemének.
 Hadd láthasson fehér udvaráig,
 Hadd láthassa, hogy ha hozzák Jóvót,
 S viszik vissza ismét otthonába.

Szegény asszonyt be is építették,
 El is hozták kisedet fiát hozzá,
 Így szoptatta álló egész hétig,
 Egy hét után elvesztette hangját ;

De teje még aztán sem apadt el,
 Kisfiát még egy évig táplálta,
 S ahogy akkor, így is maradt végig,
 Csorran a fal most is és mindétig,
 S ha nincs tejük a mai anyáknak,
 Csudás gyógyirt most is itt találunk.

Fordította : Csuka Zoltán (I.)

*

Nagy mesterek Tesány várát rakják,
 Egy anyától van három testvér :
 Radó mester a legnagyobb köztük,
 Péter mester utána középső,
 Gojkó mester a legkisebb testvér. —
 Ami falat nappal építettek,
 Lerombolták éjjel azt a Vilák.
 Radó mester így szól öccseihez :
 Megépíteni nem bírjuk a várat,
 Áldozatot kell belé faloznunk.
 Ha majd este szállásunkra térünk,
 Egyikünk se szóljon hitvesének ;
 Aki holnap reggelinket hozza,
 Azt belé kell faloznunk a várba.
 Amint este szállásukra tértek,
 Szobájába ki ki ment nejével,
 Radó mester így szólt kedveséhez :
 Hallgass reám, kedves hitestársam,
 Ha te hozod a reggelit holnap,
 Befalazunk tégedet a várba.
 Péter is így szólt a hitéséhez.
 Ha te hozod a reggelit holnap,
 Befalazunk tégedet a várba.
 Gojkó hallgat, árva szót se szól ő.
 Midőn másnap reggel hajnalodott,
 Az anyósa reggelit készített,
 Aztán pedig szólitotta menyét ;
 Radinica, kedves menyem lelkem,
 Mestereknek vidd ki a reggelit!
 Gyermekemet a siró görcs bántja,
 Én hazulról most nem mehetek el,
 Mestereknek nem vihetek ételt.
 Szólitá az ifju Petrovicát :
 Petrovica, édes menyem lelkem,
 Mestereknek te vidd ki az ételt!
 Nem vihetem, kedves anyám lelkem,
 Fehérneműm épp most van a lugban,
 Ha elmegyek, megromlik a ruhám.
 Szólitá az ifju Gojkovicát!

Gojkovica, ifju menyem, lelkem,
 Mestereknek te vidd ki az ételt!
 Szívesen megy a fiatal asszony,
 Mestereknek viszi a reggelit,
 Gojkó mester már messziről látja,
 Lecsüggeszti fekete bajuszát,
 Csodálkozva kérdi ifju neje
 Mi bajod van, édes Gojkóm, mézsem?
 Jaj, ne kérdezd, kedves hitestársam!
 Szinaranyból volt nekem két gyűrűm,
 Lesiklottak ma az ujjaimról,
 Befalazták mind a két gyűrűmet.
 Ne bolondozz, édes Gojkóm, mézsem!
 Van nekem hat kedves ifju öcsém,
 Aranyban ők ügyes jó ötvösök,
 Aranygyűrűt csinálnak ők ujat.
 Gojkó mester így szól erre ismét :
 Szinaranyból volt nekem egy almám,
 Befalazták ma aranyalmámat!
 Légy csak okos, édes Gojkóm, mézsem!
 Dicsekszem én két kedves öcsémmel,
 Aranyban ők ügyes jó ötvösök,
 Aranyalmát csinálnak ők ujat.
 Ime, a két mester mit mivel most?
 Megkötözik ifju Gojkovicát,
 Befalazzák őt a vár falába.
 Megépítik ők a fehér várat.
 A mesterek este haza tértek,
 Gojkó mester két kis fiacskája,
 Két kis fia hangosan sir, jajgat.
 Csillapítja őket Gojkó mester,
 Garast is ad nekik, fényes tallért,
 A gyermekek csak nem csillapulnak.
 Éjfél tájig hallszik a nyöszörgés,
 Éjfél tájig eltűri az atya,
 Éjfél után nem bírja viselni.
 Ki kell menni a tesányi várhoz.
 Tesány vára, véghetetlen bánat,
 Anyátlan két gyermekemnek jaj, jaj!

Fordította : Hermann Antal (8.)

Levelet ír Szokolovics pasa
 És elküldi Mitar építőnek :
 Hallgass ide jó Mitar építő
 A Drinán át építnél-e hidat
 A levélre Mitar így válaszol
 Derék uram Szokolovics pasa
 Drinán hidat mostan nem építek

Csak tavasszal Szent György naptól kezdve.
 Multak napok, eljött Szent György napja
 S csak látnád Mitárt az építőt
 Besiet a meleg istállóba
 Kivezeti hollószinü lovát
 Kivezeti diszes udvarába
 Hollószinü hétesztendős lovát
 Kin nem volt még patkó, nyeregzabla
 Kezdi Mitar lovát megpatkolni
 De egy szeg sem hatol a patkóba
 Le is rázza a zablát, a nyeret
 Mitar mégis felül a lovára
 És elindul kikémlti a Drinát!
 Eljut a folyó közepéig

De itt lova moccanni sem akar
 És csak látnád Mitárt az építőt
 Üti lovát, döfi sarkantyúval,
 Jó ostorát ronggyá üti rajta
 Holló lovam gyalázatos pára
 Azt akarod, hogy itt sirom leljem?
 Hát hiába tartottalak eddig,
 Tartottalak jól hét esztendeig
 Tartottalak zabbal és szénával
 Itattalak magam tiszta vízzel?
 De a ló csak meg sem mozdulhatott
 Vissza is tért Mitar viz partjára,
 S ime a ló két elülső lábán
 Csavarodva lát egy vizi tündért.
 Mitar rögtön rántja fényes karját
 Hogy a tündér fejét ott leüsse
 De a gonosz sellő nagyot sikolt:
 Ne sujts reám jó Mitar építő
 Ne sujts reám Istenedre kérlek
 Mert ha megölsz, tudd meg, megjósolom,
 A Drinán át hidat nem építesz
 Hü társaim müved elpusztítják
 Hanem hallgass jó Mitarom reám:

Sietve ülj jó Holló lovadra
 Járjál rajta széles e világot
 Hozz testvérpárt melynek egy a neve
 Szilárd a báty Szilárdka a huga
 A testvérpárt falazzad a hidba
 Jó tanácsom ha meg nem fogadod
 A Drinán át hidat nem építesz.
 Fel is ugrott Mitar jó lovára
 Lován járta széles e világot
 És utjában volt is szerencséje
 Talált hamar két játszó gyermeket

Füben játszva szép virágos kertben.
 Hozzájuk szól Mitar hidépítő:
 Két virágszál, aranyos két gyermek
 Mondjátok csak mi is a nevetek?
 A két gyermek ilyen szókkal felelt:
 Egyik Szilárd a másik Szilárdka.
 Ugrik Mitar a virágos kertre
 Karján mindjárt a két játszó gyermek
 Két gyermekkel felül jó lovára
 Hazaviszi, hidon beépíti
 A Drinán át a hidat építi
 Így épült a Drina erős hidja.

Fordította: Szegedy Rezső (2.)

Falba-épített leány

Nincs fejeőbb vár fejér Budánál,
 És nincs nyárfa-árnyéknál hűvösebb,
 Alszik rajta nőtelen Dragojlo.
 Szép Szmilyana lány hozzá lopózik,
 Árnyas alju zöld nyárfára felmász,
 Orczájáról egy kis könny lehullott
 S Dragojlónak orczájára hullott.
 És Dragojlo álmából felébred:
 Mi történik Istenem, teremtőm!
 A menny tiszta s eső hull belőle!
 Nem vagyok nő s nem nőszendem addig,
 Mig Szmilyana lány nem lesz nejemmé.
 Ezt testvéri megtudák a lánynak,
 Beépíték a leányt a várba.
 De Szmilyana szép szüz szóla nékik:
 Jó bátyáim kérlek Istenemre!
 Hagyjatok csak egy kis ablakocskát,
 Hogy nézhessem merre jár Dragojlo:
 Fenn hordja-e szép fejét fakója,
 Hordja-e a nyakkendő selyemből,
 Melyet három éven át kötöttem,
 Titkolózva, hogy szülöm ne tudja;
 Senki semmit nem tudott felőle,
 A legifjabb ángyomat kivéve,
 Ki az aranyt vásárolta hozzá.

Fordította: Székács József (28.)

Látható, hogy az utóbbi két változatban már teljesen hiányoznak annak a történetnek részletei, amelyet eddig nyomon követtünk: ezek már nem az építőmester feleségének tragédiájáról szólnak, akit a folyton leomló fal megállítására építenek be a kövek közé; egészen más történetbe van foglalva az építőáldozat, sőt végül már nem is építőáldozatról van szó, hanem büntetésről.

Ilyen — minden más mesevázttól eltérő — történet több is van a szerb-horvát anyagban. 5. változatunk Boszniából nagyjából hasonló történet, mint a 2. ; felépítik a hidat a két ikergyerek feláldozásával, azonban a kész hidat egy vihar-sodorta fenyő döngeti ; a mester szavára Mehmed pasa szórja a kincset a vízbe, majd belevágja baltáját a fenyőbe, amely vért fecskendez és visszafelel neki ; végül egy énekestől megtudja, mi volt a bűne : vámot szedetett a hídon.

II. szövegben egy „Kaur bán” az építtető, de a vár folyton leomlik ; elhatározza, hogy az első arramenőt befalazza ; egy úrfi megy az iskolába — elfogják, strófánként ismétlődő jelenetekben megfosztják minden ruhájától — s beépítik a várba. Az utána küldött rabnő kérdezősködésére különböző halogató feleletet kap (elment a rétre, vízért stb.) ; végre anyja meglátja a vért a falon, s bevallják a történeteket. Az anya panaszára Hasszán pasa levágatja az építtető bánt, a gyerek csontjait kiássák a falból, anyjának pedig megszakad a szíve.

4.-ben három török pasa tanakodik, hogy milyen vállakozásba fogjanak ; végül abban maradnak, hogy hidat építtetnek a Drinán. Írnak Máltába Rade mesternek, aki hiába dolgozik 300 kőművesével, nem képes az alapot lerakni. Bánatában behajtat a vízbe ; lova moccanni se tud, bárhogy ütlegeli ; tündér inti végre egy felhőből, hogy suhintson kardjával a vízbe, mire a víz véressé válik ; lova lábára haj volt csavarodva. Odakiált társainak, hogy szaporán fogjanak munkához az elsimult Drinán. Le is rakják az alapját, de amit nappal építenek, reggelre leomlik. A mester titokban hazalovagol (!) Máltára, de társai utána írnak, hogy a pasák fejüket veszik, ha nem készülnek el időre. Újra nekifognak, kőtornyot emelnek, de a nappal végzett munka éjjel újra leomlik. Egy éjjel vila közli a mesterrel álmában, hogy Miljutin királyhoz kell mennie Szerbiába, s annak Stoja és Ostoja nevű gyermekeit elkérni áldozatra. A pasák engedélyt adnak az útra. A király beleegyezik az áldozatba, sőt gyermekeit is rábeszéli a keresztény mesterek érdekében, nehogy a török áldozatává váljanak. A királyfiak kincseikkel együtt belemerülnek a folyóba ; ezt látván a pasák, beleugrálnak a vízbe, s ott fulladnak. Még több csodás részlet következik s a híd végül is Miljutin király és két fia nevét viseli.

Még ennyire se hasonlít az ismert történethez a 12. Dervis pasa dzsámit építtet. 7 év alatt elkészül, a mesterek hazamennek, de éjszaka vihar dönti le a mecsetet. A pasa szemrehányást tesz a kőműveseknek, de azok a vila munkájának tekintik a balesetet. Ezután hétszer felépítik a tornyot s hétszer dönti le a vihar. A pasa ekkor Allahhoz imádkozik, s álmában megtudja, hogy emberáldozat kell : saját fia. Reggel megy kedveséhez, az nem engedi gyermekeit, de a pasa dühösen elrabolja a legkisebbiket és beépítteti. Az anya szíve megszakad. A dzsámi felépül, a mesterek szétoszolnak, a pasa pedig eltemeteti feleségét.

Egészen egyedülálló megoldásokat találunk még azokban a változatokban is, melyek a magyar—román—bolgár—görög balladákhoz hasonlóan a mester feleségének befalazásáról szólnak. Egy sor horvátországi és szlavóniai változatban a mesének olyan továbbfejlesztése bukkan fel, hogy a befalazott anya végül is kiszabadul. A 13.-ban Isten villáma ledönti a falat, s a kiszabaduló asszony hazamenve szemére hányja férjének, hogy nem árulta el ő is a határozatot, mint a többiek. A férj az eskü szentségére hivatkozik. A 14.-ben az asszony könyörög a vilának, hogy szabadítsa ki, s az dönti le a falat. Az asszony

otthon megöli a férfiakat, akik befalazták. A 19.-ben Isten angyalt küld a vár elpusztítására. A 23.-ban gyermeke jár a vár körül egy héttel a befalazás után; megízleli a tejforrást, ráismer anyja tejére, sorsa meghatja Istent, aki villámmal lesújtja a falat, s az anyja felneveli gyermekét. Jellemző a délszláv anyag nagyfokú változékonyságára a dragovaci két szöveg egymás mellett: az egyik feleség-befalazás szlavóniai átalakításokkal, a másikkban azonban a hős, anyja tanácsára, megfogatja az éjszakai falomlást okozó tündért fegyveres örökkel, farkasokkal és solymokkal, s széttépeti; ezzel sommásan véget vet a balladának.

A 27.-ben nő akar várat emelni, de megtudja a vilától, hogy addig nem fog sikerülni, míg nemzetségéből valaki meg nem hal. Erre levélben magához csalja hugát és beépítteti. Annak kis gyermeke van, aki imádkozik szt. Illéshez, Szűz Máriához és szt. Pantelijához, hogy segítsenek anyján. Azok villámmal, tűzzel lerontják a falat, s az anyja kiszabadul.

A közölt fordítások, tartalmi ismertetések s a mellékelt táblázat segít képet alkotni a délszláv ballada változatairól.

Áttérve az albán nyelvterületre, ismét találkozunk a mester feleségének befalazásával, nagyjából olyan történetekbe ágyazva, mint egyes bolgár balladák, illetve mint VUK híres montenegrói változata (leszámítva az egynevű gyermekekről szóló részt). Emellett azonban feltűnik egy más meseváz is: a folyton leomló vár építője megtudja, hogy nőt kell befalaznia. Éppen arra jön huga, hogy megnézzze az építkezést: a munkások azonnal megragadják és beépítik. Kettejük nevéből eredeztetik a vár nevét: Rosa + Fa = Rosafa, a hegy neve, amelyen Szkutari vára emelkedik. Mindkét monda kapcsolódik Szkutarihoz, emellett van hídról szóló is. Ezek egyike — I. — azonban nem ballada, hanem prózai mese.

Ismét új formát ölt a befalazott pallérné története a görögöknél. Álljon itt az egyik főváltozat bemutatására a 3. szöveg magyar fordítása.

Arta hídja

Negyvenöt mester dolgozott derék hatvan segéddel,
három évig dolgoztak ők, munkáltak Arta hídján.

Egész nap építkeztek és estére im leomlik.

Siránkoznak a mesterek és sirnak a segédek:

„Jaj, kárbaveszett fáradság, jaj, kárbaveszett munkánk,
hogy egész nap építkezünk s estére im leomlik!”

És a kísértet így felelt a jobbik kamarából:

„Ha embert nem tesztek bele, fal így meg nem szilárdul,
s ne árvát vessetek bele, idegen utasembert,
hanem fő-mestereteknek gyönyörű feleségét,
aki későn, sietve jó, későn jön az ebédhez.”

A fő mester meghallja ezt s nyomban halálra-válik.

Levelet ír, s elküldi azt a kis fecskemadárral:

„Ne siessen, ne öltözzék, késsen el az ebédétől:
későn jöjjön s úgy keljen át átkos Artának hídján.”

De a madár nem érti jól, elröppen s másképp mondja:

„Gyorsan öltözz és válts ruhát, gyorsan menj az ebédhez,
sietve menj és keljél át gyorsan Artának hídján.”

Amint alakja feltűnik a fehér köves uton

a főmester meglátja őt és megrendül szívében.
 Üdvözlí őket messziről s messziről mondja nékik :
 „Üdvöz legyetek mesterek, örüljeteK segédek,
 a főmesternek mi baja, mitől oly halott-halvány?”
 „Leesett gyűrűm odabent a legelső szobában,
 ki megy be, s ki vajjon ki jön, a gyűrűt megtalálni?”
 „Mesterem, csak ne keseregj, bemegyek hozom mindjárt,
 én megyek be, s ki is jövök, a gyűrűt megtalálom.”
 Még jószerivel le se ment, be se ment a középre :
 „Huzd meg a láncot, kedvesem, huzzad meg hát a láncot!
 Már mindent összekerestem, de semmit sem találtam.”
 Meszeskanállal az egyik, másik leönti mésszel,
 fogja maga a mester is, fogja, nagy követ dob rá :
 „Jaj nekünk, csufos végezetünk, jaj, végzetszabta sorsunk,
 hárman valánk testvérek, s im gonoszul írva végünk,
 egyikünk tartja a Dunát, a másik tartja Avlont
 és én, a legkisebbikük tartom most Arta hidját.
 Ahogyan szivecském remeg, remegjen úgy a hid is,
 ahogy hajacsám szála hull, hulljon az utasember.”
 „Leány, változtasd meg szavad, mondj hamar másik átkot,
 hisz egyetlen testvéred él, nehogy átkeljen ő is!”
 Szavát megváltoztatta hát, hamar más átkot mondott :
 „Válj vassá, szivecském, szegény, vassá legyen a hid is,
 Vassá hajacsám szála is, vassá az utasember.
 Testvérem idegenbe van, nehogy itt általmenjen.”

Fordította : Kopp Éva

Bár a görög ballada általában eléggé egységes, mégis vannak eltérések is egyes jelentősebb mozzanataiban. A nevezetessé vált Arta-híd mellett más hidak is szerepelnek, köztük leggyakoribb a Trihas-híd, ami a mohamedánok hajszélvékony hídja, melyen a lelkek a másvilágra átkerülnek. Ritkán épület szerepel híd helyett, azonban ez is mindig valami víz mellett emelkedik. Az áldozat szükségés voltát szellem helyett néha madár közli a kőművesekkel, néha álomban tudják meg ; ilyenkor szellem helyett néha arkangyal is szerepel ; előfordul azonban a sorsvetés is, sőt a magyaroknál és bolgároknál oly gyakori közös megegyezés is. A döntésnek itt is közölt formája jellemző sok görög szövegre : a szellem eleve kijelöli a főmester feleségét, tehát elesik a többi népnél oly fontos szerepet játszó lehetőség az áldozat sorsszerű kiszemelésére, illetve emberi álnokság közbelépésére, ami a költeményt végig feszültségben tartja. Emellett van olyan megoldás is, hogy csak a főmester van kijelölve előre az áldozat-hozásra, s hosszabb párbeszéd folyik le közte és a szellem között, hogy kit adjon oda az élve-eltemetésre ; a mester meggondolja, hogy apát, anyát, testvért nem kap másikat, de feleséget igen (sőt néha „szebbet” is), így őt jelöli ki áldozatul. Egyes változatokban az asszony említi otthon hagyott gyermekét és félbemaradt munkáit is (mi lesz a kenyérrel, mi lesz a síró gyermekkel), férje azonban elhárítja a gondot magától : a szomszédok majd ellátják.

Az eltérésekről táblázatunk a jelen esetben nem nyújt teljes képet, minthogy az ismert változatoknak csak kisebb részét öleli fel. (Ha POLITIS

összeállítását ARNAUDOV néhány adatával kiegészítjük, harmincnyolc változatot kapunk. Ehhez még néhány dodekanézoszi változatot említ BAUD-BOVY, s feltehetőleg 1935 óta is folyt gyűjtés, tehát az ismerhető változatok számát legalább ötven-hatvanra kell tennünk.) Ezért itt is támaszkodtunk, s később az egyes elemek részletes összehasonlítása alkalmával is még fogunk BAUD-BOVY megállapításaira, aki a kiadott változatok nagy részének és sok kéziratos feljegyzésnek ismeretében tekinti át az egyes mozzanatokot és von le gyakoriságukból, földrajzi elhelyezkedésükből bizonyos tanulságokat (még ha azokkal nem is mindig értünk egyet).

Nem kell külön bemutatnunk a két aromun és a két cigány változatot. Az aromunok teljesen a görög fogalmazást követik: Arta-hídról szóló két történetük a görögöknél, illetve bolgároknál ismert mozzanatokból áll, csak sokkal részletezőbb az előadásuk. Semmi kapcsolatban sincsenek az Argesi kolostorról szóló román szövegekkel. A két cigány nyelvű feljegyzés pedig a cigányok sajátos vándoreléte folytán semmiféle olyan jelleget nem mutat, ami akár a feljegyzés helyéhez, akár valamely nyelvterület változatához különösebben kapcsolódnék; ugyanakkor az imént megismert elemek különböző mozaikjait tartalmazza.

Egyelőre nem terjesztjük ki az áttekintést a távolabbi, keleti területekre, a kaukázusra és a mordvinra. Ezek ugyanis sokkal eltérőben fogalmazzák meg az építőáldozat mondáját, mint az eddig bemutatott nyelvterületek, s célszerűbbnek látszik először a balkáni, összetartozó változatsort elemezni részletesen, s csak az eredmény ismeretében vetni össze a távoli formákkal.

A tartalmi ismertetésekből nyilvánvaló, hogy mind a hat kelet-európai szomszédnép hagyományában él egy balladai hangú történet a pallér feleségéről, akit a folyton leomló fal megállítására beépítenek a kövek közé. Ennek a költeménynek olyan egyező, vagy legalábbis hasonló részei vannak, melyek szoros szövegösszefüggésre, egymástól való kölcsönzésre vallanak, még akkor is, ha jelentős különbségeket tapasztalhatunk az egyes népek változatai között, sőt azokon belül is. Vegyük sorra a közös elemeket és válasszuk szét az esetlegesektől. Kiindulásul közösnek veszünk minden olyan elemet, amely legalább két népnél előfordul. A továbbiakban természetesen számításba kell venni azt is, milyen gyakori, vagy milyen ritka az a mozzanat az illető népeknél, illetőleg azt is, hogy milyen összhangban vannak az egyes elemek a többivel, és különösen a történet menetével, felépítésével. A táblázatok alján közölt számarányok és százalékok értékeléséhez tudnunk kell, hogy a román, albán és görög változatok, s a szerbek egy része is túlnyomórészt régi gyűjtésből származó, teljes szövegek, míg a gazdagon képviselt bolgár és magyar anyag igen sok újabb, töredékes feljegyzést tartalmaz; a magyaroknak néha az eleje hiányzik, s a ballada kezdete az, hogy „Kelemenné asszony azt az álmod látta”, máskor meg a vége csonka. Bolgároknál leginkább a közepe és vége töredékes. Ilyen esetben tehát egy-egy elem hiánya nem variálódás következménye, hanem a hagyomány pusztulásáé. Mindezt tekintetbe véve a következő eredményre jutunk.

Három népnél szerepel az uralkodó parancsa az építkezéssel kapcsolatban. A románban leggyakoribb, mindig Negru vajda a rendelkező. Náluk ez a mozzanat jelentős történetté kerekedik ki s végigvonul az egész eseményen. A bolgárban már elég ritka s jelentősége csekély; sokszor csak a folyton leomló falról szóló rész után tűnik fel, hogy indokolja a kőművesek mindenre

elszánt magatartását. A szerbben valamivel többször, de kivétel nélkül a fő-történetől eltérő szövegekben fordul elő. Ahol a feleség beépítéséről van szó, ott vagy már az építők maguk is fejedelmek, vagy egyszerűen hiányzik ez a momentum. Ugyanígy az albánban is. A magyar és görög hagyomány mit sem tud parancsról.

Mindenütt szerepel az építők valamilyen száma. Nálunk tizenketten vannak. A 72% (a táblázat alján) t. k. 100%-ot jelent, mert *más* szám nincs. (Nem tekinthető másnak, hogy a „tizenegy kőműves, a tizenkettedik Kelemen Kőműves” formulából egyszer lemarad az utótag, sem az az alkalmi változat, hogy „tizenkét kőműves, a tizenharmadik Kelemen K.”) Ugyanígy egységes a román ballada tízes száma. Szerfelett tarka képet nyújt a többi. Bolgárban, szerb-horvátban vegyesen találunk névvel megnevezett mestert, három (néha több) testvért és ezekkel együtt rendkívül sokféle számú mestert és segédet. Albánban vagy csak a névvel megnevezett építető, vagy három testvér szerepel; görögben viszont csak a sokféle számú mester (itt megy fel ez a szám a legmagasabbra: tízezerre is), és a névtelen főmester.

Nem sokat következtethetünk ezekből a számokból a terjedés útvonalára. Annyi kétségtelen, hogy sokféle szám egy nyelvterületen s általában az összetett és nagy számok másodlagos fejleménynek számíthatók. (Pl. három testvér, negyven mester és hatvan segéd együtt, vagy ezer mester és hasonlók.) Már sokkal óvatosabban lehet megkockáztatni, hogy 9—10—12-es szám esetén természetesebbnek hat a sorsra bízott választás — „Melyik felesége hamarabb odajő” — kisebb az esély, mint az igen szűk hármas számnál. Ez azonban nem túl erős érv, egyelőre tehát egyaránt vehetjük a kilenc-tizenkét mestert is s a három testvért is valószínű kiindulópontnak.

Csak várépítésről tudnak a magyar változatok — kivéve egyetlen moldvai szöveget, mely 44 tornyú templomot emleget. (Ez a változat azonban kétségtelen román hatást mutat — román elemek a magyar ballada elemeivel változtatják egymást benne, azonkívül egész fogalmazása rögtönzött, egyéni, eltérő a többi magyar változattól.) A magyar fogalmazás egységét az is kiemeli, hogy mindig Dévavárárt emlegetik benne (vagy annak elrontott formáját). A románban ugyanilyen egységesen kolostorról van szó, többnyire az argesiről, egy esetben Barcan váráról. Nagyobbrészt vár, kisebbrészt híd, s ritkán templom-kolostor van a bolgárban; főleg vár, ritkán híd a szerbben; főleg vár, ritkán híd az albánban; és szinte kizárólag híd a görögben. Minthogy az építőáldozat-mondák világszerte egyaránt kapcsolódnak mind a három építményhez, eleve nincs okunk egyiket sem előnyben részesíteni. Döntőbb, hogy egyedül a híddal kapcsolatban találunk bizonyos változatokban olyan részleteket, amelyek nem illenek hozzá: ilyen a bemutatott görög változatban az, hogy *szobáról* szólnak, mikor leküldik a gyűrűért; ez a „leküldés” önmagában is nehezebben képzelhető el híd esetén, mint más épülettel kapcsolatosan. Ugyancsak romlásra vall egyes bolgár változatokban az a jelenet, mikor az asszony vízben úszva keresi a gyűrűt, azután van szó a mellének hagyott nyílásról (14.), vagy vízből (a mély Tundzsából) kell felhoznia a gyűrűt, aztán ráépítenek (75.).

Ilyen összeegyeztethetetlen mozzanatok vár vagy más épület esetén sohasem fordulnak elő. Ez arra vall, hogy a történet eredetileg nem híddal kapcsolatban alakult ki, s a későbbi összekapcsolás folyamán nem tudták eltüntetni az oda nem illő részleteket.

Említést érdemelnek a nevek is. Egyetlen mesternév van, amely két népnél is előfordul: a Manole. (Két moldvai magyar változat is tartalmazza, ezek azonban nyilvánvalóan utólagos román hatás következményei a csángóknál, akik századok óta szigetként élnek a románok közt, és többnyire két-nyelvűek.)

Mindjárt le kell szögeznünk, hogy a görögöknél egyetlen szövegben sem fordul elő a Manoil név (amint ARNAUDOV és BAUD-BOVY is megállapítja), még az Artában feljegyzett változatban sem; így mindaz a következtetés elesik, amit SOLYMOSSY SCHLADEBACH nyomán az Arta-híd közelében található Manolesz-mesternévhez fűz a ballada görög eredetére. Nem ez az első eset, amikor naiv kísérletnek bizonyul a népköltészet termékeit hasonló adatok alapján helyhez és időhöz kötni. Ugyanakkor le kell szögeznünk azt az eléggé közismert tényt is, hogy a Manojlo-Manoil név a szerb-horvát és bolgár hősi epikában igen gyakori hősnév, s előfordul még a román balladákban is, ahol sok bolgár epikai téma tűnik fel azonos névvel is (Gruia), illetve bolgár átvételre utaló helynevekkel (Carigrád). Az alábbi felsorolás korántsem teljes, csak ízelítőül szolgál a kéznél levő változatokból.

Délszláv: VUK III, 45 Manojlj mester (hős zsvány) III, 48. Grëč Manojlo I, 421 bratac Manojlo 513 Grëica Manojlo II, 6 Kumovanje Grëica Manojla Ua. HNP I. 44. sz. III, 6 Grëč Manojlo mint a hős ellenfele III, 76. Djirjak i Grëč Manojlo. *Bolgár:* Sapkarev 472 és 1261. sz. Manoil vojvod SbNU 5,79 és 81: Gracseka Manola 7,90 l. sz. Car Manoil 9,17 Csuma i Manolo trgovcse 43, 134 55. sz. „Marko zseni szina szi Manoil” 43, 373 188 sz. „Manoil grk prodava libeto szi” 44, 27 19. sz. Marko fia Manoil 141, 138 sz. Manol i bezdetnata mu zsena 46/I, 17 18. sz. Manol vojvoda SZTOIN, Timok 2955. Manoil vojvoda CSEHL 40. sz. Manoil vojvoda. *Rómán:* Antologie, 542 = MARIENESCU, 112 20 sz.: Manuila și Mustafa VASILIU, 44 34 sz. Manole (más történet).

Világos tehát, hogy itt nem görög eredetre utaló névvel van dolgunk, hanem a délszláv népek epikájának egyik közhelyszerű hősnévvel, amely kapcsolódott az építőáldozat balladájához. De még tovább is mehetünk ebben a kérdésben és elfogadhatjuk STEFANOVIĆ álláspontját, hogy itt Kommenos Manuil görög császár nevével van dolgunk. A délszláv epika ugyanis több példát mutat arra, hogy a szomszédos népek nevezetes királyai, fejedelmi személyei váltak epikus hősök névadóivá: Mátyás király, Hunyady János, Ozorai Pipó (Filip Madžarin), szerbeknél a bolgár Sisman cár stb. Ebbe a sorba jól illeszkedik bele a nagy görög uralkodó. Ez egyszersmind arra is ad útbaigazítást, hogy melyik nép adhatta először ezt a nevet a főpallérnak: nyilván a bolgár, s nem a román. Ezzel látszólag szemben áll az a körülmény, hogy a román anyagban szinte kizárólagos a Manole mint a hős neve, míg a bolgárban csak a legnagyobb csoport, de nem az egyetlen. Hogy az „egységes” és „többféle” nemzeti változatot hogyan kell értékelnünk az eredetiség szempontjából, azt a későbbiekben fogjuk látni.

Kevesebb gondot okoz az építendő vár, híd neve. Itt csak két közös névről tudunk: az Arta-hídjáról és Skadar (Szkutari) várjáról. Az előbbi a görögben is, albánban is csak egyik név mellett, semmiképp sincs az a jelentősége, amit az első ismert változatok alapján hozzáfűztek. Egyetlen görögországi bolgár változatban (55.) fordul még elő, de ott a többi elem is a görögöktől van véve (egyetlen hely a bolgárban, ahol a „reszkessen a híd” átok szerepel). Ugyanez áll a két macedóniai aromun szövegre is. Helyi el-

nevezéssel van tehát dolgunk, mely egy népnél sem tudott szélesebb körben elterjedni; semmi sem vall arra, hogy ezzel a névvel alakult volna ki olyan átütő változat, amely az egész területre szétsugározta a balladát. Legjellemzőbb ebben a tekintetben, hogy épp az Arta helységben feljegyzett változat (BAUD-BOVY megállapítása szerint) egészen újnak látszó szöveg, amely nem jöhet számításba eredetiség szempontjából.

Még kevésbé mondhatjuk el ugyanezt a Skadar névről. A vele kapcsolatos albán szövegek két típusba tartoznak két külön névvel: Skadar és Rosafa. A szerbben pedig egyedül VUK változata tud róla, ami a lelőhely közelségéből érthető. (Ezenkívül kétszer fordul elő a Bojana vize — 16., 31. — de Skadar nélkül.) Egyáltalán egy pillantás a táblázatok név-rovatára meggyőző bennünket, hogy ezek mindenütt helyi alakulatok és semmi következtetésre nem adnak alapot, még akkor sem, ha egy-egy népnél egységesen alakultak ki.

Egyik legállandóbb mozzanata a balladának a nappal épülő vár—híd leomlása éjjel. A magyarban és románban ez kizárólagos (legfeljebb hiányzik az egész rész), a bolgárban elenyésző kevés változat említ egyszerűen csak leomlást (a nappal-éjjel szembeállítás nélkül). A szerbben az alacsony százalékszám még nem jelentene sokat, mert több változatot csak kivonatból ismerünk; többet mond viszont, hogy az ismert változatokban is elég sokszor van többféle más megoldás. Náluk látszik ez a közös mozzanat a legkevésbé állandónak. Albánban a helyzet olyan, mint a bolgárban (itt is sok a kivonat), a görögöknél pedig ismét kizárólagos a közös vonás.

Románban, bolgárban és szerbben több változat tartja nyilván, hogy hosszú ideig próbálkoznak a hiábavaló építéssel: néha még kilenc évig is. Ez annyira valószínűtlen, hogy csak romlás lehet. Egy-két leomlás után kell következnie a határozatnak. Bizonyára az a formula az eredeti, amelyik általánosságban marad, s nem köti meg képzeletünket konkrét de valószínűtlen számokkal. (Legfeljebb a három nap jöhet még számításba.)

Az építőáldozat elhatározása magyarban és bolgárban hasonlóan történik. Nálunk két forma kizárólagos: a fő mester dönt, vagy a mesterek együtt határozzák el. Háromszor megálmodja a főmester, hogy mit kell tennie, ebből kettő moldvai, román hatást mutató változat, s a harmadik is több, egészen újkeletű egyéni vonással fejleszti tovább a történetet; az álom tehát nem tartozik hozzá a magyar ballada régi formájához. A bolgárban ugyanazok a főváltozatok, mint nálunk, bár kevésbé túlnyomó arányban, s többször jelentkezik az álom, az angyal és egyéb megoldás. Románoknál leggyakoribb az álom, azután angyal, szellem és hasonlók üzenete, ritkán előfordul az egyezés, sőt a főmester döntése is. A szerbek legfőbb megoldása a vila (tündér) parancsa. Ő néha csak azt mondja meg, hogy emberáldozat kell, s a kijelölést az emberek végzik el (ritkán egyezés, még ritkábban a főmester szava alapján), többnyire azonban maga jelöli ki az áldozatot is — az elsőnek ebédet hozó asszony személyében, vagy másban. Ez a tündér-motívum is igen sokféle lehet; a ló lábára csavarodó tündér előre megjósolja, hogy nem fog sikerülni az építkezés, anélkül, hogy leomlott volna a fal; a nevezetes VUK változatban először két ikret követel, s csak amikor nem sikerül szerezni, változtatja a követelést feleségre. Előfordul az álom is és egyéb megoldások. Ugyanilyen tarka képet nyújt a néhány albán változat: egy hang, vagy öregember közli a feladatot, vagy sorshúzás dönt, illetve megegyezés. Új jelenség a görög változatok madara, amely a boltívre száll és tudatja a mesterekkel

a tennivalót ; ezenkívül szellem szól, álom, angyal jelenti, illetve, ritkán sors-húzás és egyezés dönt.

Ezzel eljutottunk a ballada lényeges elemeihez, ahol már a tragikum ilyen vagy olyan felfogása érvényesül. A mindenütt többé vagy kevésbé jelentkező „megegyezés” ugyanis azt jelenti, hogy a feleség elvesztése olyan valakit sújt, aki annak előidézésében részes, még jobban ki van emelve ez ott, ahol maga a főmester mondja ki a határozatot, akinek azután saját felesége lesz az áldozat. Ahol szellem vagy tündér, vagy más közvetítő jelöli ki az áldozatot, ott a felelősség nem szerepel a tragikumban, egyszerűen a balsors sújtja a mestert.

Ez olyan vonás, amit többször találunk a különböző népek fogalmazásában ; több megoldás igyekszik az áldozat-tevő mesterek felelősségét csökkenteni. Ilyen például az uralkodó parancsa, sőt fenyegetése román, bolgár és szerb költeményekben.

A magyarban nincs ugyan uralkodói építettő, de van valami ehhez hasonló : annak kiemelése, hogy a munkát aranyért-ezüstért, véka aranyért vállalják, ki is fizetik a halálos áldozat után, sőt egyszer azzal kezdődik a történet : „Hova mégy . . . tizenkét kőműves? . . . Jertek, megfogadlak . . .” De ez a személytelen mondat sem vonja el a figyelmet a mesterekről az építetőre, csak a *vállalkozást* hangsúlyozza, s a figyelem középpontjában mindig a mesterek maradnak, akik az építést végzik és akarják. A „drága ár elnyerése” nemhogy csökkentené felelősségüket, hanem még növeli. A magyarban tehát azt látjuk, hogy a történet lelki problémákra van felépítve : a „drága ár” veszélyeztetése miatt a legsürgősebb segítséghez folyamodnak : az elsőnek kiérkező feleséget áldozzák fel. A főmester kimondja, illetve mindnyájan ráállanak, mert egyik se gondolja, hogy őt éri a sors. De mikor megtörténik, annál súlyosabban nyomja a bűntudat : „Én tettem a törvént, fejemen es történt” (25.), annál súlyosabban hangzik a vád az asszony szájából : „De ezt én jól tudom, Hogy tik ugy es tesztek, Hogy embert megöltök, Avval pénzt kerestek . . .” (15.). Az is fokozza a lélektani beállítást, hogy a véletlen — az elsőnek kiérő ebédvivő — helyett a rossz álom miatt uráért aggódó feleség jelenik meg.

A bolgárban ugyan szintén az egyezés és a főmester határozata a leggyakoribb (az utóbbi itt már ritkább a másik mellett, azonban van úgy is, hogy csak megegyezésről van szó, mégis mikor az asszony megjelenik, azt mondja a vers, hogy „azé jött, aki először mondta”) — de egyrészt néhány változat enyhíti a felelősséget az uralkodói fenyegetéssel, másrészt megjelenik egy olyan motívum, amely a vesztes fél szerepét sajnálatosabbá teszi, s csökkenteni látszik felelősségét : a terv elárulása, a többiek esküszegése. Ennek a megoldásnak azonban vannak gyengéi. Egyik az, hogy a döntés, illetve a benne való részesség a sorscsapás okozójaként, ellenszenvesként tünteti fel a hőst a vers elején, később viszont, a többiek még nagyobb álnoksága miatt, mint „egyetlen becsületes szótartót”, áldozatként. Ez ugyan csak olyan árnyalat, amit a legtöbb ember, különösen a hagyományos kultúrában, nemigen vesz észre. Nagyobb zavart okoz azonban, hogy itt szükségszerűen beilleszkedik egy rész : eskü a hallgatásra, hazamenés, az asszonnyal együtt töltött este, vagy napok (szombattól hétfőig), s a határozat elárulása — amit csak egy nem tesz meg! Ez a jelenet a maga realitásában válik hihetetlenné. Ilyen „egyezség”, ha módjukban van találkozni feleségükkel, eleve valószínűtlen, nem úgy, mint a magyarban, ahol kint várják a határozat után

nyomban a megjelenőt. Természetes következménye, hogy a hőst „legbutább”-nak nevezik, vagy másként indokolják magatartását (román és bolgár változatok): míg aluszik, a többiek hazamennek, „elfelejti” megmondani feleségének, illetve ő is igyekszik kibúvót találni, ravaszul, hogy esküjét se szegje meg: sok munkát ad feleségének, hogy késleltesse. A szerbek sokszor a vila szájába adják azt a döntést, hogy az elsőnek kijövő feleség legyen az áldozat, tehát sorskényszerként szerepeltetik, s csak a terv elárulása marad az emberek bűnének. Itt van a legkevesebb felelősség: természetfeletti lény az okozó, a testvérek elárulják a veszélyt, csak egyikük nem, ezért lesz ő az áldozat. Ugyanekkor hosszan részletezik a férjek együttlétét asszonyaikkal, ami még hihetlenebbé teszi a „becsületes” magatartását (különösen, hogy többnyire hárman vannak, tehát nagy az esély).

Az a görög változat, amely eleve kijelölteti a szellemmel a főmester feleségét, ebben a tekintetben tabula rasa-t jelent. Itt nincs felelősség, csak balsors. Ez — bár megfosztja a költeményt a továbbiakban feszültségétől, s csak lebonyolítássá változtatja az eleve megadott döntés után — önmagában mégis logikus. A sors-tragikum épp olyan erős, mint a lélektani, s talán ősibb is. Már kevésbé meggyőző az a görög változat, ahol a szellem csak egy családtagot követel a mestertől, s az azért dönt felesége ellen, mert helyette kaphat mást. Ez a „cinikus kalkuláció”, amint BAUD-BOVY nevezi, már minden rokonzástól megfosztja a férj személyét, s legfeljebb az asszony sorsának teljessége lesz a költemény további tartalma s érdemli ki sajnálatunkat.

Ha tehát a ballada felépítését, illetve a felépítés szempontjából fontos mozzanatait vesszük tekintetbe, akkor két fogalmazást részesíthetünk előnyben: a magyart (és a bolgár változatoknak azt a részét, amely a magyarral egyező felépítésű) vagy a görög egyik formáját, ahol nincs a „kalkuláció”.

Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a népköltészetben nemcsak romlással, hanem tökéletesedéssel is kell számolnunk: hullámhegyek hullámvölgyekre is következhetnek. A legjobbnak tűnő megoldás nem feltétlenül a legelső, nem is szólva arról, hogy a „legjobb” megítélésében döntően közrejátszhat az ítélkező személy elfogultsága, egyéni ízlése. Ilyen szubjektív vélemény alapján ítélte oda SZÜRKU-SCHLADEBACH-ŞAINEANU az elsőséget a szerb vagy a román változatnak a görög rovására — eldönteni kettőjük közül már nem merte. Ez az ítélet elsősorban a hosszú, részletező előadásnak szólt, ami a műköltészethez szokott ízlésnek jobban megfelelt, mint a rövidség, szaggatottság és tömörség. Ezért nevezik sokszor „fejletlennek”, „végig ki-nem-mondott”-nak a görögöt. (Sajátságos, hogy a múlt század, a romantika és a ballada-rajongás kora mennyire távol állt éppen a ballada stílus-eszményétől!) Emellett ŞAINEANU „barbárnak” nevezi a görögöt, szemben a román gyengédségével, STEFANOVIĆ „megkövesültnek”, „élettelennek” szemben a szláv változatok életteli, viruló jellegével.

Objektívebb a stílus szempontja: tömörség, lelkiállapotok stilizált felvillantása, emberi lelki konfliktusok, mint mesét szolgáltató tényezők — mindez balladai jellegzetesség; részletezés, bőven ömlő előadás, reális részletek, egészben véve mégis mesés-fantasztikus-mitikus jelleg — mindez a hősnének sajátossága. Csakhogy az is nyilvánvaló, hogy ha egy történet hősné-sajátosságokkal kerül a magyarokhoz, ahol csak ballada virágzik, balladai sajátosságokat fog felvenni, s fordítva, a hősnének jellegzetességeit kapja a ballada a szerbeknél. Ha tehát előre nem tudjuk, hogy a történet melyik stíluskörből indult ki, ez a különbség nem lehet útmutatónk. Legfeljebb egyes elemekről

bizonyíthatjuk be, hogy az egyik vagy másik stíluskörbe jobban beleillik, illetve ottani formája az ésszerűbb, eredetibb. Térjünk tehát vissza a közös elemek vizsgálatához.

Nem mindig feleség az áldozat : szerbben, albánban, románban lehet az építettő huga is. Ez másodlagos elemnek látszik ; szerbben és albánban ilyenkor a történet is megváltozik, s csak lazán, néhány közös motívummal kapcsolódik történetünkhöz ; a románban pedig tulajdonképp nincs is jelentősége, mert csak a határozatban szerepel — háromszor — az előbb kieri feleség vagy *nővér*, de az áldozat mindig a főmester felesége.

Magyarban, románban és bolgárban közös a főpallér fohásza Istenhez, hogy esővel vagy más akadállyal állja útját a közeledő menyecskének. Ez nálunk s a bolgárban is többnyire csak lélekállapot-festő, stilizált kép, a románoknál s egyes bolgár változatokban reális-fantasztikus jelenet, sárkánnyal, skorpióval, ebédet kiöntő, többszörösen visszaforduló menyecskével. Ezt is mint több más magyar-bolgár-román egyezést később tárgyalunk meg részletesen.

A megérkező asszony a magyarban köszönti urát, mire csend fogadja, majd kérdésére elhangzik a határozat másodízben, most már döbbenetes erővel : a nő megtudja sorsát. Más népeknél csak az üdvözlés található (bolgár, szerb, görög), s csak igen szórványosan találjuk sorsának közlését is (bolgár, szerb). Helyette igen általános egy másik jelenet : a férj azzal ámtja, hogy gyűrűjéért sír, mely beleesett a falak közé ; ezzel csalja be a keresésre vállalkozó asszonyt az üregbe, ahol befalazzák. Ez a jelenet általános a bolgárban és görögben, ritka az albánban és szerbben ; az utóbbiaknál többnyire nincs is értelme, mert elmarad a voltaképpen cél : leküldése az alapba ; többször aranyalmáját siratja, mire az asszony vigasztalja, hogy kap helyette másikat anélkül, hogy hármiképp kapcsolódnék a továbbiakhoz ; ezzel végleg értelmetlenné vált a jelenet ; nem lehet kétség másodlagos volta iránt.

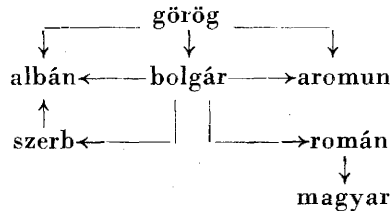
Magyart, románt és bolgárt kapcsol össze az asszonynak az a mondása (néha férjé), hogy a magáramaradó gyermeket majd a meleg esők fűrésztik, jó asszonyok csecset adnak neki, madarak álomba csirikolják, szelek elringatják. Ezenkívül még két közösnek mondható jelenetről emlékezhetünk meg. A magyar ballada elmaradhatatlan zárójelenete, hogy a hazatérő Kelemtől gyermeke kérdezi anyját. S ő néhány változatban ki is megy hozzá a várhoz, szól hozzá s az anya visszafelel neki a falból. Románoknál ennek nyoma sincs ; bolgároknál csak említik a gyermeket : „Ha engem nem szánsz, szánd fiadat” s a falból csorduló tejforrást néha reálsan ábrázolják, amint gyermekét az anyja ezúton szoptatja. Szerbben is előfordulnak hasonló jelenetek : a tejet megízlelő gyermek kérésére omlik le a fal, ő imádkozik a szentekhez anyja kiszabadulásáért. Mindkét népnél szerepel a gyermek előbb is : mikor az asszony készül kivinni az ételt, meg kell fűrésztienie stb., nagyritkán csak említés formájában feltűnik egyes görög változatokban is. A magyar azonban egészen egyedül áll a gyermek és a befalazott anya párbeszédével.

A másik maga a tejforrás, amelynek halvány — és értelmetlen — emléke a románban az a vízforrás, amely Manole lezuhanása helyén támad. Bolgárban a magyarhoz hasonlóan is szerepel, leginkább azonban egy más formában : az asszony kéri, hagyjanak ablakot mellének, gyermeke táplálására. Ezt helyettesítheti néha már a bolgárban is, hogy szemének kér ablakot, csak látni akarja gyermekét. Ez a forma lesz a túlnyomó a szerbben, ahol azonban a mellnek hagyott nyílás és a tejforrás is előfordul — az utóbbi néha egészen

fantasztikus formában is, sőt végső változatként három forrás tejből, könnyből és vérből. Az albánban a tejforrás olyan reális-fantasztikus képpé alakul, hogy kecskebőr-csövet vezetnek az anya melléhez a falba és azon át táplálja két éven keresztül gyermekét; illetve elválasztásáig, azután változik át forrassá. Itt és sok bolgár helységben, mutogatnak helyet a falon — nedves, vagy fehér foltot — szerintük az anya tejének maradványa. Sok helyen az innen levert méz vagy kő varázserővel bír elapadt tejű asszonyok számára. Görögöknél az egész képzet hiányzik.

Ebből a felsorolásból kitűnik a bolgár ballada központi helyzete a többiek között: vagy a magyar—román—bolgár hasonló („Istenem adj esőt”, „Vannak meleg esők, azok megfürdetnek”, „Térdig építették, csak tréfára vette”), vagy a román—bolgár (kolcstor), vagy a magyar—bolgár—szerb—albán (vár, tejforrás, gyermek szerepe), vagy magyar—bolgár—szerb (megmondják az asszonynak, mi vár rá), vagy a román—bolgár—albán—szerb (döntés elárulása, mester feladatai), vagy a magyar—bolgár (egyezség, főmester döntése túlsúlyban), vagy a bolgár—görög—albán—szerb (gyűrű, híd, három testvér, mesterek különféle számai) vagy bolgár—szerb (ablak szemnek), vagy bolgár—albán—szerb (ablak mellnek), vagy bolgár—görög (üzenetküldés haza). A bolgár sohasem marad ki egyetlen mozzanathól sem. Ez arra vall, hogy vagy a bolgár az eredeti kiindulópont, vagy az a legfőbb közvetítő a népek között. (Itt nem vesszük figyelembe az olyan „közös” elemeket, amelyek elszigetelten jelentkeznek egy-egy idegen környezetbe ékelt változatban: két moldvai magyar változat román elemeit — 33. és 36. az előbbihez a végén egy román nyelvű versszak is csatlakozik — két sztanimakai bulgáriai görög változat bolgár mozzanatait — 13. és 14. — és egy görögországi bolgár szöveg görög részleteit — 55.)

Valamit ebből már ARNAUDOV is meglátott, amikor a következő lezármazási táblát állította fel:

ahol a bolgár mindegyik változatra hatott, legalább részben, csak a görögtől kapott (ez szintén kapcsolat), s egyedül a magyarral nincs közvetlen kapcsolatban, de ennek viszonyait az egyetlen KÖHLER-idézte AIGNER-fordításból nem is volt módja megítélni. Ennek megfelelően származtatja a részleteket is, pl. a délbolgár változatokból az északiakat stb.

Hasonló képet mutat az ellenpróba is: ha az *egyetlen népnél* előforduló elemeket tekintjük át. Egyedül álló, alkalmi módosításokat itt nem veszünk számításba, csak legalább néhány változatban egyformán jelentkező elemeket. Bolgárban csak két ilyent találunk; s mindkettő csak szórványosan fordul elő, a történet alakulását nem igen befolyásolja: az egyik a vesztes „legbutább” jelzője, a másik pedig az, hogy néha a menyecskét nem falazzák be, csak lemért árnyékát, ő maga otthon hal meg. Mindkettő láthatólag újabb

fejlemény, az utóbbi nyilvánvalóan a közismert újabb építőáldozati gyakorlat hatására.

Hasonlóan kevés, illetve nem jelentős a magyar változatok „egyéni sajátsága”. Ilyen, inkább fogalmazási különbség, mint mozzanat, hogy amikor az asszonnyal közlik sorsát, panaszszavakat ejt („Tedd, ha úgy megutáltad vélem az életet”, stb.), illetve hogy engedélyt kér búcsúzni gyermekétől és asszonybarátaitól. Még az sem változtat az eseményeken, hogy több változat végződik a gyermek halálával. Egyedül nálunk ritka a másutt általános ebéd kivitele (három eset) s helyette gyakori, hogy az asszony rossz álma miatt hintón siet ki urához, A főesemény változatlan, csak az egyszerű véletlen helyett az asszony szeretete okozza vesztét — a magyar változat erősen lélektani jellegét ez csak fokozza. Egyetlen, olyan különleges sajátsága van a magyar balladának, amely romlásnak tekintendő: az eleven befalazás helyett vérenek, illetve hamvának mészbe-keverése. A felépítésen ugyan az sem változtat: itt is, mint minden megoldásban meghal az asszony a falak között, a tragikum is változatlan; de van egy motívum — s legerősebben éppen a magyarban — mely ezzel a megoldással ellentétben áll: a fokozatos falazás jelenete, ahol az asszony fokozatosan döbben rá, hogy nem tréfa, amit vele cselekednek. Azonban éppen ennek a motívumnak figyelmes vizsgálata segít kideríteni, hogy a magyarban is élve-falazásról volt szó eredetileg. Ugyanis, ahol a „tűzzel égessük meg”, illetve „vérit vegyük a messzes csöbörbe” formulák mindkét helyen szerepelnek — elől, a határozatnál és a végén, mikor közlik az asszonnyal — akkor sosincs a fokozatos befalazás. Amikor pedig ez van, akkor vagy csak egészen halvány nyoma van a formulának, „Kő közé rakassék, s ott megégettessék” — (ami elég nehezen képzelhető el) egyébként „falak közé rakás”-ról szólnak a kőművesek mint idézett példánkban is, valamint az ERDÉLYI-közölte kivonatban — vagy csak az elején van meg a formula, de a megvalósulásnál már nincs. Még egy olyan változatban is van nyoma az élve-falazásnak, ahol különben mindkét helyen megöletésről van szó; az apa azt mondja gyermekének: „A te édesanyád a nagy kőfal közt áll.” Ezt ugyan lehetne képletesen is érteni, ha egyedüli adat volna; de a többi, kétségtelen eset láttán ezt is az élve-falazás nyomának kell tartanunk. A többi hasonló hely: 20. „No ha idejöttél Halottad földére, Állj a kőfal közé, Rakjunk bé a mészbe. Mikor térdig rakták . . .” stb. 24. a versben megölik, de prózában hozzáfűzik „Az asszony már erősen viselős s ahogy befalazták, megszülte a kicsiny fiát. Mer nem ölték meg, hanem elevenen falazták el.” stb. 30. elején is csak általánosságban: „Fogjuk meg, öljük meg, rakjuk bé ja murba” (falba) a végén pedig prózában: „Hát osztán, bocsásson meg, biéfalazták a feleségit a csecsig s történt egy tejforrás az ő csecsiből.” 32. elején: „Azt rakjuk be ide, Háha megállna, Háha megállana Magas Gyivó vára” Végén: (egyetlen romlásos hely) „Néki vérét vevék E messzes cseberbe.” Öt es rakni kezdék Magos Gyivó várba. Térgyig felrakták . . .” stb. Az eleje elarulja, hogy végén a megölés beillesztése utólag történt. Ugyanígy illesztettek bele ebbe a változatba részleteket a román Manole-ból, szintén másodlagosan. 34. eleje hiányzik, végén „Kézük közü vevék. Tréfa je vaj való? Haj ez igaz való. Ferrakák derékig . . .” stb. A 36.-t, mint teljesen egyéni fogalmazást nem használjuk fel bizonyításra.

Az összeillesztésnek még látható egyenetlenségei arra vallanak, hogy nem is olyan régen történhetett ez a változás, s hogy előzőleg a mi fogalmazásunkban is elevenenbefalazás szerepelt.

A románok egységesen beszélik el igen terjedelmes és jelentős egyéni változatukat: az állvány elrontását, a mesterek szabadulási kísérletét szárnyakkal vagy anélkül és halálukat. Ez a rész szinte felnőtt jelentőségben az asszony tragédiája mellé. Ugyanilyen egységesen adják elő Negru vajda szerepét, bár ezt is, s a pásztorgyerekek jelenetét is, aki megmutatja a kolostor helyét, minden hosszadalmassága ellenére is csak epikus részletezésnek és kísérletetésnek foghatjuk fel inkább, mint a történet átalakításának.

Legnagyobb mértékű az egyéni megoldások száma és jelentősége a szerb-horvátban: a hosszasan előadott előtörténetek, a tündér szerepe, különösen abban a változatban, ahol a mester lova lábára csavarodik, a vihartól ledőlő falak, az áldozatok nagy változatosága — először megjelenő feleség, két ikergyermek, nővér, az építető saját fia, csobán a mezőn, arrajáró gyermek —, ami egyszersmind megváltoztatja az egész mesét, a kiszabaduló asszony körüli motívumok, és általában a már ismertetett nagy elbeszélésbeli különbségek; amellet szinte nincs mozzanat, amely ne jelentkezne többféle, egymástól alapvetőleg különböző formában; s szinte nincs olyan megoldás, amely nagyobb mennyiségben uralkodnék a többi felett, minden kevészer van, illetve mindentől sokféle kevés.

Az albán változatokban a Rosafa-névhez kapcsolódó nővér-befalazás az egyéni megoldás, valamint a csövezeték az anya melléhez. Az első alapvetően más mesevázat jelent, az utóbbi csak fantasztikus voltával üt ki az ismert elemek közül.

A görögök is jelentős saját elgondolásokkal tűnnek ki. Ilyen a kétségtelenül másodlagos „Hajszál-híd” képze, ilyen az átok a végén s a három nővér sorsának emlegetése; kevésbé fontos mozzanat, hogy a ledőlő fal láttán „bánkódnak a mesterek, örülnek a segítők”, s hogy az áldozatul kiszemelt asszonynak díszesen ki kell öltöznie, (sokszor azért, hogy elmenjen kivenni a gyűrűt az alaphól); döntő jelentőségű különbség azonban az összes többi nemzettel szemben, hogy a szellem eleve kijelöli a főmester feleségét az áldozatra, s ezután már csak annak végrehajtása történik, nemkülönbben a már említett „kalkuláció”.

Ha tehát az „egyéni eltérések”-et úgy fognánk fel mint egy közös „főszöveg”-től való eltérést, melynek mértéke egyúttal az illető fogalmazás másodlagosságának is mértéke, akkor már eleve ki kellene zárnunk az eredetiség kérdésénél a szerbet, görögöt, román és albánt, s csak a bolgár, vagy a magyar jöhetne számításba.

Van azonban olyan felfogás is, amely épp az olyan részletekre épít az eredetiség megállapításában, amelyek egy népen kívül sehol máshol nem fordulnak elő. STEFANOVIĆ (1931) például épp abból indul ki, hogy egyedül a szerbben van meg a két ikergyermek beépítése s épp a róluk szóló történetek tartalmazznak legkevésébbet a „közös” mesevázból, amiből következik, hogy az sajátosan szerb lelemény. Ugyanakkor rámutat arra, hogy a két gyermek feláldozása igen széleskörű és régi hagyomány. Ireknél is megtalálható — idéz THURNEISEN „Irische Helden” művéből ikergyermekek befalazását, valamint a VI. századi NENNIUS „Historia Britonum”-ból Vortiger kelta király legendáját, aki várat akar építeni, azonban amit nappal összehord az építéshez, éjjel csodálatos módon eltűnik. Druida tanácsára atya nélkül született gyermeket ölnek meg, vérével meghintik a helyet, ahol a várnak állania kell s így sikerül a vállalkozás. Itt egy gyerek van ugyan, s meg is ölik előbb, viszont az

éjjel leomló fal mozzanatahoz hasonló is szerepel.⁵ Kielelmi ugyanezt (ČAJKANOVIĆ nyomán) a bibliából is: Józsué könyvének azon helyéből, ahol a „csodásan leomlott” jerikói fal elbeszélése után Józsué átkot mond, hogy aki felépítené újra, az elsőszülött és legkisebb fiára építse a falat. Szerinte — s ez igen valószínű — itt csak átfogalmazását, „történetivé” tételét kapjuk egy eredeti néphagyománynak, ahol a leomló falat úgy állítják meg, hogy két gyermeket építenek belé. S így a két gyermek befalazása ősi képzet, amit csak a szerb-horvát változatok őriztek meg, s ez az eredetiség kérdésében különös súllyal esik latba.

Ennek az érvelésnek mérlegelésére kis kitérőt kell tennünk az építőáldozat irodalmába.⁶

A világszerte elterjedt hiedelem különböző formáit a múlt század végén feltámadó érdeklődés tárta fel. Egyik legáltalánosabb köztük — különösen Európában — a gyermekáldozat. Erről töméntelen német adat tanuskodik. Sokszor szegény szülőkől, cigányasszonyoktól vették meg a gyermeket s 1615-ből is van rá adat, hogy egy ilyen esetet megakadályoztak s az anyát megbüntették, de még 1717-ben is megkísérelték. Egy koppenhágai adat szerint a leomló fal megállítására egy kislányt szereztek, játékkal, enivalóval asztal mellé ültették, s 12 mester zeneszó mellett boltozatot rakott föléje. Sok német adat szerint az építőmester egyetlen gyermekét kellett befalazni. További adatok vannak ikrek feláldozására is. A strassburgi Münster alapításakor két testvért ástak el, Afrikában, Galamban a városkapu alá fiú és leánytestvért ástak el — akárcsak a szerb Stojan és Stojana történetében. Hajadon lányról szólnak az ókori görög adatok: Antiochia alapításakor hajadont ölték meg, Nagy Sándor Alexandria alapításakor Makedonia nevű hajadont, Tiberius az antiochiai színház építésekor egy Antigone nevű szüzet, Trajanus a földrengés után újjáépülő Antiochiában egy Kalliope nevű szép lányt áldoz. Ugyanez a forma élt Columbiában, sőt ezt találjuk a később ismeretendő mordvin énekekben is. Nőt találtak a Bajkál tótól nyugatra, az Angara folyó mentén Balaganszk mellett, egy napjainkban feltárt VI—VII. sz.-i kurikán földvár mellett elásva; természetellenesen kicsavarodott testtartása, két keze a feje mellett, begömbülő ujjakkal, mintha arcát marta volna, élveletemetésről tanuskodik. (DIÓSZEGI V. szíves közlése.)

De megtaláljuk, szintén elég általánosan, a vérnek mézbekeverését is. Az egész középkoron keresztül vannak rá adatok, SOLYMOSSY egyenesen ezt teszi meg európai ősfomanak (BASTIAN, BAHRING-GOULD és GALFRID of MONMOUTH alapján), sőt még a mexicói Quetzalcohuatl templomát is levágott 2—3 éves gyermekek vérével kevert mésszel építették. Afrikában, Kumassiban királýsírok tapasztásához az agyagba keverték az áldozatok véré.

Egyébként a vérrel való meghintése a talajnak, az építőnek, az alapkönek világszerte jelentkező gyakorlat.

Az áldozat önkéntes jellege is sokféle bizonyítható: japán ifjú, a strassburgi Münster esete, német gyermekáldozat-adatok, észt mondabeli hajadon tanuskodik erről s I. és 4. mordvin énekünk is, ahol a lány vigasztalja szüleit, sőt dicsőségnek tartja befalaztatását:

⁵ Lásd még ANDREE, 18—23-ban is és WESTERMARCK-ban. Ireknél a formula másik része is szerepel, szintén külön: szt. Kolumba kolostor-építkezését is a *folyton leomló fal* akadályozza (itt viszont nincs „éjjel”); társát, Oran-t élve eltemetteti az alapba.

⁶ TYLOR I, 104—110; ANDREE, 18—23 „Einmauern”; SARTORI; SOLYMOSSY; Hwb. d. Ab. I. „Bauopfer” címszó.

„Ne sírj, apám, ne sírj, szülöm, öregnek mese tárgya, új nemzedéknek elbeszélés tárgya leszünk. Nagy dalt fognak rólunk dalolni, szép mesét mesélni!”

Meghatározott nevű áldozatról még Birmából is tudunk, meghatározott személy feláldozását grúz és indiai mondából, az első arramenőt (gyermeket) Nizsnij-Novgorodból, Sziámból, illetve a régi szlávok dunai városalapítási hagyományából említhetjük. S míg az ókori adatok szép hajadonról, tehát értékes áldozatról tudósítanak, az újabbak a pénzen vett szegény gyermek mellett elítéltekről is, sőt középkorvégi német feljegyzés szerint egy beszakadt töltés helyreállítására parasztok koldust itattak le és löktek be áldozatul. Egészen általános újabban az áldozat árnyékának lemerése, aminek beépítése után az illető rövidesen meghal. Észak-német adatról értesít WESTERMARCK (NYROP nyomán), ahol az építőmestert falaztatja be egy lovag büntetésből, mert azzal dicsekedett, hogy tudott volna még szebb várat is építeni, ha akart volna.

Ebből az áttekintésből kiderült, hogy egyrészt tökéletesen igaza van STEFANOVIÓ-nak, mikor az ikrek beépítését ősrégi hagyománynak vallja, de már nincs igaza, amikor ennek alapján e momentum elsőbbségét vitatja. Mert ilyen alapon a magyar formát is éppen olyan ősinék nyilváníthatnánk, hiszen a vérnek mészbe-keverése hasonlóan régi és elterjedt gyakorlat. Márpedig ez kétségtelenül másodlagos a falbaépített asszony balladájában. Azt is láthatjuk, hogy mindaz a változat megtalálható az építő áldozati hagyományokban, amely az áldozat személyével és módjával kapcsolatban balladánkban felbukkant — és másodlagosnak minősült az elbeszélés összefüggéseiben: a két egynevű gyermek, arramenő gyerek, hajadon, mezőn talált pásztor (szerbeknél), az építető huga (szerbek és albánok balladájában) — ez lehet az ókori görög hagyományok kései leszármazottja is, bár ott beépítés előtt megölték a lányokat — vér a mészben (magyaroknál), önkéntesség (szerbeknél albánoknál), árnyék-befalazás (bolgárban), sőt a görögök formulája, hogy „ne gyereket, sem arrajövőt, vagy koldust” ne áldozzanak, egyezik az újabbkori gyakorlattal, s arra vall, hogy itt a szokatlan feleségbefalazást a szokásos értéktelennel állítja szembe. Az utoljára idézett északnémet adat pedig a román változatok utolsó jelenetének mondai alapját adja. Amennyiben ez csak északnémet területen lett volna ismeretes, akkor is jól megmagyarázható a románoknál szász (és magyar) lakosság jelenlétével már a román vajdaságok szervezésekor, akik ott városokat és falvakat alapítanak, illetve laknak, s így kölcsönözhatték ezt a vonást éppen a ballada romániai kialakulásának idején. (Lásd JORGA, AUNER.) A pallér-feleségnek némi analógiáját szolgáltatják azok a német adatok, amelyek szerint az *építőmester fiát* kell áldozatul hozni. Egyébként épp a feleség befalazása — balladánk középonti formája — maradt analógia nélkül az építőáldozati gyakorlatban. Vagyis minden „szokásos” építőáldozati forma valamiképpen behatolt a balladába, — mivel éppen építőáldozatról van szó benne. Ezeknek az elemeknek másodlagos voltát mindenütt világosan lehet látni, leginkább épp a VUK-féle szerb változatban.

STEFANOVIÓ világosan látja, hogy ez a szöveg a gyermekáldozat és a pallér-felesége balladájának összekapcsolása. Az ikrekről szóló rész egészen nyilvánvaló utólagos betoldás, azért kellett azt a szerkezetiileg erőltetett megoldást kitalálni, hogy a tündér kívánságát nem tudják teljesíteni, s erre változtatja meg követelését. STEFANOVIÓ „geniális naivságnak” nevezi ezt a megoldást, azonban költőileg is, a népi műfajok ismeretében is el kell marasztal-

nunk. Hosszan kiszínezett epizód, mely utólag fölöslegessé válik egy szerkezetben, még hozzá olyan epizód, amely népmesében és verses epikában egyaránt főtörténetnek minősülne, nem lehet megnyugtató megoldás. Mindenképpen másodlagosan került a kész történet elé. Csak VUK változatának, illetve egész gyűjteményének nagy tekintélye okozta, hogy ezt a változatot az egész befalazott-asszony balladakör egyik prototípusának tartották. Ez volt az első megismert változata! Sőt a VUK-gyűjtemény és a szerb népköltészet volt az első megismert kelet-európai népköltészet, melynek különösen gazdag hősi epikája Goethe óta méltán szerzett magának nemzetközi elismerést. Nem csoda, ha egyes századvégi kutatók a VUK-változat alapján a szerbet tartották az egész balladakör kiindulópontjának. Szükséges volt ehhez egy másik körülmény is: az a „tudós hagyomány”, mely mindig a VUK-változatot idézte, s mellette a többiről csak úgy emlékezett meg, hogy az építőáldozati monda mindenütt ismeretes a délszláv nyelvterületen. Így az a hiedelem uralkodott, hogy a VUK-változat él mindenütt szerb-horvát területen, s nem vettek tudomást a nagyfokú különbözőzésekről, különösen arról, hogy éppen ez a változat eléggé elszigetelten áll a többi délszláv szöveg között. (Nevei közül Gojko egyszer tűnik fel, egymagában, a 8.-ban, Ogljesa szintén magában a 19.-ben, a Bojana vize — Szkadar nélkül — a 16. és 31.-ben. A teljes történet pedig, s annak egyes mozzanatai sehol másutt még egyszer nem kerülnek elő.)

STEFANOVIĆ érveléséből azonban még mindig elfogadhatnánk annyit, hogy azok a változatok, melyek az ikerbefalazást adják elő (s hozzátehetjük: amelyek más, eltérő történeteket adnak elő) s a közös történetből semmit sem tartalmaznak, eredeti alakulatok, amelyek közvetlenül az építőáldozatból alakultak verses formában s egy régi európai hagyományt képviselnek. Ennek azonban két nagy bökkenője van. Az első az, hogy az európai mondahagyomány teljes egészében prózában van; ennek alakultak már ki formula-szerű, állandó részei, éppen a gyermekáldozatról szólókban — az anya és a gyermeke párbeszédében — s ez a grúz változatok tanúsága szerint igen régi formája az európai hagyománynak, sőt épp a grúzban ezek a részek — mint látni fogjuk — verses megfogalmazást is nyertek; azonban éppen a szerb balladákban hiányoznak teljesen ezek a részek! Sem a főszöveghez hasonló, sem a függetlenebb variánsokban sehol nyomát sem találjuk.

Másrészt azt sem lehet állítani, hogy ezek a szövegek annyira függetlenek volnának a közös hagyománytól. A négy legönállóbb szövegben is találunk összekötő láncszemeket a közös hagyománnyal. A 28.-ban ablakot hagynak szemének, s ez csakis végső állomása lehet annak a fejlődési sornak, melynek kiindulópontja a befalazott asszonyból eredő tejforrás, ahhoz jön a gyermek táplálása, majd átalakul az asszony mellének hagyott nyílássá s végül szemnek hagyott nyílássá. Elképzelhetetlen, hogy az egyetlen „szerelmes-befalazási” monda e motívumból alakult volna visszafelé az egész fejlődés. Ugyanígy feltűnnek a kőművesek összetett és magas számai más változatokhoz hasonlóan a 4—5. változatban, együtt a több évi sikertelen építéssel éjjel-nappal leomló fallal. Ha ezek, valamint a 2. fogalmazásukban szorosan összefüggő szövegek volnának, s nem különböznének erősen egymástól is, s mellettük ugyancsak egységes változatokban találnánk a Falbaépített asszony balladáját, akkor csakugyan beszélhetnénk egy külön keletkezett bosnyák építő áldozati költeményről, amely a VUK változatban keveredett a Falbaépített asszonnyal. Erről azonban nincs szó: szétoldódó történetek változatos összefonódásban tüntetik fel a különböző mozzanatokat; s így egyetlen

történet végső variálódásának kell tartanunk az összes délszláv szövegeket, amelybe benyomultak a különböző építőáldozati elképzelések, fokozták a variálódást, s ennek egyik végső állomása 2. szöveg, ahol már semmi sem található a „közös” történet elemei közül.

A szerb-horvát anyag egészét véve tekintetbe, kétségtelenné válik, hogy az sem kiinduló pont nem lehet, sem a balkáni fogalmazás közvetítője a magyarsághoz, csakis a variáns-fejlődés útvonalának egy utolsó állomása. A magyart a szerbvel — az eddigi felfogás szerint — a befejezésben szereplő gyermek személye kapcsolja egybe. Ez azonban megvan a bolgárban is, a szerbben pedig csak a fantasztikusan továbbfejlesztett történetekben jelenik meg, ahol ez is csak utólagos kiszínezése egy említés-formájában örökölt motívumnak. Éppen a magyarra jellemző párbeszéd hiányzik belőle a gyermek és befalozott anyja közt, tehát közvetlen kapcsolat nincs köztük.

Meg kell azonban vizsgálnunk, hogy meddig van jogosultsága az olyan érvelésnek, hogy a sokféleből összetett anyag másodlagos egy nyelvterület egységes változatával szemben. Láttuk ugyanis, hogy a bolgár szövegekben is elég sokféle változatban szerepelnek az egyes mozzanatok, mégis a különböző összefüggésekből bizonyos központi szerepe rajzolódik ki a bolgár balladának.

Tévedés volna természetesen a bolgár anyag variáltságát a szerb-horvátal mérni össze. A bolgárban a változatok legfeljebb olyan különbségekben jelentkeznek, hogy vár, vagy híd épül, hányan építik a hidat, milyen nevek szerepelnek, s a legnagyobb változtatások is, mint a történetbe beleszótt esküszegés a velejáró motívumokkal együtt, vagy a gyűrű-jelenet csak módosítják az alaptörténetet, de nem terelik más irányba az egész mesét. Emellett a bolgár változatok 30—40—50%-os tömböket alkotnak, melyekből kettő, legfeljebb három áll egymás mellett, s nem sok apró, egymástól lényegesen különböző, egymással szorosan össze nem tartozó variáns-csoport. A bolgár jelentőségét tehát lényegesen másként kell megítélnünk, mint a délszlávot.

Mégis eléggé természetesnek látszik az a felfogás, hogy az egységes változat előbbre való a fejlődésben, mint a nem-egységes. Már eleve helytelen azonban annak az elvnek olyan használata, mint BAUD-BOVY-nál találjuk, hogy az egységes göröggel szemben az egész többi terület sokféleségét állítja. Persze, hogy román, bolgár, szerb, magyar együtt tarka sokféleséget jelent, de ugyanígy egységes a magyar is, vagy a román az összes többivel szemben, s akkor a görög is benne van a „sokféleiben”. Ha külön-külön vesszük az egyes nyelvterületeket, akkor a következő képet kapjuk: legegységesebb a magyar, ahol a kis részletek és nevek is egységesekek, legfeljebb hiányzanak egyes szövegekből, továbbá szintén elég egységes a román, már kevésbé, de még mindig annak nevezhető a görög, viszont erősen variál a bolgár. (A szerbet, alhánt most már figyelmen kívül is hagyjuk.) Vajon minden esetben előbbi állomásnak kell-e vennünk az „egységest” és későbbinek a „vegyeset”?

Erre a kérdésre már egy egyszerű megfontolás is feleletet ad. Az egységes görög a szintén egységes magyartól és romántól erősen különbözik. Összekötő szálak csak a bolgáron keresztül vezetnek, ahol megvannak egyfelől a görögben is jelentkező mozzanatok, másrészt a magyarral és románnal közös szálak is. S ha nem akarjuk feltenni a lehetetlent, hogy két (vagy három) külön területen alakult ki egymástól függetlenül a történet és kétfelől hatott a bolgárra, akkor csak a következő lehetőségekkel számolhatunk: vagy az egységes magyar(—román) ment át a bolgárba, variálódott és lett belőle a megint

egységes görög, vagy fordítva, egységes görögből vegyes bolgáron keresztül egységes magyar(—román); vagy maga a bolgár volt az eredeti, s akkor sokféle bolgárból lett az egységes görög, román és magyar. Mindhárom esetben legalább egyszer sokféleből is keletkezett egyféle, tehát ilyen fejlődéssel nemcsak lehet számolni, de kell is. Ez azt jelenti, hogy ha egyik népnél egy mozzanat két vagy három változatban van meg, s szomszédjánál ebből csak az egyik általános, az nem jelenti még feltétlenül azt, hogy ott eredeti. Jelentheti azt is, hogy a szomszéd nép az egyik változatot vette át s abból alakította ki a maga nemzeti fogalmazását. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a magasabb százalékarányban jelentkező mozzanat egy népnél még nem jelenti feltétlenül az eredetiséget. Ezek a jelenségek mind csak bizonyos megfontolással, feltűnő együttes jelentkezésükben és több szempontnak egybevágása esetén vehetők figyelembe.

Vannak azonban döntő kritériumok is, melyek önmagukban is megoldhatják az elsőbbség kérdését. Ha két nyelvterület szövegeinek egymás közötti viszonyában azt tapasztaljuk, hogy az egyiknek jellegzetes mozzanatai megtalálhatók a másiknál, de amannak feltűnő jellegzetességei teljesen hiányzanak az előbbinél, akkor kétségtelen hogy az első az átadó, s a másik az átvevő. Kétségtelen, például, hogy a román ballada nem lehet kiindulás, nem alakulhatott belőle a többi (magyar és bolgár) mert akkor a jellegzetes és általános román motívumoknak — különösen a zárójelenetnek a szárnyakkal, lezuhanással valamiképpen jelentkezni kellene a másik kettőnél is, legalább is töredékesen. Ez olyan feltűnő mozzanat, hogy ahol — másodlagosan — valóban érvényesül román hatás, ott meg is jelenik (például a két moldvai csángó változatban). Ennek teljes hiánya a bolgárban és a magyarban ugyanakkor egy sor olyan elem közös megléte, ami (a későbbi) részletes vizsgálatra náluk elhomályosultnak, félreértettnek vagy másképpen másodlagosnak bizonyul, a román területet is olyan végső állomásnak mutatja, mint a szerb, ahová máshonnan került az elbeszélés, de ott felvett formája már nem ment tovább máshová.

Marad további mérlegelésre a görög, bolgár és magyar ballada. Ez a három abban is közel áll egymáshoz, hogy terjedelmük is legrövidebb, előadásuk is legballadásabb.

A görög eredetisége ellen szól az a sok és jelentős különlegesség, amely sehol másutt nem fordul elő, s amely a történet alakításába is jelentősen közrejátszik. Azonban még ennek alapján lehetne átadó is, hiszen elképzelhetjük, hogy már az első átvevő megváltoztatja bizonyos ponton a történetet, s azontúl az eredeti megoldás nélkül fut tovább a variálódás útján. Fontos azonban az, hogy a görög szövegekben több olyan részlet bukkan elő, amely a görög mesevázban értelmetlen, csakis a bolgárba illik bele. Ilyen mindjárt az idézett szövegnek az a helye, ahol a mester feleségéért küld olyan üzenettel, hogy késve jöjjön, de az üzenetet félreértve adják át, s sietve jön ki a tett helyére. Minthogy itt már eleve el van határozva, hogy csakis őt építik be a falba, és szó sincs arról, hogy több feleség közül ki jön ki előbb, ez nem lehet más, mint értelmetlenné vált fenntartása a bolgár változatok egy értelmes mozzanatának. Indokolatlan az is, hogy a 10. változatban a „cinikus kalkuláció” után, amikor a mester meglátja kiérkező feleségét, bánkodik, ugyanúgy, mint más változatokban és minden bolgár szövegben. Még árulóbb egyik helynév tanúsága: a 2. változatban *M a n o l i b a n* történik az egyik áldozat — ez a nemlétező helynév csakis a bolgár mester nevéből maradha-

tott fenn. Északi származásra vall az áldozat helyeinek felsorolásában a Duna neve is, amely a távoli Kappadókiában az ottani Eufráteszel együtt emlegetve kétségtelenül őrzi az átadott változat mozzanatának emlékét. (Jellemző, hogy fordítva: Eufrátesz Észak-Görögországban nem fordul elő). A terjedés útvonalára igen jellemző az is, hogy az elhomályosulást jelző „hajszál-híd” képzet leginkább a Pelopponeszoszon s az Égei tengeri szigeteken, valamint Krétán, Cipruson fordul elő, tehát északról dél felé állandósul.

Nem tudjuk osztani BAUD-BOVY nézetét, aki a kappadókiai (kisázsiai) formát tartja a legősibbnak. Először is magából Kappadókiából, illetve Ak-Dag-ból is háromféle megoldást jegyeztek fel (10—12.). Együtt találjuk bennük a kilenc mestert negyvenkettővel, ezer + tízezerrel, Atana hídját a hajszál-híddal, sorsvetést egyéb megoldással; mindkettőben előfordul a „kalkuláció”, harmadikban pedig meg sincs mondva a döntésben, hogy kit kell beépíteni. Az összes többi mozzanatban is eltéréseket találunk (lásd a táblázatot), tehát nem egységes a kis területen feljegyzett változatok képe. Emellett nyilvánvaló szövegromlások is bőven tarkítják a szövegeket, értelmetlenséget okozó kihagyásokkal. ARNAUDOV is hozzánk hasonlóan az epiruszi görög fogalmazást tartotta alaptípusnak, s ettől legtávolabbinak a Kosz szigeti, kappadókiai és trákiai szövegeket.

Az a tény, hogy romlott, töredékes részletek közt helyel-közzel valóban eredetinek látszók is tűnnek fel, nem jelenti az ottani változatok elsőbbségét. Ez így van minden messze idegenbe szakadt, törzsétől elszigetelt néptöredékekkel: egyrészt a legromlottabb szövegeket, sajátos továbbfejlesztést találjuk náluk, másrészt egy-egy szívósan megőrzött igen arhaikus elemet. Így van ez a moldvai csángó-magyaroknál, vagy a Gottschee-i (dél-szlóveniai) német nyelvszigeten és az Ak-Dag-i görög szórványnál (10—12) egyaránt.

Igaza lehet tehát az illusztris szerzőnek abban, hogy a sorsvetéssel kijelölt áldozat, vagyis a mesterek megegyezése, eredetibb, mint a szellem szava.⁷ Csakhogy maga is megállapítja, hogy a görög változatok túlnyomó részében természetfölötti lény dönt az áldozat kijelöléséről. Csakis az egész terület anyagának tekintetbe-vételével, és a kappadókiai változatoknak is egészükben való figyelembevételével lehet eldönteni az eredetiség kérdését, nem pedig egyetlen terület egyik változatának egyik mozzanatából. Véleményünk szerint BAUD-BOVY-t befolyásolta ebben a kérdésben a többi görög epikus ének származása (Digenis-ciklus, Halott testvér stb.), amit — helyesen, vagy helytelenül — szintén Kisázsiaiából vezetnek le, s ezért ragadta meg azt a mozzanatot, amelyet balladánkban találhatott a hasonló származás bizonyítására.

„Eredeti”-nek tartható változat másutt is fordul elő a görög anyagban. BAUD-BOVY idéz egy számomra hozzáférhetetlen változatot Adrianopol-ból, — „totalement aberrante”, mint mondja — s az ismert bolgár változatot találjuk benne: a mesterek elhatározzák, hogy az lesz az áldozat feleségeik közül, aki előbb jelenik meg. Jól látja, hogy ez közvetítő kapocs a görög és balkáni változatok közül, de nem vonja le belőle azt a következtetést, amit szerintünk kell: a görögben feltűnnek a bolgár megoldásai, de a sajátos

⁷ „Les maçons n'ont pas besoin du conseil d'un être surnaturel pour se décider... ils en prennent l'initiative, conformément aux rites séculaires de leur corporation...” „il est pour nous hors de doute que les chansons cappadociennes nous ont conservé la forme primitive de la chanson; en l'adoptant, les habitants des autres parties de la Grece ont tenté d'atténuer la responsabilité du maître-maçon...”

görög megoldások a bolgárban tökéletesen ismeretlenek. (A feleség előrekijelölése, a kalkuláció, az átok, a három lány sorsa). Vegyük még hozzá, hogy a görögben vált kizárólagossá a *hid*-építés, amit bizonyos értelmetlenségek alapján másodlagosnak kellett nyilvánítanunk, s hogy itt szerepelnek a mesterek említésében is a legnagyobb — sokszor fantasztikus — számok. Ezek a tények az értelmetlenné-válások tanuságával együtt szerintünk kétségtelenül eldöntik a kérdést: csak a görög alakulhatott a bolgárból és nem fordítva.

BAUD-BOVY, SZTOILOV, ARNAUDOV, SOLYMOSSY és mások véleményére erősen rányomja a bélyegét a görög (antik és bizánci) kultúra tisztelete. A magasrendű bizánci műveltség azonban még nem zárja ki, hogy a görög parasztság ne vehetett volna át hatásos történeteket a szomszédos népektől, s nem teszi szükségszerűvé, hogy minden esetben ő legyen az átadó.

Ezek után kíséreljük meg eligazodni a magyar és bolgár változat összefüggésében is. A magyar balladában nincs olyan momentum, amely ne lenne meg a bolgárban is, eltekintve kisebb jelentőségű sajátosságokról, melyek nem érintik lényegesen az elbeszélés fonálát. Nem döntő az álolmlátás és hintó sem, amely mellett szerepel az ebédvívés is. Keletkezhetett tehát magyarból a bolgárban és a további területeken az ebédvívés jelenete ugyanúgy, ahogy a néhány bolgár kolostor-építésből a románban. Nem mond ellent ennek a megállapításnak a kétségtelenül késői változás sem élvefalazásból olve-falazásba. Ez ugyanolyan utólagos alakulás, mint bolgárban az árnyék-befalazása. Hogy nálunk sokkal nagyobb arányban szerepel, azt magyarázza, hogy a magyar változatok egy aránylag szűk, összefüggő területről valók, ahol egy új megoldás könnyen elterjedhetett egyöntetűen. Erre más balladákban, más területekről is van példa. (L. a Halálraítélt huga újabb betyár-részleteit a déli Dunamellékéről). A bolgárból viszont igen általános meseformáló tényezők ismeretlenek a magyarban. (Eskü megszegése, többi asszony kifogásai, mester feladatai, gyűrű-jelenet.) Ez arra vallana, hogy a bolgárok vették át tőlünk a balladát.

Azokban a bolgár többlet-elemei közül egy sem olyan kizárólagos, mint a románban. Ott az utolsó jelenet az Ikarus-motívummal valamiképp minden változatban szerepel. A bolgár különlegességek mellett viszont más megoldásokat is találunk, bár kisebb számban, melyek a magyarral egyeznek: a főmester, illetve az összes mester együtt dönt, s a sors a főmester feleségét hozza ki. Márpedig az, amit az „egységes” és „variált” terület megítéléséről feljebb elmondtunk, itt is érvényes. Ez a ritkább megoldás is válhatott a magyarban általánossá. Végso következtetést csakis az elhomályosulásokból vonhatunk le.

A következő mozzanatokat kell itt figyelembe vennünk: a mester fohásza akadályért, a „meleg esők” motívuma, a fokozatos befalazás jelenete, a forrás, valamint a főmester döntése, illetve az egyezés. Mindezek a románban is szerepelnek, azért a három egymáshoz közelálló nemzeti variáncsoportot egyszerre tekintjük át ebből a szempontból.

A mester fohását láttuk a magyar példa-szövegben is. További formái: 4. „Istenem, istenem, Adj egy sűrű esőt, Adj egy sűrű erdőt, Hogy a feleségem Ide ne érhesen. A kocsi eltörjen, Ide ne jöhessen. Jó napat” stb. 5. „Istenem, istenem, adj essűrű erdőt, adj ezzáporesőt, hogy el ne jöhessen. Hogy az esső esett, Ő jobban sietett, Mijent megérkezett...” stb. 6. „Adj egy kerek felhőt, Egy nagy zápor essőt, Hogy a feleségem Térjen onnan

vissza! Az Isten megadta S még sem tére vissza.” 11. „Én uram isteném, vidd ē valahova! Mind a négy pej lovam törje ki a lábát, Vessen a hintómnak négy kereke szakát, Csapjon le az útra tüzes istennyila, Horkolva térjenek a lovaim vissza. Mönnek, möndögelnék Déva vára felé, Sem lovat, sem hintót sömmi baj nem lölé.” (= majdnem szószerint 14.) A 13.-ban a fohász után : „Nem hallja az Isten Kelemen kérésit, Közelebb segítí Kedves feleségít.” 16.-ban és 17.-ben a kérés : szél, farkas egye meg lova lábát, rögtön utána következik az asszony köszöntése. Moldvai változatokban a rossz idő mellé kíván „fene farkasokat”, s legfeljebb annyi a „realitás”, hogy „azt is adott Isten, mégsem térének meg.” Így a 20. is : „szálás erdő leve, Zápor eső leve, Mégés mégsem Ide is eljőve.” vagy a 33. ; ahol farkast, medvét, kőesőt kér, mindhárom után „Azt es ad az Isten, Még sem térének meg.” A magyarok tehát megmaradnak a lelkiállapotot festő, stilizált képnél, még akkor is, amikor egy-egy változatban látszólag „valósággá válik” a csoda, amit kérnek. Tizennyolc változatban találjuk így, hét esetben már csak int a mester, hogy térjenek vissza, három esetben egyedül (fohász nélkül), néhányban pedig az előbbiekkal együtt „erős üdő”, vihar van, amit a szolga előjelnek vél és tanácsolja a visszatérést, de nem tudja megváltoztatni az asszony eltéríthetetlen akaratát. Ezek a halványulásai a történetnek azonban még mind belül maradnak a költemény és az eredeti mozzanat stilizált jellegén.

A bolgárban összesen hétszer találjuk a következő formákban. 1. (Istenem) „adj sötét felhőket, A felhőkből apró esőt, Kedvesem elcsusszon az ebédet kiöntse, Visszaforduljon! — Isten nem hallgat Manojlora, kedvese megérkezik”. Itt már jelentkezik valami reális részletezés, de az egész megmarad kívánságnak. 12.-ben a magyarhoz hasonlóan távolból fejével int, közelből kezével. 14.-ben esőt, szelet kér, hogy kiöntse az ebédet, hazatérjen. Meg is adja Isten, esik az eső, fúj a szél, de semmi baj nem történik. Itt tehát már reálisra válik a kép, csak következetlen. A 20.-ban ugyancsak erős szelet és záport kér, de itt megszakad a szöveg, s a töredékből nem derül ki, mivé alakult volna. 27. teljes terjedelmében közölt példánkban csak „erős idő” van, kérés nélkül, mint a magyarban, a menyecske háromszor indul útnak, visszafordul különböző ángyaihoz, s harmadszorra ér ki urához. Teljesen reális, erősen felduzzasztott és lélektanilag semmi fokozást nem jelentő megoldás. A közeli 30.-ban még tovább megy a realitás : az eső eláztatja az ebédet, visszafordul a menyecske, s ilyenkor hangzik el különböző ángyainak kifogása, hogy mért nem vállalják az ebédvívést. Ezt már egészen romlottnak nevezhetjük a világos körvonalú, hatásos, rövid formulához képest. Ezenkívül van a 69.-es, rodopei változat, ahol int a férj, hogy forduljon vissza, amit az asszony úgy ért, hogy gyorsabban menjen. Ez utóbbitól eltekintve az összes változatok az észak-nyugati területsávra esnek.

Román területen e jelenet reális rajza egész fantasztikussá válik, s bár itt találjuk a legnagyobb százalékban, másodlagos volta mégis nyilvánvaló. Az Alecsandri szövegében olvasható mozzanat bőven részletezett reális jelenet, de még csak zápor, vihar reális részletezése. A 2.-ban már bozót nő elé, farkas véres nyelvvel, majd skorpió. Kétszer megijed, kiönti a levest, visszafordul. A skorpió előtt azonban már nem ijed meg, hanem letér az útról, átvág másfelé és megérkezik. 3. összeolvasztja a „mester feladataival” : záport kér, amit részletezve meg is kapunk ; aztán sötétséget, hogy megijedjen és kiöntse az ételt, valamint sugalljon neki Isten gondolatot, hogy keresse meg az ökröt — más változatokban egy éve elveszett ökröt kell meg-

keresnie, s ebédet készíteni belőle. Minden meg is történik, kiönti az ebédet, de a megtalált ökörből újat készít és kiviszi. Következő változatokban sárkány, medve, farkas, kígyó, tüske, sőt juhnyáj rossz kutyákkal szerepel, mindig hármas ismétlődéssel, visszafordulással előadva. Látjuk tehát, hogy ami a bolgárban még csak kicsiben jelentkező változás, az itt fantasztikus méreteket ölt. S ha valaki ezt az irreális realitást tartaná mégis elsődlegesnek, azt megdölgölköztathatják az önellenmondások és a jelenet kuszátsága (3.), ami a magyarban sosincs, kissé megvan a bolgárban és leginkább jelentkezik a románban. (A „mester feladatai”-ban külön is jelentkezik bolgár—román viszonylatban is.)

Lássuk ezután az „asszony fohását”. Az idézett magyar szövegben már láttuk. További példái: 4. (töredék, hozzátesszik) „Jó asszonyok csicset adnak, Jó leányok rongyat mosnak.” 5. „Aludjatok, aludjatok, Jó asszonyok csicset adnak, rongyaidat mosogatják, meleg napán szárazgatják.” 12. „Tegyétek bölcsőbe udvar közepére: Jó asszonyok járnak, akik megszoztatják, Gyenge esők járnak, akik megmosdatják, Gyenge szellők járnak, akik elrengetik.” 23. (Már befalazva) Istenem, istenem, hát a kicsi fiam?” „Vadnak ingó böcsők, Akik elaltassák, Vadnak jó asszonyok, Akik megszoztassák.” 25. „Rengő bölcsücskémek Tegyétek elémbe, Az én gyermekemet Tegyétek beléje. Lesznek gyenge esők, kik megferesztgessék, Lesznek gyenge szellők, Kik elrengessék.” 26. „Kicsi gyermekemet tedd rengő bölcsőbe, Szép asszonyok járnak, azok megszoztatják, Langyos esők hullnak, azok megmosdatják, Gyenge szellők fúnak, azok elaltatják.” 33. „Az én gyermekemet Ki feresztgeti meg?” „Vannak genge esők, Azok megferesztik.” „Az én gyermekemet Ki kötözgeti bé?” „Vannak jó asszonyok, S azok békötözik”. „Az én gyermekemet Ki ebélteti meg?” „Vannak jó madarkák, Azok ennik hoznak.” „Az én gyermekemet Ki rengetgeti el?” „Vannak gyenge szellők Sz azok elrengetik.” Csak az átírtnak látszó, gyanus Benedek—Sebesi gyűjtésben (13.) találjuk a kérést reálisan megvalósulva. („Isten meghallgatta . . . Ada meleg esőt” . . . stb.)

Hozzátehetjük még, hogy a csanádmegyei Gyönyörű Bán Katában is megvan ez a formula, amint az anya elhagyja egy fa tövében gyermekeit: „Mikor a madarak szárnyukkal csattognak, Csak azt gondoljátok, Hogy édösanyátok beszél tehozzátok. Mikor eső esik: csak azt gondoljátok, Hogy én fűrösztgetlek, az édösanyátok!” (KÁLM, 169.) S megtaláljuk még a Budai Ilona néhány változatában is. EA 2299, 360. Rugonfalva, Udvarhely: „Járnak jó asszonyok, kik megszoztassanak, Járnak gyenge esők, kik megfűröszt-szenek, Járnak gyenge szelek, kik elaltassanak.” M. Sz. 6359 Kléza, Moldva: „Járnak szép mederkák, Kik enned hordjanak, Járnak meleg esők, Kik megferesszenek, Járnak gyenge szelek, Kik elrengessenek.” DOM 26. sz. „Járnok meleg essők, Kik megferesszenek, Sz járnok meleg szelek, Kik errengesszenek.” MF 2475b Trunk, Moldva: „Járnak meleg esők, kik megferesszenek, Járnak meleg szelek, kik megrengesszenek.” A további kettőben már csak elhalványult formában. M. Sz. 6391. „Az égi madarak Legyenek apáid, S a erdei vadak Legyenek anyáid!” Ugyanigy M. Sz. 6392. (Mindkettő Lészped-ről, Moldvából.)

Bolgárban kétszer fordul elő. 38. Az asszony kérdésére, hogy nem szánod-e fiadat, a férj azzal vigasztalja, hogy elhozzák a bölcsőt, *befalazzák azt is*, „mikor szél fúj, elrintgatja a gyermeket, mikor eső szítál, megfűrösztli a gyermeket, mikor madarak odaröpülnek, Azok őt is táplálják.” 49.-ben már elkopott a kép, de szöveg-összefüggésben van az előzővel: „Ki fogja táplálni

fiugyermekemet?” „Majd táplálja hugom.” „És ki fogja táplálni gyermekem?” „A vadmadarak.”

Régen azonban, gyakrabban is meg kellett lennie, mert különszakadva, más énekben többször és világosabb körvonalakban találjuk. Törökök el-rabolnak egy anyát, s az kénytelen letenni fiacskáját fa tövébe, vagy a hegyek között. A Sztara Planinának ajánlja, s akkor reálisan megtörténik vele a fenti kívánság, azzal a különbséggel, hogy az átfutó szarvasünök szoptatják meg; felnövekszik s gyakran ő lesz rab anyjának megszabadítója.⁸ Például: „Akkor Todorka mondotta: 'Beli, fiam, Damjanka! Midőn szellők fujdogálnak, A te rengődet elrengetik, Midőn a szarvasünök erre járnak, Téged megszo-potatnak, Midőn megered az esőcske, Akkor téged megfürösztt, Hogy nőj és növekedjél, Anyádat kiszabadítsd a töröktől!'” (SZTOIN, Szredna, 181. sz. 3. vsz.) Megint csak azzal találkozunk, hogy a stilizált kép helyébe, amely felvillant sorsot, érzelmet, lelkiállapotot, reálissá s meséssé fejlesztett jelenet kerül, több kevesebb romlással.

Fokozódik az utóbbi a románban. 2.: Az asszony folyton jajgat építés közben, hogy gyermeke sír. Végül befalazták a száját, akkor válaszol Manole: „Fiadnak gondját viseli az isten, ahogy az ágyban hagyta. Tündérek mennek hozzája, megszo-potatják, mikor a hó esik, megöntözik, mikor eső esik, megfüröszttik, mikor a szél fú, elringatja, így fog felnőni.” Legjobb a 3.-ban: „Ki fogja gyermekem megszo-potatni?” „Tündérek” „Ki fogja megfüröszttetni?” „Az eső” „Ki fogja ringatni?” „A szél.” 4.: „Nem sajnálok Jovant, ott-hagytam szilvafák közé kiakasztva, megszo-potatatlan, megfüröszttetlen!” „Eszni fog az eső, megfürösztti, a hó megkeni, ha fu a szél, elringatja, jönnek a rigók, fütyülnek, míg el nem alszik.” 7.: „Csináljatok selyem rengőt és idáig? érő dróttal küldjétek haza? a csecsemőt idehozom, a bölcsőbe fektetem: hogy a szél rengesse, a hó kenje, az eső feressze.” 8. „Ivánka sir utánam!” Manole válaszol: „... az én fiamat az Isten neveli fel, hó kenegeti, eső fürösztti, szél ringatja; madárének altatja, két galamb nővérem.” 9.-ben már csak annyi, hogy „... ne félj, Jorgulecedről Isten gondoskodik!” 10. „Ha... végeztek velem, az épületen tornyot emeljétek, annak csucsára rengőt tegyetek, s abba Ivánkát; ő még nagyon csöpp, szegényke, a szél ringatja; mikor hó esik, kenegeti, ha eső, megfürösztti.”

Látjuk, hogy még ott is, ahol nagyban-egészben a mienkhez hasonló a kép, a fogalmazásba belecsúszik valami, ami vagy túl részletező, vagy irreális, ami az árvaságot csak jelképző stilizálás síkjáról eltőlja a valóság felé, persze a meseszerű valóság felé.

A „tréfa-e vagy való” motívum legtökéletesebb formáját az idézett magyar szöveg mutatja. A töredékes 4.-ben csak annyi maradt belőle: „Való je vaj tréfa, Hogy másszok a falra?” 20.: „Mikor térdig rakták, Megkérte az urát: Uram, édes uram, Tréfa ez vagy való? Nem tréfa bizony ez, kécncsem feleségem, így volt a fogadás, Így kell lenni immá. Mikor övig rakták... Mikor nyakig rakták (szó szerint ismétlődő versszakokkal).” „No hát ha nem tréfa, Kőműves Kelemen...” stb. 30.: „Mekfogták, falazták két lábát esüőbe, Téglá téglára ment, övig biéfalazták. Akkor kérdé férgyét: Talám

⁸ Lásd A—V, 147. 38—48. sor. Uo. 148. 13—18. s. Uo. 149. 27—32. s. SZTOIN, Szredna 181. 3. v. sz. Uo. 182. vége, 183., 184., 185. vége, 186. 39. s. SZTOIN, Trakija 115. vége, uo. 118 és 119. vége SZTOIN, Timok 2885. 34. sorától, uo. 2885. 2886., 2889., 2892., 2893., 2894., 2895., 2896., 2897.-ben. IVANOV 178. 16. sortól, CIGELKOVA 168—169. végén. SBNU 42 IVANOV 162—4. sz.

biz nem tréfa? A férj keseredék . . . stb.” 31. „Hét (=hát) térdig béraakák ; |:Való-e vagy tréfa,| tizenegy kőműves? |:Való ez asszonunk, urad tette törvényt:| Sz’ hét (=hát) évig (övig) béraakák; „Való e stb. „Sz’ ha való fog lenni . . .” stb. 32. : „Térgyéig felrakták, Akkor es megkérdi : Tréfa-e vaj való Tizenkét kömjes? Való . . . Hunyallyig felrakták . . . stb. Őt es csak béfejezék E feje teteig.” 33.-ban ugyanígy térdig, hónaljig rakják, s mindig kérdi, utána kéri gyermekét. Hasonló a már részben idézett 34. 36.-ban, a bő, rögtönzött szövegben is feltűnnek a közös formulák : „Kelemen zidilja (építi) Térdig fel csinálja. Kelemen, Kelemen Nagy mester K. Mondja meg kend nekem |:Tréfából zidil-e:| Vaj valóra veszi? Tudd meg . . .” stb. „zidilják Már őt a mellyéig . . . Jaj már felzidilták Ét már a fejeig” (ezekben már nem kérdez, csak panaszkodik, hogy szorítja a fal).

Bolgár I. : Mikor térdig építik, csak nevet és nevet, midőn övig rakják, csak nevet és nevet, Midőn melléig rakták, megijedt és sirt.” 2. Akkor beépítették térdéig, ő csak kiabált és nevetett, Félig beépítették, Akkor kiáltott és sírva fakat.” 34.-ben is már kettőre csonkul le a fokozatok száma: „Befalazták övig, ő csak tekingetett és nevetett, aztán kérte: Tréfáltok talán velem? A kőművesek csak rakták. A mellére gyors követ, a fejére . . . raktak. Pavelica sírva fakadt : . . .” Itt már formulából elbeszélés lett, bármilyen rövidre fogva is. 36. : Beépítették térdig, Radka nem vette valóra, Beépítették melléig, Fehér teje kifolyott, Radka ezt már valóra vette. 60.-ban ebből már csak annyi maradt, hogy mikor teljesen berakták, sírva fakadt. 71. Beépítették térdig, Akkor könnyet nem hullajtott, Beépítették torkáig, akkor már könnyet hullajtott. 76. Építik őt, Ő pedig, Istenem, csak neveti. Berakták félig, Akkor is nevetett. Mikor fejeig építették, akkor fogta fel, hogy „Emberáldozatnak hagyják a pusztá toronyban.” 80. Rakják, egyik a másik után, a menyecske nem fogja fel az igazat s odakiált a mestereknek, hogy engedjék haza gyermekéhez és felsorolja dolgait. Beépítik övig, akkor felfogja a valót és könnyörög gyermekéért.

Látjuk tehát, hogy már elvesztette világos körrajzát, ami a jól tagolt, teljesen formula-szerű magyarban látható, de még egészen közel van hozzá tartalmában. A románban ebből is folyamatos, részletező elbeszélés lett, ahol a fokozatos felépítés tagoltsága is elvész s hol az egyik része, hol a másik marad ki a formulának. Láttuk a példa-szövegben is. A még terjedelmesebb 2.-nek rövid tartalma az, hogy Caplea csak mosolygott, amint építették; mikor már nem igen látott ki, megijedt : „Ha ez nektek tréfa, nem jó tréfa.” Nem hallgattak rá, öntötték a meszet rakták a téglát, az pedig csak jajgatott : Manole, . . . ha ez csak tréfa . . . szorít a fal . . . stb. többszörös ismétlésben ; egészen befalazzák a száját akkor felel neki . . .” Ha fokozatok vannak is, t. k. akkor sincsenek, tartalom-elmondásszerű a fogalmazás : 3. : A mesterek tréfálkoznak vele. „Nem jó tréfa” mondja az asszony. Manole semmit se szól, a fal emelkedik. Lábszárától a térdéig, térdétől a kebléig, keblétől a szeméig. A mesterek csak siettek, ő meg azt mondja : Manole, férjem, édesem, szorít a fal . . .” stb. Semmi fokozat nem maradt a 4.—5.-ben : „beállították a falba. Így szól: Manole, Manole, tréfálsz velem, mikor beépítesz! Nem sajnálok . . .” stb. 7. : Míg építettek, az asszony nevetett, gondolta, tréfálnak ; az épület nőtt az övéig, majd a csecséig. Mit tett ő? Ki akart törni, sirt, hangocskájával : Manolesz, Manolesz! Most férje mentegőzése következik, majd az asszony jajgatása, hogy mért is jött ide, azután újra : „Siessetek, építsetek . . az övétől a csecséig, a cseceit márványnak

képzelve, aki kívülről látja . . .” stb. Semmi fokozat nincs a 8.-ban: Beépítik, azt hiszi, tréfálnak: „Az épület szorít, csecsem folyik, Ivanka sir utánam!” 9.-ben csak annyi: „Ahogy fennebb-fennebb értek, Vilaia kiáltott: „Manole, elég a tréfából, mert ez nem jó! Az épület szorít, csecsem folyik.” 10. „. . . az épület emelkedett. Mikor szorította, nevetni kezdett, gondolta, tréfálnak. A kőművesek építettek, nem tréfáltak, az épület emelkedett, elértek az ővig. Láttá, hogy nem tréfa, sirni kezdett, s így szólt . . .” Hasonló megoldásokat találunk 12—16.-ban is.

Ez a motívum kivételesen előfordul három szerb-horvát változatban is. A 30. még közel áll a magyarhoz: „Midőn Janját beépítették, Midőn beépítették Janját ővig, Azt gondolta Janja, hogy mindez tréfa. De midőn beépítették Janját, Beépítették fekete szeméig, Láttá Janja, hogy nem tréfa.” A 19. viszont már egészen egyéni megoldás: „Midőn beépítik őt a testvérek, így szól: Oh, Ugljeso, beépítik menyecskéd kezét. Eleget ölelt, nem fog többé ölelni. Midőn fehér nyakáig jutottak, így szólt az ifju Ugljesinka: beépítik a te menyecskéd nyakát — eleget ölelted, nem fogod többé. Midőn fehér szájához értek, így szólt az ifju Ugljesinka: beépíted a számat, Ugljesa vajda. Sokat csókoltad, nem csókold többé. Midőn fekete szeméhez jutottak, így szólt az ifju U.: Istenem, két atyafi-testvér, hagyjatok ablakot . . .” A 37.-ben már csak az első fokozat van meg, a többi másfelé kanyarodik: Beépítették fehér térdéig, azt hitte, mindez tréfa. Beépítették fehér kezéig, így szólt Mijan kedvese: „Az Istenre, sógorok, hagyjátok ki fehér kezemet, hogy odanyujtsam árvámnak!” Azok hallják, semmit sem szólnak, Csak építik a fehér várat. Arra így szól Mijan kedvese: „Hagyjátok ki fekete szememet, Hadd lássam árvámat . . .” stb.

Azt hiszem, az elsorolt példákbló világos, hogy több részlet egységes tanúsága szerint a magyar fogalmazás mutatja a legtisztább formát: formula-szerű részek, lelkiállapot, magatartás stilizált felidézésére, együttesen tökéletesen megfelelnek a balladastílus követelményeinek. Ugyanez többé-kevésbé elhomályosulva, formula-szerűségétől megfosztva, stílus-jegyei nélkül — de korántsem egy más stílus jegyeivel felruházva — található a bolgárban, s egészen kiforgatva eredeti mivoltából, a románban. Ezt tapasztaljuk a tejforrás esetében is. A magyar változatok csak egészen szűkszavúan emlékeznek meg arról, hogy a befalazott asszonyból tej- vagy vízforrás támadt. A bolgár ebből sokszor szoptatási jelenetet fejlesztett, mint példa-szövegünkben is, végül és legáltalánosabban abban a reális formában alkalmazza, hogy ablakot hagynak vagy kér mellének. Ez lett az albánban csövezetékké, s a szerbben tejpatakká, melyből a sétáló gyermek iszik, s ráismer anyja tejének ízére. Eredeti értelmét elveszti, amikor bolgárban kialakul az a változat, hogy *szemének* hagynak ablakot; ez lesz kizárólagos a szerbben; s végül teljesen ellentétes a halálos áldozat szellemével a két szerbiai román változat megoldása, ahol hús levegőért kér nyílást magának. Az egyezés, illetve a főmester döntése pedig csak annyiban mutat hasonló vonásokat, hogy a bolgárban eltolódik az arány az egyezés javára, de a már idézett hely is mutatja, hogy ez sokszor a főmester döntésének elkopása, (utólagos beszúrás: „azé jött ki, aki először szólt!”); a románban mindkét megoldás csak alárendelt szerepet játszik.

Ha tehát levonjuk a következtetést a tapasztalatokból, a magyar eredetisége mellett kell döntenünk, ahonnan a bolgárba került át először történetünk — ezt bizonyítják az észak-bolgár változatok is, melyek a magyar-

hoz legközelebbi formát őrzik — s a bolgárból vették át a románok, ezt igazolják olyan bolgárral közös motívumok is, amelyek a magyarban nincsenek meg: a terv elárulása és a főmester — itt elég bizarr — feladatai.

Lássuk ezekután, mit adnak hozzá ezekhez az eredményekhez a grúz-mordvin változatok!

7.: A Szurami várról szóló monda szerint amit nappal építenek, éjszaka leomlik. Perzsa pap tanácsára egy özvegyaszony egyetlen fiát, Zurabot falazzák be. Anyja jelen van a befalazáskor és odakiált gyermekének: Hogy vagy, gyermekem, élsz-e még? A gyermek felel a falból: Jaj, anyám már térdig be vagyok falazva! Az anya mindegyre folytatja kérdéseit, a felelet pedig: „Jaj, anyám, már övemig van a fal!” „Már mellemig” „Már nyakamig” végül: „Jaj, anyám, végem! van” A fal sohase szárad ki, mindig nedves marad — az anya könnyeitől, mint az idézett szöveg mondja, máshol a fiú könnyeitől. Az adatból úgy látszik, hogy csak a párbeszéd van versben.⁹ Erre vallanak azok a feljegyzések is, melyeket szószerint ismerünk, s ahol a hagyomány csak a párbeszédet tartotta fenn az egész történetből (1—2). Itt az anya kérdése: „Meddig, édes fiam?” s a fokozatok: bokáig, térdig, melléig, torokig, fejéig, halálíg, illetve a másodikban jajgat, vizet hoz, hogy arcát megmossa, kenyeret, cipőcskét akar adni neki, aztán jön a kérdés: Meddig? s a feleletek: Övig, illetve halálíg. 3.: múlt századi irodalmi feldolgozás, melynek más népi feljegyzésekben igazolt részleteit felhasználhatjuk: Cár parancsára erőd épül, 5 arsinig jutnak el, leomlik. Jóstól kapott tanács értelmében Zurabot, anyja egyetlen fiát kell beépíteni az alapba. Anyja kiáltoz, hogy engedjék oda, fia anyja segítségéért kiált, Ezután következik a párbeszéd: Meddig, fiam? „Vállig” „Halálíg”. A fiú helyén a fal átnedvesedett és mint a könnyek, cseppek hulltak róla. 4. a Mindeli vár építéséről szól. Az alapba gyermeket építenek bele. Anyja odarohan, de nem tudja megmenteni. Itt is következnek a kérdései, hogy „Meddig”? Az 5. a Hon-i templommal kapcsolatos. Valahányszor felrakják az alapot, ledől. Együttesen jönnek arra a gondolatra, hogy emberáldozat kell. Sorsot vetnek, s az egy anya egyetlen fiára esik. Az anya nem tudja megakadályozni a terv végrehajtását, s következnek kérdései: „Meddig?” „bokáig”, majd — az adat kivonatolója szerint — folytatja a kérdést, míg be nem fejezik a befalazást. A 6. Abháziából származik, Kelaszuri várára vonatkoztatva. „Sikertelen kísérletek után, hogy lerakják a vár alapját” egy *asszonyt* (és tehenet) építenek be. Ennyit mond az idézet.

Látható tehát, hogy még a szűkszavú tartalom-elmondásokból és szórványos szószerint ismert töredékekből is a következő egyező részeket sorolhatjuk fel balladánkkal: Vár- (templom) építés, nappal épül, éjjel leomlik, párbeszéd a befalazott áldozattal, fokozatos beépítés, áldozat helyén nedves fal. Az áldozat egy anya egyetlen gyermeke, ritkán asszony.

A legkialakultabb és legállandóbb része a grúz mondanak a párbeszéd a fokozatos építéssel. Már ANDREE melléállított egy sokat idézett német monda-típust:¹⁰ hogy bevehetlenné tegyék a várat, gyermeket vásároltak anyjától és befalazták. Süteményt evett, míg falazták, s kikiáltott anyjának „Anyám, még látlak”, később „Anyám még látlak egy kicsit”, s mikor az

⁹ „Im Volksliede hat sich das Zwiesgespräch zwischen der Witwe und ihrem Sohne Zurab erhalten” mondja, miután előadta az egész monda tartalmát.

¹⁰ Nála a thüringiai Liebenstein váráról.

utolsó követ berakták „Anyám, már nem látlak többé!” Ez a párbeszéd prózában ugyan, de formulaszerűen bukkan elő a német hagyományban. Nem lehet kétséges, hogy a grúz és német forma távoli összefüggésben van egymással: közös a szituáció, anya és befalazott gyermeke szerepel, s a fokozatosság is, halványan bár, de egyezik. Nyilvánvaló, hogy nagyon ősi, közös európai hagyomány van bennük, s a németben is az kapott formula-szerű, kialakultabb megfogalmazást, ami a grúzban egyenesen verssé fejlődött.

Azonban az sem lehet vitás, hogy a magyar balladának két helye is szoros kapcsolatban van a grúzzal: a fokozatos építés és a végső párbeszéd jelene. Bizonyos vonatkozásban a mienk távolabb áll: meg van fordítva a sors, mert az anya van beépítve és a gyermek szól hozzá kívülről; a fokozatos építés pedig egészen más beállítást kapott. De éppen ez a jelenet van sokkal szorosabb kapcsolatban a grúzzal, mint a német: a fokozatok *szó szerinti* egyezése, egymásután stereotip formulákban való ismétlése olyan kétségtelenül azonos, hogy közvetlen átvételre kell gondolnunk. A többi, egyező motívum együttese láttán is lehetetlen tagadni, hogy a délkelet-európai ballada és a grúz szövegek között kapcsolatnak kell lenni. *Ez a kapcsolat azonban egyedül a magyarral teljes és szövegszerű.* Egyedül a magyarban van a zárójelenet: a párbeszéd a gyermek és befalazott anyja között; egyedül a magyarban van a fokozatos befalazás olyan plasztikusan, formula-szerűen, mint a grúzban (a bolgárok lecsökkentik kettőre a fokozatok számát, illetve elhomályosítják formulaszerűségét, a románok pedig teljesen feloldják); a magyarban van a grúzhoz hasonlóan csak éppen megemlítve a „forrás” — minthogy megfordítottuk a viszonyt anya és gyermeke közt, s az anya került a falba, könnyen adódott, hogy tej fakadt belőle (a többi népnél vagy értelmetlenné vált, mint a románban, ahol nem a befalazott, hanem az építő halála helyén lesz forrás, vagy tovább fejlődik reális jelenettké); s a várépítés (templom) elsőbbsége is eldőlt a híddal szemben.

Ha a grúzzal egyező motívumokból indulunk ki, még világosabb lesz balladánk terjedésének útja. A magyaroknál legközvetlenebb a kapcsolat. A bolgároknál már eltűnik a párbeszéd a befalazottal, de sokszor van említve a gyermek anyjával együtt, sőt kiviszik néneji a befalazotthoz megszoptatni. A görögben már csak futó említést kap a gyermek egy-egy változatban, s épp a grúzokhoz közel eső trapezunti változatokból hiányzik teljesen. Ugyanez a helyzet a „fokozatos beépítés” jeleneténél is. Legvilágosabb az összefüggés a magyarral, még világosan látható a bolgárban is, de itt már elmosódnak a körvonalak, tovább halványodnak a románban és teljesen eltűnnek a görögöknél (valamint az albánban és szerbben). Pontosan így áll a dolog a „forrás” esetében is. A magyart még meg lehet magyarázni a grúzból, a bolgárt már csak a magyarból, s egyre inkább távolodik az eredeti képzettől; legtávolabb van a szerb és a román, s végül hiányzik az egész képzet a görögöknél. Ha teljes egészében tesszük a trapezunti — vagy bármelyik — görög változatot a grúz mellé, úgyszólván semmi egyezést sem fogunk találni a leomló fal és az építőáldozat tényén kívül.

A magyar-grúz összefüggést természetesen nem közvetlen grúz-magyar kapcsolattal akarjuk magyarázni, hanem azzal, hogy Grúziában és Abháziában maradt fenn a régi, kaukázusi hagyományoknak egy olyan eleme, amely egykor szélesebb területre kisugárzott, s ez a kisugárzás jutott el a magyarokhoz is lebediai hazánkban a 6—9. században akár a Don torkolatánál volt ez az őshaza, akár a Don és Kaukázus között. De hozhatták magukkal a magya-

rokhoz csatlakozott alánok (oszlárok vagy varsányok), sőt a kunokkal együtt hazánkba költöző jászok (szintén alánok) is.¹¹

Hogy milyen messzire terjedt ez a kisugárzás, lemérhető a Volgakanyartól délre élő mordvinok verzióján. Náluk természetesen már jelentős különbségekkel találjuk az áldozati mondát, az epikus énekek stílusában.

A négy változat közül az 1. és 4. Kazán erődjéről, illetve városáról szól, s közel áll egymáshoz, míg a némileg eltérő 2—3. Sedelkina falu templom-építését adja elő. Ezt a falugyűlés határozza el, s ami nappal épült, éjjel leomlik, sőt a 3.-ban a magyarhoz hasonlóan bővül a formula: ami éjjel épül, az meg nappal omlik le. (Ilyen formában magyaron kívül csak egy-két bolgár változat őrizi.) A két másikban csak épülő és leomló falról történik említés. Ezekben viszont mintha a magyar kezdő formáit hallanánk: „Mit tegyünk, milyen gondolatra jövünk? Menjünk felépíteni Kazánt...” = „Tizenkét kőműves összetanakodék, Magas Déva várát hogy felépítenék” „Elindult, elindult tizenkét kőműves... Magas Déva várát hogy felépítenék” „Hová mégy, Hová mégy tizenkét kőműves” stb. Mesterek építenek az elsőben, faluközösség a 2—3.-ban és két testvér az utolsóban. Együtt határozzák el az áldozatot a két sedelkinaiban (mert „emberfej nélkül nem megy”), s különböző megfontolások alapján sem öreg, sem férfi, sem asszony nem megfelelő, csakis hajadon. Az 1.-ben szózat mondja ki, hogy hét fivér huga kell, mégis kisorsolják az áldozatot gyűlésben; 4.-ben Kazán városa kezd beszélni (ugyanazt jelöli ki); itt a lány dicsőségnek tartja sorsát, a másik kettőben kicsalják az erdőbe, illetve meglesik és elfogják. Mindegyikben megfürdetik, díszesen kiöltöztetik, mint menyasszonyt, s úgy viszik az áldozatra. 2.—3.-ban összetörrik csontjait — mint néhány magyarban is — 4.-ben négyfelé vágják, csak az 1.-ben teszik minden megjegyzés nélkül a falba. Ezután következik a grúzból is ismert párbeszéd: az *anya* három nap egymásután kimegy a falhoz és kérdi: „Élsz-e még, gyermekem?” „Elszorul a mellem...” és hasonlókat kap válaszul, harmadnapra pedig elnémul az áldozat. (Ez így történik ott is, ahol feldarabolták!) Ennek a jelenetnek nyoma van a 3.-ban is: (csontja összetörése után) asztalt terítenek elébe, s míg a templom épül, sír, este panaszkodik, kora reggelre elnémul. (Hármas fokozat, de anya és párbeszéd nélkül.) A párbeszéd itt még pontosan megfelel a grúzoknak: anya szól befalazott gyermekéhez — de a gyermek már felnőtt lány — nő, akárcsak

¹¹ GYÖRFFY, 607. „Magyarországon a fejlett ötvösség gyökereit két olyan etnikumban kereshetjük, amely Etelközben csatlakozott a magyarokhoz: az alán és a káliz.

A Kaukázus vidéki alánoknak egy törzse csatlakozott a magyarokhoz; ezek a mohamedán oszlárok, más néven varsányok. Az alán fémművesség fejlett volta ismert; a Kaukázusban tudunk olyan alán faluról, mely tisztán kardművességgel foglalkozott. Az alán kardművesség emléke lehet *kard* szavunk, mely oszét (alán), végső fokon iráni jövevényszó.” BÁRCZI, 53—54: „... a kunokkal görögkeleti alánok, más nevéken jászok az országba is betelepültek (kiváltságlevelük 1323 és 1325-ből). ... Újabban... előkerült egy magyarországi kis alán—latin szójegyzék (alán szavak latinul, kivételesen magyarul értelmezve) s ebből nemcsak az nyilvánvaló, hogy a XV. század elején jász lakosság Magyarországon még tudott jászul, ... Ez a körülmény alán jövevényszavaink vizsgálatába új színt hozhat be, annak a lehetőségét, hogy alán szavak itt, Magyarországon is kerülhettek nyelvünkbe... Ez a lehetőség nem érinti azonban azt a tényt, hogy alán szavak jóval a honfoglalás előtt gazdagították már szókincsünket. ... A kaukázusi alánok nyelve... kétségtelenül nyomokat hagyott a magyarban. ... Másrészt úgy látszik, hogy a magyarból is hatoltak be az alánba jövevényszavak.” (s következnek magyar—oszét megfelelések). Mindezek alapján könnyű megmagyarázni egy Kaukázus vidéki folklór-hagyomány magyarországi feltűnését.

a magyarban. A mordvin, az abház és a Bajkál-tó melletti (régészeti) adatból talán egy keleteurópai-szibériai mondatereületre következtethetünk, ahol *asszony*-áldozat az uralkodó, s ez adta volna az indítékot a magyaroknak anyja és gyermeke viszonyának megfordítására?

A terített asztal a lány előtt emlékeztet a német és dán mondákra és európai építőáldozati elemnek számíthatjuk. A mordvinokhoz hasonlóan — de nyilván egymástól függetlenül — ősi elemet illesztettek bele a balladába a görögök is, amikor a mester feleségének fürdőt és díszes öltözetet rendelnek el. Nem lehetetlen, hogy a két testvér-építő a balkáni három testvérrel egyetemben szintén régi, európai építőáldozati hagyomány. (Romulus és Remus mondáját is fel szokták emlegetni az építőáldozati irodalomban.) Ez ugyancsak egymástól függetlenül hatolhatott bele mindkét helyen szövegünkbe.

Egyebekben azonban egy különleges mozzanat — a párbeszéd — és néhány általánosabb, mint az éjjel leomló fal és az áldozat kiválasztásának módjai — a grúzzal kapcsolja össze a mordvin énekeket, s annak erősen átfogalmazott, távoli kisugárzásáról tanuskodik.

De vajon nem lehet-e fordítva is a grúz-magyar kapcsolat? Nem kerülhetett-e át a magyar-balkáni ballada a grúzba és vehette fel később mai formáját?

Erről szó sem lehet. Láttuk, hogy a földrajzilag legközelebb eső, tehát elsősorban számításba vehető görög és román változatok állanak legtávolabb a grúztól, és éppen annak feltűnő elemeit nem tartalmazzák. Ha pedig a magyarságtól vették volna át, ez csak a honfoglalás előtt történhetett, akkor pedig még nem voltunk kapcsolatban balkáni szomszédainkkal. Meg lett volna már akkor is mai formájában a magyarság körében és változatlanul hoztuk volna magunkkal s adtuk volna tovább ott is, itt is? Akkor miért alakult volna „vissza” a grúzoknál olyan ősi elemekből álló és kezdetlegesebb költői koncepcióra, mint amilyen ott ma? A befalazott gyermek és anyja párbeszéde utólag vált volna hasonlóvá az európai mondákhoz, s utólag illeszkedett volna ez bele egy Kaukázustól Pandzsabig (Indiának Afganisztán melletti tartományáig) nyúló hagyományba, hogy egy özvegyasszony egyetlen gyermekét kell az áldozatra kiszemelni? Különben is olyan plasztikusan megfogalmazott költői koncepció, mint a mi balladánk, nem vesztheti el ennyire körvonalait és fogalmazásának részleteit — ezt igazolja a Balkánon megtett útja is, ahol nagyban-egészben megtartotta eredeti körvonalait; itt bármelyik eltérő variáns is egységesebbnek hat egymás mellett, mint a grúz mellé téve. Hiszen még az átfogalmazás fordított útja is — grúz elemekből a mai ballada kiformalása — csak egyféleképpen képzelhető el: hogy egy nép stílus-váltás korszakába jut, például hősénekből balladastílusra tér át. Az új műfaj divatja már hozhat ilyen nagy mértékű átalakítást: elemek, mondanivaló átértékelését, az egész jelleg megváltoztatását. Hasonló átalakítást végzett a magyarság honfoglaláskori hősi epikájának egyes darabjain is, mikor a balladastílusba illesztette bele. (Lásd a II. fejezetet.) S így egyetlen megoldásnak marad az a magyarázat, hogy a grúziai mondát mi vettük át, talán már kezdetben megfordítottuk benne az anyja és gyermeke szerepét, vagyis nőáldozattá alakítottuk a történetet (mint a mordvinok is), s később, a balladastílussal megismerkedve balladát formáltunk belőle. Az itteni alakításra mutatnának olyan nyomok is, amelyek a nyugatibb európai hagyomány átvételére utalnának: a tizenkét mester szerepeltetése (kopen-

hágai monda) és a pallér-fia befalazása (német mondák), ami a pallér-felesége megoldásra adhatott ötletet.

Ez az átalakítás terjedt el azután a Balkánon, ahol az útvonal világos: először a bolgárhoz, onnan pedig az összes többi néphez, göröghöz, románhoz, albánhoz és szerbhez. Az utóbbiak valahol a déli macedoniai tájakon vehették át, mert ahogy haladunk szerb-horvát területen észak, illetve kelet felé, úgy változik egyre jobban. Igen tanulságos etekintetben a három testvér-építető mozzanata. (L. a táblázatok és a térképet.) Észak-Bulgáriában teljesen hiányzik; ott csak a magyarral közös mester-megoldás szerepel (név + szám, vagy csak név); középen vegyesen fordul elő, s délen szinte egyeduralkodó. Innen — Macedóniából — albánokhoz vezet az út, (ahol van egy elágazás: Rosa-Fa, két testvér, s közülük egyik az áldozat), és fel a szerbekhez, ahol szinte kizárólagos. Egy-két más motívum földrajzi elhelyezkedése is hasonlóan jellegzetes Bulgáriában. A mester fohásza esőért, szélért is csak északbolgár területen található, ameddig a magyar hatás érezhető volt; délfelé már nyoma sincs. Így érthető, hogy görögökhöz, albánokhoz, szerbekhez nem jutott el. Nagyjából hasonló a „fokozatos befalazás” sorsa is, de itt egy szűk területen Macedóniában mégis feltűnik, ennek megfelelően a VUK-féle változatban is, de sehol másutt szerb területen. Emellett azonban kivehető egy keletről nyugatra haladó elváltozási útvonal is délszláv területen. A feleség feláldozása a terv elárulásával együtt (bolgár megoldás!) újra feltűnik Szlavóniában a bosnyák terület felett, s különböző toldásokkal és elváltozásokkal halad nyugat felé. Mintha a magyar-bolgár érintkezés központjából (Orsova-Bodony) két úton jutott volna el szerbekhez és horvátokhoz: egyrészt a Duna-Száva mentén, másrészt a fent leírt úton, előbb délfelé a bolgároknál, aztán Macedóniából észak felé. Mindkét útvonal végpontja a keleti bosnyák terület a legtávolabbi maradványokat tartalmazó szövegekkel. Így válik egészen világossá a ballada „lélektani alakulása”¹² is a nemzetek között. Magyaroknál kialakul a történetnek következő lélektani magva: az építő mester kimond egy súlyos határozatot, s a sors éppen ellene fordítja, elveszti feleségét; bűnét gyermeke sorsa még jobban kiemeli; ebben van tragédiája. Bolgárok néhány esetben még megőrizték ezt a felépítést, de nem érezvén a lélektani tragédia súlyát, enyhíteni igyekeztek a mester felelősségét, s beiktatták a terv elárulásának mozzanatát. A görögök már csak néhány változatban kapták az eredeti megoldást, s jobban ismerve a bolgár átalakítást, annak ellenmondásait kétféleképp igyekeztek megoldani: vagy teljesen mentesíteni a mestert a felelősség alól, tehát a szellem szava dönt, s meg kell hajolni előtte — vagy végletessé tenni ellenszenves magatartását a „cinikus kalkulációval”. Mindegyik esetben, beleértve a bolgárok újítását is, határozottan csökken a tragédia ereje. Az albánoknál és szerbeknél, a mellék-elágazásokban egészen eltűnik a férj tragédiája: Rosafa-mondájában az építető huga szorítja ki, a szerbben a különböző gyermekáldozati és egyéb formák. Románoknál megmarad a bolgárok által megújított történet, csak az Ikarus-mondával toldják meg, s osztanak büntetést hol a férjnek is, hol csak a többi mesternek.

Hátra van még a ballada hozzávetőleges korának megállapítása. ARNAUDOV szerint ezt lehetetlen megállapítani. STEFANOVIĆ ehhez a szerb

¹² BAUD-BOVY: „...l'évolution psychologique qui se marque d'une version à l'autre qui peut nous amener ...à accorder la priorité...”

kutatás által felfedezett albán adatot nyújtja: BARLETI, Szkender bég olasz papja és életrajzírója „feljegyezte” az albán Rosafa-változatot, tehát a 15. század közepén élt már az albán hagyomány. Már STEFANOVIĆ is elveti egyes szerb kutatók következtetését, hogy eszerint az albán változat és Szkutari a kiindulópont. (Később, szerb szempontból mégis értékesíti.) Magától értetődik, hogy minden véletlen, ami a változatsor létezését bizonyítja, s nem a feljegyzett változat elsőségét. Ha azonban megnézzük magát az eredeti szöveget,¹³ kiderül, hogy csak erős fenntartással nevezhetjük a változat feljegyzésének: maga az építő-áldozat nincs benne megemlítve. Nagyon látszik, persze, a tudós pap igyekezete, hogy „forrás”-nak üntesse fel a népéneket és megfossa minden olyan vonásától, ami nem illik egy „hiteles” történeti kútfőhöz. Tehát csak a szereplők nevét tartotta meg belőle, Rosat és hűgát. Mindazonáltal nem lehet eleve elutasítani, hogy lehetett az albánoknak valami alapítás-mondájuk is, amelyhez később kapcsolódott az építőáldozat; ha pedig ettől eltekintünk, akkor is csak a külön albán mondaágra vonatkozik a feljegyzés, ami elvileg szintén lehet korábbi, mint az asszony balladája, amely csak később hatott volna rá. Nekünk tehát más történeti meggondolásokhoz kell folyamodnunk.

Nem lehet elég STEFANOVIĆ másik bizonyítéka sem, hogy a VUK-változatban szereplő Mrnacsevicsok a 14. század közepe előtti időre utalnak, mert az ő hagyományaik Koszovó-előttiék, s később Kralyevics Marko mondaköre felszívta magába. Ez az érv egyrészt azért nem pontos, mert éppen a szövegben emlegetett történelmi személyek, Vukasin és Ugljesa 1365–71-ig uralkodnak, amikor elesnek a török elleni csatában Drinápoly alatt; másrészt azért, mert a történeti nevek a néphagyományban eredeti időponttól függetlenül is kerülhetnek bele szövegekbe — például nálunk Mátyás király szinte a mai napig kerül bele utólag elbeszélésekbe. Mi szilárdab fogódzót keresünk, s azt meg is találjuk a magyar-bolgár átvétel tényében.

A két nép ugyanis ma már, és régóta nem szomszéda egymásnak. De valamikor az volt. A honfoglaláskor a Szerémség, a Duna-Száva köze és Belgrád környéke tartozott bolgár uralom alá. Emléke ennek Belgrád régi magyar neve: Nándorfehérvár, ami Bolgárfehérvárat jelent. Később Bizánc elfoglalja a bolgár területeket s bizánci-magyar határ keletkezik. Mikor Salamon és Géza először foglalja el Nándorfehérvárat, görög és bolgár őrséget és lakosságot talál benne.¹⁴ Az érintkezés azonban nem merült ki határvillongásban. IV. Bélától kapott hűbérként Ratiszláv szervezi a déli magyar bánságokat (bosnyák, kucsói, macsói és sói b.), melyek közül a kucsói bírt

¹³ SANSOVINO, 292. fo. r. (STEFANOVIĆ 1654-es kiadásra utal, ott 304a Fo-val): „Ma ne vennero già alle mani alcuni, piu tosto fragmenti, che annali, ne' quali si ragionava piu tosto della ristauratione fatta da' nostri bisavoli di quella città, che della edificatione. Vi era scritto in volgare, che un certo Rosa, con un' altra sua sorella chiamata, Fa, furono i primi fondatori di Scutari; onde la sua fortezza per questo si chiamava Rosafa, iquali regnarono lungamente, et felicemente in riposo.” STEFANOVIĆNÁL (1937, 263): „... u drugoj polovini XV. st. poznati pisac Barletije zabeležio je — samo vrlo kratko i to naosnovu nekih fragmenta od spisa s pisanog na narodnom jeziku onog kraja — predanje o postanku skadarskog grada pod imenom „Rosafa”. KÁZMÉRNÁL (178): „... első írásos feljegyzése az albán, a XV. sz.-ban vetődött papírra. A... erőd legendás történetét egy skadari katolikus pap örököltette meg. Rosa hős hűgát, Fát, a mindig leomló falakba falazzák be...” s elbeszéli a mai mondát.

¹⁴ Lásd HÓMAN—SZEKFŰ² I, 271, ill. a továbbiak I, 566 és II, 224, 627; továbbá THALLÓCZY mindkét tanulmányát, HUBER-t.

bolgár lakossággal is. 1241—46-ban Béla unokaöccse uralkodik Bolgáriában I. Kálmán cár néven, s a magyar befolyás erősödik. 1255—63-ban Bolgária egy része a magyar király hűbére, s ez időben használják is a „Bolgária királya” címet. Nagy Lajos alatt éri el tetőpontját a magyar befolyás. 1366-ban alapítja a bolgár bánságot Lackfi Dénes majd Himfi Péter és Benedek bánnal, 1369-től a bolgár Stracimirral az élén; Viddinben — melynek magyar neve Bodony — Bjelogradszikban (= Fejérvár, idevaló az. I. változat) és Laganj-ban 1365—69 közt (s talán később is) magyar helyőrség tartózkodik. Sőt, feltehetőleg magyar telepes falvak is kerülnek a magyar várak mellé, mint a román hűbéres tartományokban is tapasztaljuk¹⁵, sőt horvát területen is van róla tudomásunk.¹⁶ Itt tehát már népi érintkezéstről van szó, nemcsak egyszerű hűbéri viszonyokról.

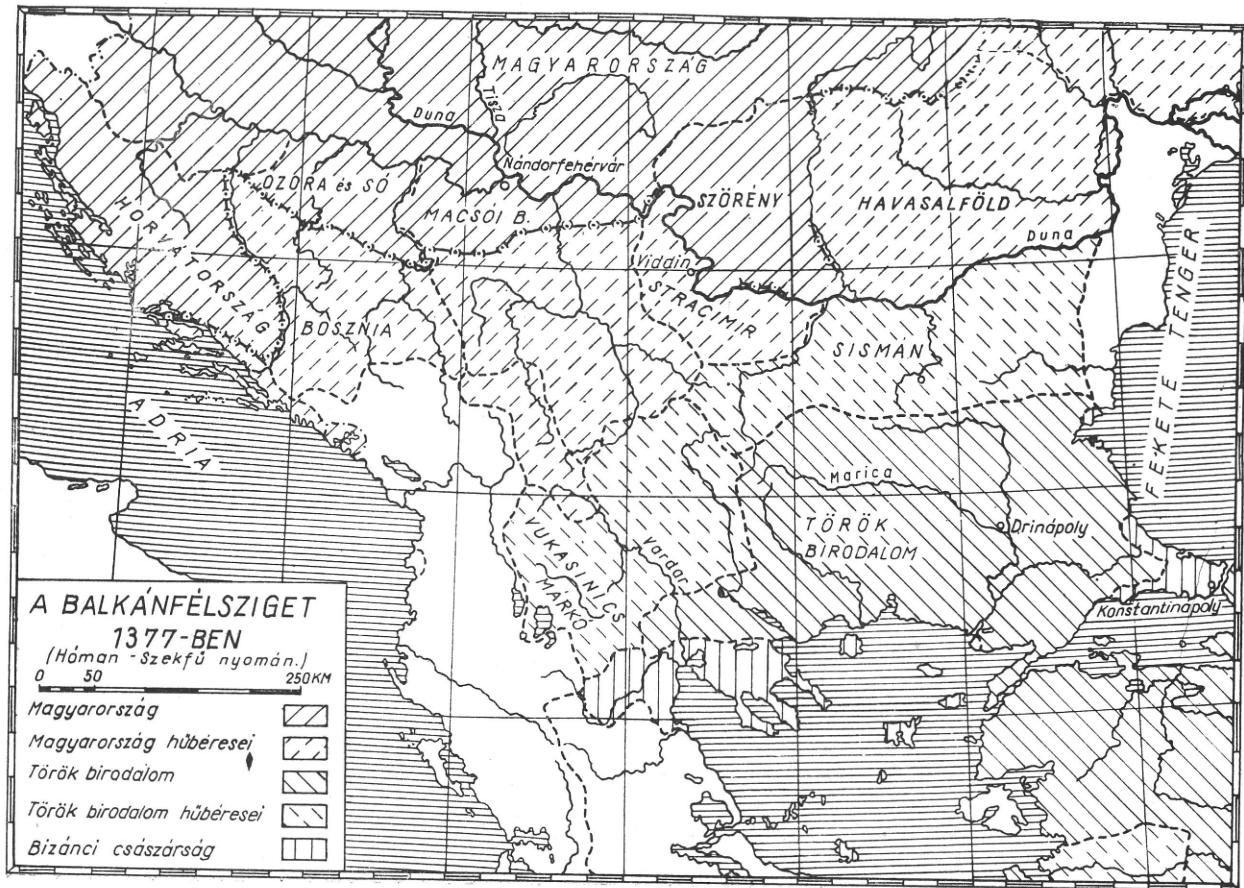
Nagy Lajos még 1377-ben fényes győzelmet arat Bolgáriában a törökön. 1400-tól kezdve azonban már megszakadnak kapcsolataink evvel a területtel, mindent előnt a török hódító. Tehát valóban a 14. század közepéig kellett megtörténni a Kőműves Kelemen átvételének.¹⁷

S ha most ehhez a biztos ponthoz viszonyítva tesszük egymás mellé a többi adatot, meglepően jól illeszkednek egymáshoz. Legkorábbi időre visszanyúló hagyomány a bolgároknál kerül balladánkba: Mánuel neve (1143—1180); követi ezt a románok Negru vodája, aki azonos Basaráb vajdával, aki 1324-ben alapítja székhelyét Curtea d'Argest; valamivel későbbi „aktualizálást” jelent Vukasin és Ugljesa (1365—71), még későbbi az albán elágazás véletlen feljegyzése: 15. sz. közepe; legutolsó a történetileg rögzíthető aktualizálások közt a Drina-híd építése Mehmed pasa által, aki

¹⁵ Pl. Oláh-Bodza = Buzeu, Puna—Focșani táján, Hosszúmező = Langfeld = Cam-pulung, Vásárhely = Tirgoviste, Bákó = Băcău, Trotuș stb., lásd JORGA, AUNER, HUNFALVY.

¹⁶ MEZEY László szíves szóbeli közlése.

¹⁷ Arra már nem tudunk határozott feleletet adni, hogy miért éppen a bolgár bánságban ment végbe ez a kölcsönzés, s mért nem a sokkal tovább és szilárdabban magyar befolyás alatt álló szörényi, macsói, sói stb. bánságban, tehát román, illetve szerb területen. Minden tényező nem ismeretes a történeti folyamatokból; elég, ha meg tudjuk állapítani, hogy így történt és milyen körülmények tették lehetővé a történeteket. Hogy miért csak itt és nem máshol, azt sokféle összetevő befolyásolja, amit jelenleg nem tudunk kiszámítani. De talán jó nyomot jelent a magyarok és bolgárok közti közvetítésre THALLÓCZYNK következő megállapítása (1898, 118—9): „Bulgária 13. és 14. századbéli történetében a kun elem özönli el Bulgáriát, a Terterij cári család közülük kerül ki, ... Hogy az Árpád-ház e kemény elemmel szemben csak... a duna melléki Bulgáriára való hatalomnak az igényét tudta megvalósítani, s hogy ez a vidék csak a 14. s 15. században jut közvetlen érintkezésbe a magyar történelemmel, annak az a szívós ellenállás az oka, melyet ez uralkodni tudó nép az ozmán betörésig kifejtett... Előttünk kétségtelennek tűnik fel, hogy a d u n a i B u l g á r i a s í k j á n 1 2 2 9 — 1 2 4 2 k ö z t m e g t e l e p e d e t t k u n e l e m , ... a m a g y a r o r s z á g i k u n e l e m m e l ö s s z e k ö t t e t t é s r e t o v á b b i a d a t G Y Ö R F F Y N É L (580): „Még 1365-ben is előfordul, hogy Kont Miklós a Vidinben lakó jászokat áttelepítette Magyarországra.” Érdekes, hogy Widdin-Bodony már a X. sz.-ban a magyarsághoz tartozik. A Gellért-legenda szerint Ajtony birodalma kiterjedt „... a fluvio Keres usque ad partes transilvanas et usque in Budin et Zeren d h. vom Flusse Körös bis Widdin und Severin” (Lásd HUBER, 4.).

szerepel is az egyik szövegben: 1570. Mintha csak a valószínű útirányt és a fokozatos elhomályosulás útját követnék!

De ne essünk a mindent-megmagyarázás hibájába: a nevek nem lehetnek ennyire pontos útmutatók. Elégedjünk meg kevesebbrel: a bolgár-magyar érintkezések történetéből következik, hogy balladánk a 14. század közepéig alakult ki és került át a bolgárokhoz, s hogy ennek az eredménynek nem mondanak ellene a történeti nevek és adatok sem.

A Falbaépített asszony balladája tehát legkésőbb az Anjou-korban alakult ki magyar földön honfoglalás-előtti elemekből s a 14. sz. közepéig került át bolgáriai telepések, katonák és más közvetítők révén a Balkán népeihez.

VARGYAS LAJOS

Hálás köszönettel tartozom a zágrábi Institut za Narodnu Umjetnost-nak kéziratosszerű anyaguk megküldéséért, a bukaresti Folclor Intézetnek számomra hozzáférhetetlen változatok fényképmásolatáért, BAUD-BOVY Samuel-nek könyve megküldéséért, VAKARELSZKY Hrisztonak ugyanezért és különböző adatokért, STOCKMANN Erichnek és FIEDLER Wilfriednek közöletlen albán gyűjtésük rendelkezésemre bocsátásáért és fordításáért, VUJCSICS Sztoján-nak és családjának a délszláv kiadványok felkutatásában nyújtott segítségért és sokféle délszláv vonatkozású felvilágosításért, KOPP Évának és HADZIS Dimitrios-nak görög balladák fordításáért és bibliográfiai segítségért, DOMOKOS Pál Péternek és NAGY Lajosnak román balladák fordításáért, s végül, de nem utolsó sorban NAGY Lászlónak balladafordítása átengedéséért.

A rövidítve idézett művek teljes címének betűrendes jegyzéke.

A *-gal jelletteket csak idézetből ismerem.

- ALECSANDRI, Vasile: Poesii populare ale românilor. București, 1866 (I. kiad. Balade adunate și indreptate. Jași, 1852—3).
- ALEXICS GYÖRGY: Vadrózsapör. Ethn. 1897, 73, 184, 279, 362.
- ANDREE, RICHARD: Ethnographische Parallelen und Vergleiche. Stuttgart, 1878. 18—23.: „Einmauern”.
- Antologie de literatură populară. I. Poezia. București, 1953.
- ARN = АРНАУДОВ, М.: Вградена невеста. Студии върху българските обреди и легенди. Szofija, 1920. SbNU 34, 247—528.
- ARN, ELENSZKO = АРНАУДОВ, М.: Фолклор от Еленско. Наблюдения и материали. Szofija, 1913. SbNU 27.
- AUNER KÁROLY: A romániai magyar telepek történeti vázlata. Temesvár, 1908.
- A—V = АНГЕЛОВ, Божан—ВАКАРЕЛСКИ, Христо: Сенки из невиделица. Книга на българската народна балада. Szofija, 1936.
- ÁCS KÁROLY: Virágok a román—oláh népköltészet mezejéről. Pest, 1858.
- Balade populare. București (1955).
- BART = BARTALUS ISTVÁN: Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény. I—VII. Budapest, 1873—1896. IV. köt.
- BAUD-BOVY SAMUEL: La chanson populaire grecque du Dodécanèse. I. Les textes. Genève, 1936.
- BÁRCZI GÉZA: A magyar szókincs eredete. 2. bőv. kiad. Budapest, 1958.
- BOCREA*, V.: O mistificare grosolană. Ramuri XVIII. 30.
- BUKOR = БУКОРЕШЛИЕВ, Ангел: Средно-Родопски песни. Szofija, 1934. SbNU 39.
- CARACOSTEA, D.: Material sud-est european și formă românească. Rev. Fund. Reg. 1942.
- CARAMAN*, P.: Considerații critice asupra genezii și răspîndirii baladei Meșterului Manole în Balcani. Bul. Inst. Fil. Al. Philippide I, 1934.
- CICEJKOVA = ЦИЦЕЛКОВА—БОЖКОВА, Златка: Български народни песни от

- Srednogorieto. 1. дял. Песни от Копривница. 2. дял. Песни от с. Войнягово, Карловско. Szofija, 1953. SbNU 46.
- COMIŞEL, EMILIA : La ballade populaire roumaine. Studia Memoriae Belae Bartók Sacra, 27. Budapest, 1956.
- CRONIA, ARTURO : Poesia popolare serbo-croata. Padova, 1949.
- CSEHL = ЧЕХЛАРОВ, Н. : Народни умотворения записани преди Освобождението от разни места. Szofija, 1912. SbNU 26.
- CSIKOVANI = ЧИКОВАНИ, М. Я. : Грузинско-сербско-венгерские эпические встречи. (К вопросу генезиса легенды о Сурамской Крепости.) Сообщения Академии Наук Грузинской ССР. XVI. Т. 10. No. 1955. E munkát Istvánovits Márton szíves-ségének köszönhetem. Magyar kivonatát lásd Irodalmi Figyelő 1956 (II.) 4. sz. 13–4.
- CSIKOVANI, * M. : Kartuli halhuri sitqvierebis istoria. Tbiliszi, 1952.
- CSUKA ZOLTÁN : Délszláv népballadák. Vuk Szteván Karadzics eredeti népdalgyűjtéséből fordította. — Budapest, 1946.
- Cs—V = CSANÁDI IMRE—VARGYAS LAJOS : Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Budapest, 1954.
- DÁNOS ERZSÉBET : A magyar népballada. Budapest, 1938. Néprajzi Füzetek 7.
- DENSUSIANU, FLORI = DENSUSIANO, OVID : Flori alese din cîntecele populului, Bucureşti, 1920.
- DIACONU, * ION : Ținutul Vrancei. Etnografie-Folklor-Dialectologie. Bucureşti, 1930.
- DIACONU, * ION : Folklor din Rîmnicul-Sărat. II. Focșani. 1934.
- DIETERICH, KARL : Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen. Ein Beitrag zur vergleichenden Volkskunde. I. Die Stoffe. Zschr. f. Völkde XII, 145, 1902 (L. 150—2. 1.).
- DIETERICH, * KARL : Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden. Kais. Akad. d. Wiss., Schriften der Balkan-Kommission. Wien, 1908.
- Din folclorul nostru. Culegere de texte și melodii. Bucureşti, 1953.
- DJORDJEVIĆ, VLAD. R. : Srpske narodne melodije (Predratna Srbija). Beograd, 1931.
- DOM = DOMOKOS PÁL PÉTER : A moldvai magyarság 3. kiad. Kolozsvár, 1941.
- DOZON, CONTE* = DOZON, AUGUSTE : Contes albanais. Paris, 1884.
- DÖMÖTÖR SÁNDOR : A gyermekét szoptató befalozott nő mondájának újabb magyar változata. Ethn. 1934. 80.
- EA = A Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattára.
- ENTWISTLE, WILLIAM : European Balladry, Oxford, 1939.
- ENTWISTLE, WILLIAM : New Light on the Epic-Ballad Problem. JAF 1949, Vol. 62. No. 246, 375—381.
- ERD = ERDÉLYI JÁNOS : Magyar népdalok és mondák. I—III. Pest, 1846—48.
- ERDÉLYI ISTVÁN : Mordvin ének a falbaépített leányról (Párhuzam a Kőműves Kelemenné balladához) Népr. Közl. 1958 1—2. sz., 118—123.
- Erd. Múz. = Erdélyi Múzeum.
- Erd. nép. = Erdélyi Népei. Az „Erdély” néprajzi melléklete.
- ERŐDY BÉLA : „Görög népdal” EPhK 1882, 474—5.
- EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny.
- Ethn = Ethnographia — Népélet. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata.
- F—J = FARAGÓ JÓZSEF—JAGAMAS JÁNOS : Moldvai csángó népdalok és népballadák. A Folklor Intézet Kolozsvári Osztályának gyűjteményéből szerk. — Bukarest, 1955.
- GĂZDARU, D. : Legenda Mesterului Manole. Arhiva, 1932, 88—92.
- GIUGLEA = GIUGLEA, G.—VĂLSAN, G. : Dela româniî din Serbia. Culegere de literatură populară. Bucureşti, 1913.
- Gr = Néprajzi hanglemezek a Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
- GRAGGER = GRAGGER, ROBERT—LÜDEKE, HEDWIG : Ungarische Balladen, Berlin—Leipzig, 1926.
- GROZESCU, JULIÁN : Egy pár székely vadrózsáról. Fővárosi Lapok 1864. 114. sz.
- GYÖRFFY GYÖRGY : A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 1958, 12—87 és 565—615.
- HAXTHAUSEN, * V. : Transkaukasia.
- Hdwb. d. Ab. = HOFFMANN-KRAYER, EDUARD—BÄCHTOLD-STÄUBLI, HANNS : Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. I. Bd. 1927.
- HECQUARD, * HYACINTHE : Histoire et description de la Haute Albanie et Guegarie. Paris, 1863.
- HERMANN ANTAL : Építő áldozat. Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye, XVIII, 302. 1894.
- HERMANN ANTAL : Az építőáldozatról. Ethn. 1903, 457—62.
- HNP = Hrvatske narodne pjesme. Skupila i izdala Matica Hrvatska. 1. od. 1 kn. Broz,

- IVAN—BOSANAC, STJEPAN : Junačke pjesme Zagreb, 1896. 4 kn. MARJANOVIĆ, LUKA : Junačke pjesme (Muhamedovske). Zagreb, 1899. 5. kn. (2. od. Sv. 1. Romance i balade.)
- ANDRIĆ, NIKOLA : Ženske pjesme. Svetska 1. Zagreb, 1909. 6. kn. (od. 2. Sv. 2. Pričalice i lakrdije) ANDRIĆ, NIKOLA : Ženske pjesme. Svetska 2. Zagreb, 1914. 10. knj. ANDRIĆ, NIKOLA : Hrvatske narodne pjesme. Haremske pričalice i bunjevačke grok-talice. (= Ženske pjesme. Sv. 6.) Zagreb, 1942. A Junačke pjesme 2. és 3. knj. (Bos-nac és Marjanović) nem tartalmazza balladánk változatát. A többi kötetéhez nem tudtam hozzáférni.
- HO EN Konstant.* = Ὁ ἐν Κωνσταντινουπολεὶ Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς συλλογος, Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιοτήτος ζῶντα.
- HÓMAN-SZEKFŰ = HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA : Magyar történet. 2. kiad. Budapest, I. köt. 1935. II. köt. 1936.
- HORGERM ATAL : A „Kömvés Kelemenné” eredete. Ethn. 1902. 392—404. 440—448.
- HÖRMANN, KOSTA : Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1888. I—II. köt.
- HUBER, ALFONZ : Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer. Wien, 1884. Archiv f. öst. Gesch. 66.
- HUNFALVY PÁL : Az oláhok története. I—II.
- IATRIDES* = Ἰατρίδης, Α.: Συλλογὴ θημοτικῶν αἰμάτων. Athen, 1859.
- IK = Irodalomtörténeti Közlemények.
- ILIESCU,* TASCU : Carte de lectura.
- INU kézír. = Kéziratok gyűjtemény a Zágrábi Institut za Narodnu Umjetnost birtokában.
- ISTV = ISTVÁNOVITS, MÁRTON : Grúz adatok az építőáldozattal kapcsolatos monda- és balla-datípus elterjedéséhez. Népr. Közl. III. 1—2. sz. 1958, 124—8.
- IVANOV = ИВАНОВ, Георги Поп : Народни песни и приказки от Софийско и Ботев-градско. Szofija, 1949. SbNU 44.
- Izv. ETN. MUZ. = Известия на Народния Етнографски Музей в София.
- JAF = Journal of American Folklore.
- JEANNARAKI,* A.: Αἰσματα Κρητικά. Kretas Volkslieder. Leipzig 1876.
- IOAKIMOV* = ИОКИМОВ : Несколько слов о наречии фрапезунтских греков. Сбор-ник материалов для описания... Кавказа. Вып. VI. Tiflisz 1888.
- JORGA, N(ICOLAE) : Geschichte des rumänischen Volkes. I. Gotha, 1905, 158—98. 2. Abschn. 2. Kapitel. Das Städtewesen.
- KACSANOVSKIJ = КАЧАНОВСКИЙ, В. : Памятники болгарскаго народнаго твор-чества. I. Szanktpeterburg, 1882.
- KÁDÁR IMRE : A havas balladái. Román népköltészet, dalok és románcok. Kolozsvár, 1932.
- KAPPER, SIEGFRIED : Die Gesänge der Serben. I—II. Leipzig. 1852.
- KÁLM = KÁLMÁNY LAJOS : Szeged népe. II. köt. Temesköz népköltészet Arad, 1882.
- KÁZMÉR, ERNŐ : A skadari vár építésének legendája és a magyar Kömvés Kelemen népi ballada. Láthatár, 1940, 170—80. (VIII. évf. 6. sz.)
- KIND, THEODOR : Anthologie neugriechischer Volkslieder. Leipzig, 1861.
- KISS KÁROLY : A koszovói lányka. Szerb—horvát hősi énekek, románcok. Fordította K. K. válogatta, a szöveget filológiailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta VUJCSICS D. Sztóján. Budapest, 1957.
- KONSZA SAMU : Háromszéki magyar népköltészet K. S. gyűjteménye. Szerk. és a bevezetőt írta Faragó József. Marosvásárhely, 1957.
- KÖHLER, REINHOLD : Eingemauerte Menschen (1873). Aufsätze über Märchen und Volks-lieder, Berlin, 1894. 36—47.
- KRAUSS, BAUOPFER = KRAUSS, FRANZ S.: Das Bauopfer bei den Südslaven. Mitteilungen der Antropol. Gesellschaft. 1887 (VII), 19.
- KRIZA JÁNOS : Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár, 1863. 2. kiad. MNGY XI—XII.
- LAGARDE,* PAUL : Neugriechisches aus Kleinasien. Göttingen. 1886. Abhandlungen der Königl. Gesellsch. d. Wiss. zu Gött. 33.
- LÜBKE, HERMANN : Neugriechische Volks- und Liebeslieder in deutscher Nachdichtung. Berlin, 1895.
- MARIENESCU, AT. MARIANU : Poesia populara. Balade, Pest, 1859.
- MF = A Néprajzi Múzeum fonográfhangere.
- MAILAND OSZKÁR : Az árgesi zárda mondája (Népismeri tanulmány) Déva, 1885.
- MATEESCU,* C. N.: Balade adunate de. —. Cu o prefață de N. IORGA. Vălenii de Munte, 1909.
- MIHAČEVIĆ,* LOVRO : Po Albaniji.
- MILAD = МИЛАДИНОВИ браќа : Български народни песни. 3. изд. под редакцията на М. Арнаудов. Szofija, 1942.

- MNGY = Magyar népköltési gyűjtemény. Kiadja a Kisfaludy Társaság. I. Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Budapest, 1872. Szerk. Arany László és Gyulai Pál. III. köt. Székelyföldi gyűjtés. Budapest, 1882. Kriza, Orbán, Benedek és Sebesi gyűjt.
- M. Nyj. = Magyar Nyelvjárások. Szerk. Kálmán Béla. Budapest.
- MOLDOVÁN GERGELY: Román népdalok és balladák. Fordította —. Kolozsvár, 1872.
- Monografia* județului Tirnava Mare. Șighișoara, 1944.
- MORICI,* GIUSEPPE: Le vittime dell'edifizio. Annali d. Reale istituto superiore orientale di Napoli. IX. 177—216. 1937. (Ism. STEFANOVIĆ, Prilozi pr. nar. poez. 1938, 270. 3.).
- MSz = A Néprajzi Múzeum népzenei osztályának helyszíni lejegyzései.
- NAGY LÁSZLÓ: Szablyák és citerák. Bolgár népdalok és népballadák. Fordította —. Budapest, 1953.
- Népr. Közl. = Néprajzi Közlemények. Kézirat gyanánt. Magyar Nemzeti Múzeum — Néprajzi Múzeum könyvnyomatos folyóirata.
- Nyr = Magyar Nyelvőr.
- OBEDENARU, M. G.—BIANU, I.: Texte macedo-române. Basme și poezii populare de la Crușova. Culese de M. G. O. Publicate după manuscrisele originale . . . de I. B. Bucuresci, 1891.
- ORTUTAY GYULA: Székely népballadák. Budapest, 1935. (2. kiadását nem idézzük, minthogy változatlan a jegyzetanyaga.)
- ORTUTAY GYULA: Székely népballadák. 3. bővített kiadás (új összehasonlító anyaggal). Budapest, 1948.
- ORTUTAY GYULA: Magyar népköltészet, 2. köt. Népballadák. Budapest, 1955. Magyar Klasszikusok.
- PAASONEN, H.—RAVILA, P.: Mordwinische Volksdichtung. I. Bd. Helsinki, 1938. MSFOu LXXXVII.
- PAMFILE, TUDOR: Cântece de țară. București, 1913.
- PAPAHAGI, Ant = PAPAHAGI, TACHE: Antologia Aromânească. București 1922.
- PĂSCULESCU, NICOLAE: Literatură populară românească. Cu 30 arii notate de Gheorghe Mateiu. București, 1910.
- PASSOW, A.: Carmina popularia Graeciae recentioris. Leipzig, 1860.
- PETRANOVIĆ, J. BOGOLJUB: Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. 1—3. Beograd, 1867, 1870.
- PETRESCU,* Vangelio: Mostre.
- POLITIS = Πολιτων, Ν. Τ.; Εκλογαι απο τα τραγοδια του ελληνικου λαου. Athen, 1925. 2. kiad.
- POPOVICI,* IOSIF: Balada Meșterul Manole. Transilvania, 1909, 5—19.
- RAIĆ, BLAŽ: Narodno blago. Zbirka narodnih pjesama i poslovice, Subotica, 1923.
- Rev. Fund. Reg. = Revista Fundațiilor Regale.
- Rev. Trad. pop. = Revue des Traditions populaires.
- ROSEN, GEORG: Bulgarische Volksdichtungen. Gesammelt und ins Deutsche übertragen von —. Leipzig, 1879.
- ROUSE,* W.: Folklore of the Southern Sporades. Folklore, X. 184. 1899.
- ȘAINEANU,* L.: Legenda meșterului Manole la Grecii modernă. Studii folklorice. București, 1896.
- ȘAINEAN, LAZARE: Les rites de la construction d'après la poésie populaire de l'Europe Orientale. Revue de l'Hist. des religions XLV, 359. 1902.
- SAKELARIOS* = Σακελλαριου, Αθανασιον Α.: Τα Κυπριακα. 1—2. Athen, 1890—91.
- SANDU-TIMOC,* C.: Poezii populare dela Români din Valea Timocului. Culese de —. Cu o introducere de N. Cartoian. Craiova, 1943.
- SANSOVINO, FRANCESCO(M): Historia Universale dell' Origine et imperio de' Turchi. Raccolta et in diversi luoghi di nuovo ampliata, da —, Con le guerre successe in Persia, in Ongaria, in Transilvania, Valachia, fino l'anno 1600 . . . Venetia, 1600.
- САРКАРЕВ = ШАПКАРЕВ, К. А.: Сборник от български народни умотворения. Szofija, 1891.
- SARTORI, PAUL: Über das Bauopfer. Zschr. f. Ethn. 1898. XXX, 1—54.
- SARUDY GYÖRGY: Kőmíves Kelemenné mondája. IK. 1899, 41—71.
- SbNU = Сборник за народни умотворения и книжнина (a 26. sz-tól: и народопис). Számomra hozzáférhető volt az 1., 5—17, 26—30., 32., 34., 39—41., 43—4., 46 köt., továbbá a népköltést nem tartalmazó 18. és 37. köt. A nagyobb, önálló gyűjteményeket és tanulmányokat a szerző neve alatt idézzük.
- SCHLADEBACH, KURT: Die aromunische Ballade von der Artabrücke. Erster Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig. 1894., 79—121.
- SCHULLER, JOHANN KARL: Kloster Argisch, eine rumänische Volkssage. Urtext, metrische Uebersetzung und Erläuterung. Sylvestergabe für Gönner und Freunde von —. Hermannstadt, 1858.

- SEBESTYÉN GYULA: (Jegyzetek a Kőműves K.-hez) MNGY XII, 451—5.
- SKOK, PETAR: Iz balkanske komparativne literatura. Rumunske paralele "Zidanju Skadra". Glasnik Skopskog naučnog društva 1929, 220—42.
- SOLYMOSSY SÁNDOR: „Kőműves Kelemené”. Ethn. 1923, 133.
- STEFANOVIĆ, SVETISLAV: Studije o narodnoj poeziji. Beograd, (1931) 2. kiad. 1937. 245—314. Legenda o zidanju Skadra.
- STEFANOVIĆ, SVETISLAV: Die Legende vom Bau der Burg Skutari. (Ein Beitrag zur interbalkanischen und vergleichenden Sagenforschung.) Rev. des études balkaniques. 1934., 188—210.
- STEFANOVIĆ, SVETISLAV: Dalji prilozi legendi o zidanju Skadra. Madjarske varijante legende. Prilozi proučavanju narodne poezije. Kn. II. Sv. 1—2. 1935. 173—184.
- STOJANOVIĆ, LJUBOMIR—VITEZICA, VINKO: Zbornik junačkih epskih narodnih pesama. Beograd, 1930.
- STRAUSZ ADOLF: Bolgár népköltési gyűjtemény. Budapest, 1892.
- STRAUSZ ADOLF: Bulgarische Volksdichtungen. Wien—Leipzig, 1895.
- SZEGEDY REZSŐ: A befalazott nő mondája a horvát—szerb népköltészetben. Ethn. 1910, 9.
- SZÉKÁCS JÓZSEF: Szerb népdalok és hősregék. Az eredetiből fordította —. 2. jav. kiad. Budapest, 1887. (1. kiad. 1836) Olsó Könyvtár 229.
- Szék. Nemz. = Székely Nemzet.
- SzNd = BARTÓK BÉLA—KODÁLY ZOLTÁN: Erdélyi magyarság. Népdalok. Budapest, 1923. („Székely népdalok”)
- SZTOILOV = СТОИЛЮВ, Антон: Народни песни от Леринско. Изв. Етн. Муз. 4, 43.
- SZTOILOV* = СТОИЛЮВ, Антон: Заидане живи човеци в основите на нови градежи. Периодически списание на Българск. Книжев. Друштво. Кн. LXIII. Szofija. 1902., 179.
- SZTOILOV, POK. = СТОИЛЮВ, Антон: Показалец на печатните през XIX. век български народни песни. Szofija, I. 1815—1860. 1916. II. 1861—1878. 1918.
- SZTOIN, RODOP = СТОИН, Васил: Родопски песни. Szofija, 1934. SbNU 39.
- SZTOIN, SZREDNA = СТОИН, Васил: Народни песни от Средна Северна България. Szofija, 1931.
- SZTOIN, TIMOK = СТОИН, Васил: Народни песни от Тимок до Вита. Szofija, 1928.
- SZTOIN, TRAKIJA = СТОИН, Васил: Български народни песни от източна и западна Тракия. Szofija, 1939.
- SZÜRKU* = СЫРКУ, П. А.: Журнал Министерства Народнаго Просвещения. 1890 jan. 136—156. febr. 310—346.
- TALVJ (= Therese Albertina Luisa von Jacob): Volkslieder der Serben. 2. kiad. Halle—Leipzig, 1853. (1. kiad. 1835.)
- TEODORESCU, G. DEM.: Poesii populare române. Bucuresci, 1885.
- THALLÓCZY LAJOS: Magyar—bolgár összeköttetések. Századok, 1898.
- THALLÓCZY LAJOS: Nagy Lajos és a bolgár bánáság. Századok, 1900.
- TOCILESCU, GR. C.: Materialuri folkloristice. Bucuresci, 1900. I—II.
- TOMMASEO, N.: Canti popolari Corsi, Illirici, Greci, Toscani. Venetia, IV. köt. 1842.
- TYLOR, EDWARD B.: Die Anfänge der Cultur. Untersuchungen über die Entwicklung der Mythologie, Philosophie, Religion, Kunst und Sitte, Unter Mitwirkung des Verf. ins Deutsche übertr. ... Leipzig, 1873. I.
- VATEV = BATEB, Ст.: Народни песни от Софийско и от близките краища — Брезнишко, Трънско, Кюстендилско, Радомирско, Берковско и др. Изд. ... под ред. на М. АРНАУДОВ. Szofija, 1942. SbNU 43.
- VERK = Verković, Stefan N.: Narodne pesme makedonski bugara. I. Ženske pesme. Beograd. 1860.
- VODNIK, BRANKO: Narodne pjesme Hrvatsko-srpske. I. Dio 7. izd. Zagreb, 1928.
- VUJICSICS D. SZTOJÁN: lásd KISS KÁROLY
- VUK STEFAN KARADŽIĆ: Srpske narodne pjesme. Drugo državno izdanje. Beograd, 1895—1902. 1—9. köt.
- VULCANU JÓZSEF: Román népdalok. Fordították: Ember György, Grozescu Julián, Vulcanu József. Bevezette Vulcanu J. Budapest, 1877. Kisfaludy Társaság. A hazai nem-magyar ajkú népköltészet tára. 3.
- WEIGAND, GUSTAV: Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der Makedo-Romanen oder Zinzaren. II. Volkslitteratur der Aromunen Leipzig. 1894.
- WELLMER,* A.: Über Land und Meer. 1874.
- WESTERMARCK, EDWARD: The Origin and Development of the Moral Ideas London. I. köt. 1906. Chapt. XIX., 461—466.

ZACIBA, FRANZ: Ungarische Balladenmelodien aus dem Neutraer Gebiet. Jahrb. d. Österreichischen Volksliedwerkes, III, 63–85. 1954.

ZAMPELIOS* = Ζαμπελιου, Σ.: Ἀσματα δημοτικα της Ἑλλάδος. Kerkyra, 1852.

ŽGANEC, VINKO: Hrvatske narodne pjesme. Kajkavske. Zagreb, 1950. (Matica Hrvatska Narodna Književnost, Kn. 1.)

Z. Szle = Zenei Szemle

Zr. f. Vkke = Zeitschrift des Vereins für Volkskunde.

f. = fordítás

kiv. = kivonat (prózaí tartalom-elmondás).

id. = idézetek.

Der Ursprung der Ballade von der eingemauerten Frau

Der Verfasser gibt auf Grund von 227 Varianten bzw. Angaben einen Überblick über die Abweichungen der Sprachgebiete und stellt gemeinsame Elemente ebenso wie abgesonderte, individuelle Besonderlichkeiten fest. Als gemeinsam bewertet er Momente, die in wenigstens zwei Sprachgebieten vorkommen. Ein Ergebnis des Überblickes ist, dass das bulgarische Material unter jenem anderer Völker eine Sonderstellung einnimmt, denn jedes Element das bei zwei oder mehr Völkern vorkommt, erscheint auch bei den Bulgaren. Diese Tatsache verweist darauf, dass die Ballade entweder von den Bulgaren ausgegangen ist, oder sie waren einer ihrer wesentlichsten Verbreiter. Ein weiteres Ergebnis ist, dass die meisten und auffallendsten »individuellen Besonderheiten« in der serbischen, griechischen und rumänischen Ballade zu finden sind. Im Serbischen kommt noch dazu, dass individuelle Züge ebenso wie gemeinsame Eigenheiten in den buntesten Varianten vorkommen. Variantengruppen die andere zahlenmäßig überragen, sind kaum festzustellen, denn wohl jeder Text ist eine individuelle Variante und die Abweichungen unter den Texten sind so einschneidend, dass nur mehr lose Verbindungen feststellbar sind. Der Verfasser folgert daraus, dass das serbisch-kroatische Sprachgebiet nicht Ausgangspunkt der Ballade sein konnte, es war lediglich das äusserste Gebiet seiner Zersingung.

Sodann polemisiert der Verfasser mit Stefanowitsch, der gerade deshalb das serbische Sprachgebiet für den Ausgangspunkt der Ballade hält, weil diese ein Element einschliesst, das nirgends sonst zu finden und dabei uralte ist, die Opferung der beiden gleichnamigen Kinder (Zwillinge). Im Zusammenhang damit überblickt er die Formen des Bauopfers und er stellt fest, man könnte auch andere Momente als ähnlich uralte, also originale Elemente bezeichnen z. B. jene magyarische Fassung, wo das Blut der Frau des obersten Baumeisters dem Kalk beigemischt wird, obgleich dies in dieser Ballade im Vergleich zum Lebendeingemauertwerden ohne Frage ein sekundäres Element ist. Weiters stellt der Verfasser fest, der europäische Bauopferglauben hat keine solche Form, die nicht als sekundäres Element in irgendeiner nationalen Variante erscheinen würde. Diese und mit ihnen die Motive der beiden Zwillinge im Serbischen drangen später in die Ballade verwandten Themas ein, beweisen also hinsichtlich der Originalität der Variante gar nichts.

Unter den besonderen Motiven der Rumänen gibt es eines wie den erfolglosen Abflugversuch der Meister mit aus Schindeln gefertigten Flügeln (Ikarus-Motiv), als der Wojwode aus Neid das Gerüst abnehmen liess. Dieses Motiv kommt sonst nirgends vor, auch nicht bei den Bulgaren oder Magyaren, die sonst mit den Rumänen recht zahlreiche Züge gemeinsam haben. Im Rumänischen ist das Ikarusmotiv eine allgemeine Besonderheit, die in jeder Variante vorkommt. Wäre das Rumänische der Übergeber, so ist es unvorstellbar, dass dieser auffallende gemeinsame Zug in den übernommenen Varianten keine Spuren hinterlassen hätte. Der Weg kann nur in umgekehrter Richtung gedacht werden, nach den mit dem Bulgarischen gemeinsamen Besonderheiten ist die Ballade von hier zu den Rumänen übergegangen. (Im Ungarischen gibt es auch gemeinsame Züge mit dem Bulgarischen, das Moment des Verrates des Planes, das im Bulgarischen und Rumänischen gemeinsam ist, ist jedoch bei uns nicht bekannt.) Die dort ausgebildeten Zusätze sind dagegen schon nirgends mehr weiter gegangen, das Rumänische ist ein ebensolcher Endpunkt des Weges der Ballade wie das Serbische.

Die »einmaligen Elemente« der Griechen sind nicht so auffallende und allgemeine Motive, einzig die letzte Verwünschung kann vielleicht als allgemein angesehen werden, aber ihr vollständiges Auslassen bei der Übernahme wäre verständlich, von diesem Gesichtspunkt betrachtet kann also die griechische Version noch nicht als sekundär bezeichnet werden. Hier helfen die Verdunkelungen aus. Der Grundgedanke der griechischen Sage baut sich darauf auf, dass die Frau des Hauptmeisters im vorhinein als Opfer ausersehen ist. Dennoch sendet er seiner

Frau die Botschaft, sie möge verspätet herauskommen, diese Botschaft wird ihr aber missverstanden überbracht und sie begibt sich zeitiger an den Platz der Opferung; dies hat aber nur im Bulgarischen einen Sinn, wo die *als Erste hinausgelangende Frau* das Opfer ist. Hier stellt es sich als unbestreitbar heraus, dass der auch anderwärts vorkommende, im Griechischen aber ausschliessliche *Brückenbau* sekundär ist; die Frau muss in die *Stube* hinuntergehen, um den in das Fundament gefallenen Ring heraufzuholen. Solche und andere kleinere Unverständlichkeiten beweisen unzweifelhaft, dass die griechische Variante aus der Übernahme aus dem Bulgarischen stammt.

Die Magyaren haben ein einziges »besonderes« Motiv, die Tötung der Frau, bevor sie eingemauert wird. Aus diesem beweist der Verfasser, dass diese Version später in die Ballade gelangt ist, während noch mehrere Varianten das Lebendeinmauern bzw. Teile davon bewahren. Die grosse Zahl der neueren Versionen kann aber so erklärt werden, dass unsere Ballade nur auf einem verhältnismässig engeren Raum vorzufinden ist, wo ein neues Motiv auch innerhalb kurzer Zeit sich gleichmässig ausbreiten konnte.

Nachher werden eine Anzahl solcher Momente analysiert, die dem Magyarischen, Bulgarischen und Rumänischen gemeinsam sind und wo im Gegensatz zum Bulgarischen und Rumänischen der Weg der Zersingung ohne Zweifel magyarischen Ursprung beweist. Ein solches Moment ist das Stossgebet des Gatten zu Gott um eine Vereitelung, die stufenweise Einmauerung der Frau, die das Ganze für einen Spass hält, ebenso der Stossseufzer der Frau, warme Regen mögen ihr verwaistes Kind baden, Winde mögen es wiegen, Vögelchen mögen es in Schlaf singen; schliesslich gehört auch die aus der eingemauerten Frau strömende Milchquelle sowie irgendeine Erwähnung des Kindes am Ende der Dichtung dazu.

Die detaillierte Untersuchung des zusammengehörigen magyarisch-balkanischen Überlieferungskomplexes verweist also darauf, dass das Magyarische der Ausgangspunkt der Ballade ist.

Sodann zieht der Verfasser grusinische und mordwinische Varianten in den Kreis seiner Untersuchungen.

Das wichtigste Moment der grusinischen Texte ist der Dialog zwischen der Mutter und seinem allmählig zum Knöchel, Knie, zur Brust usw. eingemauerten Kind, dies ist eine entfernte Analogie zu gewissen deutschen Prosaüberlieferungen, in denen Mutter und Kind während gleichfalls allmähligem Einmauern miteinander sprechen. (»Mutter, ich sehe dich noch«, »Noch sehe ich dich ein wenig«, »Ich sehe dich nicht mehr«). Dies kann also als uralte Überlieferung des europäischen Komplexes gelten. Die magyarischen Texte bewahren aber im Motiv der Frau die den Ernst der Lage nicht erkennt, wörtlich übereinstimmende Details dieser Stufenfolge mit der grusinischen Fassung und haben in der Schlusszene den Dialog zwischen Mutter und Kind beibehalten, nur umgekehrt, weil bei uns die Mutter eingemauert wird und das Kind zu ihr spricht. Diese Form kommt nur bei uns vor und unsere Fassung der allmählichen Einmauerung steht jener der Grusinen am nächsten. Die geographisch Grusien benachbarten griechischen Texte von Trapezunt (und andere) oder auch die rumänischen Texte haben mit Ausnahme der Überlieferung des Bauopfers gar keinen gemeinsamen Berührungspunkt mit der grusinischen Überlieferung.

Das mordwinische Lied kann als entfernteste Ausstrahlung der grusinischen Sage angesehen werden, in der noch zwischen der Mutter und ihrem eingemauerten Kind der abschliessende Dialog fliesst, hier ist das Kind aber schon ein erwachsenes Mädchen. Im fünften bis achten Jahrhundert konnten die Magyaren in ihrer Urheimat im Dongebiet dieses Motiv gleichfalls als kaukasische Kulturberührung empfangen haben, sie haben es in ihrer jetzigen Heimat zur Zeit der Ausbildung des Balladenstiles umgewandelt und in dieser Form an den Balkan weitergegeben, zuerst den Bulgaren und von diesen hat es sich auch unter die anderen Völker verbreitet.

Für die Epoche der Übergabe ist es zeitbestimmend, dass die magyarisch-bulgarischen Berührungen im fünfzehnten Jahrhundert zufolge der wegen der türkischen Unterjochung unterbrochenen gemeinsamen ethnischen Grenze schon gerissen waren. Die Verbindungen und Berührungen von Volk zu Volk waren zur Zeit der Anjous am intensivsten, als in den Festungen Nordwestbulgariens auf dem Gebiet des damaligen besonderen altungarischen Banates auch magyarische Garnisonen lagen (Widdin = Bodon, Belgradschik = Fejérvár, Laganj). Die Übergabe der Ballade kann vorwiegend in dieser Zeit bzw. in der Epoche vom Beginn des vierzehnten Jahrhunderts bis in die Siebzigerjahre angenommen werden und dies wird von den von verschiedenen Völkern eingefügten historischen Namen bzw. von einer skizzenhaften albanischen Aufzeichnung aus der Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts glaubhaft gemacht.

Bizánci hatások a felsőtiszai kerámiában

Több múzeumunk igen figyelemre méltó kerámiát őriz, amely Észak-Erdélyben, Kárpátukrajnában, valamint Galíciában és Bukovinában készült. A Néprajzi Múzeumban a kárpátukrajnai és az észak-erdélyi anyag van képviselve; az Egri Dobó István Múzeumban az észak-erdélyi kerámiából van gazdag gyűjtemény és a Pécsi Janus Pannonius Múzeum pedig a hucul kerámia egy neves mesterének, Bachminszkynek őrizi igen szép darabjait.

A középkori bizánci kerámia legjellegzetesebb és legelterjedtebb típusának hagyományai élnek tovább e darabokon, melyeket két nagy csoportra oszthatunk. Az elsőnek, a hucul kerámiának jellemző sajátossága a sárga-zöld összefolyó máz és a bekarcolt ún. *sgraffito* díszítmény. Közel-Kelet kerámiai művészetében már igen korán találkozunk e technikával, amelyet az iszlám és Bizánc fejlesztett a legmagasabb tökélyre. Ezzel a művészettel a törökhódoltságban is találkozunk hazánkban, ahol számtalan töredékét hozta felszínre a szorgalmas régész ásója.

De a felsőtiszavidéki lelőhelyekre nem ezen az úton került e művészet. Hazánkban, a hódoltság második felében sem találkozunk már vele, és a magyarság körében e kerámia használata és gyártási gyakorlata nem is terjedt el. Ellenben a Kárpát-medencét megkerülve, észak felől Kutin és főleg Kossovon keresztül, — mely utóbbi nagy kerámiai centrum volt — szivárgott át a Kárpátokon főleg a huculok közé, és terjedt el az egész országgrészben.

A második csoport Észak-Erdélyben azután magyar és román elemekkel gazdagodott, és kissé át is formálódott. Ugyanis elmaradt a bizánci sárga-zöld foltos máz, de nagyjából megmaradt a bizánci motívumkincs.

Meg kell jegyeznünk, és a továbbiakban is szem előtt tartandó, hogy nem az egész bizánci díszítményanyag átvételéről van itt szó, csak néhány motívumról, melyek különböző variánsokba formálódtak ismertető kerámiánkon. E motívumanyag nagy része szimbólikus jelentőséggel bír, és a görög-katolikus vallású lakosság körében rituális használat tárgyává vált.

Mindkét csoport főlelőhelyei: Kossov, Tiszabögdány, Rozália, Técső, Nagybánya, Bikszád és Alsófernezely. Ez persze nem azt jelenti, hogy más községekben ne ismerték, és használták volna e tárgyakat; sem azt nem bizonyítja, hogy e helyeken készültek. Ez utóbbinak kérdése még vitatott, de mindenesetre e vidékeken kell keresnünk mestereiket. Egyedül a Pécsen őrzött Bachminszky kerámiát tudjuk helyhez és mesterhez kötni.

Ez a kerámia mind motívumanyagában, mind pedig technikai kivitelezésében elég sokrétű. Az összekötőkapcsot a díszítmény szolgáltatja, mert nagy többségükben egy mintának és gondolatnak, az *életfának* különböző változataival és tartozékaival találkozunk talainkon. És ha e minta egy ősi egységes hagyomány szolgálatában alapjaiban változatlan is maradt, meg-

változott a kivitelezés formája, a stílusa. Hogy teljes egészében népi kerámia, azt sajátos stílusjegyein kívül a népi hagyományokban gyökerező díszítőanyag is bizonyítja.

A népi művészet igen mély gyökerű hagyományait, kifejezési formáit állandóan ostromolják az idegen hatások. Így erős hatást gyakorolt rájuk a városok művészete is, mivel minden népi művészet külső megjelenési formáiban is követni szokta a város, azaz a nagy összefogó európai kultúrák és művészeti áramlatok vonalát. Éppen ezért a városi fazekasnak a helyi piacon a városi lakosság igényeit kellett kielégítenie, munkája a kor divatjának volt alávetve, és ha nem dolgozott a falu részére is, akkor teljesen elszakadt annak hagyományaitól. Ezzel szemben akár a falun, vagy a városban lakó, de a parasztság számára is dolgozó mester megtartja, és továbbviszi a hagyományt, ám ez is sokszor átértékelődik, mint pl. az ősi mítoszoknak a keresztény szimbolikába való beleolvadása, és nem történik egyéb, mint hogy az ősi tartalom a kor eszmei és művészi kivetüléseinek megfelelőbb alakot nyer.

A Tiszabogdányban gyűjtött hucul anyagunkon ütközik ki legpregnánssabban a bizánci eredet és az ősi hagyomány. Ez képezi majd tárgyalandó anyagunk első csoportját. Ezt a hucul anyagot négy alcsoportra oszthatjuk, amelyekből csak a harmadik és a negyedik típus van képviselve hazai gyűjteményeinkben. Ám azért, hogy környezetében ismerjük meg e kerámiát, röviden előzményeivel is kell foglalkoznunk az idevágó irodalom alapján.

Az első alcsoport egyszerű használati tárgyakkal áll. Peremeiket geometrikus motívumok, öbleiket pedig gyatrán felvázolt virágok, állatok és keresztiek díszítik, gyakran apró pontokkal keretezve.

Magasabb szintet képvisel a második alcsoport, amelybe valószínűleg a bukovinai csángók művészete is beleszólt. Ezeken a különböző etnikumú népek művészetének egymásrahatását is érezhetjük és díszítőanyaguk már sokrétűbb. Madár, emberalakok, rokokó koszorúk díszítik öbleiket és jellemző sajátosságuk a hullámvonalas peremrajz.

Harmadik alcsoportunk a legmagasabb foka e művészetnek és egy koszovi ukrán mester, Bachmínszky és köre készítette azokat. Ő volt a sgraffito művészet legnagyobb mestere e vidéken és hatása az egész huculakta területre kiterjedt. Díszítőanyagát a hagyomány köréből merítette, de a város művészetének divatja szerint formálta azokat. Figurális díszű kályhái érdemlik még meg a figyelmet, melyekkel egész iskolát teremtett és e vidék lakásművészetének ezek jellegzetes tartozékai. Az ő műveiből őriz igen szép anyagot a Pécsi Janus Pannónius Múzeum.

Negyedik alcsoportunk a Néprijzi Múzeumban őrzött, Tiszabogdányban gyűjtött anyag, amely mélytálakból és kályhacsempékből áll és Sztripszky Hiador gyűjtötte 1911-ben. Szerinte ezek Koszovban készültek. Ezen a kerámián ütközik ki legjobban a bizánci eredet és az ősi hagyomány. Leggyakoribb díszítőelemeik a kereszt, a virágbokor vagy életfa a különböző megjelenési formákban, azután a madár, a hal, tehének, kecskék stb. ugyan ezen hagyománykörbe tartozva.

Amíg az eddig ismertetett kerámiát legnagyobbbrészt a hucul lakosság használta, addig észak-erdélyi csoportunk tájai erősen vegyes, magyar, rutén és román népességgű területeken voltak használatosak. A vidék, amelyen elterjedt: Vámfalu, az Avas, Técső, az Iza völgye, Bikszád, Nagybánya és környéke. A nemzetiségi és vallási megosztottság kifejezésre jut a kerámia anyagán, és díszítőanyagán, színkálája sokrétűvé válik. Nagy részük íróká-

val festett, de akad még sgraffito is. Ezek is mély tálak, de peremük rézsútosan kifelé hajló, eléggé széles és ezáltal öblük laposabbá válik.

Öblükben a lóusz, kereszt, életfa és kevés figurális minta szerepel, és peremeiken igen érdekes, újszerű, jelképes értelmezésű mintákkal is találkozunk. Feltűnő e tálakon, hogy bár a bizánci technika nagyrészt elveszett, és erős idegen hatások beszűremlését mutatják, az ősi motívumanyag a hagyományoktól megkötve és rituális használatban mégis töretlenül tovább él rajtuk, a görögkatolikus lakosság körében, tekintet nélkül azoknemzetiségére. Erősen érzik e tálakon a XVII—XVIII. századi magyar kerámia hatása is, és nem egy darabjuk erősen barokkos, nyugati manufakturális reminiscenciákat mutat. Öblükben a sárgás-fehér alapszínen kobaltzöld és angolvörös a minta, vagy a színek más árnyalatával ékesek négerbarna keretezésben. Néhány darabon a kék színnel is találkozunk, sajátosan egészen régies díszítéssel.

E rövid átfogó kép után kíséreljük meg e kerámia több mint ezeréves pályafutását nyomonkövetni születésétől egészen erdélyi darabjainkig.

A sgraffito technika

E típusnak tulajdonképpen két eredője van, a foltos máz és a sgraffito technika. Két helyen tűnnek fel majdnem ugyanazon időben, és Kína meg a kalifák iszlám birodalma szolgáltatják első példáikat.

A sgraffito kifejezés az olasz sgraffiare = karcolni szóból ered. Ez a helyes kifejezés a régebben használt graffito helyett, ami alkalmat adott a grafitos edényekkel való összetévesztésre.¹

Edényeink ugyanis bekarcolt díszet viselnek. Anyaguk általában durva és engob fedi azokat. A karcolás az engobon keresztül a sötétebb alpanyagig ér, miáltal a bekarcolt minta sötét konturokkal válik láthatóvá. Rendszerint foltos sárga-barna-zöld a színskálájuk, de a bekarcolt minta játssza a főszerepet a díszítésben.

A sgraffito a VIII. és IX. században lett általánosan használt a Közel-Keleten, de egyes leletek sokkal korábbi dátumokra engednek következtetni. A híres Konstantintál az V. századból, és két korszó Egyiptomból a IV., illetve az V. századból első ismert darabjaink.²

Míg Nyugaton igen mélyre süllyedt a kerámiai művészet, addig Közel-Keleten sokkal jobb volt a helyzet. A partusok megismervén a mezopotámiai máz készítését, kék-zöld színekben a késő római formákat utánozták. A kínai Han-dinasztia fazekasai (i. e. 206-i. u. 220) valószínűleg tőlük tanulták meg a máz használatát, de ez még igen gyenge és csak zöld-barna színű volt. Ám a kísérletező szellemű kínai fazekasok csakhamar igen magasra emelték ezek minőségét és a Tang dinasztia korában (618—906) már a sárga, vörös és kék színekkel is találkozunk.³

¹ Corinth. XI. The Byzantine Pottery by CHARLES H. MORGAN II. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1942. 115.

² Transactions of the Oriental Ceramic Society 1937—1938. Published in London for the Oriental Ceramic Society by the Skenval Press, London 1938. The early sgraffito ware of the Near East by ARTHUR LANE. 33. A közel-keleti kerámia bevezető utáni rövid áttekintését e munka alapján adjuk.

³ The George Eumorfopoulos Collection. Catalogue of the Chinese Porcelain by R. L. HOBSON. London, 1925. VI. 47.

A kalifák birodalmában Szamarra tárja elénk a korai iszlám kerámia csodálatos hagyatékát. A római tradíciók és a postszasszanida elemek egyesüléséből alakult ki ez a fazekasművesség, amit Mezopotámia évezredes mesterségbeli rutinja is támogatott. A nemesfémek használatának félreértett vallási tilalma a legtermészetesebb pótlékra irányította a figyelmet, és ez készítette szorgos kutatásokra a fazekasokat.⁴

Most csak a foltos, ún. háromszínű edényekről beszélünk, amely a Tang fazekasság vívmánya. Ezek Kínában temetkezési edények voltak, szétfolyó ólomházzal. De ez a látszólagos technikai tökéletlenség megfontolt dekoratív hatás elérésére szolgált.⁵

Ez az áru Kínából jött és igen nagy hatást gyakorolt Szamarrára, ahol már a sgraffitoval való társulásának vagyunk tanúi. A szamarrai tálak tarka zöld-barna foltosak, és kínai szemmel nézve ugyan másodrendű minőségűek, de igen értékesek voltak az arabok számára.

A szamarrai fazekasok azután az arab világban szétszóródva új telepeket alapítottak, ahol már a helyi tradíciók is igen fontos szerepet játszottak.

Nem lesz érdektelen, ha egy pillantást vetünk az iszlám—kínai kapcsolatokra.

A VII. században a két birodalom határa Szamarkand és Bokhara. Kína és Turkesztán közötti kapcsolatokat a Pamiron keresztül Afrasyabkerámiája mutat fel.⁶ A foltos sgraffitonak a Tanghoz való hasonlósága szembe-tűnő, bár az anyag stílusjegyei erős helyi tradíciókra is mutatnak. Egyes darabokat a mellettük talált pénzek a kései VIII. sz.-ra datálnak, és ha elfogadjuk e bizonyítékokat, akkor a sgraffitot Kelet-Perzsiában hamarabb alkalmazták, mint Mezopotámiában. De azért mégis kevés a kínai kerámia e területen, így tehát hitelt adhatunk MASUDINAK, hogy a tengeren bonyolódott le az árucseré jelentős része Kína és a Közel-Kelet között.⁷

Tang-kori annalesek kínai hajósokról beszélnek a Perzsa-öbölben, Szirafban. Sok arab edény is ment Keletre és a IX. században Abdu-Kassim-Ibn-Khor-dadbeh, a bagdadi posta nagy mestere vezetőt írt a Kínába utazó hajósok számára. Kínában Khakow (Kanton) és Sanghajtól délre Han-fu volt a kikötőhely és arab hajótörésekről adnak hírt Sind partjain, a Brahminabdban talált mezopotámiai kerámia töredékek.⁸

A IX. és a X. században az egész iszlám világban kifejlődtek a domináló helyi stílusok. Keleten, távol a fővárostól megerősödött a kormányzók hatalma és kis udvarok alakultak, amelyek azután rivalizáltak egymással és a kalifák székhelyével egyaránt. Így Szamarkandban a Szamanidák és a Szaffaridák alatt a helyi kerámiai iskola részben túl is szárnyalta Mezopotámia művészetét.⁹

Nyugat-Perzsiában Rhages az egyetlen domináló hely a karavánutak központjában. Az egyiptomi fazekasoknak köszönhető, akik a Fatimidák bukása után (1170) Perzsiában keresték szerencséjüket, hogy Rhages kerámia művészete oly magas színvonalra emelkedett.¹⁰

⁴ SARRE F.: Die Keramik von Samarra. Berlin 1925. 32. l. jegyzet.

⁵ LANE, Transactions . . . 35.

⁶ ERDMANN, K.: Ceramische die Afraside. Faenza. XXV. 1937. 129—130.

⁷ HEYD, W.: Histoire du commerce du Levant au moyen-age. 1886. 130.

⁸ HOBSON, R. L.: Guide to the Islamic Pottery of the Near-East. 1932. 8. Transactions... 1928—1930. 21.

⁹ LANE, Transactions . . . 39.

¹⁰ KÜHNEL, E.: Islamische Kleinkunst. Berlin, 1925. 84.

A sgraffitonak több stílusát különböztetjük meg Perzsiában. Az egyik a perzsa kereskedőktől gabri-nak nevezett áru.¹¹ E név tűzimádót jelent, tehát már ezzel is rámutat perzsa vonatkozásaira és korai voltára. Zendjan, Hamadan és a Garrus vidékén volt honos és összefüggése a szasszanida fémművességgel nyilvánvaló. Szép emléke ezeknek egy tál a szörnnyel és a térkitöltő indázattal.¹²

A sgraffito egy másik¹³ csoportja talán Nyugat-Perzsiában az Amul vidékén készült. Ennek nincs oly szoros kapcsolata a fémművességgel és zöld-barna mázas.¹⁴

A XI. századi szeldzsuk betörésig a kereskedelmi forgalom igen erős volt Bizánc és Nyugat-Perzsia között. A karavánok kiindulópontja Rhages a fekete-tengeri Trebizond felé. Masudi írja a X. században: „Trebizond a görögök határvárosa, minden görög hímzés, amit a muszlim tartományokba visznek, átmegy Trebizondon.”¹⁵

Az egész bizánci birodalomban készült sgraffito, sőt lehet mondani, hogy a kerámiaművészet központjába került. Stílusának karakterét főképpen a szasszanida fémek utánzása határozta meg. Egyiptomban a IX. és X. században a sgraffito a Tang színekkel tört előtérbe és a Fatimidák alatt az iszlám ízlésnek megfelelő stílus alakult ki. Később a Mamluk uralom alatt a nívó igen mélyre süllyedt. A díszítmény üdvözlő vagy kegyes feliratok, heraldikus címerpajzsok voltak a kor divatjának megfelelően.¹⁶

Al-Mina, az Orontesz mellett igen fontos lelőhelye az észak-szíriai anyagnak. A foltos szamarrai máz itt kb. a XII. századig tovább élt, de IX. századit is lehet találni, ami arra mutat, hogy e hely fontosságát a Bagdad—Földközi-tengeri úton már az Abbaszidák is felismerték. A leletek legnagyobb része sgraffito.¹⁷

Egy al-minai tálon turbános ülő férfit láthatunk serleggel kezében. Testtartása a keleti rajzművészet remeke. Mosszuli bronzokon, alappói zománcos üvegeken gyakran találkozunk alakjával. Itáliai hajósok vitték ezeket szerteszét a partokon.¹⁸

A ciprusi és bizánci sgraffito máza finomabb és zöld-barna színű. Ciprusban az emberábrázolás általános, sohasem viselnek keleti ruhát, sőt sokszor egészen gótikusok. A nők szűk ruhadereka, a hosszú szoknya, a kétoldalt lógó befont haj hasonló a korabeli bizánci divathoz. A zöld-barna foltos Tang színskála ezután bizánci tradícióvá vált és így került bele a hazai hódoltsági leletanyagba és a felsőtiszavidéki és galíciai-bukovinai kerámiába is.²⁰

¹¹ SAMBON, A.: Les faiences ivoirines de Scudjan de la dynastie Bonide. Le Musée VIII. 1925. 113.

¹² SMIRNOFF: Argenterie Orientale 1909. SARRE, F.: Amtliche Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen LII. 1931. 100.

¹³ Transactions ... LANE. 18b kép.: PEZARD: La céramique archaïque de l'Islam. 1920. II, CXII stb.

¹⁴ Transactions ... LANE. 43. 15d kép.; PEZARD: i. m. XLII tábla. POPE, U.: Art Bulletin I. 377; An Introduction to Persian Art. 1930.

¹⁵ HEYD, W.: i. m. I. 44.

¹⁶ Transactions ... LANE, 17b kép.

¹⁷ Transactions ... LANE, 51.

¹⁸ Transactions ... LANE, 17f kép.

¹⁹ JOHNS, C. V.: Medieval slip-ware from Pilgrim's Castle Atlit. (1930). Quarterly of the Department of Antiquities Palestine Vol. III. 1933—34. 137.

²⁰ Transactions ... LANE, 53.

A foltos „háromszínű” máz

A sgraffitonak e kis összefoglaló története után ismerkedjünk meg kerámiánk szűkrezabott körének technikai sajátosságaival is, mielőtt díszítmény kincsünkkel foglalkoznánk.

Az eddigi kutatások alapján a foltos mázat a kínai Tang fazekasoknak köszönhetjük. Nehezebb az eset a sgraffito technikával, ugyanis ez majdnem egy időben jelentkezett mindkét területen. De figyelembe véve a sgraffitonak korábbi megjelenését a mediterrán területeken és Perzsiában, igen valószínű, hogy e technika a Közel-Keletről került el Kínába.²¹

A Tang kerámia e foltos máza négy csoportra osztható, de minket csak a felületnek szabályosan foltos technikája érdekel, mivel sgraffito edényeinket ilyen máz borítja.²² Igen fejlett formában²³ találjuk meg már e mázat Szamarrában és a Közel-Keleten. Terjedésének gyorsasága egészen meglepő, mert jóformán csak egy évszázadra volt szükség, hogy a roppant kontinens egyik végéről a másokra eljusson. De ez egyben rávilágít Ázsia kulturális, gazdasági és politikai mozgalmaira is, valamint a gyorsaságra a kulturális javak kicserélése terén.

Perzsiában a IX. és a X. században a már ismert gabri kerámiában találkozunk vele.²⁴ Ez Észak- és Kelet-Perzsiában volt honos és így országútján feküdt a kelet-nyugati mozgalmak terjedésének. Mint hellenizált és iszlámizált terület erős, kötelékek fűzték Nyugathoz, de egyben a kínai befolyású területek határára is fekvő, a keleti kulturális és művészeti áramlatok természetes közvetítője is kellett, hogy legyen.

Ezek az edények sárga-barna folytatott mázasak és itt már a sgraffito a fő díszítő elem, a színfoltok csak a mellékdallamot szolgáltatják és csak aláhúzzák, kiemelik a bekarcolt díszítmény lényegét.

De ahogyan utat talált magának a Tang máz Nyugat felé, ugyanúgy jelentkezett a sgraffito is Kínában, és később a Sung dinasztia korában (960—1279) Chili és Sanszi tartományokban a Tzu-Csou fazekasok használták sikerrel, de más színskálával.²⁵

A bizánci sgraffito is engobos és sárga-zöld foltos mázas. A sgraffitonak itt betöltött szerepéről sajnos nem sokat tudunk mondani. Maga a változatos és sokrétű díszítményanyag erre felvilágosítást adni nem tud és a szimbolikus ábrázolások mellett a többiekéről nem igen tudjuk, hogy díszítő voltukon kívül volt-e más tartalmi jelentőségük is?

A törökség is használta egy ideig e technikát, de azután hamarosan eltűnt mind a török, mind pedig a magyar használatból. A hódoltságban csak a török megszállás első felében találkozunk sgraffito talpastálakkal. Buda és Szolnok a felső határa és a későbbi hódítások idején pl. Egerben ilyent már nem találunk. Bizonyára ekkor már kultikus használata erősen kihangsúlyozódott, amit pravoszláv területeken, rituális használatban való továbbélésük is bizonyít.

²¹ Eumorfopoulos... i. m. VI. 47.

²² Eumorfopoulos... VI. 47.

²³ Eumorfopoulos... i. m. I. 49. tábla, 328. kép. Lásd még ugyanott I. 56. tábla, 372. kép. 51. tábla, 341. 342. képek.

²⁴ Cox, WARREN, E.: The Book of Pottery and Porcelain. I. New York, 295.

²⁵ Eumorfopoulos... i. m. I. 49. tábla, 407. kép; VI. 13. tábla, 46. kép.

A sgraffito technikának több válfaja van, de ezek ismertetése nem célja tanulmányunknak. Elég, ha annyit jegyzünk meg róla, hogy az edény még puha anyagába az engobon keresztül, a sötétebb alapanyagig karcollják be a mintát, miáltal az sötétebb konturokkal válik láthatóvá.²⁶

E két technika, a folytatott máz és a sgraffito összekapcsolása igen megfelelt az iszlám és bizánci absztraháló művészet számára. Itt a bekarcolt minta játszott a főszerepet és a színfoltoknak egészen más a jelentőségük. Az amúgyis szimbolikus minta absztrakcióját még jobban kihangsúlyozta a bizonytalan, szinte lebegő, irreális háttér.

Az életfa motívum és mítosza

Tárgyalandó kerámiánkat az előzőekben már röviden ismertettük és ott ezek leggyakoribb motívumáról, az életfáról is szó esett. Mielőtt a díszítmény taglalásába kezdenénk, szükségesnek véljük, hogy e mítosszal és ennek különböző megjelenési formáival megismerkedjünk.

Az életfával és e hagyománykör egyéb tartozékaival, ezeknek a művészetekben való szerepével főleg KARL V. SPIESS foglalkozott behatóan. Számos idevágó tanulmányában igen sok eddig alig értett vagy teljesen félreértett ábrázolásnak nyújtja megoldását a mögöttük lappangó ősi hagyományanyag alapján.

Az életfa vagy világfa szimbolikus ábrázolása még a neolitikumba nyúlik vissza és megtaláljuk egész Európában, valamint az ázsiai indoeurópai népeknél. A keleti nagy kultúrák hordozói mind ismerték és beleágyazták vallásaik keretébe, ami azt jelenti, hogy ott ez nem volt eredeti népi hagyomány, hanem idegenből beszivárgott ideák filozófikus feldolgozása, ami azután ezek megmerevedését jelentette. A gutik, egy árja nép betörése Mezopotámiába honosította meg e hagyományt e területen és az Etana, Adapa, meg a Gilgames legendákban már igen fontos szerepet játszott. Babylóniában a *király hegye* a mítosz központja (a Paradicsom, az Olympos stb.). De tekintve, hogy itt nincs hegy, csakis preszumir időkre tehetjük befogadását, északi, hegyes vidékekről. Eljutott Belső-Ázsia népeihez is, miként azt DIÓSZEGI VILMOS könyve bizonyítja és Kelet-Ázsiában is számos nyomára bukkanunk.

A mítosz középpontjában a szent fa áll, melynek gyümölcse és a tövében fakadó forrás vize fogyasztójának örök életet biztosít.²⁷ Ez az olymposi istenek ambróziája és nektárja is. A fával és a forrással a görög jóshelytől Buddha szent fügefáján keresztül a germánok Ydrassilján át a keresztény búcsújáráshelyekig, a mai napig is mindenhol találkozunk. Sok esetben a fa az Isten atyja. Őrei is vannak, a *sorsalakok*, a hesperidák, a párkák moirák, vagy félelmetes vadállatok, a sárkány, a kígyó. Az életfa mindig túl a mi világunkon, egy másik világban van. A hesperidák kertje is az Okeanoson túl terül el és meséinkben is az Óperenciás tengerről esik említés.

²⁶ RICE: Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930. Corinth XI. i. m.

²⁷ WÜNSCHE, A.: Die Sagen von Lebensbaum und Lebenswasser. Ex Oriente Lux. I. 1905. 9.; LECHLER: The tree of life in Indoeuropean and Islamic Cultures. Ars Islamica IV. 1937. 369—398.; HOLMBEG, U.: Der Baum des Lebens. Helsingfors, 1922.; LANGDOM, S.: Mythologie of all Races. Semitic. Boston, 1928. XII. 194.; SPIESS, K.: Marksteine der Volkskunst. I. 1937. 5.; DIÓSZEGI V.: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958.

Az ókori Keleten az életfa már Mohenjo-Daroban, az indus Harappa kultúrában megjelent a pecsétlőhengereken, szintúgy Babilóniában, ahol Ukkanu a neve.

Eredeti talaján, az árja világban és főleg Zoroaszter vallásában terebélyesedett ki azután teljesen a hagyomány. Az életfa, a Haoma az Avestában: az indeknél pedig, mint Szoma a Vedákban játszott nagy szerepet. Fája a szent fügefafa, a *Ficus indica* v. *religiosa*. Messzire vezetne most a szkíta, germán és kelta megjelenési formákba és mitológiákba belebonyolódni — ahol szükségessé válik, ott úgyszólván visszatérünk reá, — ezért most csak iszlám formáját ismertetjük még.

Az iszlám az életfát *sidra* vagy *tubra* néven ismeri és a hetedik menyországban Allah jobbján áll és koronája szétterül az egész paradicsom felett. E szent fa a vadszilvafa, a *Ziziphus jujuba*, melynek apró gyümölcsei vannak. Szent voltát bizonyítja, hogy levelei főzetével tisztítják meg a holttestet a temetési ceremónián.

Megjelenési formái az idők folyamán megsokasodtak, és igen fontos szerepet kapott a szőlőinda és a bor a dionysosi kultuszokban, és megtaláljuk a keresztény rituáléban is. Találkozunk vele mint olajfa, pínia, cédrus és ciprus, de e körbe tartozik még az akantusz és a lótuuszvirág is. Ez utóbb említett lótuuszmotívum kerámiánkon még igen fontos szerepet fog játszani.²⁸

Az életfaábrázolás Európában a középkor elején kétféle formát nyert. Az egyik a dionysosi életfa, melynek jellegzetes formája a kétfűlű kantharosz-ból kinövő szőlőinda levelekkel és fűrtökkel, melyeket rendszerint madarak csipkednek. Ez inkább csak a déli latin világban vált honossá, míg a másik a tulajdonképpen eredeti árja, a szasszanida művészetben kialakult formája Európa északi zónájában, a germán világban honosodott meg. Ennek jellegzetes megjelenési formája középen a fa, melynek tövében háromszögű lyuk van, ez az életvíz forrása. (A dionysosi életfánál a kantharos foglalja magában az életvizet.) A fa két oldalán egy-egy állat áll, mint őrei a fának és víznek, miként ezt már említettük.²⁹

A madárra lövő vadász egy másik oldaláról ismerteti meg velünk az életfa mítoszát. Alapmeséje a következő: egy bekerített kertben (*hortus conclusus*) áll egy fa, amely minden esztendőben három vagy több aranyalmát terem (*hesperidák* kertje stb.). Mihelyt megértek a gyümölcsök, jön egy madár és elrabolja azokat. A kert őrének három fia van, ezek lesik a madarat, de a két idősebb elalszik, csak a legfiatalabb marad ébren és rálő a kristályszemű rabló madárra. A madár elrepül, csak egy tolla hullik le és elszáll az életfa gyümölcseivel.³⁰

E mese bejárta egész Európát, Ázsiát és Kínáig meg Japánig is eljutott. Egy szárt mesében a madár elvesztett tollára szent szavak vannak írva.³¹ Gondoljunk csak a mezopotámiai életfa szalagjára a mágikus szavakkal, amiből azután a virágbokor sziklevele származott. Másrésztől iszlám hatás — és ez szintén a mezopotámiai örökségből merített —, amikor a dzsámik falait díszítő korán citátumokra és egyéb kegyes feliratú tárgyaikra gondolunk.

²⁸ HABERL, J.: *Lebensbaum und Vase auf antiken Denkmälern Österreichs. Jahreshfte d. Österr. Arch. Inst. in Wien, XLIII. 1956. Wien. 227. Beiblatt.*

²⁹ SPIESS, K.: *Neue Marksteine. Wien, 1955.*

³⁰ SPIESS, K.: *Marksteine . . . i. m. I. 203.*

³¹ JUNGBAUER, G.: *Märchen aus Turkestan. No. 4.*

A kínai mese tíz fáról és tíz varjúról beszél (a fa, mint időalak, a tíz hónapos ciklus) és feltűnő, hogy a mese régibb itt, mint a Herakles monda Görögországban.³²

Indiában a vadász Krsanu Indrára lő, aki sólyom alakjában rabolta el a Szomát és ugyanaz a történet él Iránban is: Herakles kalandja a stimphalikus madarakkal, melyet Dürer örökített meg,³³ azonos tartalmú. Feltűnik Homerosnál a Patroklos halálára rendezett harci játékokban³⁴ és Vergilius Aeneisében is az árbocra kötözött galamb lelövésében (a hajónak az árboc az életet adó fa).³⁵

A népi pünkösdi játékokban is nagy szerepet játszott a madárra lövés, ami az Alsó Rajnánál mai napig is fennmaradt. A versenylövészek víg menetben kivonulnak az erdőbe és ott egy dúcra helyezték, fából faragott madárra lőnek.³⁶ Ez az ún. papagályfa. Aki lelövi a madarat, az lesz egy évre a vadászkirály és egy láncot kap a madárral. Ennek egyik emléke a lübecki vadászlánc 1591-ből.³⁷

A vadember, aki madárra lő, egyenlő a kentaurral, akik a dionysosi misztériumokban is nagy szerepet játszottak. A rablást két álláspontból nézhetjük. Ha a fa a mi világunkban van, akkor a gyümölcsére áhító lények a külvilágban vannak; de ha a fa a túlsó világban áll, akkor a hős utazásának a célja oda vezet. Itt találjuk meg azután a végső utalást a már említett világosság és sötétség birodalmára és itt tudja a kereszténység is a kiirthatatlan hagyományt felhasználni, amikor egyrészt az egyszarvút szerepelteti, másrészt pedig a poklot és ördögeit vetíti a hívők elé. Itt a vadász a gonosz, az ördög, aki a hívők lelkeire vadászik. Az augsburgi dóm kapuján (1000 körül) és a novgorodi Zsófia templom kapukeretén (1150 körül) szerepel, amit a hívőknek az isten házába való belépésükkor látniuk kellett, hogy a gonosz ördög, hogyan kísérti meg a hívő lelkeket és ezt a magyarázatot a kor írásbeliségében is ki lehet mutatni. Az ábrázolások tartalma tehát kétségtelenül bizonyította van.³⁸

Am a vadászat nemcsak a madárra folyik, a szarvas és a nyúl is szenvedő alanyai ennek. Ezek is szerepelnek majd anyagunk díszítményein. Ezek futásuk közben egy fát, az életfát kereszteznek, ami a két világ határát szimbolizálja. Szájukban a levélcsonk az elrabolt gyümölcsöt jelképezi.

Mi az értelme ezen ábrázolásoknak? Megint csak az életfához kell visszatekernünk, mivel a mítoszkomplexum egyik hajtása az üldözött szarvas és nyúl meséje is.

A szarvas meséje a következő. A hős egy nőstényszarvast üldöz és ez átlépve a „határt”, a másik világba jut. A hős azután ebben a „bekerített” ligetben megtalálja a leányt (aki nem más, mint maga a szarvas — az átváltozás, az elvarázsolás motívuma!), akit a sors neki rendelt. A leány az őre az életfának (a sorsalakok), életvíznek, az elzárt ligetnek. A hős bizonyos próbák elvégzése után megkapja a szép leányt és ezzel elnyeri az örök életet is.

³² SAVINIA, F. M.: Histoire de Mizo. Honkong, 1924. 243.

³³ SPIESS, K.: Marksteine... i. m. I. 13. tábla, 37. kép. German Mus. Nürnberg.

³⁴ Ilias, 23. 850.

³⁵ Aeneas, 485.

³⁶ JAKOB: Die Schützen Kleinoden und das Papageienschiessen. Wernigerode. 1887. 134.

³⁷ SIMON, K.: Figürliches Kunstgerät aus deutscher Vergangenheit. Leipzig. 90.

³⁸ SPIESS, K.: Marksteine... i. m. I. 233.

E mese számtalan variációban megtalálható Indiától Skandináviáig és szintén az árja népek ősi hagyománykincséhez tartozik.³⁹

A szarvas, a nyúl, az egyszarvú — unicornis — egyértelmű állatok : az életfa gyümölcsének elrablói. De a szarvashoz még más hagyományok és értelmi változások is ragadtak. Ezek között legfontosabb az egyszarvú változat, amely olyan erős hagyománynak bizonyult, hogy a keresztény egyház is kénytelen volt befogadni és ősi mitikus értelmezéseit átértékelve Krisztussal és Máriával kapcsolatba hozni. E hagyományt megtaláljuk Indiában a Bharhuti sztupa reliefjein, Buddha átváltozásainak legendasorozatában i. e. III. évszázadból,⁴⁰ Heraklesznél a heszperidák kertjében és a magyar csodaszarvas mondájában egyaránt. A középkori művészi ábrázolás számtalan példáján kívül jelentősek a XIII. és a XIV. századi balkáni ábrázolások, a bogumil szarkofágok. Ezeknek egyikén egy hőst láthatunk karddal és pajzzsal a kezében, amint egy szarvast követ. Alatta négy nő összefogódzva táncot lejt. Valószínűleg a halott lelkének a tiszteletére, akit most a szarvas (és nem a nyúl) vezet a másvilágra.⁴¹

A stilizált fa a két világ elválasztó vonala. A szarvas éppen átlépi azt, szájában az életfa gyümölcsével. Itt már tovább üldözni lehetetlen, csak a kiválasztott hős járhat nyomában. Ezt a későközépkori, főleg a Rajna vidéki faliszőnyegek ábrázolásai mutatják a legvilágosabban az egyszarvúval.⁴² A kürtös vadász (Roland bűvös kürtje, a bőségszaru — más elágazásai a hagyománynak) kutyáival üldözi a vadat. Rendszerint egy egészen alacsony sövényvel bekerített ligetben egy fa alatt ül a szűz, és a vad a kerítést átugorva az ölébe ugrik. A vadász vadul ugató kutyáival megtorpan az egyébként egészen könnyen átugorható kerítés előtt és nem juthatnak tovább. Ez az ősi mese változata, amikor az üldöző vadász elől eltűnik a szarvas és elvarázsolt hercegnővé változik. Itt, hogy az egyszarvú a szűz ölében nyugszik, a kettejük egységét szimbolizálja. E kert a „hortus conclusus”, azaz az elérhetetlen túlvilág, a paradicsom, amiről a heszperidák kertjével kapcsolatban már szó esett. A kereszténység az ősi hagyományokkal megküzdeni nem bírván, a nőtényszarvast az Európában ismeretlen mesebeli egyszarvúval helyettesítette és az unicornist iktatta be szimbolikájába.

A „hortus conclusus”, a szent hely, a paradicsom, a bekerített tulsóvilág. Már Homérosznál találkozunk vele, a hét csodatehénről és a juhokról szóló részben.⁴³ Két nimpha őrzi ezeket az állatokat. Az északi germán szent-helyek is ilyen sövényvel bekerített ligetek voltak, a szent fával, a forrással, és a hittérítők ezek elpusztításával kezdték térítő munkájukat.⁴⁴

A madár a fán a szarvassal kapcsolatban a hagyomány meseanyagában sokszor a boszorkányt jelenti. Idézzük emlékezetünkbe a négy sorsalakat,

³⁹ SPIESS, K.: Marksteine... i. m. II. (1942). 73.

⁴⁰ LUDERS, H.: Die Sage von Rsysesruga. Nachrichten d. Ges. d. Wissenschaft. zu Göttingen phil. hist. Kl. 1897. 57. Ez már más változat; Les vies enterieures du Buddha, contes présentes par Alfred Foucher. Paris, 1935. 12. kép.

⁴¹ HOERNES, M.: Altertümer des Hercegovina. Sitzungsber. der Akad. der Wiss. Wien, 1880 és 1881. A sírkő Hercegovinából, Livenskopolja Kamestica hegyről származik. SPIESS, K.: Marksteine... i. m. II. 88. 76. kép.

⁴² GÖBBEL: Die Wandteppiche und ihre Manufakturen in Frankreich, Italien, Spanien und Portugal. 1928. II. rész. II. könyv. 310. 311., 312., 314. stb. képek.

⁴³ Odisszea, 121—127.

⁴⁴ GRIMM: Deutsche Mithologie I. 66.

mint madarakat és a negyediket, a rosszindulatút, aki az anyja a szarvas-tehénnek.

A boszorkánymadár a sötét mélység, a szarvastehén, a szűz, a világosság, a szépség megtestesítője, a jó és a rossz ellentéte, amit az iráni dualisztikus zoroaszteri hagyomány közvetített az északi indogermán népek és a szteppék lakossága felé. Maga Zarathusztra lény is egy tehénnek köszönhető. És itt kapcsolódik a keresztény egyszarvú legendája az iránihoz, hogy Krisztus is lényegileg egy a tehénnel, azaz az egyszarvúval.⁴⁵ Megtaláljuk ezt a hagyományt a belső-ázsiai, turkesztáni és az összes török nép meseanyagában is. Mivel a huculok törökszármazásúak és egyébként is igen sokszor előntötte őket a Kárpátok oldalán a különböző szteppenépek rájukzúduló hulláma, a szláv-germán és a steppehagyományok megrekedése e területen nem rendkívüli jelenség.

Mint láttuk, a szarvas és a tehén egyértelmű állatok. Ugyanezen szerepet töltheti be sokszor a kecske is, melyekről az Odysseában már említést tettünk. Mindegyik az életfa gyümölcsének és az életvíznek a tulajdonosa és amíg a szarvas agancsából méz, addig a kecske szarvából méhsőr folyik (bőségszaru).

Ismertetendő tálainkon ott találjuk majd a kecskéket is, mégpedig a tiszta szasszanida szerkezetben, mivel a két szembenálló állat között ott az életfa csökevénye. Ők is az életfa őrei, az iráni árja hagyomány közismert figurái. De megjelenési formáik a legkülönbözőbbek lehetnek: néha szfinx, phónix, griff, sárkány, galamb és bármilyen más állat. A szasszanida fémművesség remekein, selymein, brokátjain gyönyörködhetünk bennük, ami azután az iszlám és bizánci művészet közkincsévé is vált és Velencén, Itálián át az európai művészetet is meghódította.⁴⁶ Ezek nemcsak a fa őrei, de a sötét ellenlábás sorsalakok is lehetnek, hiszen tudjuk, hogy közülük, akik az emberek sorsát meghatározzák és a fát őrzik, hárman jóindulatúak, de a negyedik, az ellenlábás rosszindulatú és ezt kell a hősnek elpusztítania; hogy az életfa gyümölcsét és italát megszerezze. Ez a rosszindulatú az ábrázolásokon a sárkány alakját veszi fel, amit mesék százai bizonyítanak. E hagyománybeli sárkányölő hős a keresztény Szt. György alakja is, keresztény áthasonulása a mesék népszerű hősének és éppen olyan okokból került a keresztény szimbolikába, miként az unicornis.

E hagyománykörbe tartozik a nyúl mágikus futása is. Az üldöző a végén mindig elpusztul. De a futásnak más jelentése is lehetett. A nyúl a halhatatlanság gyümölcsével a „másik” világba menekül. Az életfát őrző kutya üldözi, de a két világ határán a kutya hatalma véget ér (emlékezzünk a szarvas futására), és csak a farkát tudja elkapni (hasonló képzet a madár tollához). A hagyomány ezzel magyarázza a nyúl rövid farkát. Másik jelentésében viszont ő hozza az életfa gyümölcsét (a húsvéti nyúl). A nyúl, a szarvas útja a túlvilágba, megfelel az orphikus, mandeus tanoknak a lélek útjáról a túlvilágba. Az üldözött nyúl ábrázolását már Nimrudban megtaláljuk és az etruszk, sőt az ókeresztény sírkultuszban is jelentős szerepet játszott. Igen gyakori a terraszigillátákon és a keresztény középkorban textileken, kutakon stb. jelenik meg, az iszlámban pedig elefántcsontfaragványokon találkozunk vele. A nyúl viszontagságait futása közben panaszos

⁴⁵ SPIESS, K.: Marksteine... II. 129.

⁴⁶ FLEMMING, E.: Das Textilwerk. Berlin. 1927. XVI. oldal utáni tábla 6. kép. Selyemszövet X. század. A gyöngysor jelzi szasszanida eredetét.

versek és énekek örökítették meg egész Európában, Nyugaton éppenúgy, mint Lengyelországban, a Kaukázusban és Georgiában.⁴⁷

A már említett lótuszmotívum, ami az életfa egyik megjelenési formája és ismertetendő kerámiánk leggyakoribb díszítménye, lesz majd tárgyalásunk központi témája.

A lótusz motívum.

A lótuszmotívum nem egyéb, mint egy négyszirmú, kinyílt virág felül-nézetben. Az életfa mellett más értelmezései is vannak. Gyökereiben a négy égtáj, a nap szimbóluma és Kínában a tisztaság jelképe is lett. Az iszlámban még az ősi értelmet hordozta, de Bizáncban már sok esetben kereszt lett belőle, mint a kereszténység legfőbb szimbóluma. RIEGEL szerint a lótusz-inda és virág az első valódi növényi díszítőmotívum, és Egyiptomból indult el hódító útjára.⁴⁸ Ázsiában azután kapcsolódva a hasonló tartalmú ábrázolásokhoz, fejlődött igazán virágába.

Tekintsük át az iszlám és bizánci kerámiában a lótuszmotívum változásait. Megint csak a gabri kerámiához kell visszatérnünk, mivel motívumunkkal ott találkozunk először. A gabri kapcsolatait Kínával és a tűzimádókkal — amit úgy kell értelmeznünk, hogy művészetének gyökerei a távoli múltba és a népi hagyományokba nyúlnak vissza — már említettük és ez utóbbi teszi érthetővé, hogy motívumkincsében is ősi mítoszok, tradíciók hordozójává lett és tárgyalandó mintánk is igen nagy szerephez jutott azokon. Azt, hogy e minta tényleg népi eredetű, és hogy valószínűleg onnan került bele a manufakturális művészetbe is, egy XIV—XV. századi perzsa paraszttál bizonyítja a legjobban, amely a négy vörös lótuszlevelet mutatja zöld belsővel és közben zöld spirálokkal.⁴⁹

Egy szasszanida stílusban készült tál foltos máza ellenére még a fémetechnika stílusjegyeit mutatja. E rajz még könnyed, és a négy kis levéllel rozettát képez. Csak a térkitöltő mintákon érezhető már az iszlám fékező hatása. Rhagesből való és VII. századi.⁵⁰

Kínai hatást tükröz egy szintén rhagesi (?) darab a VII. sz. végéről. Rajza igen kezdetleges és a Tang mázra esik a hangsúly. Figyelemre méltó, hogy e rajznak a máz durva foltjaival való kihangsúlyozása itt fordul elő első ízben, amivel a bizánci és hódoltságai anyagban oly sokszor találkozunk.⁵¹

De sokkal fontosabb ezeknél egy másik tál mondanivalója,⁵² középen egy madár alakjával. Peremén négy elnagyolt levél van, melyekben gyatrán felvázolt emberi arcokat láthatunk, az elválasztó sávok pedig egy keresztet képeznek, ami azután később ki is szorítja sokszor a lótuszt és a helyébe lép. A még alig eliszlámosodott perzsák ősi motívumkincse él tovább e mintában. Ezek az ábrázolások a négy sorsalakot jelképezik, ők az életfa őrei. Emlékezzünk csak a hesperidák kertjére. Eredetileg hárman voltak, de csatla-

⁴⁷ SPIESS, K.: Marksteine ... i. m. Der Hasenjagd. I. 253.

⁴⁸ RIEGL, A.: Stilfragen. Berlin, 1893.

⁴⁹ LANE, A.: Later painted Islamic Pottery, Persia, Syria, Egypt, Turkey, 1957, 77. kép. Perzsa paraszt kerámia. XIV—XV. sz.

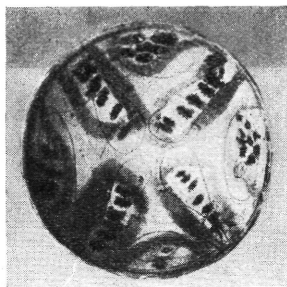
⁵⁰ PÉZARD; i. m. XXI. tábla, 3. kép. Charles Vignier Coll. Második szasszanida periódus.

⁵¹ PÉZARD; i. m. XLVI. tábla, 2. kép. Charnes Vignier Coll. Eredete bizonytalan.

A második szasszanida periódus hanyatlása.

⁵² PÉZARD; i. m. XXX. tábla 3. kép. Charles Vignier Coll. Átmeneti periódus a szasszanida-muzulmán kor között. Eredete bizonytalan.

kozott hozzájuk a negyedik, a kígyó, a sárkány, a szörny, mint ellenlábás és rosszindulatú. Epirusban, a dodonai jóshelyen ott a tölgyfa, tövében a forrásnál a három jósnő és a fán a galambok. Peleiadéseknek nevezték őket, mert ők egyúttal a galambok is. Az ősi kép, az életfa, az életvíz és a három nő mint madár. Ők a germánok valkürjei is, akik hattyúk és az irániaknál a fravartisok. Hogy a hagyomány milyen mélyen gyökerezett, számtalan női

1. ábra. Sgraffito-tál a négy lótoszlevéllel. Raghes VII. sz. v. és VIII. sz. eleje

2. ábra. Sgraffito-tál a sorsalakokkal. Perzsa VII. sz. vége, VIII. sz. eleje

3. ábra. Örmény-tál emberfejes madárral, XIII. sz.

4. ábra. Rajz egy örmény kéziratból sorsalakokkal, X. sz.

fejű madárábrázolás mutatja a Kaukázus vidéki népeknél, aminek jellemző példája egy örmény tál a XIII. századból.⁵³ A madár egy pálmaágot tart, ami az életfa gyümölcsét jelenti. Perzsa tálunkon a négy levél az életfa, benne a négy arc a fravartisok és középen a madár képe a vele való kapcsolatot hangsúlyozza ki.

Egy kb. X. századi örmény kéziratban találkozunk újból a négy sorsalak hasonló ábrázolásával. Itt a levelek közötti kis ágacskák utalnak az életfa motívumára.⁵⁴

⁵³ RICE: i. m. XIX/a kép.

⁵⁴ MNACAKANJAN, A. S.: Örmény ornamentika művészet. Jerevan. 1953. Akad. Kiad. Örmény nyelven. 698. kép.

És, hogy mennyire összefüggésben van ez a minta az életfával, azt egy másik örmény rajz is igazolja kb. ugyanezen időből.⁵⁵ Szentségtartó, ereklyetartó ábrázoláshoz hasonlít, de közepén, az aureolában ugyanúgy jelen van a négy arc, mint az előbbin, és felette indákon szőlőfürtök csüngenek. Lent a kúpos talppal egy stilizált fa benyomását kelti, és hogy valóban az, azt a szőlő bizonyítja. Az összefüggés nem meglepő. A korai kereszténységben

5. ábra. Rajz egy örmény kéziratból a sorsalakokkal, X. sz.

Krisztus mint szőlő, mint prés van ábrázolva, és Augustinus mondja „Primus botrus in torculari pressus est Christus”.⁵⁶ Ekkor a misekehely még kétfüles kantharos, a dyonisoszi szőlőindás életfa edénye, tehát az ősi hagyomány mint szőlő és bor került bele a keresztény rituáléba.⁵⁷

Ciprusban találkozunk újból e mintával a XVI. századra datálva, a kerámiaművesség teljes hanyatlásának korából, ami meg is látszik tálunkon.⁵⁸ A forma és az értelem teljesen megváltozott. Már öt levele van és közepén is egy. A levélforma nagyjából megmaradt, de inkább címerpajzsá változott, amelyekben kis keresztet láthatunk. Ez az egyiptomi Mamluk kerámia akkor divatos címeres díszű mintáinak igen gyatra utánezata a bizánci anyagba beszivárogva. Elvesztette a perzsa népi hagyományt, de Mamluk jelentésével is aligha volt tisztában a falusi gölöncsérré valló egyszerű tál mestere.

Egy tál a VIII. századból az iszlám Hamadan-Zendjan iskola stílusjegyeit viseli.⁵⁹ Kis helyi műhely készítménye. A levelek rajza köti le érdeklődésünket. Belső szélükön hullámvonalsor van, ami új kombinációra ad lehetőséget. Ugyanis két S hajlatú akantusz levelet kapunk, ami a levélformának teljes szétbomlását eredményezi az iszlám szellemében. Zöld alapszíne mangános díszével és rácsos kis mintáival az attikai, korinthosi protomajolikák előképét nyújtja, melyekből az orvietoi stílus fejlődött ki azután.⁶⁰ XVI—XVIII. századi magyar kerámiánkon gyakran találkozunk vele — itáliai hatásként — és múlt századbéli népművészeti anyagunk is, bár erősen megváltozott formában, sokat átmentett ezekből. E levélmintával hazai török anyagunkban is találkozunk. Két esztergomi tál, az egyik öblében, a másik peremén körben viseli e díszet.

Nem sgraffito tál a következő darabunk, rhagesi lelet a VIII. század végéről.⁶¹ Lüsztteres kerámia. Itt a levelek felbomlása tovább folytatódott és

⁵⁵ MNACAKANJAN i. m. 697. kép.

⁵⁶ SPIESS, K.: Neue Marksteine. Wien, 1955. 5.

⁵⁷ SPIESS, K.: Neue Marksteine, i. m.

⁵⁸ MEGAW A. H. S. I. du Plat TAYLOR: Cypriot Medieval Glazed Pottery. Report of the Department of Antiquities Cyprus. 1937—39. Nicosia. 1951. V. tábla, 8. kép.

⁵⁹ PÉZARD: i. m. 60. tábla, 1. kép. Kélekian Coll. Iszlám periódus, első stílus.

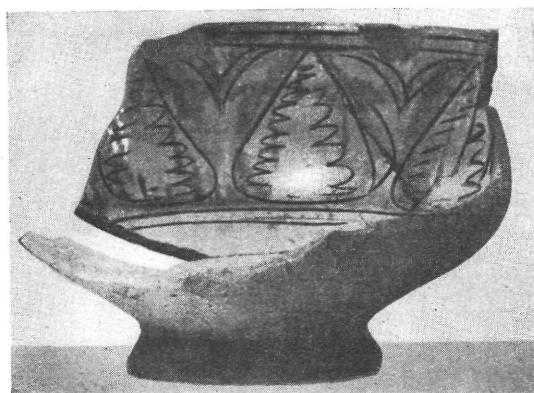
⁶⁰ REITLINGER, G.: The Interim Period in Persian Pottery. Ars Islamica V. 173. ; Esztergom, Várásatás: Lt. számnélkül; Balassi Bálint Múzeum Ltsz. 53. 472. l.

⁶¹ PÉZARD: i. m. 132. tábla. Charles Vignier Coll. Első lüsztteres stílus.

két fél palmettára oszlott. Minden növényi vonatkozásukat elvesztették már, és a tál sűrű pettyezése is az absztrakció szolgálatában áll. Nagy hasonlóságot mutat ezzel egy XVII—XVIII. századi iszniki török tál az Orsz. Iparművészeti Múzeumból. A félpalmetták S hajlatú levelekké váltak, de mégis

6. ábra. Sgraffito fogazottleveles tál. Perzsa VIII—IX. sz.

7. ábra. Sgraffito fogazottleveles török talpastál. Esztergom XVI—XVII. sz.

a négy levél illúzióját keltve. A pettyezés helyett itt pikkelyek fedik a tálat, ami az itáliai kerámia hatását mutatja. A török kerámiai művészet nem igen élt a sgraffitoval, de a lótoszmotívum más funkcióval mégis tovább élt művészetünkben. Itt díszítő jellege domborodott ki teljesen. Újból az Orsz. Iparművészeti Múzeum két tálját kell bemutatnunk egyazon időből. Az egyik⁶² közepén rozettán négy nagy hagyma alakú levél ül — mily közel vagyunk már felsőtiszai mintáinkhoz! — természetesen a török gyakorlat

⁶² Orsz. Iparművészeti Múzeum. Ltsz : 22538.

szerint a levelekben ugyancsak levelek, kis virágok láthatók, ezzel rontva le az ábrázolás valóságértékét. A másik tálon⁶³ pedig a levél pikkelyes tobozformát vesz fel. Ez is egészen stilizált és valószerűtlen. Elgondolkoztató, hogy amíg fajansztálaik egyéb darabjain a naturalisztikus természetűséget — amennyire ezt az általános iszlám felfogás megengedhetőnek tartotta —, mennyire megközelítették a kínai és az itáliai művészet hatására, addig e mintáknál mily erős az elvonás, a stilizálás. Vajon nem a minta ősi értelméből kellett, hogy fakadjon ez?

Az életfa motívumú háromszínű sgraffito tálak története

A sgraffitonak a görög mesterek Bizáncban már a XI. században remekeit alkották és Ciprusban a XII. és a XIII. században élte virágkorát.⁶⁴

Ciprus gazdag ásatási anyaga nyújtja legtanulságosabb darabjait e kerámiának. A leletek legnagyobb része talpastál. A temetők feltárásakor a sírokból kerültek elő, mivel itt szokásban volt a halott fejéhez ilyen tálalt helyezni. Kínában a Tang korban is ezt a célt szolgálta. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy a típus mindvégig kultikus, rituális célokat szolgált, amint azt a felsőtiszai anyag is igazolni fogja.

Hasonlítsunk össze egy IX. század lüszteres mezopotámiai tálalt⁶⁵ a kereszt és a lótusz motívumával egy, a XIII. század végére datált ciprusi darabbal.⁶⁶ A rokonság tagadhatatlan és feltűnő: amíg a korai iszlám tál minden absztrakciója mellett is könnyed és életvidám, addig a ciprusi darab mennyivel merevebb. Feltűnő a fémművesség hatása, és nem lehetetlen, hogy e rajzok elsődlegesen fémekbe formálódtak és az volt az átadó fél a kerámia számára. Azonkívül erős szíriai befolyás érezhető e darabokon.

A minta egyre sematikusabbá válását még egy XV. századi ciprusi tál példázza legjobban,⁶⁷ melyben a levelek már minden növényi vonatkozásukat elvesztették, és két másik XV. századi tál pedig már a teljes elkoresosulás jeleit mutatja.⁶⁸ A levélből kereszt lett és ennek vonalai már nem is párhuzamosak. Mindkettőnél pedig a levelek emlékét már csak apró spirálok helyettesítik, valószínűleg a kínai felhőmotívum értelmi és funkcióbéli változása folytán.

Ennek az átalakulásnak igen jellemző példája még az a ciprusi tál, amelyen a négy levél helyén már csak spirálokat találunk, és itt azután már semmi sem emlékeztet az eredeti motívumra.⁶⁹

Hogy e motívum nemcsak a sgraffito technikában volt használatos, azt a domborított vagy préselt minták egész sora példázza Korinthosból. Ezeket a IX. századra datálják. Mind a leveles, mind pedig az ebből fejlődött

⁶³ Orsz. Iparművészeti Múzeum. Ltsz: 20736.

⁶⁴ RICE, T.: i. m. 33.; Coerinth: XI.: i. m. 116. I. Manuel (1122—1180) és V. Alexios (1180—1222) pénzekkel datálva; FRANTZ, A.: *Midle Byzantine Pottery in Athens*. Hesperia, VII. 1928. 429. pénzekkel datálva.; MEGAW: i. m. 2.; WAGEE O. F. *The Roman and Byzantine Pottery*. Hesperia, II. 279.

⁶⁵ LANE, A.: *Early Islamic Pottery*. London, 1951. 11/b kép.

⁶⁶ MEGAW: i. m. X. tábla. 2. kép.

⁶⁷ MEGAW: i. m. IV. tábla. 9. kép.

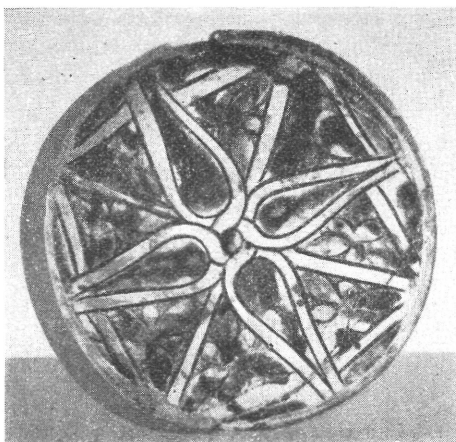
⁶⁸ MEGAW: i. m. VIII. tábla. 55—56. kép. Lásd még: JOHNS, C. V. *Atlit*... i. m.

LIV/1. kép.; Corinth: i. m. 137/b kép.; Waagé: i. m. 13. kép. MEGAW: i. m. XI. tábla. 5. kép

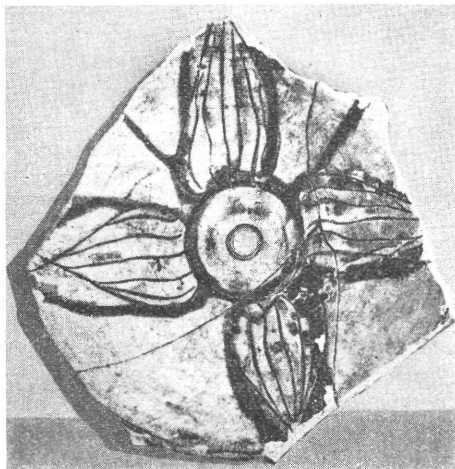
⁶⁹ MEGAW: i. m. X. tábla. 1. kép.

máltai keresztet is megtaláljuk azokon és egy típusa teljesen azonos formában jelentkezik a mai népi román faragásokon.⁷⁰

Ha a kései ciprusi darabokat összehasonlítjuk a kerek száz évvel későbbi hazai töredékeinkkel, azonnal szembeötlik a nagy technikai és művészi fölény

8. ábra. Bizánci talpastál a négy lótoszlevéllel. Fémtechnikát utánzó. Ciprus XIII. sz.

9. ábra. Sgraffito lótoszleveles török talpastál. Szolnok XVI–XVII. sz.

hódoltságai darabjaink javára. Hazai leletünk valamennyije foltos, zöld-sárga-barna mázas talpastál. Technikájuk, mázuk, színskálájuk teljesen egyezik a bizánci görög anyagéval. Tálaink díszítményanyaga is majdnem teljes egészében egységes és a lótosz-motívum áll ennek is a középpontjában. Leggyakoribb a négyleveles minta, de nem egy darabnál találkozunk három

⁷⁰ CORINTH: XI. i. m. 32. kép.

vagy öt levéllel is. Fő ismertető jegyük a hagyma alakú lótuuszlevél. A tál öblében, a közepén levő körhöz tapodva, vagy kissé távolabb a peremen szár nélkül ülnek a levelek. Hogy nincs szárunk, ez igen fontos, mert ez is az absztrakció céljait szolgálja, amit még fokoz a levelek belsejének díszítése. Ugyanis az erezetét hullámvonalak, apró ívek, kampók stb. imitálják, ezzel is mutatván, hogy e motívum nem akar szimbólumnál egyebet jelenteni. Néhány szolnoki töredék példázza⁷¹ ezt legszebben.⁷²

Bár csekélyebb számban más motívumok is díszítik a tálakat, mégis a lótuuszmintások vannak többségben. Ez lehet a dekadencia jele is, a sokrétű, gazdag motívumkincs ilyen elszegényedése: de lehet erősen rituális irányba való eltolódás is, amit e motívum továbbélése a pravoszláv területeken és a görögkatolikusság körében a XIX. század végén, sőt még később is ékesen bizonyít.

Hogy hol készültek a hódoltsági talpastálak, azt ma még nehéz eldönteni. A hódoltsági kézművesek legnagyobb része eltörökösödött balkáni ember volt, akik a mesterségbeliség gyakorlatában mélyen alatta állottak török mestereiknek. Ez az anyag valószínűleg görög mester munkája, ilyen meg nem igen élhetett hazánkban. Tehát importárunk kell feltételeznünk a sgraffitot, miként a bekarcolt díszű fekete korsókat is.

Ciprus kerámiáját számba sem vehetjük a nagy távolság miatt, és azért sem, mert e korban a hanyatlásnak már igen mély fokán állott. Korinthos, Spárta, Théba és Athén jöhetnek csak számba, mivel a hódoltság idején még igen magas nívót képviseltek.

A Balkánon Bulgáriában ismerjük töredékeit a XII. és XIII. századból. Erős iszlám és örmény hatásról tanúskodnak e leletek.⁷³ Szerb anyagot sajnos nem igen ismerünk, de sokkal jobb a helyzet Romániában. A Havasalföldön és Moldvában már a XI. században találkozunk bizánci sgraffitoval, egészen a XVI. századig.⁷⁴ Főleg a kései anyag mutat egyezést hódoltsági kerámiáinkal. Ez az egyezés híven tükrözi a kor stílusegyeségét és felvetődik a kérdés, hogy vajon nem egyazon műhely látta-e el áruval mindkét területet? A román anyagon is a lótuuszmotívum dominál az ereket utánzó vonalakkal.

Az életfa motívuma

Végigkísértük hosszú útján a lótuusz motívumot és megfigyelhettük alakulását. Tegyük meg most ugyanezt a felsőtiszai kerámia díszítményének egy másik igen népes csoportjával, a virágbokor vagy életfa és a tőle elválaszthatatlan madár ábrázolásával. Az életfáról már szó esett, csak még a madár szerepéről kell megemlékeznünk. Az életfával kapcsolatban a madárnak két szimbolikus jelentése van, ami elhelyezkedésében is megnyilvánul. A fa őrei, akikről tudjuk, hogy nők, de egy személyben madarak is, mindig a fa tövében ülnek és sokszor vadállatok, csodás szörnyek töltik be helyüket.

Ezzel szemben a fán ülő, annak gyümölcsseit csipkedő és a forrás vizét ivó madarak az életfa gyümölcseinek elrablói. Ugyanezt a szerepet tölti be

⁷¹ Szolnoki Damjanics János Múzeum. Ltsz.: 55. 1. l.

⁷² Szolnoki Damjanics János Múzeum. Ltsz.: 55.392. l.

⁷³ MIATEV, K.: Fragments Céramiques de Mesembria. Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare. Tome. V. 1928. Sofia. 1929. 347—354. 213, 217. kép.

⁷⁴ SLATINEANU, B.: Ceramica Romaneasca. Bucuresti, 1938. II. tábla. b. kép; azonkívül 34. 41. képek; II. tábla a. kép; VII. tábla d. kép és 135. kép.

a nyúl is sokszor. Mint tudjuk, a rablót a vadász nyila sohasem tudja utólérni, a madár az életfa gyümölcsével mindig megszökik.

Így tehát a madár a fa tövében az őrző, a fravartis, a fa koronáján a rabló.

Ókori előzményeit Georg LECHLER szép tanulmánya⁷⁵ és gazdag képanyaga tárja fel előttünk.⁷⁶ Megtaláljuk már az észak-európai neolitikumban⁷⁷ az i. e. harmadik évezredben és ugyanakkor messze délen a mohendzo-daroi Harappa kultúrában és Egyiptomban egyaránt, ahol a két isten között áll a fa.⁷⁸ Egy susai korszón pedig már a véglegesen kialakult formával találkozunk: a fával és tövében a két madárral.⁷⁹

Az életfa motívumának fejlődési folyamata igen érdekes, mert ellentétben más motívumok alakulásával, ahol az idők folyamán az elvonás mind erősebb lett, esetünkben éppen az ellenkező irányú fejlődésnek vagyunk tanúi. A korai, teljesen stilizált, jelképes motívum vándorútján mindjobban kiterbélyesedett, sok újabb jelkép hordozója is lett és a természethűség irányában fejlődött, már amennyire ezt szimbolikus mivolta megengedte.

Megjelenési formái az iszlám világában térben és időben természetesen igen különbözőek voltak. E művészet elvont, ékítményes jellege igen megnehezítette e motívumnak díszítményanyagukba való beleolvadását, de utóélettelten invenciójuk, formaízlésük ezt az akadályt is sikerrel legyőzte. Mezopotámia a IX. században már remekeit alkotta e típusnak.

Időszámításunk elején Egyiptomban egy kék római tálon már ott találjuk az életfát⁸⁰ a hellenisztikus impresszionista művészet stílusjegyeivel, viszont egy IX. századi susai korszó még az ősi művészet stílusjegyeit viseli.⁸¹ Ezzel szemben egy ezzel egykorú mezopotámiai tál öblében egy datolyapálmafának stílusjegye és stilizált volta mellett is oly érthető valósága már e korai időkben jövőjének csíráit rejtegeti magában.⁸²

Ugyanakkor a szasszanida életfa kubista szellemű átértékelésére egy szintén IX. századi remekbe készült mezopotámiai tál szolgált szép példát.⁸³

Egyiptomban egy XII. századi lüszeres tál kiemelkedő alkotás.⁸⁴ Egy fa törzsén három-három leveles ágon kifelé fordulva madarak ülnek, csőrükben az életfa gyümölcsével. Az elvonást itt a levelek és állatok sematizálásával érte el a tervező művész és adott ritmikát az ábrázolásnak. Ezek a rabló madarak. A fa tövében két nagy szikleivel van, ez nem egyéb, mint az ókori mezopotámiai művészet ősi, jókívánságokkal teli szalagfonatának csökevénye az életfa ábrázolásokon.

Ezzel a két sziklevellel népi művészetünkben is állandóan találkozunk, szintúgy a madárral, csőrében a leveles, virágos ággal, ami elfeledett emléke az értékes, áhított gyümölcsnek, lábuk alatt a kis ág pedig az életfa csökevénye. A díszítendő tárgy formai adottságai parancsolólag írják elő ezt az

⁷⁵ LECHLER: The Tree of life in Indoeuropean and Islamic Cultures. *Ars Islamica*. IV. 370.

⁷⁶ LECHLER: i. m. 102. 103. képek.

⁷⁷ LECHLER: i. m. 51. kép.

⁷⁸ LECHLER: i. m. 54. kép.

⁷⁹ HABERL J.: i. m. 98. kép.

⁸⁰ LANE, A.: Early... i. m. 1951. 2/b. kép.

⁸¹ LANE, A.: Early... i. m. 7/a. kép.

⁸² LANE A.: Early... i. m. 8/b. kép.

⁸³ LANE A.: Early... i. m. 10/a. kép.

⁸⁴ LANE, A.: Early... i. m. 28/a. kép.

elrendezést, az életfának ilyen ábrázolását, ami belesimul a rendelkezésre álló keretekbe és a magyar népművészet kétdimenziós ábrázolásmódjának és formaérzékének is teljesen megfelelt. Egy egyiptomi tál a Fatimidák korából (969—1171) igen szép előképét nyújtja népi kerámiánk madaras tálainak.⁸⁵

A végső elvonás, az arabeszkbe való beolvadás további folyamatát egy XII. századi rakkai tál szemlélteti.⁸⁶ Az életfa szárán kis hármassal levezetett, koronáján a három oldalnézetes, kinyitott lótuszvirágra emlékeztető, de teljesen dekoratív rajzú levél. Lent a két madár és a két delfin, amelyek szintén az életfához tartoznak és az őrzők megváltozott alakjai. De ők már arabeszk, kacsos indákba fonódva alig felismerhetők. Itt a valóságábrázolás már teljesen elveszett, és ez jellemző példája annak a folyamatnak, ami a Fatimidák után a Mamluk uralom idején lábrakapott (1250—1517). Ez a figurális elemek teljes kiszorítása volt, és a díszítmény teljes uralomra juttatása a művészetekben. Ez összefügg a török származású Mamluk uralkodók puritánizmusával, ortodox valláspolitikájával és ennek révén a közszellem gyökeres megváltozásával is.

Egészen más a helyzet Perzsiában. Művészetükben, túltéve magukat minden vallási megkötöttségen, a figurális ábrázolás örömeivel egyesült az arabeszk, az iszlám világot összekötő díszítő elem, a keleti naturalizmus legmagasabb fokára emelkedve. Ők nem szüntek meg állatokat és növényeket ábrázolni. De igen nagy hangsúllyal beleszólt ebbe Kína művészete is. A kozmikuson, jelképesen belül itt volt a legszabadabb a művész tevékenysége, és ez segítette elő az oly sűrű kölcsönhatást e népek művészetében. Itt a perzsa művészetben válik először — természetesen sohasem feledve, hogy kétdimenziós, stilizált sík művészettel állunk szemben — valóságos fává, bokorrá az életfa.

Egy szultánabadi tálon a XIII. század végéről egy futó nyulat látunk és mögötte egy pálmafa ágait. A nyúl is e mítoszkörbe tartozik, ő is az életet adó gyümölcs elrablója. Itt a pálmafa gyümölcseivel már elég közel áll a valóságábrázoláshoz.⁸⁷

Hasonló a díszítménye egy XVI. századi perzsa tálnak. Egy tőből kiterjedő virágbokor tölti be az egész teret. A levelek formája, az ágak indás, kacsos hajlatai az arabeszk ritmika mellett mégis már dús vegetáció hatását keltik.⁸⁸ Ezen mutatkozik meg legpregnansabban az, amit a perzsa művészet lényegéről az előbb mondtunk. De itt már mégis nagy lépést tettünk előre a naturalisztikus növényi ábrázolás irányában, és végül a törökség tette meg a döntő lépést az ő fajansz csodáin.

De mielőtt búcsút mondanánk a perzsa művészetnek, két tálról kell még megemlékeznünk. Az egyik a VIII—IX. századból származik ismeretlen eredettel. E tálon mindazt megtaláljuk, amivel foglalkoztunk.⁸⁹ Az életfa sematikus rajza szétterülő ágaival betölti a tál egész öblét, mégpedig úgy formálódva, hogy ágaiból a négylevelű lótusz motívuma alakuljon ki. A kampók sűrű rajza a fa törzsének rücskös felületét jelképezi, és a lótusz szirmaiban négy madarat láthatunk, a sorsalakok már ismert ábrázolása helyett, madárrá változott formájukban.

⁸⁵ LANE, A.: Early... i. m. 23/a. kép.

⁸⁶ LANE, A.: Early... i. m. 79/b. kép.

⁸⁷ LANE, A.: Early... i. m. 96/a. kép.

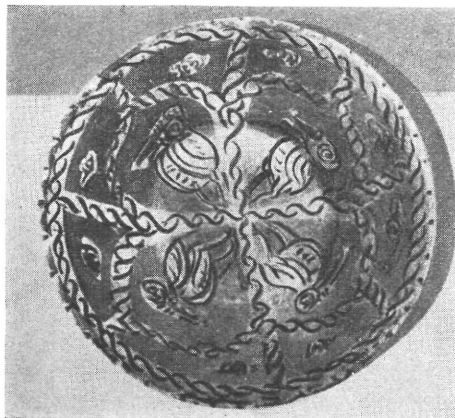
⁸⁸ HOBSON: i. m. 91. kép.

⁸⁹ PÉZARD: i. m. 101. kép. Turkesztáni iskola. Charles Vignier Coll.

Ugyanezen képet tárja elénk egy XIII. századi szultanabadi tál is.⁹⁰ Sugaras keresztet láthatunk, a kereszt száraiban életfák. A közbenső terekben pedig dús lombzat között kiterjesztett szárnyakkal repül a madár, a rabló. A madár kettős jelentését példázza e két tál is.

Hogy megtartsuk a kronológiai sorrendet, térjünk vissza a bizánci kerámiához, és vizsgáljuk meg, hogy ott milyen tükrözésekben élt tovább e művészet. Itt a növényi ornamentika nem játszott nagy szerepet, legnagyobb részt mértani idomok arabeszkés, ritmikus mozgású variációi szerepeltek, de ennek már eltérő bizánci modorában és részben kötetlenségében. Emberi alakjai legtöbbször ikonográfiailag szabályosan ábrázolt szentek vagy harcosok, állatalakjaik pedig az életfa mítoszából jól ismert szörnyek, ritkábban szarvasok stb. és a vallási szimbolika egyéb jelvényei. A leggyakrabban előforduló állati alak a madár, mint egyik központi alakja a keleti szimbolikának.

Kevés olyan ábrázolást ismerünk, amelyen növényi ornamentika is szerepel. Madárral kapcsolatban már több tál viseli e díszet. Egy töredéken a XII—XIII. századból középen egy madarat láthatunk, két oldalán pedig egy-egy leveles ágat. Itt már közeledünk népi kerámiánk madaras tál ábrázolásához. A tál sgraffito technikával készült, de nem tartozik a bizánci kerámiai művészet remekei közé.⁹¹

10. ábra. Sgraffito tál a négy madárral. Perzsa VIII—IX. sz.

Igen szép példája e típusnak egy ciprusi tál az Országos Iparművészeti Múzeumban⁹² a XIII. századból, amely szintén egy madarat ábrázol csőrében az ággal. A ciprusi anyagban még számos hasonló ábrázolást láthatunk.⁹³ Azután Korinthos szolgál még néhány kiemelkedő darabbal⁹⁴, és egy szép tál igen közeli rokonságot mutat a már ismertetett egyiptomi madaras mintával.⁹⁵

A török fajansz az alapvonásaiban egyező iszlám művészet zárt formarendszerébe mély rést vágott, megbontotta azt, és új formavilágot alkotott. A törökségnek Kisázsziába való betelepődése teljesen átalakította a föld szellemi struktúráját. Eddig széles látókörű, világpolgári, urbánus szellem hatotta át e földet és népeit. E kultúra természetesen művészetében is ennek szellemét kellett, hogy tükrözze, és e föld ősi talajából merített impulzusok egyesülve a perzsa életderűvel, alakították ki véglegesen stílusát. Ezt a világot bontotta meg a törökség betelepődése Kisázsziába, és expanziója folytán hatása alá került az egész iszlám világ. Ők a józanabb, nyersebb Észak keményebb emberei, és Kisázsia többezeréves urbánus világának szelleme — néhány

⁹⁰ HOBSON : i. m. 69. kép.

⁹¹ RICE T. : i. m. 62. 4. kép.

⁹² Orsz. Iparműv. Múz. Ltsz. 17. 805.

⁹³ MEGAW : i. m. VI. tábla. 10, 11, 12. képek. XL. tábla 3. kép.

⁹⁴ Corinth XI. i. m. 301. 206. kép. XXIX. tábla 107. kép.

⁹⁵ Lásd 87. jegyzet : Corinth XI. XXVI. tábla.

tengerparti görög várostól eltekintve — betelepülésekkel most már örökre kialakult, a török rusztikus szellem és életforma váltotta fel azt, és nyomta reá bélyegét véglegesen a félszigetre.

Természetesen ezzel nem szakadt el az iszlám világtól. Ezt nem is tehetette, mivel benne élt az iszlámban és a művészetnek oly messzire nyúló gyökerei voltak Keleten, hogy ebből e művelődési körön belül már kiszakadni nem is lehetett. Ami új benne, az a török szellem, a török formaalkarás saját-

osan egyéni hája, az egyszerű, világos kifejezési módok keresése, virágszerete és e kedvenceinek jellegzetesen törökös megfogalmazása és a színek harmóniájának játékos öröme.

A virágbokor, az életfa török formáinak kialakulását döntő módon befolyásolták a XV—XVI. századi itáliai és perzsa kerámiai művészet alkotásai. A perzsa művészetre a kínai hatás nyomja reá bélyegét. Perzsia felszabadulva a Timuridák uralma (1387—502) és az erős mongol művészeti hatások alól, a nemzeti uralkodó család a Safavidák alatt (1502—1736) az iráni kultúra új virágzásnak indult, és a hosszú elzárkózás után sietve vette fel a kapcsolatokat Kínával és Európával. Főleg I. Abbasznak (1587—1629) nagyok az érdemei e téren. A kínai vegetáció megismerése azután döntően befolyásolta a virágbokor fejlődését e

11. ábra. Bizánci sgraffito madaras, talpas tál. Ciprus XIII. sz.

kerámián. Ez a perzsa irányzat egyesülve a törökség már ismertett díszítő hajlamával, szolgáltatott a török fajanszművészet alapjait. Az életfa itt terebélyesedett ki azután teljes virágába.

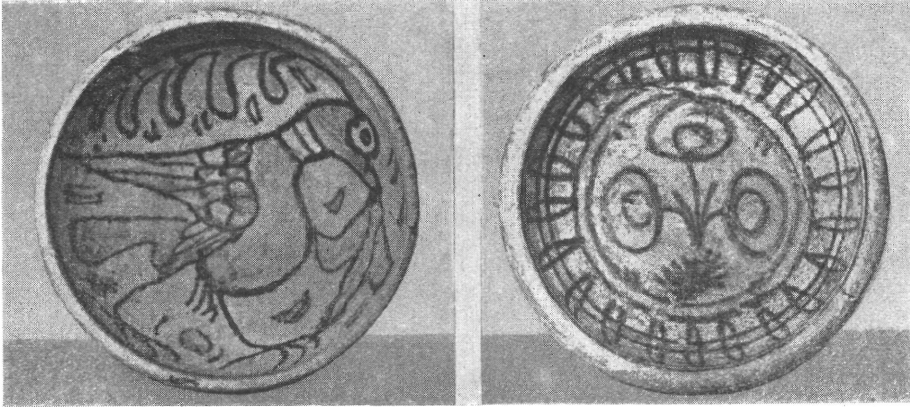
A bokor általában egy töből fakad, és legtöbbször három ágat hajt. E hármastagozódás a magyar nép művészetében is a szerkezet egyik leg-sajátosabb vonása, bár ezt elsődlegesen a hasonló szerkezetű itáliai díszítő művészetből kölcsönözte. E hármastagozódás a fa eredetileg három őrzőjével kell, hogy összefüggésben legyen.

Az életfa, ha szimbólikus jelentősége itt talán kissé háttérbe is szorult — amit az is bizonyít, hogy a fa szokásos rekvizitumai, a madarak és vadállatok hiányzanak róluk —, mégis itt alakult ki legteljesebb, legszebb formájában, de a szerkesztés teljes szabadsága mellett naturalizmusa nem lépte át a két dimenzió határait. És hogy kapcsolatát az iszlám művészettel teljesen el ne veszítse, ennek formavilágát a peremek őrzik, és képviselik, ahol azután sok kínai díszítmény is helyet kapott, és így kapcsolódik a három művészet harmónikus egészbe.⁹⁶

Hazai kerámiai művészetünk első impulzusait mégsem a hódoltsági török művészetten keresztül merítette, hanem közvetve Itália földjéről. Itália

⁹⁶ MIGEON: Les arts décoratifs Musulman. Paris, XLIII. kép. Isnik XVI. száz.

is az iszlám művészet kiapadhatatlan forrásából merített, s így került az életfa is iszlám formáiban Itália földjére. Persze itt azonnal sajátosan olasz ízt kapott, a keleti elemek ősi itáliaiakkal párosultak.

12. ábra. Madaras és életfás tálak, Orvieto XIV. sz.

Szépen példázza ezt egy XV. századi római tál.⁹⁷ Peremén az ívsorok még erősen emlékeztetnek az átadó művészet stílusára, de öblében a fa már a szabadabb európai felfogás jegyében fogant. A hármastagozódás itt még erősebb hangsúllyal lép előtérbe. A fa három ága, az ágakon a három levél és az egyes leveleknek újból hármastagozódása, végül lent a szalagfonadék, mind ősi népi szerkesztési hagyományok maradványai.

Két XIV. századból származó orvietói tál e virágot és a madarat ábrázolja.⁹⁸ A madaras tál csőrében az ággal és felette az akantuszlevéllel, hasonló formában XVI—XVIII. századi magyar anyagunkban sokszor ismétlődik. A másik tál, hármastagú virágával szintén közismert mind a régi, mind pedig múlt századi népi kerámiánkban.⁹⁹

Hazai anyagunkban egy kb. XVII. századi tál a budai vár ásatásaiból közeli rokona a római tálnak.¹⁰⁰ Már erősen megmutatkoznak a különbözőségek, a magyar művészet önállósulása és saját formanyelve kialakulásának első bátortalan lépései is. A peremek ívsora hasonló, de az ívekben már olasz

13. ábra. Ólomházas életfás magyar tál XVI—XVII. sz. Bp. Várpalota

⁹⁷ RACKHAM, B.: Catalogue of Italian Maiolica. II. London. 1940. I. tábla 180. kép.

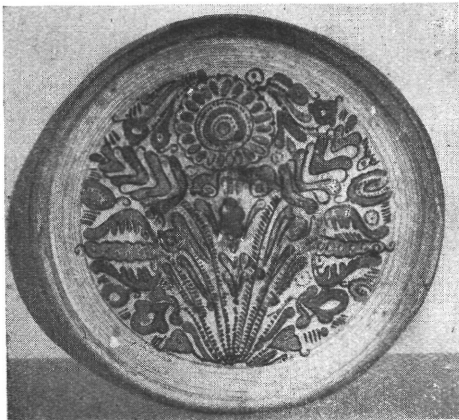
⁹⁸ RACKHAM: i. m. II. I. tábla 11. 13. kép.

⁹⁹ Déry Múz. Debrecen. Ltsz.: V. 162 1939. V. 121 935. Múlt századi tálak.

¹⁰⁰ Fővárosi Történelmi Múz. Vármúzeum. A vár ásatási leletanyagból. Ltsz.: 51. 950. l.

módon pettyek zavaros tömegét láthatjuk, amelyek később a magyarban szabályos boglárára rendeződnek. A virágbokor dúsabb. A fa gyökere egy szív, de felette ott van a váza is, az életvíz tartója. A váza és az ágak hajlása már a barokk hatást tükrözi. A levelek a firenzei, toszkánai, tölgylevelével vagy elkorcsosult akantuszlevél formáját mutatják. Ez a motívum azután végig kíséri az egész magyar kerámiát, és kis változásokkal a XVIII. század közepén még mindig találkozunk vele népi anyagunkban.

A várástásból kikerült tálnál még Itália a közvetítő fél, de egy szintén e korból származó tálon már erősen kiütözik a török kerámia hatása. Ezt a

14. ábra. Ólomházas, életfás magyar tál
XVI–XVII. sz. Miskolc

miskolci Herman Ottó Múzeum őrzi.¹⁰¹ Szerkezetének tökéletességében vetekszik az iszniki fajansztálak legszebb darabjaival, bár motívumanyagának legnagyobb része itáliai eredetű. A középszáron egy nagy sokszirmú virág, a napraforgó, az életfa aranygyümölcs, a török tálaknak is kedvelt virága, de két oldalán a két ág már olasz mintákat hordoz. Az alsó két ág virága pedig megint csak e két művészet összekapcsolódását mutatja. Ugyanis a két olasz akantusz levél török tulipán alakjába formálódott. Emlékezzünk csak vissza a perzsa tálra — II. ábra —, és ezután a levél felbomlására: láthatjuk, hogy itt is ugyanezen folyamatnak voltunk tanúi.

E gyönyörű tál nyújtja nekünk első igazi példáját a három művészet összefonódásának. A török szerkezet és

minták összekapcsolódása az olasz motívumanyaggal, de formájukban már magyaros megfogalmazása a mindkettőtől azért már kissé eltérő rendszerben példázza a sajátosan magyar forma-nyelv kialakulásának kezdeteit.

Nem mulaszthatjuk el, hogy e tálhoz kapcsolva ne szólanánk egy, a Prágai Nemzeti Múzeumban levő szlovákiai tálról, amely szintén a XVII. századból való.¹⁰² Peremrajza ennek sincs, és öblében szintúgy ott van középen a nagy napraforgó. Még a magyar tálról ismert sziromlevelek is rajta vannak, de elnagyoltabb rajzban. Az oldalágakon tulipánok csüngenek. De itt már nem az akantuszlevél szolgál szirmokul. A miskolci tál kissé elnagyolt rajza ismétlődik meg e darabon, de az itáliai hatások nélkül.

A hucul kerámia

A bizánci hatások Bukovinában és Galíciában tapasztalhatók legjobban a kerámián. Érthető, hogy a Tiszabogdányból származó anyag —, amely területileg is legközelebb áll a Felső-Tisza mentén Galíciához és Bukovinához

¹⁰¹ Miskolci Herman Ottó Múz. Ltsz : 16.230

¹⁰² SOUREK, K. : Volkskunst in Bildern. Praha. 1958. 213. kép.

— őrizte meg a leghívebben a bizánci hagyományokat. Belejátszott ebbe a lakosság nemzeti és kulturális egysége is, és minél jobban távolodunk e típus ősi fészektől, annál jobban halványulnak e hatások. Técsőn, Rozálián, Bikszádon, Nagybányán és az Alsófernezelyben gyűjtött tálaink díszítményein a magyar és a román elemek is fontos szerepet játszanak.

Tiszabogdányi tálainkat igen szoros kapcsolatok fűzik a galíciai és a bukovinai anyaghoz. A kossovi, szokali, kutii, pistyniai és sucevai kerámia stílusjegyei ütik rá bélyegüket. Bachminszy és Sokalban Szostopaslec is ebből a forrásból merítettek, de viszont az ő művészetük megint csak visszahatott a népi anyagra. A kölcsönhatások igen nagymérvű keveredésével állunk itt szemben. Az ő hatásukra került be sok városi, nyugati, barokk elem a népi anyagba. Ezért az látszik a legegérvezetőbbnek, ha a bukovinai kerámia ismertetésével kezdjük, mivel mind a technika, mind pedig a díszítményanyag ebben gyökerezik. Igen erős bizánci hatás üti reá bélyegét a bukovinai sgraffito kerámiai művészetre. De természetesen a bizánci művészet hosszú útján igen sok változás ment keresztül, sok idegen hatás érte, és egészen más tükrözésekben él már a művészet a Kárpátok északi lejtőin. A nyugati manufakturális művészet, a lengyel és orosz porcelángyárak közelsége,¹⁰³ a szomszédos népek és népcsoportok művészetének hatása sajátosan ötvöződtek egészbe, és adnak egyéni ízt e kerámiának. Többek között a bukovinai magyar kolóniák fazekassága is igen nagy hatást gyakorolt reájuk.¹⁰⁴

Galíciában, Bukovinában nagy fazekas telepek működtek. Készültek itt mázas és máz nélküli edények, és Kelet-Galíciában fekete edények is.¹⁰⁵ HABERLANDT szerint a grafitos ún. fekete fazekasság valószínűleg Moldvából került fel Galíciába és Bukovinába. Bradestiben pl. kb. 190 fazekascsalád foglalkozott ezzel és ellátták áruval az egész Prutvölgyét és Besszarábiát.¹⁰⁶

Sgraffito edények pedig Kossov, Kuti Sokal, Pistíniában készültek a XIX. század elejétől. Ez a technika Moldvából származhatott ide, ahol István és Rares fejedelmek korában igen virágzott, de azután a Suceva számára készült áru teljesen elkorcsosult, vagy véglegesen le is tűnt. Mestereik valószínűleg máshol keresve boldogulásukat, Bukovinába költözhetek, ahol művészetük az ott lakók és főleg a hucul lakosság körében, bizonyára közös tradícióik és gondolatviláguk alapján televény talajra talált.¹⁰⁷

Suceava virágzásának kora a magyar hódoltság elejére esik. Mint már láttuk, akkor élt nálunk és a két oláh vajdaságban a sgraffitonak egy sajátos művészete. Az említett darabok feltétlenül görög eredetűek, de a sucevaiak stílusjegyei már mást mutatnak. Nem egyeznek sem ezekkel, sem a román népi művészet stílusával. Ezért inkább szláv mesterekre gyanakodhatunk, mivel e technikát sem a magyar, sem pedig a román népművészet nem alkalmazta, és csak szláv talajon élt tovább. Alátámasztja e feltevést az is, hogy

¹⁰³ Ornamente der Hausindustrie. Tongefässe ruthenischer Bauern, Kossov. Herausgegeben vom Stadtischen Gewerbe Muzeum Lemberg. 1882. Seria 5. Kerámiagyárak: Tomasov, Horodnica, Baranovka, stb.

¹⁰⁴ HABERLANDT, M.: Österreichische Volkskunst. I. 108.

¹⁰⁵ HABERLANDT: i. m. I. 82. Kolomea, Grodek, Jaroslav, stb. Fekete edények: Oleska, Wojnilov stb.

¹⁰⁶ SLATINEANU: i. m. 114.

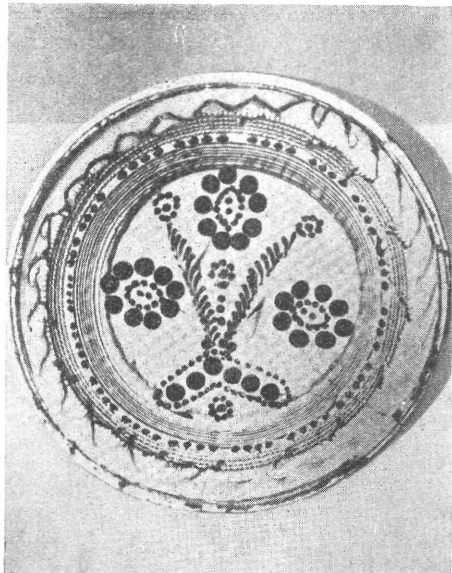
¹⁰⁷ SLATINEANU: i. m. 112. A XV. sz.-ban Moldva urai IV. István 1517—27., Rares Péter 1527—38., 1541—46. Ő Buda mellett hódolt be II. Szolimánnak 1529-ben. IV. Sándor 1552—61 és 1561—68 között tette át székhelyét Suceavából Iasiba.

Suceava fent a bukovinai határon fekszik, és ott a román lakosság erősen huculokkal vegyes, tehát e kerámia művészei is ezekből kerülhetnek ki. Azonkívül az áthoszhegyi kolostorokból ideköltözött és új rendházat alapító szerzetesek bizonyára magukkal hozott kultúrjavaik közé tartoztak a sgraffito edények is és itt ugyan e művészettel találkozáskor csak elősegítették ennek virágzását. HABERLANDT ugyan a sgraffito technikát és stílust Bizánc közvetett hatásának véli Itálián, Ausztrián és Szlovákián keresztül, de ez a feltevés tarthatatlan, mivel e helyeken — Itáliát kivéve, de ott is egészen más formanyelvvel — semmi nyomát sem találjuk e sajátosan bizánci stílusnak. A sgraffito technika és e stílus, miként láttuk, Moldvában továbbélt.

A bukovinai paraszt majolika motívumkincsében elég szegény. Az eredeti lótuszmotívum már nem is szerepel, eltűnt egészen és a kereszt lépett helyébe. Ezt az átváltozást, melynek a ciprusi kerámiában voltunk tanúi, számtalan fafaragás és hímzés szemlélteti a Balkán országaiban.¹⁰⁸ Szerepel még a virágbokor és a madár is tálaínton, és magasabb fokán a figurális ábrázolások sem hiányzanak. A bukovinai kerámiai művészetnek három típusát és egyben lépcsőfokát szemléletesen mutatja anyagunk.

Egyszerű használati tálakból adódik az első csoport, bár nem lehetetlen, hogy ezek is ünnepi használati tárgyak voltak, mint Tisza vidéki társaik. Itt találkozunk a népi formakincs legősibb rétegeivel. Ezek természetesen a szokott módon a szélekre, itt a peremekre húzódtak vissza. A korábbi mértánias jellegű díszítmény ez, amit főképpen a kerámiában szorított ki a nővényi és figurális elem, mert a bukovinai művészetek más területein mindvégig a geometrikus játssza a főszerepet a figurálissal szemben. E díszek a peremen a hullámvonal, az apró vonalkázás stb. A tálak öblében az életfa a virágbokor szerepel és gyatrán felvázolt állatalakok, kereszttek.

Egy tálon hullámvonalas keretben hármis napraforgót láthatunk, melynek szirmait apró pontok jelzik csak. Az életfának egészen egyszerű ábrázolása ez, de nem lesz érdektelen összevetése néhány hasonló tállal. Az egyik

15. ábra. Életfás hucul tál Radautiból. XIX. sz. második fele

¹⁰⁸ BOSSERT, H. TH.: *Volkskunst in Europa*. 1926. Berlin. CXIII. tábla. 8. kép. Ujjminta, Zachos gyűjt. Athen. LXXXVIII. tábla. 5., 10., 16. képek. Ingujj hímzések, Bulgária, Dupnica, vidékéről XIX. század. Feltűnő a minták egyezése. A kereszt széle fogazott. Ez lehet a török fajanszok fogazott levelének hatása is. E fogazott levelek MICEON szerint vésett kristályok, elefántcsontfaragványok iszlám mintáiból kerültek át a bizánci művészetbe.; Manuel d'art musulman. Arts plastiques et industriels. 2. kiad. Paris. 1927. 462.; BOSSERT; i. m. LXXXIX. tábla 13. kép. Arany és selyemhímzés isloggal. Közép-Bulgária XIX. század. Népr. Muz. Varsó.; HABERLANDT: i. m. I. 32., 51. kép. román fafaragás Bukovinából.

— SLATINEANU könyvében — Radauřiból származik. Ugyanaz a motívum, csak hogy itt a szirmokat ragyogtatószerű minta helyettesíti, és lent a szalag csökevénye is megvan még. Bizonyára ez a technikailag és rajzában tökéletesebb darab kellett, hogy mintája legyen előbbi tálungnak.¹⁰⁹ De hogy miként került ez a minta Radauřiba, annak, azt hisszük, meggyőző magyarázatát tudjuk majd adni. Bizánc nem jöhet számításba, mert miként láttuk, ott e motívum nem szerepel a kerámián. Török hatás sem lehet, mivel az iszniki stb. fajanszok hasonló ábrázolásai szerkezetükben sokkal komplikáltabbak, és nem vezethetők le erre az egyszerű zárt és jelképes formára. Ám ha visszaemlékezünk a kis orvietói tála, a háromleveles életfa egyszerű, áttekinthető és főleg a hangsúlyozottan hármasszögös kompozíciójára, nyomban felfedezhetjük tálaink közeli rokonságát. Ez az itáliai típus terjedt el egész Nyugat-Európában, amit számtalan darab bizonyít a svájci, angol, német és skandináv kerámiában.

Hazánkban is ez a szerkezet szerepel már a XVI—XVII. századi kerámián, és Esztergom, Tabán, Szolnok stb. szolgálnak szép példáival. Ezeknek pedig itáliai eredetét — persze csak motívumkincsében — tagadni lehetetlen. E díszítőanyag e tálaikon természetesen már tiszta magyar megfogalmazásban szerepel, de itáliai eredetét kétségbevonhatatlanul igazolja egy egi emlék egy olasz viseletű ember alakjával. E kerámiá az egész ország területén hasonló technikában, mintákban és színekben jelentkezik, és természetes útját mutatja terjedésének kelet felé is, a Kárpátokon túlra, ahol az élő hagyományanyagba való bekötése csakhamar végbe is ment. De Radauři mellett ott vannak a székely csángó falvak, melyekről SLATINEANU közelebbi meghatározásokkal is szolgál.¹¹⁰ Szerinte Radauři vidékén zöld-sárga-barna foltos kerámia van és jellegzetes sajátossága még a minták pontozása. Megemlíti egy csángó fazekas községet, Darmanestit Közép-Moldvában. Romanban és Jassiban bizánci kerámia volt honos, és e vidéken is megnevez egy csángó fazekas falut, Calugarát. Továbbá Csík megye túloldalán Bacan megyében van Gozesti csángó fazekasközség, de itt bizánci kerámia nem készült.

SLATINEANU könyvében képeket közöl a román kerámia különböző típusairól, melyek közül néhány felkeltheti érdeklődésünket. A már említett Darmanestiből két rajzot közöl. Mindkettőn feltűnő a minták pontozása, miként a már tárgyalt háromvirágos bukovinai tálon.¹¹¹ E stílus úgy látszik a déli csángóknak is sajátja volt. A négyágú liliom motívuma díszíti az egyik tálat. Ezzel a kardliliom motívummal találkozni fogunk még a következő csoport anyagában is egy hullámvonalas peremű tálon¹¹² és egy csempe-lapon is. Ezt a négy virágot viszontlátjuk egy kutii tálon is, már tulipánok formájában és kevésbé mereven,¹¹³ de erről már a pontozás hiányzik, amiből gyanítható, hogy ez csak első csoportunkra jellemző, és valószínű, hogy a csángó népművészet terméke.

¹⁰⁹ HABERLANDT: i. m. II. 63. tábla 1. kép.; SLATINEANU: i. m. XXIX. tábla a kép.

¹¹⁰ SLATINEANU—PETRESCU, P., — STAHL, P.: Manual de ceramica populara. București, 1958. 96

¹¹¹ Lásd 109. jegyzet.

¹¹² HABERLANDT: i. m. II. 64. tábla, 3. kép.

¹¹³ SLATINEANU stb.: Manual... i. m. 54. 6. tábla. 2. kép. pontozás. 3. kép. liliomos, 5. kép. kutii liliom.

Magasabb szintet képvisel a tálak egy másik csoportja. A különböző etnikumú népek művészetének egymáshatását érezhetjük rajtuk. A peremeken itt is ugyanazt tapasztalhatjuk, mint az előbbi csoportnál. Hullámvonalak díszítik azokat, ez a fő jellegzetességük, és öblükben figurális, növényi és mértani díszítmények váltakoznak.

Egy tál öblében rozetta van és körülötte karikákból alkotott stilizált koszorú.¹¹⁴ A koszorú alapján véve rokkó motívum, melyet a népművészet itt már teljesen átalakított és elstilizált. A karikákból alkotott koszorút megtaláljuk az erdélyi és román kerámián egyaránt és egy havasalföldi tál Hurez-ből igen érdekes alakulását mutatja, melynek egyes szemei a vámfalusi anyagban a peremekre szorulva jutnak fontos szerephez.¹¹⁵ Ezzel szemben az itt stilizáltan fellépő koszorú legtöbb esetben természetű növényi formákban szerepel. Megint jellemző példái a geometrikus motívum szélékre való húzódásának.

16. ábra. Hullámvonalas peremű hucul tál Bukovinából XIX. sz. második fele

Egy másik tál a madarat ábrázolja kiterjesztett szárnyakkal, csőrében a zöldelő faággal¹¹⁶ (a rablás megtörtént, a madár menekül zsákmányával, az életfa gyümölcsével). Itt a madár megformázásában letagadhatatlan a székely művészet hatása, és lehetséges még az is, hogy bukovinai magyar műhely terméke, ha azok készítették sgraffitot. E madarat kossvi kály-

hákon látjuk viszont, e népi anyagból mentette át azokat Bachmínszky.

Jegyespárt ábrázol egy újabb tál, kétoldalt életfával. Hasonló figurális ábrázolást több tiszabogdányi tál is visel, csak a peremekben van különbség. Mert amíg e tálon, hasonlóan többi társaihoz, csak egyszerű hullámvonal van, addig a tiszabogdányiak peremrajza sokkal gazdagabb és változatosabb.¹¹⁷

A geometrikus stílus jegyében született meg a következő tálunk. Öblében egy ívelt kocka, abban egy stilizált rozetta és oldalán kívül egy-egy pajzsliliom, mint az életfa végtelenül elstilizált ábrázolása.¹¹⁸

Egy nem is olyan messzefekvő községben Beszterce-Naszód vármegyében, Alsóborgón egy szép tál került elő, amely az Orsz. Néprajzi Múzeumban van. Ez a kockamintát mutatja, tisztán geometrikus minták társaságában.¹¹⁹ Öblében térkitöltőnek hurkolt ívek, a kockában pedig kicsi ágak vannak, melyek szintén az életfát imitálják. Ez az egyszerű minta ugyan a Kárpátok másik oldalára utal, de motívumelemei és megjelenése a XVII. századi budai

¹¹⁴ HABERLANDT: i. m. II. 64. tábla. 1. kép.

¹¹⁵ PETRESCU, P.—STAHL, P.: Ceramica din Hurez. Bucuresti. 8. színes tábla felső kép.

¹¹⁶ HABERLANDT: i. m. II. 64. tábla. 2. kép.

¹¹⁷ HABERLANDT: i. m. II. 64. tábla. 4. kép.

¹¹⁸ Lásd 115. jegyzet.

¹¹⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 138182. GÖNYEY SÁNDOR szíves szóbeli közlése szerint Alsóborgóra került magyar fazekas munkája.

Csalogány utcai anyagban¹²⁰ kétségeket támaszt bennünk az irányban, hogy nálunk román munka, s különben is annak magyar voltát GÖNYEY bebizonyította.

Közeli rokona ennek egy hucul fafaragás,¹²¹ teljesen geometrikus ábrázolásával és egy csempelap, melyen ugyan a kardliliom még ott van, de a kockabelsejében a rozettás körök (keresztalakban) és a többi minta egészen kaleidoszkopikus benyomást kelt.¹²²

A kossovi Bachminszky és köre

A harmadik és legmagasabb foka e művészetnek Bachminszky köré csoportosul Kossovban.¹²³ Ő a legnagyobb mestere az ukrán sgraffitónak, és e nagy kerámiai centrumban működött. 1820-ban született és 1882-ben halt meg. Atyja műhelyében dolgozott, és azt 1851-ben vette át tőle. Atyja nem volt kiemelkedő tehetség, fiának köszönhető e művészet megszületése.¹²⁴ Legsikerültebb alkotásai geometrikus vagy virágmintás edényei, de figurális darabjai, főleg kályhacsempéi gyengébben sikerültek. Egész iskolát teremtett maga körül, amelynek legkiemelkedőbb alakjai Sokolban, fent a Bug mellett Basil Szostopalszky (Szostopalec) és Peter Koszak Pistyniában, Kossov mellett. De az ő rajzaik merevebbek, és mintateremtő invenciójuk is sokkal gyengébb.

Egészen sajátos szint képvisel az ukrán művészetben az ő munkájuk. Hogy már erősen a városi polgárságnak dolgozó mesterek produktumai, az a sok idegen motívumelem és azoknak a kor stílusához való viszonyulása is bizonyítja, viszont alig találkoznak hasonló társadalmi helyzetű termeléssel, melynek mestereiben annyira benne élének még az ősi hagyományok gyökerei. Figurális alkotásaik kivételével majd valamennyi mintájuk ebből merít csodálatos invenció gazdagsággal a díszítményben.

A kereszt és az életfa áll díszítményeik központjában, és egy tál e kettő egységét kétségen kívül bizonyítja. A peremek díszre az előbbi csoportban mondottak itt is alkalmazhatók, csak gazdagabb, invenciózusabb a mintakészletük. Előszertettel használják a zezzug vonal és az ívmotívum különböző változatait, de a hullámvonal fejlettebb formái és a rokokó koszorúk is előfordulnak.

Az életfa ábrázolások legnagyobb része egy típusnak csupán rajzbeli változatai. Az életfa a kétfülű kantharoszból nő ki Bachminszky egy szép táljának mintáján.¹²⁵ Emlékezzünk vissza a dyonisoszi életfa edényére és a korai kereszténység misekelyhére, bár itt talán inkább a nyugati művészet hatását sejtethetjük ebben. Zezzug leveles peremen körben hármasszikleves mintá van, ami a magyar XVI—XVII. századi kerámiának is sajátja, és mindkét művészetbe itáliai hatásként került. A kantharoszból három hármasszirmú virág nő ki — az előbbi csoport hármasszirmú virágai —, lent pedig két kinyílt virágú tulipán hajlik alá.

¹²⁰ Budapesti Fővárosi Történelmi Múzeum. Vármúzeum. Ltsz.: Cs. 947.

¹²¹ SZUCHIEWICZ, W.: Huzulscizma. II. 357. 222. kép.

¹²² LASCSUK U. P.: Ukrán kerámia. Kiev. 1956. 26. 15. kép. (ukrán nyelven).

¹²³ Ornamente der Hausindustrie... i. m. Serie V.

¹²⁴ HABERLANDT: i. m. I. 107.

¹²⁵ Ornamente... i. m. Serie V. 8. tábla, A. kép.

Barokk koszorúban áll az életfa egy másik tál öblében.¹²⁶ A kantharosból szintén három virág nyúlik ki, de közben szőlőfürtöket is láthatunk. Itt a kapcsolat a fa és a szőlő között és azok azonossága már nyilvánvaló. Tálunkon a népi hagyomány csak magában a tárgy megválasztásában található már meg, rajzában erősen magán viseli a városi művészet stílusjegyeit.

Egy korsón gazdag levéldísz között találkozunk újból e mintával,¹²⁷ de itt a kantharos már kehellyé változott, és rajta egy rozetta kereszttel az aureolára hasonlít, és ebből nő ki a fa két lehajló tulipánszerű virággal, középen fent egy szív alakú idommal.

Másik csoportját alkotják e kerámiának a keresztmotívumos tálak.¹²⁸ Egy tál átmenetet képez a két motívum között. Egy szívből nő ki az életfa két szára tulipánokkal és középszáran egy máltai kereszt díszlik. A kereszt és a fa egységének világos szimbóluma e rajz.

Sokkal érdekesebb az a tál, amelyen a keresztnek igen komplikált és díszes megfogalmazásával találkozunk.¹²⁹ A peremet ívek és a habán fazekasság oly jól ismert és állandóan használt piramis alakú pikkelymotívumai alkotják. Az ívek különös formája és belül sűrű rovátkolása az orosz motívum anyagban állandóan szerepel, és a templomok toronykupoláját ábrázolja. Példája ennek egy szép középorosz fajansztál a XVIII. század végéről.¹³⁰ Igen valószínű, hogy ennek utánérzése itt e díszítmény. Öblében a kereszt erősen tagolt, ugyanis egyes szárai külön-külön

17. ábra. Sgraffito korsó Kantharossal, életfával. Bachmínszky műve, Kossov, XIX. sz. második fele

kereszteket alkotnak. Még egy tál viseli e díszet e csoportban, bár nehezen lehet Bachmínszky munkájának elfogadni. A minta egész megfogalmazásában erősen barokkos, a keret különösképpen mutatja annak stílusjegyeit. Öblében a kereszt egészen merev, és a növényi ornamentikának nyomát sem találjuk.¹³¹ Hogy ez a forma milyen kedvelt volt, azt egy bukovinai román fafaragás¹³² és egy hucul bőrtáska teljesen azonos rajza is bizonyítja.¹³³

A kereszt és az életfa egységének igazolására a legfontosabb darab egy tál HABERLAND könyvéből.¹³⁴ Peremén a zezug vonal, közben apró levelek

¹²⁶ Ornamente... i. m. Seria V. 9. tábla B. kép.

¹²⁷ Ornamente... i. m. Seria V. 3. tábla.

¹²⁸ Ornamente... i. m. Seria V. 10. Tábla B. kép.

¹²⁹ HABERLANDT: i. m. I. 105. 34. kép. 174. 392. kép.

¹³⁰ BOSSERT: Volkskunst i. m. CXXVIII. tábla. 20. kép. Tört. Múz. Moszkva. Fajansz korsó, XVIII. század vége.

¹³¹ Ornamente... i. m. Seria V. 9. tábla, A. kép.

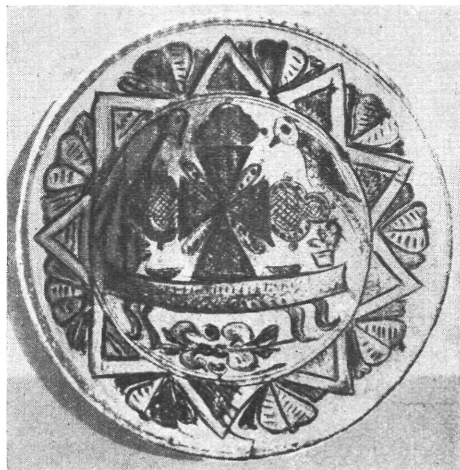
¹³² HABERLANDT: i. m. I. 32. 51. kép.

¹³³ KAINDL, F. R.: Die Huzulen. Wien. 1894. 173. 388. kép.

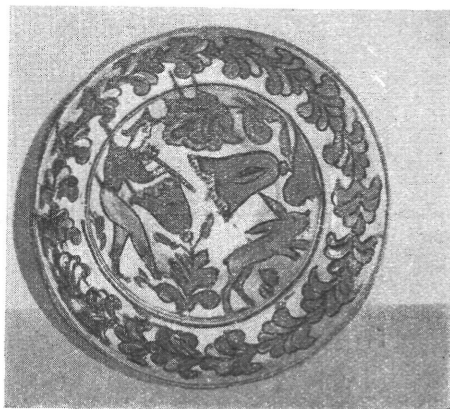
¹³⁴ HABERL J.: i. m. I. 106. 36. kép; Orsz. Népr. Muz. Ltsz: 83408.

erezettel. Öblében lent két szembenálló pajzsliliom jelzi az életfát, felette a kereszten pedig két madár ül: az életfa madarai. Hogy e szimbólum mily erős és elterjedt, azt egy szekrénylap igazolja hasonló tartalommal,¹³⁵ sarkaiban négy pajzsliliom, középen a kereszten pedig ott ül a két madár. Az ausztriai középkori és a bukovinai múlt századi teljesen egyező ábrázolás a mítosz és népi hagyomány elterjedtségére, azonosságára és konzervatív továbbélésére mutat.

A pécsi Bachmínszky anyagunk az életfa hasonló ábrázolásain kívül újabb részletekkel is szolgál. Először is több darabján megjelenik a madár.

18. ábra. Sgraffito hucul tál kereszttel, madarakkal. Bukovina XIX. sz. második fele

19. ábra. Sgraffito tál nyúl vadászattal. Bachmínszky műve Kossov. XIX. sz. második fele

Egy erősen tagolt talpastál öblében ott ül a fán a madár is.¹³⁶ Ennek pereme talán a legdúsabban kidolgozott és erősen rokokó hatású. Egyező mintát mutat ezzel egy kályhacsempe is.¹³⁷ De új elemként jelentkezik a teljesen elstilizált fa két oldalán a két szörny, az életfa őrei.¹³⁸

Egy szép virágmintás tálon egy vadászt láthatunk, amint egy nyúlra lő. A tál peremén virágmintás koszorú, melynek egyszerűbb megfogalmazásával SLATINEANU könyvében találkozunk, és ő azt kutiinak mondja. Az életfa mítoszában már említettük e jelenetet, amikor a vadász nem a madárra, hanem az életfa gyümölcsét elrabló állatra, a nyúlra lő. Tálunkon felfoghatjuk ezt, mint egyszerű vadászcenát, de az ábrázolás gyökerében a mítoszból származik. A művészet minden területének állandóan használt és kedvelt motívuma volt ez, és mindig volt valami szimbolikus jelentősége. Megtaláljuk már az iszlám művészetben is.¹³⁹ Szóban forgó anyagunknál sem tagad-

¹³⁵ HABERLANDT: i. m. Szekrénylap a Teurmina sírtemplom kápolnájából. Baloldali.

¹³⁶ Pécsi Janus Pannonius Múz. Iparműv. Oszt. Ltsz.: 52. 3. l.

¹³⁷ P. J. P. M. Iparműv. Oszt. Ltsz.: 52. 5. l.

¹³⁸ P. J. P. M. Iparműv. Oszt. Ltsz.: 52. 10. l.

¹³⁹ LANE; Early... i. m. 96/A. kép.

hatjuk meg ezt a szimbolikus értelmet, amikor láthatóan egész motívum-anyagunk a szimbolika jegyében áll.¹⁴⁰

Egy esküvői talpastájról kell még e gyűjteményben megemlékeznünk, amelynek tárgya tiszabogdányi anyagunkban is meg fog ismétlődni, de általában a népi kerámia területén honos. Peremén a felbontott ívmotívum, melynek számos példáját mutatja XVI—XVII. századi magyar kerámiánk. Tálunk öblében rák, hal, kés és villa látható.¹⁴¹

A sokoli Szostopalec alkotásait igen könnyen meg lehet különböztetni Bachmínszky műveitől. Rajzai sokkal merevebbek és kevésbé invenciózusak. Két madaras tálja példázza ezt szembetűnően.¹⁴² Az egyszerű ívek pontozott kereteikkel fémek merevségével hatnak. A másikon pedig a kis indás, leveles ágak igen messze esnek Bachmínszky lendületes, formagazdag rajzaitól. Öblükben a madarak szabályos, de ezáltal teljesen élettelen rajza az ággal egyhangúvá teszi az egész kompozíciót, és alakjainak, mintáinak sablonos ismétlődései formaszegénységre mutatnak.

E csoport jellemzésekképpen újból csak azt állapíthatjuk meg, hogy ősi népi hagyományokon nyugvó tradíciók élnek tovább mintáikon, de kivételési formáik már nem a falu népének hagyományos stílusjegyeit viselik magukon. A városi polgári lakosság ízlésének megfelelőbb művészi igények kielégítését célozzák, de még a paraszttrokokó szellemében, ami jó évszázaddal túlélte korát, és egész Közép-Európában konzervatíven tartotta magát.

A tiszabogdányi kerámia

A bukovinai kerámia után most ismerkedjünk meg a Tiszabogdányban gyűjtött hucul anyaggal, amely igen közeli rokona az eddig tárgyaltaknak, és ebből is kellett hogy sarjadjon.

Anyagunk minden egysége mellett is motívumai alapján három csoportra osztható: a kereszt, a virágbokor és a figurális rajzúak csoportjára. Ismeretendő darabjaink mind az Országos Néprajzi Múzeum birtokában vannak.

A keresztmintás tálak egyike igen közeli rokonságot mutat két kosovi darabbal.¹⁴³ Itt a kereszt felbontásának vagyunk tanúi, ugyanis a kereszt minden szára egy újabb keresztet képez. A száruk közeiben megfigyelhetjük az életfa csökevényeit. Pereme egy nagy rozetta, egyenes és behajló szirmokkal, közben apró levélkével és hullámvonalas, rácsos dísszel. Hasonló peremet visel még egy keresztmintás tál.¹⁴⁴ E peremek valami távoli rokonságot mutatnak a pécsi Bachmínszky sárkányos tállal, de azon egészen stilizált és merev a rajza, míg a tiszabogdányiból a népi művészet frissessége árad. E tál egyik legszebb darabja a hucul kerámiának.

Sokkal egyszerűbb a rajza egy másik kereszt tálnak.¹⁴⁵ A máltai kereszt szárainak végén süvegre emlékeztető kupakok a kis gombokkal arra utalnak, hogy ezek a minták valamikor fémekbe formálódtak. A kereszt szárai között a kis ágak itt is az életfa csökevényei. A perem váltakozó színű gombsora szintén a fémművességre utal, és ezt a nép körében „pénzes” mintá-

¹⁴⁰ P. J. P. M. Iparműv. Oszt. Ltsz: 52. 12. 1.

¹⁴¹ P. J. P. M. Iparműv. Oszt. Ltsz: 52. 7. 1.

¹⁴² Ornamente... i. m. Seria. IX. 3. tábla.

¹⁴³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88407.; HABERLANDT: i. m. I. 105. 34. kép.; Ornamente... i. m. Seria. V, 9. tábla. A. kép.

¹⁴⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88391.

¹⁴⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88406.

nak hívják,¹⁴⁶ viszont az első csoport koszorús peremével is közeli rokonságot tart.

Az először említettekhez hasonló peremet visel egy tál, szintén a kereszt motívumával.¹⁴⁷ De a kereszt szárait itt kétoldalt fogazott levelek alkotják,

20. ábra. Sgraffito hucul tál „pénzes” peremmel és kerettel. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

21. ábra. Sgraffito hucul tál kereszttel. XIX. sz. második fele. Tiszabogdány

és közeikben itt is láthatjuk a kis stilizált életfákat, két napraforgószerű virággal. Még a sziklevelek is rajtuk vannak. E minta már kissé átalakult stílusban még megismétlődik anyagunkban.

¹⁴⁶ Szegedi Maszák Györgyné, Holló Mária szíves szóbeli közlése és az általa gyűjtött, az Egri Dobó István Múzeumban őrzött tálak kartotékjain levő megállapítások. Az egri anyag datálásai és a motívumok népies elnevezései és a tálak rituális használata mind az ő közléséből származik.

¹⁴⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 88391.

Nem lesz érdektelen e motívummal kapcsolatban egy havasalföldi, Hurezből származó tállal megismerkednünk.¹⁴⁸ A színskála egyező, csak-hogy ez nem sgraffito, hanem írókával festett. Öblében négy levél keresztalakban légszavarszerűen forgórózsát alkot, és közeiben — már merevebb állásban — négy barna konturos levél szintén keresztet képez. A két keresztmotívum egyező az eddig tárgyalt anyaggal, de annak szigorú, a bizánci ikonokra emlékeztető merevségével szemben ez a román tál életvidámabb, és csupa vibráló mozgás illúzióját kelti.

Igen erősen meglátszik Bachmínszky és köre művészete, valamint a többi falusi gölöncsér munkája közötti különbség az életfa interpretálásában.

22. ábra. Sgraffito hucul tál életfával.
XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

Feltűnő, hogy az idetartozó tálak pereme egyező mintát visel. A kifeléfordult ívek mintája ez, ami a rokokó művészet csökevénye. Mert ezek az ívek valójában füzérek, de már nem virágokból vagy lombokból alkotva, hanem csak íveiknek pusztá geometrikus rajzában jelennek meg előttünk. Növényi vonatkozásuk és ábrázolásuk kiszorult az ív külső oldalára, a perem szélére, amit stilizált sorbanálló kisebb-nagyobb levelek sora imitál, rendszerint sárga színben. Középen egy nagy zöld levél piramis formát alkot. Ez a füzérláncminta Mezőcsáton és általában a közép-tiszai kerámiában volt honos. Ennek hatása a Tiszán felfelé egészen is kifejezésre jut. De a Közép-

Tisza vidékén hiányzanak a füzérekről a stilizált növényi toldalékok, amelyekkel oly szeretettel él a hucul művész.

Az egyik tálon még a bukovinaiakhoz hasonló életfával találkozunk.¹⁴⁹ Kis vázaféléből nő ki a vastag fogazott szár, ami nagyon hasonlít a fogazott kereszties tál rajzához. Fent közepén a napraforgó, és két oldalán tulipánok, csillagvirágok csüngenek az ágakon. A szerkezet szabályos felépítésével kissé egyhangú és merev. Még egészen a bukovinai anyag modorában dolgozott a mestere, és a mintáján látszik az anyaggal való erős küzdelme.

Már más stíuselemeket mutat e csoport két tálja. Itt a tulipán áll az ábrázolás központjában. Az egyikben¹⁵⁰ sűrű levélkötegből nő ki közepén egy nagyobb és két oldalt egy-egy kisebb tulipán: a másikon¹⁵¹ pedig már csak a tulipánok maradtak meg közös tőből a peremek felé fordulva és közeikben két kerék virág, mint térkitöltő idom. Itt az eredeti értelem nagyon visszafejlődött, csak a virág szimbolizálja még a fa emlékét.

De szóljunk néhány szót röviden a már többször szerepelt tulipánról is. Története visszamegy az első növényi ábrázolásra Egyiptomban, amiről

¹⁴⁸ PETRESCU—STAHL: i. m. 3. színes tábla felső kép.

¹⁴⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88393.

¹⁵⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88404.

¹⁵¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88392.

már szó esett. Az egyiptomi ornamentikában vezető szerepet játszott az oldalnézetes, kinyílt, háromszirmú lótvuszvirág, és állandóan élt vele az egész ókori keleti világ is. Az idők múlásával azután formájában és jelentésében igen sok változáson ment keresztül. Belőle származik a kardliliom, a gránátalma és végül a tulipán motívuma is. A török fajanszok, brokátok közvetítésével elterjedt mindenfelé, és az európai művészetben is fontos szerephez jutott. De amíg a török tulipán mindig zártszirmú bimbó, európai formája kinyílt

23. ábra. Sgraffito hucul tál tehénnel. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány (Franciscy J. felvétele)

24. ábra. Sgraffito hucul tál két kecskével. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

virág. Így tehát ne csodálkozzunk e motívum anyagában eléggé szegényes és zárt területen való megjelenésén sem, mert ez mind a népi, mind pedig a városi és nagy művészetekben már oly gyakori és szinte elmaradhatatlan ornemens, hogy hiánya volna inkább feltűnő kerámiánkon.

A tiszabogdányi tálak figurális ábrázolásai ugyancsak e hagyománykörhöz kapcsolódnak. Peremeik részben az előbbi csoporthoz tartoznak, de vannak ívmintások is az itáliai és e révén a régi magyar kerámia hatásaként. Azonkívül már a pécsi Bachmínszky anyagból ismert esküvői halastál is előfordul a „pénzes” mintával a peremén.¹⁵² Nem a menyasszonyi táncpénzre való utalás akar lenni e minta, melynek ez az elnevezése is magától a néptől ered?

Tehenet ábrázoló tál kettő van a gyűjteményben.¹⁵³ Ezek szájukban leveles ágat tartanak. A tehen és az üldözött szarvastehén, miként már elmondottuk, azonos jelentésűek, és hogy nem a hegyek pásztorkodó népének hasznos³ és kedvelt háziállatát akarta csak megörökíteni e tálak mestere, azt az állatok szájába adott ág bizonyítja, mint jellegzetes és félreérthetetlen jelképe a hagyományban az életfa elrabolt gyümölcsének. A tehen ugyanis leveles ágat nem eszik, és így ezzel az ábrázolással sikerült teljesen absztrahálni a díszítményt és mondanivalóját.

¹⁵² Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88398.

¹⁵³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88400, 88402.

Egy hasonló tál két egymással szembe forduló kecskét ábrázol.¹⁵⁴ A két állat között ott láthatjuk az életfa csökevényét. Ez a rajz a szasszanida életfa késői paraszti változata. Kelet fantasztikus szörnyei helyett az európai népművészet a saját jólismert állatalakjait állította helyükbe, így esetünkben a tehenet és a két kecskét, de nem is egészen önkényesen és ötletszerűen, mert hiszen ábrázolásukban a hagyomány keretén belül maradtak. A tehén és a kecske egyértelmű lény a szarvassal: a tehén a méz és a kecske a méhsőr hordozója, a szarvukban az életital őrzői.¹⁵⁵

Teljesen hasonló ábrázolást mutat egy romániai tál Suceava vidékéről, ahol ezeket kutii edényeknek is nevezik.¹⁵⁶

Ne zavarjon tehát, hogy a mítosz székács keleti állatai helyett a tehenet és a kecskét láthatjuk tálainkon: az életfával való szoros kapcsolatuk igazolja jelképes szerepeltetésüket. Sőt annál meggyőzőbb tiszta népi eredetük, mivel alkotójuk saját ismeretköréből merítette a hagyományábrázolást. Éppen akkor gyanakodhatnánk városi befolyásra, ha teljesen idegen szörnyek és klasszikus minták jelennének meg rajzaikon.

A huculok, akik még igen sokat megőriztek pogány hagyományaikból, különösen kellett hogy érezzék még e jelkép értelmét. Ők még sok ősi ünnepet megültek, a tavasz, a napéjegyenlőség stb. ünnepeit. Természetes az is, hogy geográfiai okokból is elzárt településeiken a körülöttük levő világ kultúrkincseitől nagyrészt elzárva, saját, ősi hagyományanyagukba az általuk ismert világ figuráit kellett hogy helyettesítsék.¹⁵⁷

Ugyanez áll Szt. György alakjára, akivel sokszor találkozunk tálainkon. Ez az ábrázolás ugyan e tőből fakad, mivel az életfa mítoszának egyik központi alakja a sárkányölő hős. Mesék százai bizonyítják ezt, és maga Szt. György is tulajdonképpen keresztény áthasonulása e mesék népszerű hőseinek.¹⁵⁸ Így érthető, hogy e két képzet társítása révén náluk is oly gyakran szerepel művészi ábrázolásaikban.

Három tálon találkozunk alakjával. Kettő ívmintás,¹⁵⁹ egy pedig a füzérmintás pereműek közé tartozik.¹⁶⁰ Az a tény, hogy sokszor kora öltözetében pandúr vagy katona jelmezében jelenik meg, ne tévesszen meg bennünket, hiszen ez újból csak valódi népi művészi eredetét igazolja, mert a népi művészet egyrészt ismereteinek fogyatékossága, másrészt a mélyebb történeti szemlélet híján hagyományainak ősi figuráit korának és az azokra jellegzetes alakjainak viseletébe öltözteti. E korban ezek voltak képzeletének hősei. Egyébként Moldvában a Szt. György és a lovasábrázolások már igen régi múltra tekinthetnek vissza. A XV. századtól a XVIII. századig találkozunk velük kályhacsempék töredékein.^{160a}

Madárábrázolás csak egy van az anyagban¹⁶¹ a szokásos, de inkább a székely felfogásra emlékeztető formában füzéres kerettel. Van egy templom-

¹⁵⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 88399.

¹⁵⁵ Lásd 46. jegyzet.

¹⁵⁶ Die Volkskunst in Rumänien. București, 1955. Kerámia fejezet. 24. képoldalán a felső kép harmadik tálja a Román Népr. Múzeumban.

¹⁵⁷ KAINDL: Huzulen. i. m. 69.

¹⁵⁸ SPIESS, K.: Neue Marksteine, i. m. 6. kép. Szasszanida selyem, VIII. század. Lyon.

¹⁵⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 88395, 88396.

¹⁶⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 88394.

^{160/a} S. SLATINEANU, B.: Ceramica feudală Românească și originile ei. Studii de Arta. 1958. 73., 77., 81., 83., 129. képek.

¹⁶¹ Orsz. Népr. Múz.: Ltsz.: 88401.

ábrázolás is ívmintás kerettel.¹⁶² E figurális minták főképpen a kályha-csempéken fordultak elő, és el voltak terjedve a Kárpátoknak északi és déli lejtőin.¹⁶³

A Néprajzi Múzeumban rendelkezésünkre álló csempeanyag kis száma ellenére is igen gazdag és sokrétű. Funkcióját és a kályhásságot most nem tárgyaljuk, csak a motívumanyag egy részének taglalására szorítkozunk tálanyagunkkal kapcsolatban.¹⁶⁴ Több csoportba oszthatjuk őket. Szempon-

25. ábra. Sgraffito hucul tál lovással. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

26. ábra. Sgraffito hucul kályhacsempe szarvassal. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

tunkból a legfontosabb a tálanyagunkból ismert szimbolumok megjelenése ezeken. Ezekon túl vannak még ikonok, épületek és a népelet köréből vett jeleneteket megörökítő darabok.

A legérdekesebb közöttük két csempe, amelyek valószínűleg egy sorozatot képező ábrázolásnak, bár nem egy kályhának, megmaradt darabjai.¹⁶⁵ A futó szarvas mítosza meséjének valószínűleg az első és kétségen kívül utolsó darabja maradt ránk.

Az első csempe a futó szarvast ábrázolja egy végsőkig elstilizált fenyőfával, melyet futás közben keresztez. A szarvas szájában levélcsomó, és a fa tetején egy madár ül.¹⁶⁶

¹⁶² Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 88405.

¹⁶³ HABERLANDT: i. m. I. A kályhákról.

¹⁶⁴ Ezzel az anyaggal, a kályhássággal Cseréy Éva foglalkozik részletesen.

¹⁶⁵ Tárgyalandó csempéink valószínűleg két kályha részei, mivel az egyik csoport zöldes-fehér alapszínű, a másik pedig fehér; de e kérdés már nem tartozik tárgyalásunk körébe.

¹⁶⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 58. 45. l.

Hogy ezt az ábrázolást megértsük, megint csak az életfához kell visszatérnünk, mivel az üldözött szarvas meséje e mítosznak egyik hajtása.¹⁶⁷ A szarvas meséjét már ismerjük, és csempénk éppen azt a pillanatot örökíti meg, amikor az állat szájában az életfa gyümölcseivel átlépi a két világ elválasztó vonalát, amelynek határát a fa jelképezi. Miként már tudjuk, itt tovább üldözni lehetetlen.

De csempénk szarvasa még egy figyelemre méltó tulajdonsággal rendelkezik. Sötétbarna teste tele van szórva apró világoszöld foltokkal. Az

27. ábra. Sgraffito hucul kályhacsempé életfával. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

28. ábra. Sgraffito hucul kályhacsempé a madárra lövő vadásszal. XIX. sz. második fele, Tiszabogdány

Ezeregyéjszakában Rusvandsar egy szarvastehénre talál, amely kék-fekete foltokkal tarka.¹⁶⁸ Buddha inkarnációinak egyikében is, mint gazellának apró kék foltos a teste.¹⁶⁹ A Kubán vidék őskori bronzleleteiben is találkozunk ilyen szarvas alakjával, amelynek egész testét rácsminta fedi.¹⁷⁰ Egy XVII. századi magyar tálunk szarvasának a hátán is rovátkolt széles sáv fut végig.¹⁷¹ De egy múlt századból származó erdélyi tál öblében is újból találkozunk a kubáni rácsos ábrázolással. Ilyen szarvas nem létezik, a csempé mestere

¹⁶⁷ SPIESS, K.: Marksteine... i. m. II. 73.

¹⁶⁸ HUSTIG, G.: Zur Hinde mit der Atlasdecke. Mitra, I. 41.

¹⁶⁹ FOUCHER A.: i. m. II. kép.

¹⁷⁰ HENZE W.: Ornament, Dekor und Zeuchen, Dresden, 1958. 124. tábla. Szarvas ábrázolás. A teste teljesen be van kockázva sűrű rovátkolással. Ókori bronztárgy a Kubán vidékéről.

¹⁷¹ Miskolci Herman Ottó Múz. Ltsz: 16.230.

tehát csakis a hagyomány világából meríthette, és ez szintén döntő bizonyítéka a rajz szimbolikus tartalmának.

Csempénk fáján a madár pedig a már szintén említett ellenlábasnak, a boszorkánynak a megszemélyesítője.

Még tartalmasabb ennél a másik csempének a rajza.¹⁷² Balról egy tornyos épület emelkedik, madárral a tetején. A madár hátratekint a tér közepén álló férfire, aki a csempe jobb oldalán álló, barokkos, mozgalmas hajlású fához nyúl. Az első pillantásra nem látjuk az értelmét az ábrázolásnak, pedig valójában a szarvas mese befejező aktusát meséli el. A hős ugyanis már elérte célját: az erdőben álló csodálatos kastélyt és tornyán a madárnak, a boszorkány leányának, a szarvastehén-hercegnőnek a kezét elnyerte, és ezzel az életfa örökéletet adó gyümölcsét is, amelyet éppen most szakít le a fa ágairól. Ezt figyelni a madár, aki egyben a sorsalakok negyediké, és így őre a fának.

E hagyománykörbe tartozik az a csempe is, amelyen a madárra lövő vadász alakjával találkozunk.¹⁷³ Ennek a meséjét is ismertettük már. Csempénk tehát újból az ősi hagyomány egy igen kedvelt témáját eleveníti fel, természetesen alakjait itt is kora mezébe öltöztetve, miként azt már a tálak Szt. György ábrázolásainál is tapasztalhattuk.¹⁷⁴ De Szt. György alakja is megjelenik egy csempén, a múlt század közepének jellegzetes katonaviseletében, fegyverrel kezében.¹⁷⁵

Egy másik csempe pedig az életfán ülő madarat ábrázolja csőrében a gyümölcsessel. Hasonló mintát egy Tiszabogdányban gyűjtött tálon is láthattunk.

A népelethől vett jelenetek, ikonábrázolások és indás virágos csempék vannak még a gyűjteményben, de ezek ismertetéséről lemondunk, mivel igen kevés kapcsolatuk van tárgyalt anyagunkkal, annak motívumkincsével.

Fényt vet e csempeábrázolások útjára és eredetére egy lengyelországi kályha hasonló tárgyú díszítése.¹⁷⁶ Élt Krakókban egy Jan Oksitowicz nevű fazekas, akit a fazekas céh könyve 1832-ben említ is. Egy másik feljegyzés szerint rendelésre készített egy kályhát Dzikowieban egy kastély hálószobájába, mégpedig oly kikötéssel, hogy ezt az 1765. év stílusában tervezze. A még ma is meglévő kályha egyik csempéjét nevével is dedikálta, és az 1675-ös évszámmal datálta. J. GRABOWSZKI tudósít arról,¹⁷⁷ hogy Teofil Michalski fazekas özvegye szerint e csempék középkori módon készültek a megrendelés szerint. Így GRABOWSZKI feltevése helyes lehet, hogy a két számot a mester kicserélte, és így lett az 1765-ből 1675. A csempék egy része koszorúval övezett, akárcsak a mi darabjaink. A csempék most össze-vissza vannak a kályhán, tehát átrakták már, és nem vigyáztak a helyes sorrendre, melynek bizonyára volt valami jelentősége is.

Ha most a rajzanyagot vizsgáljuk, azt látjuk, hogy sok rokonságot mutat a kossovi, kutii és tiszabogdányi anyaggal. Nála is megtaláljuk a szarvast, a madárlövést, a gyümölcszedést, a szasszanida stílusú szembe-

¹⁷² Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 58. 45. 5.

¹⁷³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 58. 45. 32.

¹⁷⁴ Lásd 168, 169. jegyzeteket.

¹⁷⁵ Orsz. Népr. Muz. Ltsz.: 58.45.4.

¹⁷⁶ Polska Sztuka Ludowa. Rok. VI. 1952. Nr. 6. 317. Jan Oksitowicz garncarz Krakovszki i jego Dzieło Juliusz Kostysz. 6, 11, 24, 29. képek.

¹⁷⁷ GRABOWSZKI, J.: Kalendarzu Krakowskim. 1887.

forduló két madarat, az életfa különböző formáit. Azután egy madarat egy nő fején, és a vadászt a nyulat űző kutyával, feje felett pedig a zsákmányával tovaszálló madarat. A csempék levélkoszorúja is hasonló anyagunk díszeihez.

Mi magyarázza e díszítmény részbeni egyezését az elég távol fekvő helyeken? Először is a különös megrendelést kell szemügyre vennünk. Mesterünknel 1830 körül egy 1765-ös stílusú kályhát rendeltek. Hogyan tudott ő ennek eleget tenni? Két lehetősége volt. Az egyik, hogy a rendelő egy, e

29. ábra. Lengyel kályhacsempék szarvassal és vadással. XIX. sz. első fele, Krakko

korabeli már fennálló kályhára hívta fel a figyelmét, melyet mesterünk nem tudhatjuk, hogy milyen hűséggel másolt (és ez a hihetőbb eset!), vagy pedig metszetek, képek alapján rajzolta meg mintáit. Ez utóbbi bizonyos átlagosnál magasabb műveltséget kívánt volna meg mesterünktől, hogy ismerjen ilyen művészeti anyagot, és azt helyesen, anyaga karakterének megfelelően át is tudja tenni csempéire. Ezt azonban egy korabeli, egyszerű céhbeli fazekas kályhásról igen nehéz feltételeznünk, különösen akkor, amikor tevékenységének egyéb darabjait nem is ismerjük. Így tehát az előbbi feltevés, egy korábbi kályha létezése a valószínűbb. A mester azután minden bizonnyal a kapott nyersanyagot stílusában és tartalmában is átdolgozta, és nem egy darabján kicsillan humorizáló, csipkelődő, kritikus szelleme.

A szarvasos, madárvadász, nyúlzó csempék ugyanazon hagyománykörbe tartozó ábrázolások, mint tiszabogdányi csempéink rokon alakjai. A mítoszt már ismerjük és eredőhelyét Iránt is, de bár e hagyományok főleg örmény és grúz földön igen soká tovább éltek, mégis Dél-Oroszországon keresztül való közvetítés gondolatát el kell vetnünk, ha geográfiai és politikai feltételei kedvezőbbeknek is látszanak. El kell vetnünk azon okból, mivel az ábrázolások stílusukban és tartalmukban Nyugatra mutatnak.

A középkorban és különösen annak végén, az e korszakot követő romantizmusban találjuk meg gyökereit. Egy kultúrperiódus hanyatlásakor meg-

jelenik a romantika. Nostalgia ez az elvesztett életforma, a hitelüket vesztett hagyományok és megrögződött szokások után. Naiv visszaálmódása a képzeletben oly széppé varázsolt múltnak, az ingatag, bizonytalan jelenben és a kialakulatlan, ismeretlen jövő küszöbén. Nyugat-Európa későközépkori romantikus korszakában nyúlt az ősi népi hagyományok e sűrű erdejébe, és a városi, urvari művészet, szórakozások és mulatságok tárgya lett, az addig a nép legbensőbb érzéseiben élő hagyomány, amit a nép, az ahhoz illő komolysággal és hittel át is élt. Ilyenek a francia és angol udvarban rendezett vadember játékok, a német városok „papagály fa” madár vadászatai, a városi kutak ünnepi menetben való körüljárása stb. Ekkor jelennek meg tömegével az ilyen ábrázolások a művészet minden területén, a faliszőnyegeken, karcokon, festményeken, azután bronzbaformálódva és fába faragva, mint gyertyatartók és bábsütőlapok — majd a kályhacsempéken és a kerámia egyéb tárgyain.

A feltételezett XVIII. század közepén készült kályha ennek az áramlatnak későn ideérkezett hullámait jelenti. A koszorú keretezés, a tartalmi és sok rajzbeli egyezés mind arra mutat, hogy ezek a csempék nyugat egy szellemi áramlatának a Keleti-Kárpátok kisvárosaiban utolsó, megrekedt hullámai.

A hucul vidék népének művészetében is maradandó nyomot hagyott a lelki élet kettőssége: az ősi hagyományok fel-feltörő ereje és a keresztény tanok ezekre rakodott rétege. A kettő át- meg átszővi egymást és kibogozhatatlanul összekeveredve valami harmadikat, egy új ötvözetet hoz létre. Szokásaik az élet ünnepein és hétköznapijain — áthidalva a keresztény liturgia és rituálé hagyományos formáival — művészetük ábrázoló irányzatát is megszabta. Ez pedig nem más, mint az ősi hagyományokban gyökerező ábrázolásoknak keresztény formákban való kivetülése. Ilyen a kereszt, ami már véglegesen összekapcsolódott az életfa gondolatával. A görög-katolikus liturgia nagybőjti vecsernye szövegében e sorok: „Ma az Úr keresztje előtt leborulván kiáltuk: üdvözlégy az élet fája, a halál megölője . . .” szentesítik e gondolatot.¹⁷⁸ Nem is mulasztják el sohasem jelezni az életfát a kereszt motívumánál vagy az életfát kereszt formájában ábrázolni. Az életfa, a lovas ábrázolása, mind a hősé, a Szent Györgyé, ugyanazon képzet különböző megjelenési formája.

Az ún. vánfalusi kerámia

Tiszabogdány magas hegyek közé, szűk völgyekbe zárt, észak és kelet felé tekintő komor világából derűsebb, szabadabb tájak felé vezet utunk, amikor nyomon követjük kerámiánk alakulását. Az új táj kevert etnikumával, más embereivel, derűsebb környezetével művészi megnyilatkozásaiban is derűsebbé válik, könnyebben fogadja be az idegen hatásokat és mindez egy sokrétűbb művészet kifejlődésének nyújtja a feltételeit.

Észrevehetjük ezt az első pillanatra az Ávasvidék, Vámfalu, Técső stb. kerámiáján, majd pedig lejjebb a Tisza völgyében és Észak-Erdélyben a síkság kezdetén, mely területnek szabad kijárásuk van mind nyugat felé a Magyar Alföld irányában, mind pedig délre, Erdély hagyományaiban és népművészeté-

¹⁷⁸ KRAJNYIK G.: Gyűjteményes nagy énekeskönyv a görög szertartású kath. hívek használatára. Bp. 1928. 160. Nagybőjti vecsernye. Szerda.

ben oly sokrétű tájai felé, ahol már semmi sem akadályozta az erdélyi művészi szemlélet térhódítását.

A technikai eltérések igen nagyok a hucul kerámiával szemben. A perem éle nem egyenes galléros, hanem rézsútosan emelkedő, és talpuk kis fenékszeggel tapad oldalukhoz. A sgraffito technikát felváltja az írókás díszítés; ahol elenyésző számban mégis megmaradt, ott csak a tál öblére szorítkozik, de megváltozott színskálával és díszítményanyaggal. A tálak alapszíne piszkos fehér, kobaltzöld, angolvörös, okker és ritkábban — az erdélyi kerámia hatásaként — kék mintákkal díszítve, melyek vastag négerbarna keretet kaptak.

E színskála mind a magyar, mind pedig a román kerámián gyakori. Felvethetjük itt a kérdést, hogy mindez nincs-e összefüggésben a XVI—XVII. századi magyar kerámiával, mivel külső megjelenésükben igen nagy a hasonlóság közöttük. XVI—XVII. századi magyar keráminak eredete és készítési helyei egyelőre még ismeretlenek. Egy bizonyos, hogy gyökereiben itáliai minták élnek tovább azokon, már átalakuló, magyaros formanyelven, és hogy e minták a mai Magyarország egész területén teljesen azonosak voltak. Ha pedig a mai ország területén egyezőek, akkor egészen valószínű, hogy a történeti Magyarország más vidékein is honosak voltak, és mint a várak, városok művészete, idővel leszállt a népi művészetbe is. Különösen érthető ez azon vidékeken, melyeket elzártáguk következtében a nyugati kerámia és a habánok művészetének hatása elkerült, kevésbé érintett, és konzervatívan fennmaradva a régi a helyi tradíciók által megszentelt formákban élt tovább. Így a közös magyar és román kifejezés mód és a ruthén motívumkincs néhány fentről beszüremlett mintával gazdagodva teremtették meg e sajátos, környezetétől teljesen elütő művészetet. Ezt az elkülönülést még valami elősegítette; a tárgyak rituális funkciója.

Amíg a hucul anyagban nem találkozunk a lótosz motívumával és csak a belőle kifejlődött kereszt szerepelt azokon, addig a most tárgyalandó anyagon mindkettő jelen van, és miként már az iszlám anyagnál is láthattuk, sokszor együtt is szerepelnek. Azonkívül a rozetta, az életfa és kevés figurális ábrázolás tartozik még mintakészletükbe. A peremeket itt is az ide kiszorult geometrikus motívumok díszítik, igen kevés esetben adván helyet a növényi ornamentikának. Peremdíszek erősen eltérnek az előbbi csoport mintáitól, sokrétűbbek és itt érezhetőek legjobban és délről kapott hatások.

A motívumanyag minden alapvető rokonsága mellett is igen nagy a különbség ezek és bukovinai társaik között, ott még a törés nélküli bizánci vonalat láthatjuk, amit a görögkeleti egyház és az ottlakó népek bizantinikus hagyományokon felépült vallásos művészete teljesen megmagyaráz. De most tárgyalandó anyagunk részben már felszabadult e tradíciók hatása alól. Az emberek, akik az edényeket használták, görögkatolikusok, tehát határán állanak a kelet-nyugati szellemi áramlatoknak. Etnikailag a lakosság vegyes, magyarok, ruszinok és románok, és amíg a bukovinai anyagról nem tudjuk, hogy meddig terjedt kultikus szerepük, addig ezeknek a különböző ünnepekhez fűződő rituális használatát részben ismerjük.

A történeti Magyarország területén feküdvén, nem a bizánci művészet alakította művészetüket, hanem a latin nyugathoz voltak kapcsolva. A szláv művészet szelleme sokban közös az iszlám-bizánci művészet célkitűzéseivel, aminek útját a közös vallás, a keleti kereszténység is elősegítette. A nyugati, az absztrakciót elvető és a szimbólumot is a lehető legnagyobb természet-

hűséggel ábrázoló művészi akarás egészen más utakon járt. A formázás játékos öröme, a színek, a minták mozgalmassága, derűje önti el alkotásaikat. És igen érdekes, hogy a szintén görögkeleti vallású románok művészete sem olvadt bele egészen a keleti bizantinikus művészet egészébe. Mert amíg egyházi területen követi ennek vonalát, népművészetében már sokszor a nyugati ábrázolás hangját üti meg, és sajátos nemzeti vonásaival bele is illeszkedik abba, művészetének változásait híven követi. Ezt valószínűleg két tényező magyarázza. Egyik latin voltuk, másrésztől mind politikailag, mind pedig kulturálisan sok szállal Magyarországhoz való kötöttségük segítette elő ez irányú fejlődésüket. Ezért találkozunk magyar-román-ruszin közösen lakott területek kerámiáján nyugati elemekkel az alapokat képező bizánciak mellett.

Tárgyalandó anyagunk gyűjtőhelyei Técső, Rozália, Alsófernezely, Bikszád és Nagybánya, de Tiszabogdányba is felkerült belőlük néhány példány. Ez persze nem jelenti azt, mintha mind e helyeken, avagy ezek valamelyikén is lett volna fazekasműhely. A műhelyek helyére vonatkozólag pontos adataink nincsenek, legfeljebb a gyűjtők által egyes esetekben megadott közlésekre támaszkodhatunk. Ezek szerint Técsőn két magyar fazekas család dolgozott, és ezek is készítettek ilyen edényeket.¹⁷⁹ Más adatok még Bikszádra és Vámfalura is utalnak. Vámfalu őslakossága magyar volt, de betelepedésekkel megnövekedett a románság arányszáma. Eredetileg magyar fazekasok működtek itt, természetesen kiszolgálva az Avason feljebb lakó román lakosságot is, azok ízléséhez is kellett alkalmazkodniuk, és ez magyarázza e hely készítményeinek magyar alapjait sokszor a román ízléshez és formanyelvhez igazodva.¹⁸⁰ E kerámiának műhelyek szerinti szétosztása már azért is kevés reménnyel kecsegtet, mivel motívumanyaguk azonos. De tanulmányunknak nem is ez a célja, hanem a díszítmény vizsgálata.

Először a peremek különböző típusait ismertetjük, és utána térünk rá a tálak öblének tüzetesebb vizsgálatára, mivel ez képezi tárgyalásunk főanyagát.

A peremeknek kilenc típusát különböztethetjük meg tálainkon. A legegyszerűbb rajzúak legtöbbször a sgraffitos öblű tálakat keretezik. Maga a még szereplő sgraffito, mintáinak merev egyszerűsége és az ehhez hozzáidomuló szerény peremek, mind e minták régiségét bizonyítják.

1. A sima vagy sávós peremek

E csoport peremei vagy egészen simák,¹⁸¹ vagy koncentrikus körök díszítik csupán, és öblében valamennyi sgraffito díszet visel.¹⁸²

2. A rácsos permek

E motívumról már több mondanivalónk van. Ez még a régi magyar kerámia hagyatéka. Eredete az iszlámba nyúlik vissza, és onnan Bizáncon keresztül jutott el mindjobban lekopva és eredeti értelmét és funkcióját

¹⁷⁹ Szegedi Maszák Györgyné, Holló Valéria szíves szóbeli közlése.

¹⁸⁰ SLATINEANU i. m. 126.; Jakabffy Imre szíves szóbeli közlései Vámfalura vonatkozólag.

¹⁸¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 634.; 51. 31. 623.

¹⁸² Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 53. 247. 1.; 147345.

elvezítve Itáliába, majd magyar földre, ahol igen nagy szerepet játszott, és a térkiképzésnek meg a ritmikának vált fontos eszközévé. A XVIII. századi kerámiai anyagunkban már teljesen kifejlődve találjuk, és egyebek között a tabáni ásatások anyaga is igen szép példáit nyújtja ezeknek. Figyelemre méltó, hogy amíg az iszlám anyagban mindig megszakítás nélküli a rács — eredeti funkciójánál fogva más nem is lehetett —, addig az itáliekban már többször felszakadozik, közbül üres tereket hagyva. A régi magyar kerámiában is ennek vagyunk tanúi és a tabáni tálakon hol spirálok,¹⁸³ oválok,¹⁸⁴ hol meg ragyogtató korongok¹⁸⁵ szakítják meg a rácsot. Itt lép már korán előtérbe a nyugati térszemlélet téralkotó dinamikája, és ad ritmikus mozgást az egész kompozíciónak, amit még elősegít, és még jobban aláhúz legtöbb esetben a színek ritmikus váltakozása is. Vámfalusi mestereink is ezt a gyakorlatot követik, és a belső keresztminták kihangsúlyozásaképpen a rácsot rendszerint négy részre osztják, közbül kis kerek korongokat helyezve el, melyek a perem barna alapszínéből fehérén kivillanó rácsok között piros színben díszlenek, ezzel is fokozva a ritmikát. Sgraffito és írókás tálak is viselik e díszet.¹⁸⁶

Íde sorolhatjuk a fésűs peremeket is. E minta technikai kiképzése folytán egészen rácsszerű benyomást kelt. Ezek a rácsos peremektől csak abban különböznek, hogy alapszínük fehér, a fésűsminta barna, és nem négy, hanem már hat szakaszra oszlanak, közeikben barna korongokkal. Valamennyi tál öble sgraffito technikával készült.¹⁸⁷

3. A hullámvonalas peremek

Ez egyik legősibb díszítő eljárása a művészeteknek. A zezzug és a hullámvonal közeli rokonok, és már a neolitikum edényein megjelennék. A körkörös dísz merev páncéljával és a rácsnak még szintén elég merev ritmikájával szemben a hullámvonal erős feloldódást jelent, mozgást visz a kompozícióba, aminek ritmikáját még csak fokozza a hullámvonalnak kis korongokkal való megszakítása. A tálak öblének merev sgraffito díszítménye ellentétben áll ezzel, és ez megbontja a tál harmonikus egységét. E peremek barnák, rendszerint fehér hullámvonalakkal és vörös korongokkal készíttetek.¹⁸⁸

Van olyan típusa is e tálaknak — ezekkel jelen dolgozat nem foglalkozik —, melyeknek öble díszítetlen fehér, és csak e hullámvonalas perem díszíti azokat.¹⁸⁹

Kissé változott típust képvisel egy tál pereme.¹⁹⁰ A mondanivaló meg nem érté, téves értelmezése tűnik ki belőle. Ugyanis a korongok, islógok nem a hullámvonalak között a tereosztó funkciót töltik be, hanem rajta fekszenek a feldarabolt hullámvonalakon, amelyeknek az ilyen módon való felosztása teljesen indokolatlan, és a közbenhagyott terek hiányérzetet keltenek bennünk.

¹⁸³ Föv. Tört. Múz. Vármúz. Tabáni ásatásból ltsz : TB. 566.

¹⁸⁴ Föv. Tört. Múz. Vármúz. Tabáni ásatásból. Ltsz. TB. 150.

¹⁸⁵ Föv. Tört. Múz. Vármúz. Tabáni ásatásból. Ltsz : TB. 237.

¹⁸⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137463. ; Egri Dobó István Múz. Ltsz : 55. 232. l.

¹⁸⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 619. ; 51. 31. 621. ; 51. 31. 624. ; 51. 31. 631.

¹⁸⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 47346. ; 47683. ; 47347. ; 47349.

¹⁸⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 47320. ; 47333. ; 47334.

¹⁹⁰ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 237. l.

4. A korongos peremek

Ez egyik legnépesebb csoportja peremeink mintáinak. Igen sok esetben egyedül díszítik tálainkat, de más motívumokkal társulva is találkozunk velük. Ezen esetekben térelosztó funkciót töltenek be, és legtöbbször hullámvonal vagy a rácsminta felbontását célozzák.

Mintája igen egyszerű, mivel egyforma kis korongok alkotják. Babos vagy pénzes mintának is nevezik, és ruhák islogos díszzeire, pénzből való nyakláncokra, fémmunkákra emlékeztet. E peremek legtöbbször világos vagy sötétbarna színűek, és a kis korongok váltakozó színeikkel a színritmika céljait szolgálják. Megtaláljuk sgraffito és írókás tálakon. Valamennyi mintatípusokhoz kapcsolódnak.¹⁹¹

5. A szakaszos peremek

E peremeket átlós vonalak legtöbb esetben négy mezőre osztják, ami vagy a tál öblében levő keresztmintának a peremen való újabb kihangsúlyozása, vagy — ahol más a díszítmény — a keresztnek a peremekre való kiszorulása, azon belül a ritmikának is egyik eszköze. Igen ritkán maradnak a közbenső mezők üresen,¹⁹² mivel rendszerint ragyogtató korongok,¹⁹³ félkörívek — amelyek egy másik peremtípuson főszerepet kapnak —, töltik be azokat.¹⁹⁴ Azután van néhány pikkely vagy szőlőmotívumos is,¹⁹⁵ és számos darabon kis levélkék ülnek a sávok közeiben.¹⁹⁶ Valamennyinek fehér az alapszíne és írókás öblű tálakhoz tartoznak.

6. Az ívmintás peremek

A hucul tálakon oly sokszor szereplő, főleg a közép-tiszai anyagra oly jellemző ívelt füzérsor a peremokről itt teljesen hiányzik, azaz, ismert formájában nem találjuk meg. Helyette az ívek megsokszorozódnak, apró félkörökké válnak és sokszor fel is szakadoznak.¹⁹⁷ E vörös ívek gyakran vastag zöld keretet kapnak és sugárnyaláb keretezi azokat. De akadnak olyan darabok is, amelyeknek pereme átmenetet képez az előbbi típusból. Az ívek között ugyanis leveles ágak, szívek stb. elválasztó vonalakká válnak és szakaszokra osztják a peremet.¹⁹⁸ E tálak öblében a legtöbb esetben rozettás mintát találunk. Mind világos pereműek és írókás festésűek.

Amíg az íveknek a perem külső szélére való telepedése a hucul és a közép-tiszai kerámiával tart rokonságot, addig a befeléforduló ívek térben

¹⁹¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 47351; 137459.; 137472.; 51. 31. 579.; 51. 31. 580.; 51. 31. 626.; 52. 7. 24.; Egri Dobó István Múz. Ltsz.; 53. 116. 1.; 53. 233. 1.; 53. 236. 1.; 53. 244. 1.; 53. 248. 1.

¹⁹² Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 249. 1.

¹⁹³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 584.; 51. 31. 586.

¹⁹⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 556.; 54. 40. 150.; Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 243. 1.

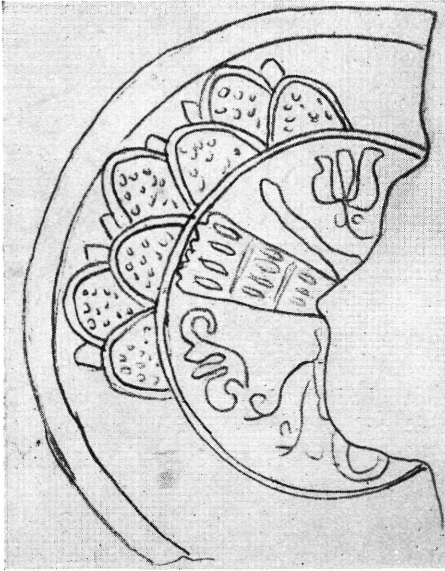
¹⁹⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 566.; 51. 31. 596.

¹⁹⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137455.; 137461.; 137466.; 137468.; 51. 31. 363.; 51. 31. 572.; 51. 31. 594. Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 238. 1.

¹⁹⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137460.; 137461.; 137471.; 51. 31. 573. Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 251. 1.; 53. 252. 1.; 53. 253. 1.

¹⁹⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137471.; 51. 31. 562.; Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 235. 1.; 53. 288. 1.

és időben sokkal messzebbre vezetnek el bennünket. A régi itáliai és magyar ólommázás kerámia gyakran élt vele, de amíg ezeknek ívei pettyekkel tömöttek, addig a mi tálainkon a vörös ívek mind üresek. Erdélyi kék tányérok őrzik még e mintát szép számmal.¹⁹⁹ Az ívek itt is vörösek, és sugárnyaláb övezi azokat. A legtöbb esetben, miként az itáliai és a régi magyar tálakon, itt is megjelenik kis hármás ágak formájában a hármás levélke, mint az életfa csökevénye, amit említett erdélyi tálainkon is megfigyelhetünk.²⁰⁰

30. ábra. Ólommázás magyar tál madárral, peremén ívekkel. XVI–XVII. sz., Bp. Tabáni

Másik csoportját alkotja e mintának az a variáció, amelynél az ívek sűrű láncára rátelepedik egy második ívsor is, kettős ívsort képezve.²⁰¹ Ennek igen szép előzményeit mutatja egy madaras táltöredék a tabáni ásatásokból.²⁰² Valamennyi perem világos alapszínű, és írókás öblű tálhoz tartozik. E mintát a nép napkorongnak is nevezi.

7. Az istenszemes peremek

E csoport tulajdonképpen a szakaszos és az íves típusok kombinációja. A peremet felosztó átlós vonalakhoz két oldalt egy-egy vörös sugárnyalábos ív tapad. Valamennyi keresztmintát mutat, és a tál öblében lótosz vagy keresztforma csatlakozik hozzájuk.²⁰³ Néha hármás ívpiramist viselnek. A felső ívet sugárnyaláb övezi, égi vonatkozását még jobban kihangsúlyozandó. Ez a habán kerámia kedvelt motívuma, ami leszállván a népművészetbe, széles körben talált alkalmazásra, vagy szimbolikus értelmet kölcsönözve neki — ami esetleg a habánban is meglehetett —, vagy pedig tetsetős volta miatt, pusztán a díszítés öröméből.²⁰⁴

8. A szőlős peremek

Ez ugyancsak a szakaszos peremek kombinációja a szőlő motívumával. E szőlőfürtökhöz hasonló motívum tulajdonképpen piramisalakba formálódott pikkelyek sora, amely a régi itáliai kerámiának igen gyakori díszítőmotívuma volt, és XVI–XVIII. századi magyar anyagunkban is megtaláljuk. De legjellemzőbb a habán kerámiában való szereplése, ahol térbetöltő és statikus

¹⁹⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 20062. ; 20099. ; 20068.

²⁰⁰ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 257. l.

²⁰¹ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 287. l. ; 53. 290. l.

²⁰² Föv. Tört. Múz. Vármúz. Ltsz : TB. 262.

²⁰³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137456. ; 137457. ; Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 239. l. ; 53. 286. l.

²⁰⁴ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 289. l.

elválasztó szerepe igen jelentős. A régi magyar és a habán kerámia hatása ez tálainkon. Itt azután a külső hasonlatosság segítségével szőlő lesz belőle. A szőlő szimbolikus jelentéséről már szó esett, és így a hagyományhoz csatlakozva e peremeken rendszerint keresztalakzatot is öltött még jobban aláhúzva e kettőnek egységét és összetartozását. Valamennyi darabunk írókás, világos alapszínű, és rozettás, életfás tálat keretez.²⁰⁵

9. Koszorús, virágos peremek

a) A virágos peremek mintázata elég egyszerű és legtöbbször négyszirmú kis virágok,²⁰⁶ vagy lóbuszlevelek képezik azokat.²⁰⁷ Szerepel még a három levélkére felbontott tulipán is — erre a tálak öblének vizsgálatánál még visszatérünk —, amely négy, keresztet képező lóbuszlevél közé van ékelve.²⁰⁸ Máshol meg hasonló módon a peremre átlósan fektetett kis virág csokrok, az ún. szívvirágok képeznek keresztet közeikben kis ragyogtató koronggal és egy oldal felé forduló szívvirágokkal. Ezeknek egy irányban való haladása feloldja a kereszt által megmerevített kompozíciót, és mozgást visz a díszítménybe.²⁰⁹ E tálak mind írókásak és valamennyi használatos díszítmény jelen van öblükben.

b. A koszorús peremek a virágosak teljes kifejlődését képezik. Itt a virágok összefüggő fonadékká válnak, és a tál öblének mintáját keretezik. Ez a koszorú nyugodt, keringő mozgást kölcsönöz a kompozíciónak, és feloldja annak merevségét. A városi művészetek hatása ez a nép művészetében, és ebből született meg a paraszt barokk és rokokó. E minták legtöbbje barna alapon fehér koszorú, és öblük sgraffito technikájú. A perem mozgalmasságával szemben a tálak öblének mintája elég merev.²¹⁰

Még mozgalmassabbá válik e minta, ha egy hullámvonalas inda képezi a koszorút. Ilyenkor a levelek az inda ellenkező oldalú sodratába kerülnek, még jobban kihangsúlyozva a kanyargó mozgást.²¹¹ Ezek a parasztbarokk igazi hajtásai. Lendületességük a mozgás legmagasabb fokát képviselik. E peremek a hurezi román művészetben is ismeretesek teljesen azonos szerkezettel, de élnek Erdélyben és Moldvában is.²¹² E peremcsoport írókás és életfás, figurális, több mozgást mutató díszítményt keretez.

Tálaink peremei minden különbözőségeik mellett is egységes benyomást keltenek. A geometrikus minták merevségét sugározzák, sokszor összhangban, de néha bizony ellentétben a tálak belső mintáival. Az ősi hagyományok, a vallási szimbolika és az ünnepi rituális használat meg is követelték ezt az ünnepélyes komolyságot, amit e tálak egész díszítményanyaga is lehel magából. Ennek jegyében nyíltan vagy elrejtve, de a kereszt jelének kihangsúlyozása egyik legfőbb tárgya e minták tematikájának.

²⁰⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 557.; 51. 31. 576.; 51. 31. 588.; 51. 31. 578. Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 240. l.; 53. 245. l.; 53. 250. l.

²⁰⁶ Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 241. l.

²⁰⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137451.; 137453.

²⁰⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 581.

²⁰⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137466.

²¹⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 636.; Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53. 234. l. 53. 246. l.

²¹¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137454.; 137569.

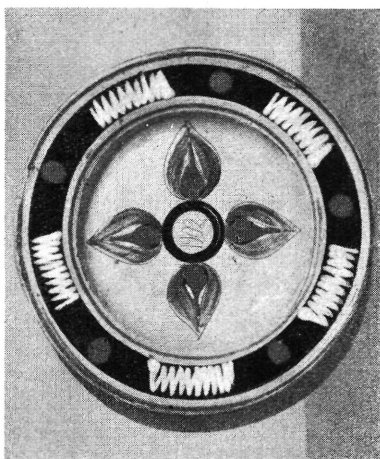
²¹² Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137454.; 51. 31. 569. 53. 50. 115. PETRESCU—STAHL: i. m.

Tálainkat öbleik díszítménye alapján öt csoportba sorolhatjuk. És pedig a lótoszos, rozettás és keresztos mintákra, melyeknek motívumanyaga összefügg egymással, és egy fejlődési vonalat mutat; valamint az életfás és figurális rajzúakra.

1. A lótoszos tálak

a) Sgraffito

Lótoszmintás tálaink egy csoportja öblében sgraffito technikájú, peremük azonban írókával festett. A tálak öble fehér, de peremeiken széles, négerbarna sáv van. A szerkezet teljesen egyezik hódoltsági töredékeinkkel,

31. ábra. Vámfalusi írókás-tál
lótoszsal, hullámvonalas peremmel.
XIX. sz. második fele
(Franciscy J. felvétele)

középen korongon szár nélkül ülnek a hagyomány alakú levelek, de már érzet nélkül, s így a keleti egyházak kupoláira is hasonlítanak. Maga a nép is ezt tartja róluk, nem ismervén már a motívum eredeti jelentését. Az egyik tálon a lótoszlevelek között kis hullámvonalak még egy keresztet alkotnak.²¹³ Ezt, a motívumnak ritmikus megismétlését nagyon szereti e művészet. Hullámvonalas, korongos peremek keretezik ezeket, a lótosz négy levelének irányában más színből keresztet alkotva. Van fehér alapszínű perem is körkörös mintával. Ez igen régi minta, és a tál kb. 1890-ben készült.²¹⁴ A lótoszlevelek valamennyin zöldes, vörös középpel. Igen egyszerűek e minták, és komoly ünnepélyesség árad belőlük.

b) Írókás tálak

E csoport sokkal népesebb az előbbinél és az új technika új szellemet is hozott magával. A sgraffito minták puritán egyszerűsége, merevsége — már amennyire a rajz szimbolikus jelentősége megengedi — részben felenged. A tálak mintái étellel telibbökké válnak, és formaváltozataik megsokasodnak.

Ezeknek első csoportja a sgraffito tálak lótoszmintáját viseli,²¹⁵ közeikben kis leveles ágacskák újabb keresztet alkotva szintén az életfát imitálják. Barna pereműek, korongos és rácsos díszítéssel. E darabokat színskálájuk és rajzaik hasonlatossága alapján egy mester művének kell tekintenünk, még pedig egy azon időből.²¹⁶

Sokrértűbb a peremdíszje e csoport egyik darabjának. Szívvirágok öt részre osztják a peremet, közeikben ragyogtatós korongokkal és egy irány-

²¹³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 47.351; 47.353; 47.346.

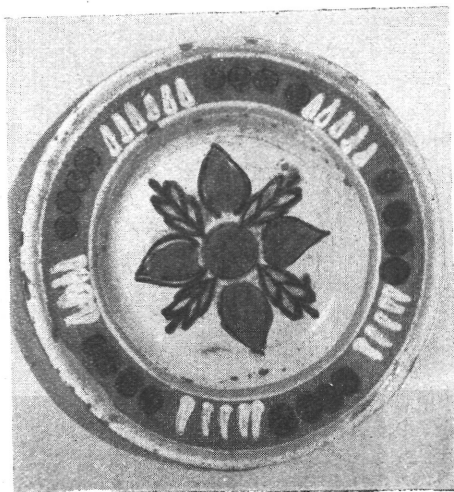
²¹⁴ Egri Dobó István Múz. Ltsz.: 53.247. 1.

²¹⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31. 623.

²¹⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137463. 53. 244. 1.

ban hajló szívvirágokkal. A térbetöltés teljes, és az egész perem csupa mozgás, amit a kis virágok keringése szuggerál az emberre.²¹⁷

Kiemelkedő darabja e csoportnak egy tál, amelyen a levelek közeiben az életfa helyett kis vörös ragyogtatós korongokat láthatunk. Pereme istenszemes, de annak piramis formájú, háromíves habános alakja. Ezeket sugárnyaláb övezi, égi vonatkozását még jobban kihangsúlyozandó. A közben maradt tereket itt is ragyogtatós korongok töltik be. A terek zsúfolásának vagyunk tanúi e tálon, és a túlaprózott munka fémboglárok emlékét idézi fel előttünk. A tál kb. 1860-ban készült. Minden aprólékossága mellett is végtelen ünnepélyesség árad e tálból és egyik legszebb darabja e kerámiának.²¹⁸

32. ábra. Vámfalusi írókás-tál lótusszal, „pénzes” peremmel. XIX. sz. második fele (FranciscyJ. felvétele)

33. ábra. Vámfalusi írókás-tál lótusszal, „istenszemes” peremmel. XIX. sz. második fele

Két tál tartozik még több-kevesebb joggal e csoportba. Az egyiknek az öblében a kereszt szárait két kis palamettából és közben egy lótuszszirmóból alkotott kis virág képezi, ami tulajdonképpen a felbontott tulipán motívuma. Igen kedvelt ez e kerámiában. Peremét kis íslógokból szerkesztett piramisok sora díszíti, ami e kerámiánál egész szokatlan.²¹⁹

Ez utóbbihoz csatlakozik az a tál, amelyen a négy virágnak a szirmai kifelé hajlanak, és szabályos szép tulipánokká formálódtak. Itt a lótusz már feledésbe merült, és felváltotta a nép által közérthetőbb tulipán. De a virágok közeiben a hármás ágacsák még az életfa csökevényei, és a perem négyszakaszos felosztása a virágok folytatásaképpen a kereszt formájával erősen hangsúlyozzák a szimbolikus tartalmat.²²⁰

²¹⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 137466.

²¹⁸ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 289. l.

²¹⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 51. 31. 580.

²²⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 51. 31. 572.

A lótuuszmotívum és a kereszt közötti átmenetet többféle formában ábrázolták mestereink. Ennek legegyszerűbb módja az, amikor középen korongon négy sugárnyalábos ív képez keresztet. Itt már a levélforma, a növényi vonatkozás teljesen elveszett, de az ívek levélszerűségüknél fogva még nem a kereszt geometrikus formái. A két szimbólumábrázolás határán állva a sugárnyalábok emlékeztetnek csak az ábrázolás szent voltára. E tálak peremreit legtöbb esetben az ívmotívum díszíti, és vízkeresztkor, esküvőkön használták olajos süteményeknek.²²¹

Két hasonló tárgyú tálnak a pereme keltheti fel az érdeklődésünket. A szakaszos és az íves peremek kombinációja ez. Négy befelé forduló ív keresztet alkot, és ferde átlós sávok kötik össze őket. E ferde sávok igen nyugtalanító hatást keltenek a szemlélőben, és ellentétben állanak a belső tér nyugalmával.²²² Egyházas jellegű darabok; az egyik kb. 1890-ben készült.²²³

A szívvirág is szerepet kap az ívvel való kombinációban, mindkettő egyenlő értékű keresztet alkotva. A perem egyszerű, befelé forduló hat íve erős kontrasztot képez a belső tér filigrán, ékszerhez hasonló kiképzésével szemben. Nem a legsikerültebb alkotás. E tálakon — mint keretezés — a ritkán használt kék szín is szerepel.²²⁴

Egy Máramarosból, Alsóapsáról begyűjtött tál magába foglalja e típus díszítvényeinek legfőbb mondanivalóit. Csak a színskála változott meg, a tartalom megmaradt. Öblében a négy levél, közeikben vonalak, mint sugárkéve töltik be a teret. Peremén váltakozó színű ívsor ritmusa, közeikben a régi magyar kerámiára emlékeztető hármasszeleppel. Színeitől eltekintve teljesen egyezik kerámiánk eddig ismertett darabjaival.²²⁵ De ez a tartalmi hasonlóság egy Beszterce-Naszódból származó tálon is megnyilvánul. Peremén iszlámsor öblében egy erősen tagolt levelű kereszt, ami megint csak a régi magyar kerámia akantuszleveleire utal. Körülötte négy nagy korong, belül kereszttekkel, és közeikben négy kis palmetta. Mily sok utalás a keresztre! Iszlám és bizánci előzményei jutnak eszünkbe, és talán más anyagon továbbélő hasonló bizánci minták inspirálták a mestert e minta megkomponálására.²²⁶

2. Rozettás tálak

a) Sgraffito

A lótuuszmotívum további fejlődési formája a rozetta. Nyolclevelű formája tulajdonképpen két keresztet alkot, ami az egyik tálon már azáltal is kifejezésre jut, hogy a lótuuszlevelek felváltva vörösek és zöldek, ami egyúttal a színritmikát is szolgálja, másrészt még jobban felhívja a figyelmet a keresztre. E tál peremén a koncentrikus körök a díszítmény merevségét még erősítik, és régiségét is bizonyítják, amit a sgraffito technika még jobban aláhúz.²²⁷

²²¹ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 235. l.

²²² Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 556.

²²³ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 243. l.

²²⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137452.

²²⁵ Debreceni Déry Múz. Ltsz : D. V. 105/940.

²²⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 139927.

²²⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 47345.

Van még olyan nyolcleveles tál is, amelyen a levelek egyszínű vörösek, közül kis zöld levélkével;²²⁸ mások viszont hat rozettásak csak, de szintén a két szín variációjában.²²⁹ Hullámvonalas, koszorús peremek szegélyezik őket.

Még egy, rajzában egyszerűbb darab tartozik e csoportba. Öblében teljesen elstilizált hatágú vörös rozetta van, közeiben zöld korongokkal, míg peremén fehér-vörös islósor keretezi. Ikonokon szereplő, merev, rideg minta ez, kb. 1860-ban készült. Ez a legmesszebb való eltolódás már az eredeti gyökerektől, a lótuszleveles díszítménytől. Négerbarna peremet viselnek e tálak is, miként a lótuszosok és azokhoz hasonlóan ezeket is a komoly merevség, az egyházas jelleg jellemzi.²³⁰

b) Irókásak

Az előbbi csoporttal szemben a díszítmény merevsége — mint az írókásoknál általában — valamelyest felenged, de az elstilizálás folyamata erődösik és a végén már csak motívumainkhoz hasonló mértani idomokkal találkozunk tálaink öblében.

Egyik legszebb darabja e típusnak az a tál, amely még legközelebb áll az ősi ábrázoláshoz és a sgraffitohoz. Nyolc vörös levele lótuszformájú, növényi vonatkozását még nem vesztette el, és a perem négyrészes kereszties elosztása puritán egyszerűségével teljes összhangban áll a belső tér mintájával. Erősen egyházas jellegű és igen régi e díszítmény.²³¹

Több tál levélszerű nyolc vörös rozettájával, közeiben az életfa háromágas csökevényeivel még emlékeztetnek e minta növényi előzményeire. Ívelt peremet visel valamennyi. Az egyiket a külső és a belső egymáshoz simuló ívek zártsága teszi harmónikusá.²³² Két másik darabnál pedig a motívumok fellazulása kelti ugyanezt a hatást, és ezeknél már felenged a merevség és levegősebb a rajz.²³³

A rozettának már geometrikusabb megfogalmazását illusztrálja két tál. Négy stilizált lótuszlevél és közeikben négy kúpos idom alkotják a rozettát és egyben a kétféle keresztet. A kúpok felett kis korongok díszlenek. Korongos, islósos peremük van.²³⁴ Erősen egyházas jellegű minták. Fafaragások, fémdíszek ornamensei ezek a kerámia tárgyain, és ikonokon is megtalálhatjuk. Az egyik tál 1870 körül készült.

Érdekes formáját örökíti meg egy tál a rozettának, amely minta mint peremdísz is gyakran szerepel. Ugyanis a hatlevelű rozettán egy másik rozettasor ül kettős sort képezve. Peremén a palmettákra felbontott tulipán motívum szerepel, de közeikben a négy lótuszlevél őrzi a keresztet a kompozícióban. A belső sor geometrikus merevségével szemben a perem ide-oda hajladozó palmettáival lebegő mozgást mutat.²³⁵

Tulajdonképpen már semmi köze sem lenne anyagunk tematikájához annak a tálnak, amelynek öblét ötágú csillag uralja, ha a közben maradt

²²⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 47683.

²²⁹ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 246. l.

²³⁰ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 233. l.

²³¹ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 249. l.

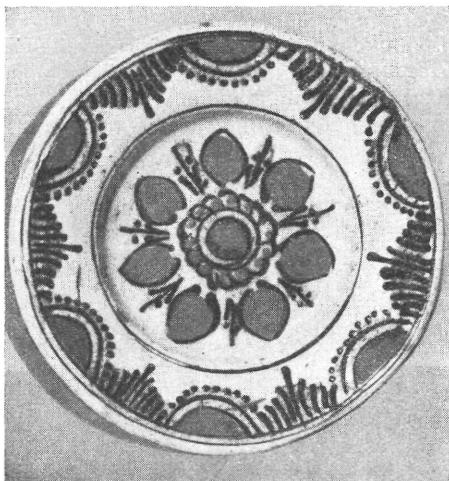
²³² Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 137471.

²³³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 137460.; 137469.

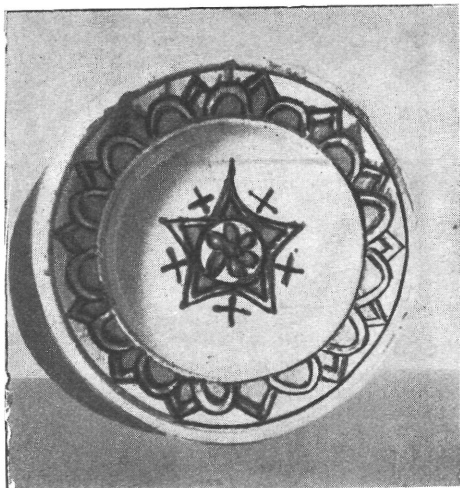
²³⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 51. 31. 589.; Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 236. l.

²³⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 51. 31. 581.

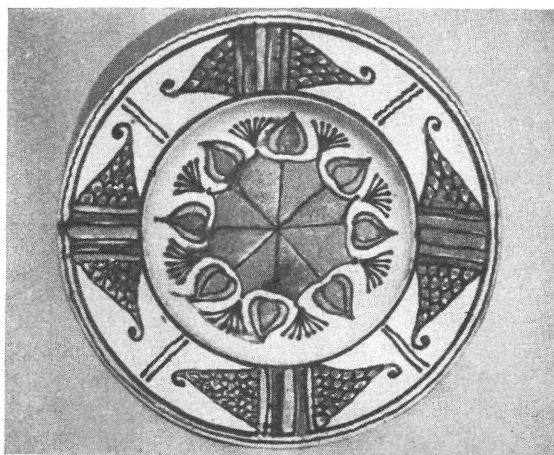
tereket kis keresztek nem díszítenék. Ennek peremén találkozunk az előbbi tál mintájával, a kettős ívvel vagy pikkelysorral, ahogy az itáliai kerámiában láthatjuk. Az itáliai és a régi magyar kerámiához való kapcsolódásáról

34. ábra. Vámfalusi írókás-tál rozettával, íves peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

35. ábra. Vámfalusi írókás-tál csillaggal, íves peremmel. XIX. sz. második fele

36. ábra. Vámfalusi írókás-tál, csillaggal, szőlős peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétel)

már a peremek ismertetésénél szó volt. Erősen egyházas jellegű e tál, mintája fafaragásokra emlékeztető, és ünnepeken az olajos sütemények szintén csillag vagy kereszt formájúak voltak benne.²³⁶

²³⁶ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 287. l.

Tovább fejlődvén a rozetta, több tálon nyolcágú csillag lesz belőle, ritmikusan váltakozó vörös-zöld színekben. Rajzában leggazdagabb darabunkon a csillagok csúcsain kis életfák díszlenek, és közeikben ott van a lótusz levél is még utalásképpen az ősi értelemre. Peremére négy ív telepszik, de ezek sugárnyaláb helyett kis gyöngyökkel vannak díszítve. Fent kereszt van. Az égi korona jelképe az, amit az is bizonyít, hogy egy női alakot — valószínűleg Máriát — ábrázoló tálon, ennek feje felett is ott van a peremen e dísz, természetesen befelé fordulva, fejére illeszkedve. Az ívek közeiben újabb kereszt, kis sziklevek között a kereszt és a fa azonossága újabb keresztet formál, és közben kis szívvirágok töltik be a teret. Így tehát a kereszt többszöri ismétlésére ellensúlyozza a belső csillagot, és megmenti az egyházi jelleget. Igen sok mozgás van a kompozícióban, amit dűsmintájú peremének köszönhetünk.²³⁷

Ugyanilyen mozgást visz a díszítménybe egy tál négyes beosztású peremén az indás szőlőmotívum.²³⁸ Elvész ez a mozgás, és merevebbé válik az ornamentika azon a darabon, amelyiknek peremét sűrű egymáshoz tapadó ívsor keretezi. Egyházas jellegű, szinte puritán egyszerűségű, dísztelen, ikonok mozdulatlanságára emlékeztető ábrázolás. 1890 körül készült.²³⁹

Rozettás tálainkat általában a geometrikus megfogalmazás felé hajló ábrázolás jellemzi, és a keretező peremmintáik is összhangban állanak ezekkel. Könnyedebb, mozgalmasabb darab alig akad közöttük, és komoly, vallásos ünnepélyesség árad belőlük.

3. A keresztmintás tálak

A kereszt tálak írókás festésűek. A merev sgraffitoval szemben valamivel könnyedebbek, mozgalmasabbak, bár e motívum még itt is eléggé megkötö a kompozíciót. Néhány darabja még formai rokonságot tart az előbbi csoporttal, és átmenetet képez a lótusz és a kereszt között. Van olyan tál is, amely mindkét csoportba besorolható, de mivel a kereszt motívuma domborodik ki rajta erősebben, azért itt kell tárgyalnunk. Ennek öblében zöld szívvirágok képezik a keresztet, közeiben pedig a négy levél a lótusz emléke. Peremén szívvirágok és ívek váltakoznak. Ez is erősen egyházas jellegű díszítmény.²⁴⁰ Egy másik ilyen átmeneti darabon a kereszt szárai tömzsi, széles, sűrűn csipkézett levelek, közeikben ragyogtató korongokkal. E levelek régi magyar kerámiánk akantuszleveleire emlékeztetnek. Peremének islógos páncélja merevíti meg a levélforma által fellazult díszítményt.²⁴¹

Az átmenetek után elérteztünk a máltai kereszt formáihoz. Egyesek öblében a vörös kereszt zölddel van kereszttezve, száraik felett sugárnyalábokkal, közeikben kis ágacskákkal. Peremeiken a kereszt szárainak foytatásaképpen négy istenszemes motívum van, a kereszt újabb kihangsúlyozására. Erősen egyházas jellegű darabok, csak a főtémára szorítókozó tematikával. 1880 körül készültek.²⁴²

²³⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 562.

²³⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 588.

²³⁹ Egri Dobó István. Múz. Ltsz : 53. 252. l.

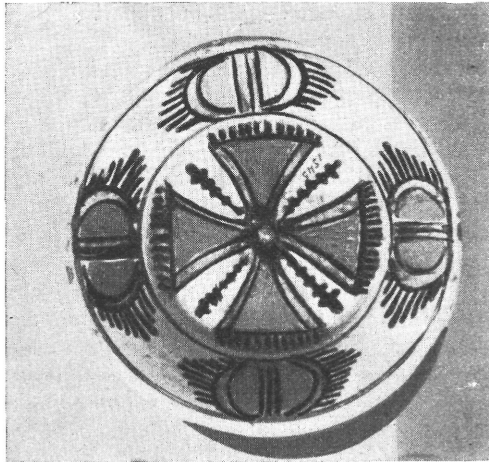
²⁴⁰ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 288. l.

²⁴¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137472.

²⁴² Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137456. ; Egri Dobó István Múz. Ltsz : 52. 239. l.

Kék kerettel is találkozunk ilyen keresztos tálakon. Igen egyszerű a mintája az egyiknek. A kereszt szárai felett vízszintes vonalkázást látunk, peremén a szárak irányában kis hármas levélkék ülnek rézsútós sávozás között, amivel két keresztmintát is kapunk. Ez viszont sugárkévés aureola benyomást is kelti a kereszt körül.²⁴³

Éppen ellentéte ennek egy hasonló színskálájú, de rajzában egészen újszerű tál. Itt a kereszt folytatásaképpen — az előbbi minta továbbfejlődése folytán — szőlőfürtöket láthatunk. Nyílt utalás ez a már többször említett összefüggésre egyrészt az életfa és a szőlő, másrészt pedig a szőlő, a fa,

37. ábra. Vámfalusi írókás-tál máltai kereszttel, „istenszeme” peremmel. XIX. sz. második fele

a kereszt és Krisztus között. Peremén a felbomlott ívsor hat ívét láthatjuk az életfa ágacskáival. Nem érdektelen megfigyelni, hogy e stilizált szőlőfürt mennyire magán viseli a habán hatások bélyegét.²⁴⁴

Agyagunkban szokatlan, színeiben, rajzában régi habán emlékeket őriz egy kékmintás tál, melynek öblében kis ívek és a szőlőmotívum képez egy-egy keresztet, felettük sugárnyalábbal, amit még jobban kihangsúlyoz a perem hullámvonalas, négyes beosztása közben szintén négy szőlőmotívummal. Ez megint a szőlő és a kereszt kapcsolatát mutatja, és az oltáriszentség vagy ereklyetartó aureolájának emlékét idézi, ami egyházi jellegét még jobban kidomborítja. 1870 körül készült.²⁴⁵

A szőlőmotívum hasonló használatára igen tanulságos példa egy Beszterce-Naszód megyéből származó, erősen román hatású tál. Öblében a háromágú életfa, melynek alsó ágain szőlőfürtök ülnek, felső levele pedig a lótzusra hasonlít. Többszakaszos peremét is a szőlőmotívum díszíti. Itt is habánhatással számolhatunk az erdélyi művészetben keresztül.²⁴⁶

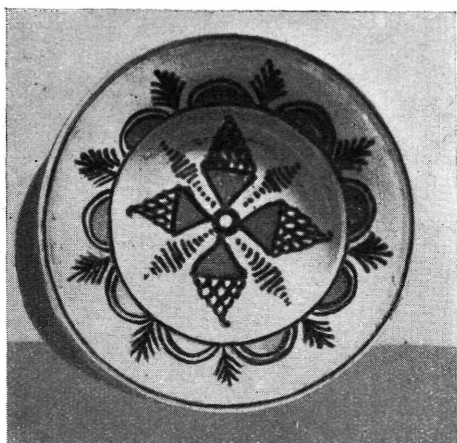
²⁴³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137455.

²⁴⁴ Egeri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 257. l.

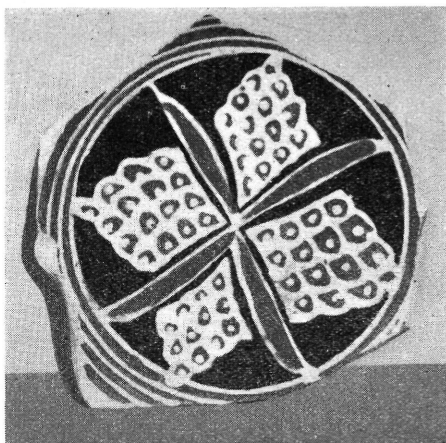
²⁴⁵ Egeri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 256. l.

²⁴⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 139185. GÖNYEY SÁNDOR szíves szóbeli közlése alapján Vámfaluból ideszakadt magyar mester dolgozott itt.

Régészeti anyagunkban tallóztatva nem is egy analógiáját találjuk meg ezeknek. Talán legtanulságosabb egy szolnoki ásatási töredék a XVII. századból. Csak a tál öble maradt reánk, de így is igen sokatmondó az, amit rajta láthatunk. Angolvörös alapon négy zöld levél egy keresztet alkot.

38. ábra. Vámfalusi írókás-tál szőlős keresztrel, íves peremmel. XIX. sz. második fele

39. ábra. Magyar tál lótusszal és szőlővel. XVI–XVII. sz. Szolnok

Köztük a négy mezőt négy fehér szőlőpiramis tölti be. E visszafelé mutató jelképi ábrázolás a tradíciók és azok szívós továbbélésének kiemelkedő példái.²⁷⁴

A szigorúan komoly egyházi és ünnepi jelleg talán e típusnál domborodik ki legteljesebben. E lótusszal, keresztel és rozettás tálak összefüggő tartalmi és formai egységet is képeznek, és statikus merevségüket igen ritkán oldja fel itt-ott egy kis mozgás. A keresztel tálakat lakodalmi sütemények felszolgálására használják.

4. Az életfás tálak

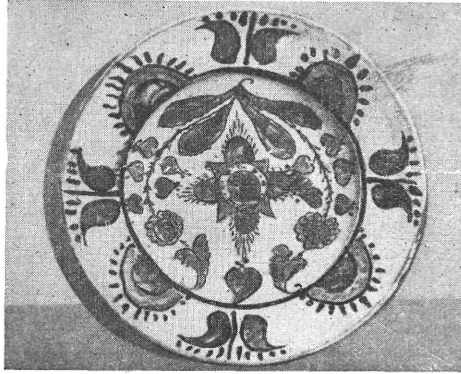
a) Sgraffito

Azt kellene hinnünk, hogy az életfa ábrázolása ágas-bogas leveleivel, virágaival a kompozíció merevségének feloldásához kell, hogy vezessen. Ez azonban itt sem következik be, különösen nem a sgraffitonál, ahol már a technika is mind formai, mind pedig funkcióbeli megkötöttségekkel jár együtt. Az életfa ősi hagyománya megszentelt szimbólumokhoz való kötöttsége, rituális funkciója is ellentmond ennek, és meggátolja merev ünnepélyességének feloldódását. Megformázása is csak néhány típusra korlátozódik, és ezek is csak kis részletekben térnek el egymástól.

Ismertetésünket egy átmeneti darabbal kell kezdenünk, ami az előbbi típusal köti össze az életfát. Középen korongon négy ív keresztet formál,

²⁷⁴ Szolnoki Damjanics János Múz. Ltsz 4. 0.lz. : 055

közeikben pedig kis háromszögek ugyancsak megismétlik ezt, természetesen váltott vörös-zöld színekben, egyrészt a két kereszt elválasztása céljából, másrészt a színritmika kedvéért. Lángnyelvek veszik körül az egész rajzot. Lent két-két sziklevelel a középintát körülölelve egy-egy lóbuszleveles ág nő ki, fent napraforgószerű kerek virágokkal és egy fogazott levéllel. Bár sgraffito, mégis igen üde, mozgalmas a kompozíció, amit azonban ellensúlyoz a perem mintája. Itt négy-négy sugár nyálabos ív között egyenes száron jobbról-balról egy-egy kis palmetta ül, melyek szintén a kereszt hang-

40. ábra. Vámfalusi tál öblében sgraffito életfával, „istenszemes” peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

súlyozását célozzák, mozgás nélkül, merevségük páncélja pedig az életfa mozgalmasságát ellensúlyozza.²⁴⁸

Az egyik csoport életfájának kompozíciója a két sziklevéllal kezdődik. E sziklevek története a keleti ókorba megy vissza, ahol a fa tövében a szalagokon mágikus szövegek voltak rájuk írva. Az európai művészetet is átvette, élt is vele mindmáig, és főleg a barokk és rokokó művészet tudta jól beleilleszteni stílusába. Népi művészetünkben, amely a virágcsokrot nem ismeri, sziklevéllé csökevényesedett, és majd valamennyi virágábrázolásunknak is ez az indító motívuma. A szár két oldalán egy-egy zárt, tehát nem a magyar kinyíltvirágú, hanem az iszniki török fajanszok, brokátok, hímezések zárt bimbójú tulipánja. Azután az egyenes, merev száron néhány kis stilizált levélke, és fent virágként három lóbuszlevél. E típusok peremei barnák és koszorú vagy islógoktól megszakított hullámvonal a díszük. E peremek nemhogy lazítanak a minta merevségét, de páncéljuk még csak jobban erősíti a statikus mozdulatlanságot, és így komoly ünnepélyes hatást kölcsönöznek e daraboknak.²⁴⁹

Egy másik csoportnál a tulipánokat nagy stilizált levelek helyettesítik. Fent a három lóbuszlevél megmaradt, de egy új motívum jelentkezik. A szár végén, a nagy levelek alatt egy kis sokszirmú virág helyezkedik el, melynek

²⁴⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 560.

²⁴⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 619.

előzményét korong alakjában egy tulipános koszorús peremes tál is mutatja.²⁵⁰ A magyar díszítőrendszer hatását érezzük ezen, amely lehetőleg kerüli e merev, unalmas, egyenes szarakat. Ezt vagy a szár hullámzásával, vagy más motívumok, virágok közbeiktatásával éri el, de igen sok esetben maga a szár is eltűnik, miként e csoportunk egyik táján is. A szaraknak e kis virágokkal való felbontása a székely kapukon igen gyakori.²⁵¹ E tálak peremei is barnák, és a különböző színek ritmikájára épített islógos korongos vagy rácsmintás díszük van.²⁵²

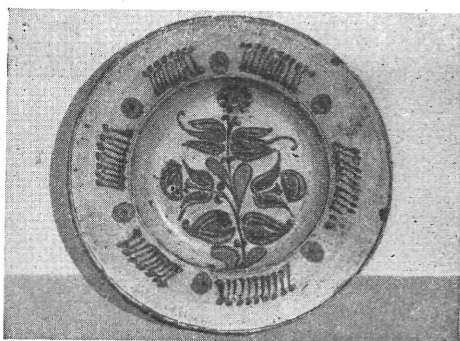
Kissé változott típust képviselnek azok a tálak, amelyeknél a szár tetején egy áttört, sokszirmú virág díszlik. Ez a székely és szász edények jellegzetes virága. Edényeinken a tulipánban és e virágban ezek hatását érezzük. Az egyik ilyen tálon a felső három virág e motívumokból is alakul, amennyiben két szétnyílt szirmú tulipán felett díszlik egy nagy áttört napraforgó. Ám egy visszaütés mégis van, ugyanis a tulipán felső szirma különvált és lótuszformát vett fel. Az alsó oldal-szarak három-három virága is lótuszlevél, ellensúlyozásaképpen a felső minta hagyományoktól való elszakadásának. Sajátos díszé még a sok seprűszerű kis ágacska a szarakon és a levelek végén a kis korongok. Islógos, korongos barna peremével fémmunkákra emlékeztet. A kompozíció nem harmónikus, mivel a mozgalmas életfa merev szegély páncéljába van belekényszerítve.²⁵³

Más darabokon elmarad a tulipán, és visszatér a lótuszlevél. Az életfa ezért jobban megmerevedik, de némileg feloldják ezt a szakaszos, fésűs és hullámvonalas peremek hullámzó, vibráló mozgásukkal.²⁵⁴ Ezek egyike viseli azt a peremet, amelyen a hullámvonalak ráfekszenek a korongokra, amiről már a peremekkel kapcsolatban megemlékeztünk.²⁵⁵

Az életfás kompozíciók merev ünnepélyességét már néhány tál mintája megpróbálja feloldani, amelyekbe idegen elemek, ábrázolások szüremkedtek be, és elfoglalták a helyét a szimbolikus mintának, a lótuszlevélnek.

b) Írókások

E tálak sem jelentik a teljes felszabadulást a hagyomány adta stílus alól, de amint már tapasztalhattuk, a technika változása, az íróka használata

41. ábra. Vámfalusi tál öblében sgraffito életfával, rácsos peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

²⁵⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 636.

²⁵¹ Malonyai : A magyar nép művészete. IV. 231—239.

²⁵² Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 47. 349. ; Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 232. I. 53. 248. I.

²⁵³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz. 51. 31. 626.

²⁵⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 624.

²⁵⁵ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53.237. I.

minden esetben lazító hatással volt rá, mivel a régi sgraffito tradíciók már maguk meghatározták a díszítmény alakulását.

E típus ismertetését ismét egy átmeneti formával kell elkezdenünk. Az életfa és az ívelt kereszt összekapcsolását láthatjuk e darabokon. Lent a sziklevelekből vastag szár nő ki, amely a kereszt hosszabbik ága. A másik három ága sokkal rövidebb. Közben felbontott tulipánok díszlenek, e kerámia kedvelt motívuma. A nagy virágbokorból mégis a kereszt emelkedik ki dominálóan. Peremén a kereszt szárainak irányában hasonló kis palmetták

ülnek, és közeikben sávok szintén keresztet képeznek. Újabb bizonyítéka kereszt és az életfa egységének.²⁵⁶

Az életfa hármastagolása nagyrészt megmarad, de a lassú átalakulás más formákat is létrehoz.

A bukovinai anyagból ismert típushoz igen közelálló darabjaink is vannak lent a sziklevelekkel, és fent a hármastagozódású ágakkal. Egy tál még a bukovinai pettyekből alakított virágokat viseli,²⁵⁷ egy másikon már apró stilizált leveleket láthatunk.²⁵⁸ E típusnál a fa és a virág ugyan még teljesen felismerhető, mégis érezhető rajtuk a teljes elvonás, az absztrakció. Sugárnyalábcs, ötíves minta keretezi az elsőt, a kereszt kihangsúlyozása már elveszett. A másikat anyagunkban egészen idegenszerű barna perem

42. ábra. Vámfalusi írókás-tál életfával, „istenszeme” peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

övezi. Vörös keresztetek közeiben fehér pontok vannak, és közöttük zöld fácskák díszlenek. Zilahi tálakon találkozunk e szegéllyel, de hasonló peremet visel egy román tál is az Avas vidékéről öblében rozettával.²⁵⁹ Az egész kompozíció már sokkal világiasabb, és főleg lakodalmak idején, tehát kevésbé szent ünnepi alkalmakkor is használták.²⁶⁰

E csoportba sorolható még egy tál, amelynek életfája szintén a teljes elvonás jegyében született meg. A két sziklevélen három levél felett nagy korong van, benne egy kereszttel, két oldalán is pontokból egy-egy piramisforma, ami valószínűleg a szőlőfürtöt akarja imitálni. Peremén a kettős ívsor díszlik vörös-zöld színekben. A stilizált fát a szintén merev szegély még jobban megmerevíti, és az absztrakció célját szolgálja. 1890 körül készült és jellegzetes ünnepi tál az olajos sütemények számára.²⁶¹

A tulipános tálak egy csoportja közelíti meg legjobban az életfa virágbokrának valóságghú ábrázolását. Bár még csak megközelíti ezt, de már igen jól felismerhető a fa egy tálon, melyen a sziklevek felett kétoldalt egy-egy ágon, közepén pedig a fa ága helyett egy nagy levélen ül a három virág.

²⁵⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 137461.

²⁵⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz: 137474.

²⁵⁸ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53.254. l.

²⁵⁹ Slatineanu, i. m. 4. színes kép.

²⁶⁰ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 254. l.

²⁶¹ Egri Dobó István Múz. Ltsz: 53. 290. l.

E középső levél megint a szár felbontása, amiről már szó esett. A három virágot a felbontott tulipánok képviselik. Peremén a szőlőmotívum és közben lótuszlevelek emlékeztetnek a keresztre és az ősi tartalomra.²⁶²

Az életfa szabályos kifejlődésének és a tulipánnal való kapcsolatának szép példája az a tál, amely egy már tárgyalt sgraffito mintához nagyon hasonlít.²⁶³ A különbség csak annyi, hogy tálunkon lent is tulipán van a hármás lótuszlevél helyett. Fent a napraforgó teljesen egyező. Írókás tálunk tehát már az ősi motívumanyagból, tartalomtól semmit sem őrzött meg. A fa hajladozó virágaival, vibráló, fésűs szegélyével igen sok mozgalmasságot mutat. Egészen világias megfogalmazású díszítmény, minden merevség nélkül.²⁶⁴

De a tulipán mindjobban előrenyomul, mind fontosabb szerepet kap és az egész ábrázolás központjává válik. A szikleveles száron, majdnem az egész belsőteret uralkodóan betöltő tulipán díszít több tálát. A két alsó virágot palmetták²⁶⁵ vagy felbontott tulipánok alkotják.²⁶⁶ Az előbbinek a peremén a négyosztatú kereszt, közben a nagy szőlőmotívummal látható, míg a másik korongos peremet visel. E tulipánoknak szögletes formája teljesen megegyezik egy kalotaszentkirályi tál öblét díszítő tulipánnal.²⁶⁷ Merevebb, stilizáltabb megfogalmazásukat a peremek mégjobban kihangsúlyozzák szoros, merev mintáikkal.

Különös csoportot alkot néhány tál, erősen stilizált életfájával. A növény itt is a két sziklevelelől indul ki, és két indája a tál alakjához alkalmazkodva félkörben hajlik, fent palmettás levelekkel, melyek egy fogazott korongot zárnak közre. E korong felett kígyózó inda áll kerek virágokkal, peremén hullámvonalas inda hajlatainak sodrában belesimuló stilizált levelekkel.²⁶⁸ Bár a perem a román anyagban is előfordul, a levélformák és a belsőtér mozgalmas mintája inkább a magyar és a szlovák kerámia stílusjegyeit mutatja. E tálak összhatása igen szép. Több tálon virágrozetta van a korong felett,²⁶⁹ végül pedig az egyiken kereszt áll ugyanott.²⁷⁰ A korong szőlőpiramison áll, és még a korongon is vannak szőlőpiramisok. Peremeik korongosak vagy a kereszt formát mutató szőlőmotívummal díszesek. Az egyik peremen azonban a váltakozó vörös-zöld hullámos sávok aureola benyomását keltik, és hihetetlen nagy mozgást kölcsönöznek az egész kompozíciónak.²⁷¹ A keresztmintás tál árulja el végül az egész minta igazi értelmét. Nem nehéz az összehasonlítás az örmény rajzzal, a szőlővel és a sorsalakokkal. Ott is egy szentégtartó formáját láthatjuk, még a szőlő sem maradt el, ez a mindig visszatérő utalás a bizánci ikonok, rajzok emlékét idézi. Bizonyára ez a keresztes tál az előzménye az előbbieknak, amelyek már csak változatai ennek, és a keresztet rozetták helyettesítik.

Az életfa teljes elkorcsosulását mutatja egy tálcsoport, ahol a fa jellege majdnem teljesen elsikkadt és már csak egy vagy két levél emlékeztet reá.

²⁶² Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53. 250. l.

²⁶³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51. 31. 626.

²⁶⁴ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 631.

²⁶⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 566.

²⁶⁶ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53.116. l.

²⁶⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137271.

²⁶⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz. : 51.31. 569.

²⁶⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 578. ; 51.31. 579. ; 51.31. 596. 53. 31. 585.

²⁷⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 557.

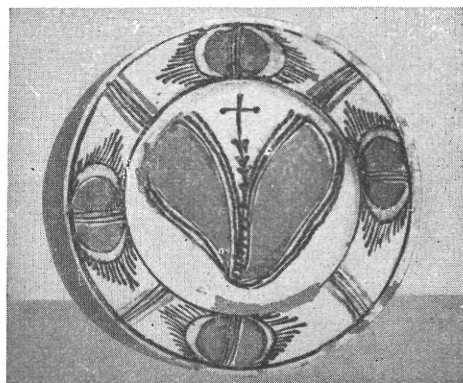
²⁷¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 53.31. 585.

A növényből tulajdonképpen csak a két nagyranőtt, majdnem az egész teret betöltő sziklevelek maradtak meg, közben vagy hármás zöld fenyőágacskákkal,²⁷² vagy csak egy ággal, de ennek tetején már egy kis keresztet láthatunk.²⁷³ A kereszt a peremekre szorult a négy istenszemes sávval, amelyek közeiben ismét sávok újabb keresztet alkotnak.

Más változata e típusnak, az a tál, amelyeknél a két vörös sziklevel felett egy nagy vörös levél zöld sugárnyalábbal tölti be az egész teret. A kereszt itt is a peremre szorult a négy szőlőmotívummal. Ez, és a sugárnyalábas nagy levél őrzik az eredeti tartalmat, az égi vonatkozást.²⁷⁴ Merev, ikonszerű

43. ábra. Vámfalusi írókás-tál rozettával, kereszttel, szőlős peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétel)

44. ábra. Vámfalusi írókás-tál két sziklevellel, „istenszemes” peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

kompóziciók, 1870—1890 között készülhettek, és keresztelőkön használták azokat.

Hasonló ezekhez az a tál, amelyen erős hajlású száron lent egy nagy, fent két kisebb levél díszlik, ezek közül a felső egy lótoszlevél. Peremén is, megfelelően a fa három levelének, szintén hármás a tagozódás. A sávok a mozgás irányában rézsutosak, és közeikben a hullámzó inda sodrásába levelek vannak. Csupa barokkos lendület az egész rajz, és teljesen elüt anyagunk egyéb darabjaitól. E tál már kevésbé méltóságteljes: élet és sok mozgás van benne.²⁷⁵

A kardliliom is mintája egy tálnak, mint végső elvonása a fának és visszatérés a lótoszmotívum eredeti formájához, az oldalnézetes egyiptomi díszítményhez. A középkor végén az egyiptomi Mamluk és a mór kerámiában, ciprus és bizánc műhelyeiben nem is beszélve a textiliákról elevenítik fel a motívumot most már a kardliliom formájában, innen terjedt el egész Európában, és vált a művészetek és a heraldika kedvelt motívumává. Ennek a tövében is ott van a két sziklevel, a fa emléke, felette pedig a vonalkázás, a szőlőre való utalás, miként azt már a máltai kereszties tálnál láthattuk.

²⁷² Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53.286. l.

²⁷³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137457.

²⁷⁴ Egri Dobó István Múz. Ltsz : 53.240. l.

²⁷⁵ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 53.60. 115.

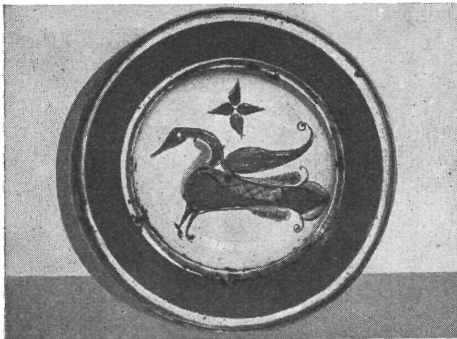
A kereszt, mint négy sáv, megint csak kiszorult a peremre, közeiben ragyogtatós korongokkal. Szerkezetében igen egyszerű és merev kompozíció.²⁷⁶

Az életfás, virágos tálak sem hoztak teljes feloldódást a kompozícióba. Itt-ott ugyan érezhető egy kis szabadabb mozgás, de a tárgyak rituális szerepe, az ünnepi használat megszentelt volta tiltotta ezt, és megkötötte az ősi hagyomány is, ragaszkodva a régi kifejezési formákhoz. És amíg a lótuszos tálak bőjt, halotti tori ünnepeket szolgáltak, emlékezzünk szerepére a Tangban és Ciprusban, addig az életfás tálak a keresztelői stb. örömnépek megszentelt edényei voltak.

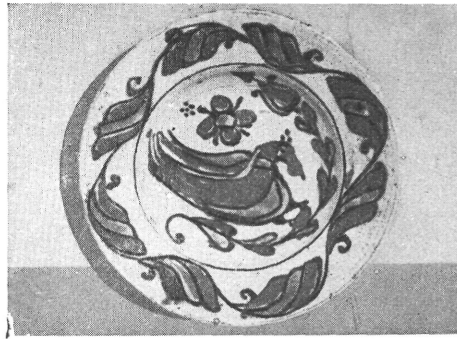
5. Figurális tálak

A bukovinai kerámiával szemben a figurális kompozíciók témaköre itt elég szegényes.

Madárábrázolás előfordul sgraffito és írókás technikával is. Az előbbinél feltűnő a régiségbe való erős visszaütés. A madár szárnya ugyanis a nyakán van. Így ábrázolta XVII. századi debreceni tálunk mestere is a madarat. E természetellenes, valószerűtlen ábrázolással akarta az absztrakciót elérni, a madarat megfosztva valódi madárvoltától, a mese, a mítosz

45. ábra. Vámfalusi tál öblében sgraffito madárral, sima peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

46. ábra. Vámfalusi íróka-tál madárral, koszorús peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

csodaállatává alakítani. Itt még az utalás is megvan a hagyomány főtémájára, a lótuszra, mivel a madár felett ott díszlik a négylevelű lótuszvirág. Pereme sima, barna, a madár is jóformán egészen díszítetlen. Komoly, ünnepélyes egyszerűség árad e tálról. Csak színskálája sorolja ide, mert tematikájánál és kompozíciójánál fogva közelebb áll a hucul anyaghoz, mint a vámfaluséhoz.²⁷⁷

Egy íróka madaras tál éppen ellentéte ennek. Félköríves tulipánvirágos ágon áll a vörös-zöld tarka madár, és csipegeti a virágot. A négy-szirmú virág, közeiben négy kis ágacskával itt is jelen van a madár felett. A kereszt, bármily rejtve itt is látható, utal a kultikus jellegre. Peremén

²⁷⁶ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 586.

²⁷⁷ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 51.31. 634.

²⁷⁸ Orsz. Népr. Múz. Ltsz : 137454.

hullámvonal, sodrataiban a stilizált levélkék igen sok mozgást visznek a mintába.²⁷⁸

Asszonyt ábrázol csípőre tett kezekkel néhány tál. Táncló nőkre gondolhatnánk, ha az egyik tálnak a négy sávos és tulipános peremén az asszony feje felett a tulipán helyett keresztes koronát nem találnánk.²⁷⁹ Másik hasonló tálnakon itt is virágot láthatunk.²⁸⁰ Szűz Mária ábrázolásnak kell hinnünk ezt. Derekából egy-egy hármalevelű tulipán nő ki, és fejénél szintén apró levélkék vannak. Ez az ábrázolás azt az érzést kelti bennünk, hogy az asszony a fának, a bokornak a törzse. Az életfa és az asszony összekapcsolása ez, az életadás, az örök folytonosan megújuló életre való utalás. Esküvői, ünnepi tálak voltak e darabok. Egy másik darabunk szőlős peremet visel, és az asszonyt levelek helyett csak rozetták övezik.²⁸¹

Temetőt ábrázoló tál a következő darabunk. Középen nagy kereszt alatt kétoldalt egy-egy, az előbbiekhöz hasonló ábrázolású nő áll. A tál 1898-as évszámot visel. Megszakadó korongos a pereme. Halotti tori ünnepi tál lehetett darabunk. A téma megfogalmazásában a szasszanida életfa ábrázolásokhoz hasonló. Középen a fa (tudjuk, hogy a kereszt is az) és két oldalt a két asszony a siratók?, az őrzők, a párkák, akik a halottat a túlvilágba utolsó útjára kísérik (?)²⁸²

Végezetül még egy sgraffito tálról kell megemlékeznünk. Öblében a magyar címer és a korona látható. Peremén a négyes perembeosztás sávokkal és ívekkel. A címer alatt két kis levélke a sziklevelek, amelyekből a címert átkarolva két-két nagy levél bontakozik ki. A címerből is két kis leveles ágacska sarjad. Az ősi elgondolás itt is jelen van, ugyanis a címer maga az életfa, az államnak, a népek örökkévalóságát szimbolizálva, és e szimbólumot a peremen a kétszer is megismétlődő keresztmótvum még jobban aláhúzza, kiemeli. A díszítmény tárgyánál fogva az objektum magyar voltát is bizonyítja.²⁸³

Végére érkezvén anyagunk számbavételének, kíséreljük meg összegezni a róla szerzett ismereteinket. A bukovinai hucul művészetről sajnos igen keveset tudunk, csak kihatásaiban ismerjük azt, éppen ezért a Tiszabogdányban gyűjtött anyaggal együtt szólhatunk csak róla, mivel stílusjegyeik nagyjából egyezők. A tiszabogdányi anyagra Bizánc ütötte reá bélyegét. A foltos Tang máz és a sgraffito technika e tekintetben semmi kétséget sem hagy hátra. Itt is a kereszt áll az ábrázolás középpontjában. Az életfák merevek, fogazott ágon sziklevelek nélkül —, mert ez a magyar népművészet sajátja — vannak a hajladozó ágak. Szigorú mértanias kompozíció valamennyi, az alkotó fantázia tevékenységére igen kevés alkalom nyílik.

Szokatlan itt a figurális ábrázolások igen nagy száma. Szent György, azon kívül a két szembeforduló kecske és a tehén — vagyis a szarvas jelképei, mind az ősi árja hagyományvilág tartozékai és emlékei, és a szasszanida művészet alkotásain keresztül terjedtek el Bizáncon, Velencén át az egész nyugati világban. Természetesen a madár sem maradhatott el figurális ábrázolásaik köréből, de a magyar tálak csupa élet, mozgásteli állatai-

²⁷⁹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51. 31.594.

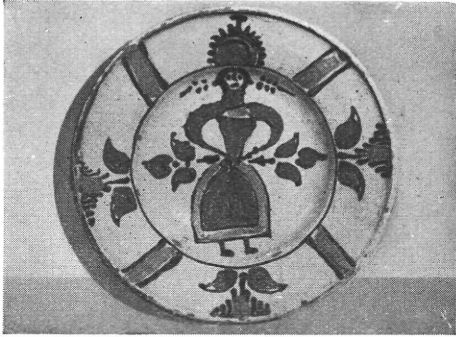
²⁸⁰ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 137449.

²⁸¹ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 51.31. 595.

²⁸² Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 52.7. 24.

²⁸³ Orsz. Népr. Múz. Ltsz.: 54.40. 154.

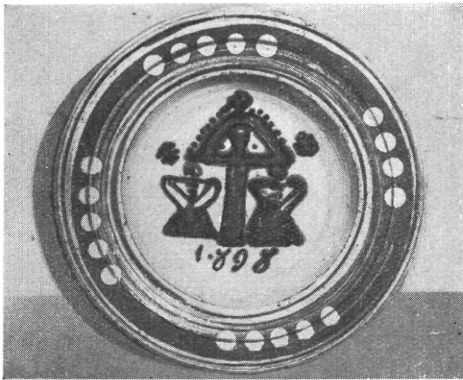
val szemben az ő madaruk merev. Igaz, hogy itt az ősi hagyománybeli az egyházi rituális megkötöttségek szigorúbb alakítást is követeltek. Az ő madaruk nem is valóságos madár, szent küldetése van, és ez határozza meg ábrázolásának módozatait is.

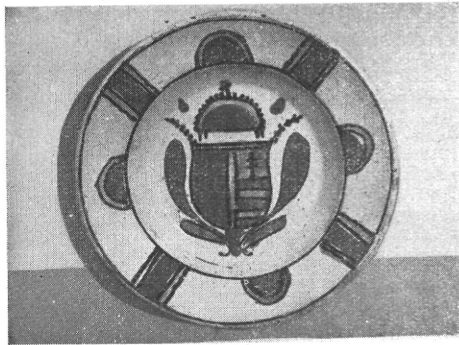
47. ábra. Vámfalusi írókás-tál női alakkal, szakaszos peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

48. ábra. Vámfalusi írókás-tál női alakkal, szőlős peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

49. ábra. Vámfalusi írókás-tál „temető” motívummal, „pénzes” peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

50. ábra. Vámfalusi tál, öblében sgraffito, koronás magyar címerrel, szakaszos peremmel. XIX. sz. második fele (Franciscy J. felvétele)

Peremeik nem sok változatosságot mutatnak. A bukovinai anyagban a hullámvonal az egyik fő díszítő eszköz, és ezzel a Tiszabogdányban gyűjtött tálakon is sokszor találkozunk. Egyenletes ritmusa nem bontja meg a kompozíciók egységét. Más peremeken az ívek sűrű sora még zátrabbá teszi a belső tér témáját. Ez az itáliai, a régi magyar és az erdélyi kerámiából jutott el ide, és díszíti néhány tál peremét.

Legzártabb, legmerevebb a közép-tiszai kerámiához hasonló füzéres perem. A lenge, rokokóvirágos füzérekből itt az öt stilizált levéllel bizony

merev, mozdulatlan bilincs lett, ami szorosan tartja a mintát, és sok esetben összhangban is van vele. De sem ez, sem az íves perem nem harmonizál az ágaskodó lovon vágató, tehát erős mozgást mutató Szent György-ábrázolásokkal.

A korongos, islógos minta minden világiasságánál fogva is elfogadható, mivel csillogó, sziporkázó ékszer benyomását kelti, és a fémművességgel rokon ábrázolások hasonló stílusával harmonikusan összevág.

Szóljunk néhány szót a kossovi Bachmínszky és társai művészetéről is. Éltető gyökerei a hucul nép hagyományaiba, bizánci hatásokkal telített művészetébe nyúlnak vissza. De ez a városhoz, kora ízléséhez igazodó városi, manufakturális művészet, amely azonban mégis népi gyökerekből táplálkozik. Lássuk, milyen tükrözésekben élt e népi eredetű művészet az ő városi ízlésű művein.

Feltűnő a motívumok egyezése. A kereszt, az életfa és a madár állanak érdeklődésük középpontjában. A keresztábrázolások díszesek, és a templomok drágaköves ötvösremekeiként hatnak. Az életfaábrázolásokon a fa töve a reneszánszból kölcsönzött kétfülű kantharoszban áll, ami az életvíz tartója, a korai kereszténység misekelyhe, és mindig három nagy virág díszlik felette. Száruk mereven nyúlik fölfelé, oldalágai pedig szétfeszlőek, lágy, főképpen lefelé irányuló hajlásúak. A magyar szerkezet egyenes ágtartásával szemben mily nagy gyengeséget mutatnak ezek, alig bírják nagy virágaik terhét, és e nagy túlméretezett virágok ellentétben állanak a lágyan lehajló, gyengeséget lehellő ágakkal. A kompozíció elvesztette minden valóságosságát, ellentmondásokkal van teli. Vagy talán ez is volt a célja az egész elgondolásnak? Vagy a mesebeli fa, mesebeli, valóságos ábrázolást is követel? — Rozetták, napraforgók, a zárt bimbóformájú török tulipánok és szekfűk különböző mintái díszítik még e tálakat.

Tematikájában igen szegényes, csak dúsantermő fantáziájának variálókészsége volt képes e csekély anyagból a változatoknak ilyen nagy számát megteremteni. Témáiért az ősi népi anyagba nyúlt vissza. Ezt az ősi meséket és hagyományokat illusztráló kályhacsempéi igazolják legjobban. De a hagyomány témáit nem az azokhoz illő köntösben, a népi művészet ízléséhez alkalmazkodó stílusban vetítette alkotásaira, hanem egy érzelgős, késő rokokó művészetet keltett életre, jóformán egy századdal annak letűnte után. A romantika utolsó hullámai ezek, amelyek akkor értek el oda a Kárpátok völgyeibe, és így telítődött meg egy ilyen kecses, finomkodó művészet hozzá nem illő ősi tartalommal.

Már utaltunk arra, hogy a környezet és egyebek hatására hogyan változott meg, és vált derűsebbé az arculata a vámfalusi művészetnek. A mindenfelől rájuk zúduló különböző kultúrhatások igen nagy változásokat okoztak, és magyar, habán meg román hatások ismerhetők fel e tárgyakon. Mindamellet valami nem változott, és éppen ez emeli ki környezetéből, Erdély és a Felső-Tisza vidék népi művészetének minden különbözőségei mellett is egységes szemléletű alkotásaiból. Ez a rituális használat, ami magával hozta a formák és díszítmények megkötöttségét és egységes jelképi tartalmát, másfelől a merev, szigorúan ünnepélyes kifejezési módot is eredményezte.

Mindenekelőtt a színskála az, ami teljesen elüt a hucul előzményektől és ez a sárgás-fehér alapszínen a zöld és vörös díszítmény vastag négerbarna keretézéssel. Ez teszi oly derűssé, életvidámmá e tálakat. A Tang máz bizonytalan, lebegő, minden valóságot nélkülöző színhatásai helyett itt határozott,

a keretek által elhatárolt józanabb világba kerültünk, és a vörös meg zöld színek tág mezőket és virágainak üde foltjait juttatják eszünkbe.

A már többször említett XVI—XVII. századi kerámiánk szintén e színskálában díszlik, és valószínűleg ide nyúlnak vissza a vámfalusi kerámia gyökerei is. E régi magyar anyagon a motívumkincs letagadhatatlanul itáliai eredetű, természetesen már magyar megfogalmazásban, de e korszak kedvelt török és magyar kézimunkáitól kölcsönözve. Lappangó továbbélését nemigen tudjuk követni, de a népművészet egyes elzártabb területein tartósan megrekedhetett. Elterjedt románlakta területeken is, mivel e nép gondolatvilágának, érzéseinek megfeleltek e kifejezési mód keltette hangulatok. Az e színekhez kapcsolódó, vallási szimbólumokat tartalmazó merev, hagyományos minta ünnepélyes pompát kölcsönöz e kerámiának.

Legtöbb esetben a vallás által megszentelt jelképek, a kereszt és helyettesítői, a lótosz, a szőlő, az életfa, szerepelnek e tálakon. Mindezek közép-pontjában a kereszt áll, és ha nem is ez a főmotívum, a mellékdallamot ez szolgáltatja valahol, akár a peremen, vagy a tál öblében elrejtve.

A lótosz keresztté válásának igen szép példáit szolgáltatja anyagunk, és a kereszt, mint fa is nem egy esetben bizonyítja ezeknek egységét. Feltűnő a lótoszszírom hasonlósága a hódoltsági tálakon látható mintákkal. Csak itt az erezt hiányzik, az elvonás még teljesebb.

A sokszor már csillaggá átalakuló rozetta visz még újabb szint a díszítménybe. E minták szigorúan meghatározottak, csak a legszükségesebb mondanivalókra szorítkoznak. Mindamellett a színek hatása és a kis mozgást jelentő növényi elemek minden merevségük mellett is könnyedebbé, szabadabbá teszik a kompozíciót, bár a hucul kerámia technikai és rajzbeli fölénye elvitathatatlan.

Az eddig tárgyalt mintáknál a merevség még nem olyan szembeötlő, mint az életfa motívumánál. Az életfa az ő létüknek már megváltozott jelképe. A búcsújáráhelyek szent fája, a kereszt vagy a máriakép a fák törzsén már igen messze eltávolodott eredeti jelentésétől. Az életfa elstilizálódott, növényi vonatkozásait részben elvesztette, mint ahogy lelkükben is ködössé, megfoghatatlanná vált jelentése. De ősi hagyományaik emléke, a mély vallásos érzés kötik őket e szimbólumhoz, és ennek szent, komoly voltát sietnek is minden lehető alkalommal kihangsúlyozni. Még az üde, színes virágcsokrok is merev komolyságot árasztanak magukból.

A szár egyenes, merev, sohase barokkosan dagályos, haljadozó, amint a peremeken többször észrevehettük. De ezt az egyházi szempontból célzatos merevséget néha megbontja a szár közepén egy rozetta (stb.), amivel az egyenes szár unalmát úzik el. Ez a kalotaszegi varrotások, székely kapufélfák szellemi örösége. Az egyenes, sudár fa keménységét, határozottságát sokszor növelik a két oldalt, a magyar számrendszer törvényeihez igazodó merőleges ágacskák, melyek nagy erőt kölcsönöznek a szerkezetnek és kihangsúlyozzák komolyságát.

Ha a virágbokor felépítésében erős is a magyar hatás, nem áll ez a virágok megfogalmazására, mivel leveleik sokszor a lótoszformát mutatják. A másik virágforma a tulipán. De az ő tulipánjaik a két kis palmetta között a lótoszszal csak összenyomásukban hasonlítanak a tulipánra, mert valójában nem is azok. Így két keleti motívumból alkották meg képzeletük virágjait.

Tálaink életfájának tehát két összetevője van: a szerkezet magyar rendszere és a virágok keleti eredete és formája. Nem a virágok szeretetének

szívét-lelket gyönyörködtető játékos öröme vezette őket mintáik tervezésében, hanem megszentelt tradíciók, ősi hagyományok sugallatai, az egyház és az ünnepi alkalmak megkötöttségei korlátozták, és kötötték gúzsba teremtő fantáziájukat.

Tálperemeink élete sokkal változatosabb és mozgalmasabb, bár ezeket is megköti a megszentelt hagyomány és rituális használat. A motívumok nagy része itt is jelképesse vált, geometrikus formát öltött, és igen régi ábrázolásokat őriz.

A meg-megszakadó, iszlám eredetű rácsos peremek ritmikus mozgást visznek a kompozícióba. Ezzel szemben az íves peremek —, amelynek története szintén a régiségbe vész — szorosan zárja, merevíti, és kihangsúlyozza a belső tér szigorú díszítményét, azonkívül reneszánsz pompát és méltóságot kölcsönöz e daraboknak. Az istenszem és a szőlőmotívum — a kettő alapján véve azonos — a habán művesség emléke. Ez a minta megint csak megszentelt egyházi értelmet nyert az életfa, a szőlő, a bor és Krisztusnak már a korai kereszténység hagyományáiban felismerhető kapcsolatai révén.

A korongos, iszlámos peremek korábbi századaink csillogó iszlámos ruháit, hímzéseit, remekbekerészült ötvösmunkákat, népi faragásokat, díszes lószerszámok és ikonok díszjeinek emlékét idézik.

Az inda, a növényi dísz megjelenése a peremeken a legtöbb esetben felborította az egyensúlyt. A barokk koszorú nyugodt folyásával még egészen jól beleillett az együttesbe, de a felszakadozott koszorú már nyugtalanságot okoz, és a mozgás dinamikáját viszi bele a kompozícióba, téralkotásra ösztönöz, és ezzel a közép statikus, megmozdíthatatlan örök valóságának harmóniája elvész. Teljesen felborítja ezt azután a hullámzó inda megjelenése a peremeken. Ennek nyugtalan, barokkos megfogalmazása, és a nyugodt, stabil főtéma összeütközése igen szerencsétlen kombináció, és sohasem vezet kiegyensúlyozott, szép, összhangzatos kompozícióhoz. A hullámvonalak sodratában hol az egyik, hol meg a másik oldalra átesapó levélsor, ami a kanyargó sodrást mégjobban kiemeli, a magyar művészi ábrázolásnak egyik jellemző sajátja. Él vele a román népművészet is, de ott a barokkos sodrás ilyen formában nem érvényesül, a levelek nem fekszenek a kanyargó indára, és nem szolgálják azt a célt, amit a magyarban, hogy ti. a hajlások örvénylő mozgását mégjobban kihangsúlyozzák.

Jellemző, hogy e peremek legnagyobbbrészt négy mezőre vannak felosztva, hogy kihangsúlyozzák a kereszt motívumát még akkor is, amikor pl. az életfa a tál főtémája. Ez is emlékeztet az ábrázolás célkitűzésére, egyházi vonatkozásaira.

Színeik tarka élénksége, a beszívárgott magyar, szász, román motívumok, a szerkesztésnek néhány főleg magyaros megfogalmazása, a három nép, a magyar, a rutén-hucul és a román nép művészetének ötvöződése ad oly sajátos szint e kerámiának.

Végigkísértük kerámiánk ezeréves útját a Tangok Kínájától, Perzsia és az Arab kalifátus napfényes földjétől Bizánc méltóságot árasztó világán át a hazánkat dúló török hadak nyomában a Kárpátok magas hegyi falvaiig és a Tisza meg az Avas vidék erdős, füves dombjaiig, magyarok, rutének és románok hazáig. Az ősi hagyomány továbbélését láthattuk mindenütt: más és más értelmezéssel, jelentőséggel ugyan és ezért más és más formában, megfogalmazásban is.

SOPRONI OLIVÉR

Byzantinische Einflüsse in der Keramik des Gebietes der oberen Theiss

Das Budapester Ethnographische Museum und das Dobó István-Museum in Eger bewahren sehr interessante Keramiken. Dieses Material kann in zwei Gruppen geteilt werden, die eine war bei den Huzulen der Bukowina verbreitet, aber auch diesseits der Karpaten heimisch, die andere jedoch wurde tiefer im Gebiet des Avas-Gebirgszuges, im nördlichen Siebenbürgen gefertigt. Für die erstere Gruppe war die fleckige grünbraune Glasur und das eingeritzte Sgraffitomuster bezeichnend, die andere schmückten in dick gezeichneten braunen Rahmen grüne und rote Muster auf weissem Grund. Beide Gruppen weisen trotz technischer Abweichungen in ihren Motiven, deren symbolischen Gehalt sowie ihrer ritualen Verwendung einen Zusammenhang auf, handelt es sich doch um verschiedenst gemusterte Schlüssel für Kindstaufen, Hochzeiten, Leichenschmäuse, Osterfeiern u. dgl.

Der Ursprung dieser Kunst verliert sich im Altertum. Töpfer der Tang-Dynastie erfanden den Gebrauch der fließenden Glasur; diese wurde gar bald auch in die islamische Welt gebracht und das Sgraffito westlicher Herkunft wurde in China ebenfalls bald populär. Die Sgraffitokunst blühte beim Islam, gelangte nach Byzanz und entwickelte sich dort zu voller Blüte. Zusammen mit der türkischen Besetzung gelangte sie auch nach Ungarn, hier begegnet man ihr aber nur in der ersten Zeit der Türkenherrschaft und sie fand in Buda und Szolnok eine Stätte. Dies ist auf den rituellen Zweck der Keramiken zurückzuführen, denn weder Türken noch Magyaren benutzten sie, auf dem pravoslavischen Gebiet Rumäniens dagegen wird diese Kunst auch heute noch geübt. Schon zur Tang-Epoche dienten diese Geräte ritualen Zwecken und auf Zypern wurden in Gräbern aus dem dreizehnten Jahrhundert zu Häupten des Verstorbenen fleckig glasierte, auf Sockeln ruhende, in Sgraffitomanier gearbeitete Schlüssel gefunden; auf zahllosen byzantinischen und armenischen Bildern sind solche gleichfalls zu sehen.

Von der Sgraffitoverzierung interessiert uns jetzt bloss das vierblättrige sogen. Lotusmotiv, diese Erscheinungsform des Lebensbaumes war über ganz Asien verbreitet. Wir begegnen ihm in den volklichen persischen Geschirren aus dem achten Jahrhundert, ebenso in den »Gabrik«-Gefässen und dies beweist die altüberlieferte Herkunft, bedeutet »Gabrik« doch Feueranbeter. Die vom Volk benutzte Keramik Zyperns aus dem dreizehnten Jahrhundert weist sehr viele schöne Exemplare auf; die Umformung dieser Blätter zur Kreuzesform begann schon unter dem Islam, ist aber im Material von Zypern besonders augenfällig.

Unser huzulisches Material mit seiner fleckigen Glasur und der Sgraffitoverzierung aus der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts ist die direkte Fortsetzung der zyprischen Geschirre. In pravoslavischen Klöstern von Suczawa und anderen wurde diese alte Technik von vom Berg Athos nach dem Westen verschlagenen Mönchen gepflegt und die in Kuti angesiedelten Armenier haben ihre Verbreitung gleichfalls gefördert. Die Hauptplätze dieser Keramik sind Kuti und Kossow, wo später ein grosser Meister Alexander Bachminsky oder Bachmietyuk in dieser Technik Wunderwerke schuf, er hat aber diese uralüberlieferten Themen schon mit westlichen Renaissance- und Barockelementen vermengt.

Das keramische Kunsthandwerk der Bukowina hatte volklichen Charakter, seine charakteristischen Züge waren der Rand in Wellenlinie und die punktierten Muster, letztere sind wahrscheinlich von der dort lebenden siebenbürgischen Csángókunst beeinflusst.

Die in Grosseingarn an der oberen Theiss gesammelte Keramik hat schon höheres Niveau und ist mit grün-braungeflecktem Sgraffito geschmückt, sie wurde in Kuti oder Kossow gefertigt. Im Mittelpunkt der Zeichnung steht das Kreuz, aber auch Lebensbäume sind in steifer, strenger, geometrischer Komposition zu sehen.

Abbildungen des Lebensbaumes begegnet man schon aus der jüngeren Steinzeit und aus dem orientalischen Altertum, sie kamen aber hauptsächlich im zoroastrischen Persischen Reich in Blüte und ihre in der sassanidischen Kunst ausgebildete Form hat sich später in Ost und West gleicherweise ausgebreitet.

Die Lebensbäume mit ihren ewiges Leben gewährenden Früchten und im umfriedeten Garten aus dem Stamm entspringenden Quellen (*hortus-conclusus*) werden in Hunderten von Märcen behandelt. Eine kurze Fassung des Märcens: Die Frucht des Baumes reift in der Nacht und wird trotz aller Wachsamkeit des Wächters von dem kristalläugigen Vogel geraubt. Zu Füßen des Baumes sitzen als Wächter Ungeheuer oder Vögel, dies ist die sassanidische Fassung, es ist der Garten der Hesperiden, das Paradies, der Heilige Hain der Germanen. Unter der Heiligen Eiche von Dodona sitzen prophezeiende Priesterinnen, die Peleaden, also Vögel.

In figuralen Tierdarstellungen fallen Kuh und Ziege besonders auf, beide sind Glieder der arischen Überlieferungswelt und Abkömmlinge der Hindin. Nur der erwählte Held kann der Hindin folgen und gelangt auf einer Lichtung zu einem Palast, aus dessen Tor eine Jungfrau, die Hindin, austritt; damit hat er die ewiges Leben spendende Frucht des dort

stehenden Lebensbaumes gewonnen. Diese Szene ist auch auf einer Kachel so dargestellt, dass der Hirsch läuft und hinter ihm steht an der Grenze zweier Welten immer ein Baum. Von der Kirche wurde diese Überlieferung in der Gestalt des Einhorn übernommen. Auf unseren Schüsseln wird die Hirschkuh von der Kuh ersetzt, die beiden Ziegen zu Seiten des Baumes sind aber der sassanidischen Darstellungsweise verwandt.

Dann erscheint das St. Georgsmotiv, auch dieses gehört in den Überlieferungskreis. Es stammt von dem persischen königlichen Helden ab, der das im Baumstamm verborgene Ungeheuer besiegt. Auf unseren Schüsseln erscheint das Motiv in Gestalt von Soldaten, denn das Volk stellt immer die Helden seiner Epoche dar.

Auf den Rändern erscheinen stilisierte Guirlandenmuster am häufigsten, denn diese sind ein sehr beliebtes Ziermotiv unserer ungarischen Keramik aus dem mittleren Theissgebiet. Diese steifen Guirlandenbogen werden von auf ihnen ruhenden stilisierten Blättern nicht gelockert, erinnern aber an schwebend leichte Rokoko-Blumenguirlanden. Die gelbgrün fließende Glasur als Grund des steifen eingegrabenen Musters gibt mit ihren unbestimmt schwebenden Flecken den überlieferten Mustern einen irrealen Hintergrund; sie ist der getreue Ausdruck des schweren Lebens eines Volkes im nebligen Hochland.

Unsere andere Gruppe vom sanftgewellten Avasgebiet ist schon der Ausdruck einer heiteren Stimmung und mit ihren rotgrünen Flecken der Reflex einer lebensfroheren Gegend. Diese Keramik wurde von der griechisch-katholischen Bevölkerung ohne Unterschied der Nationalität für die erwähnten ritualen Zwecke benutzt. Diese Schüsseln sind auf weissem Grund und kräftig braun umrahmt grün und rot geschmückt, gleichzeitig sind sie für die Stilstockung der ungarischen Keramik dieser Gegend im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert bezeichnend. Hie und da erscheint auch die blaue Farbe, dies ist aber schon der Einfluss siebenbürgischer Kunst. Der grösste Teil dieser Schüsseln wurde von magyarischen Töpfern in Vámfalu verfertigt und gelangte längs der Theiss bis Técső, Alsófernezeley und im nördlichen Siebenbürgen auch bis in die Gegend von Bikszád-Nagybánya.

In den meisten Fällen sind auf den Schüsseln vom Glauben geheiligte Symbole, also das Kreuz, aber auch Lotusblume, Weintraube und Lebensbaum dargestellt. Im Mittelpunkt steht immer das Kreuz und ist es auch nicht Hauptmotiv, am Rand oder in der Mitte der Schüsseln begegnen wir ihm stets. Auffallend ist die Ähnlichkeit des Lotusblattes mit den Mustern ungarischer Schüsseln aus der Türkenzeit, hier fehlt aber die Aderung und die Konturen sind kräftiger.

Die sich häufig zum Stern wandelnde Rosette bringt neue Züge in die Ausschmückung, diese im Dämmer der Kirche leuchtenden Kelche, vergoldeten Rahmen der Ikonen, geschnitzten Lichtbrecher projizieren mit schlichten Mitteln ihre Bilder auf die Schüsseln.

Diese Muster sind streng umrissen und beschränken sich auf die notwendigsten Linien, die Wirkung der Farben und kleinen Pflanzenelemente machen sie gegenüber huzulischen Mustern dennoch beschwingter.

Bei den bisher beschriebenen Mustern fällt die Steifheit nicht so ins Auge wie beim Motiv des Lebensbaumes, der Lebensbaum ist das bereits gewandelte Symbol ihres Lebens. Der Heilige Baum der Wallfahrtsorte, das Kreuz oder Muttergottesbild auf dem Stamm der Bäume ist schon seiner ursprünglichen Bedeutung weit entrückt. Der Lebensbaum ist überstilisiert, hat seine pflanzlichen Belange teilweise verloren, so, als wenn seine Bedeutung vernebelt wäre. Er ist aber ein Andenken an uralte Überlieferungen und tiefes religiöses Empfinden ist an dieses Symbol geknüpft, deshalb atmen sogar die frischen Blumensträusse solchen Ernst aus.

Der Stamm ihres Lebensbaumes ist starr, niemals barockartig biegsam, aber diese Starrheit wird gelegentlich durch eine Rosette oder andere Zier in der Mitte des Stammes unterbrochen, wodurch die Einförmigkeit des geraden Stammes gelockert ist; dieses ist das geistige Erbgut der Stickereien von Kalotaszeg und der siebenbürgischen Torpfosten. Die Härte und Festigkeit des schlanken Baumes wird auch häufig so betont, dass die Zweiglein magyarischer Art gemäss sich senkrecht an den Stamm anschliessen. Dies verleiht der Konstruktion grosse Kraft und unterstreicht ihre Solidität.

Ist im Aufbau des blumigen Strauches der ungarische Einschlag auch stark, so kommt dies in der Form der Blumen doch nicht zum Ausdruck, denn häufig zeigen ihre Blätter Lotusform. Die andere Blumenform ist die Tulpe, aber jene Tulpen mit dem Lotus zwischen den beiden kleinen Palmetten ähneln nur ungefähr den Tulpen, sind es aber nicht. Hier wurden also aus zwei orientalischen Motiven die Blumen ihrer Phantasie geschaffen. Die Lebensbäume ihrer Schüsseln enthalten zwei Komponenten, das magyarische System der Konstruktion und die orientalische Form der Blumen.

Die Ränder der Schüsseln sind viel mannigfaltiger, obgleich auch diese an Herkommen und rituellen Gebrauch gebunden sind. Ein grosser Teil der Motive ist auch hier symbolisch und in geometrischen Formen gehalten und bewahrt uralte Abbildungsformen.

Die intermittierenden gegitterten Ränder islamischer Herkunft bringen Bewegung in die Komposition, demgegenüber schliessen und versteifen die bogigen die strenge Ausschmückung des Innenraumes und verleihen diesen Stücken Renaissancepomp und Würde. Die Motive vom Auge Gottes und der Weintraube erinnern an habanische Kunst. Dieses Muster mit Lebensbaum, Weintraube, Wein und Christus gewinnt schon wegen seiner sichtlichen Anklänge an das frühe Christentum wieder religiöse Bedeutung.

Die zierlich geschmückten Ränder erinnern an Verzierungen, mit denen die Prunkgewänder früherer Jahrhunderte, Stickereien, Goldschmiedearbeiten, volkliche Schnitzereien, prächtiges Pferdegeschirr und auch Ikonen geschmückt waren.

Rankenwerk und Pflanzenschmuck an den Rändern stören in den meisten Fällen das Gleichgewicht. Barocke Kränze in ruhigen Formen fügen sich noch ganz gut in die Gesamtheit ein, aber der aufgerissene Kranz verursacht schon Unruhe und bringt die Dynamik der Bewegung in die Komposition. Sie regt zur Raumgestaltung an, damit wird in der Mitte das Gesetz des Gleichgewichtes gestört, die gewellte Ranke an der Kante hebt dieses vollkommen auf. Die unruhige barocke Fassung und die Unterbrechung des ruhigen Hauptthemas kann niemals eine ausgeglichene harmonische Komposition ergeben.

Charakteristisch ist, dass die Ränder meistens in vier Felder geteilt sind. Damit wird das Motiv des Kreuzes auch dann hervorgehoben, wenn z. B. der Lebensbaum das Hauptthema ist, weil es damit an die kirchliche Beziehung der Darstellung gemahnt.

Auf figuralen Darstellungen sind auch Frauengestalten zu sehen mit auf die Hüften gestemmt Armen, eine derselben trägt eine Krone und veranschaulicht wahrscheinlich die Mutter Gottes. Die zu beiden Seiten des Kreuzes angeordneten zwei Frauengestalten stimmen ganz mit der sassanidischen Darstellungsform überein, dies konnten wir schon bei der huzulischen Schüssel mit den beiden Ziegen feststellen. Diese Schüssel wurde bei Leichenschmäusen benutzt. Eine Schüssel ist mit dem gekrönten ungarischen Wappen geschmückt und beweist, dass ihr Meister ein ungarischer Töpfer war.

Lebhaft bunte Farben, magyarische, sächsische und rumänische Motive, die häufig magyarische Ausdrucksform der Komposition gibt dieser Keramik als Verschmelzung der Kunst dreier Völker, der Magyaren, Rutenen und Rumänen, eine eigene Note.

A karagasz sámánhit etnikus egyöntetőségének kérdése

Tudományos irodalmunkban az egyes szibériai népek sámánisztikus képzeteinek, sámán eszközeinek stb. a leírásai azt a látszatot keltik, mintha egy-egy népcsoporton belül nagyfokú egyöntetőség uralkodna. Az eddigi közleményekből úgy tűnik, mintha pl. egy bizonyos nép minden sámánjának azonos típusú lenne a dobja, dobverője, fejviselete, köpenye, hogy csak a könnyebben gyűjthető eszközkészletet említsük.

Ezt az egyöntetőséget nemcsak az egész szibériai sámánhitre kiterjedő általános munkák sugallják, mint pl. Nioradze, Harva könyve,¹ hanem azok a leírások is, amelyek külön-külön foglalkoznak valamelyik népcsoport teljes kultúrájával.² Hasonló képet festettek azok a monográfiák is, amelyek egy-egy népnek a sámánhitét vizsgálták.³

Ezt az etnikus egyöntetőséget elméleti megfontolások alapján nem tartottuk lehetségesnek. Véleményünk gyakorlati alátámasztást is nyert a különböző múzeumok (budapesti, leningrádi, több szibériai múzeum) idevágó gyűjteményeinek a tanulmányozása során, mert egy-egy szibériai népcsoport sámántárgyai igen széles síkon mozgó változatosságot mutattak.

Az eddigi irodalom, illetve a múzeumok tárgyi anyaga között mutatkozó ellentmondás tisztázása céljából a sámánhit kutatására irányuló terepmunkáim egyik vizsgálendő feladatául az etnikus egyöntetőség kérdését tűztem ki. Megfigyeléseimet olyan nép körében igyekeztem elvégezni, amely aránylag kis lélekszámú és viszonylag zárt, nem nagy területen él, vagyis ahol nem „kézenfekvő” már elege a nagyfokú variálódás.

A támasztott igényeknek — megítélésem szerint — jól megfeleltek a keleti Szajánokban élő karagaszok (saját nevükön *topalar* ~ *tofalar*), mert valóban aránylag kis, zárt területen laktak, s más szibériai népcsoportokhoz viszonyítva lélekszámuk is szerfelett kicsiny, mindössze 430—440 fő. Ezért második szibériai gyűjtőutam során 1958 júliusát ennek a népnek a körében töltöttem.

A vadászó, rénszarvast tenyésztő karagaszok ma három községben laknak: Alygdžerben, Nerkhában és Verkhnaja Gutarában. Ezek a helységek azonban egészen újkeletűek, a szovjet hatalom letelepítési (a nomadizálás megszüntetésére irányuló) munkájának az eredménye. Korábban három, egymástól viszonylag elkülönülő, vidéken éltek: a Keleti Szajánok nyugati,

¹ NIORADZE, 1925; HARVA, 1938.

² СЕРОШЕВСКИЙ, 1896; ВЕРБИЦКИЙ, 1893; ЛОПАТИН, 1922; БОГОРАЗ, 1939.

³ ТРОЩАНСКИЙ, 1903; АНОХИН, 1924; АГАПИТОВ—ХАНГАЛОВ, 1883; ШИРОКОГОРОВ, 1919; ШИМКЕВИЧ, 1896; АНУЧИН, 1914.

középső és keleti részein. A nyugati terület a Gutara, a középső az Uda, a keleti pedig az Ija folyó vidékéből állt.

A kisszámú karagaszok nemzetségekre (*non*)tagolódtak. Összesen öt nemzetségre (*bűs non*): az *aq čoydu*, *qara čoydu*, *xaš*, *saryy xaš* és a *čäptäj* nemzetségre. Lakóhelyük említett hármastagoltsága következtében három csoportban éltek. A keleti Szajánok nyugati területén lakott a *saryy xaš* meg a *xaš* nemzetség, valamint a *čäptäj*-ek egy része. A *saryy xaš*-ok a Gutara, a *xaš*-ok a Džuglym, a nyugati *čäptäj*-ek pedig a Malaja-Birjusa, a Jerma meg a Jaga folyók vidékén nomadizáltak. A központi területen az *aq čoydu* nemzetség meg a *čäptäj*-ek másik része élt, nevezetesen az Uda, Kara-Buren, Khajlama, valamint a Khunga folyók vidékén. A karagaszok keleti csoportját az Ija és az Utkhum folyók környékén táborozó *qara čoydu*-k képezték.

A karagaszok hivatalosan régóta keresztények. STUBENDORF már több mint száz évvel ezelőtt ezt írta: „A karagaszok mind meg vannak keresztelve, és már a negyedik nemzedék tekinteti magát pravoszlávnak.”⁴ Kereszténységük azonban merőben formális. „Szívesen vetnek keresztet, és hajtanak téredet a szent ikonok előtt, azonban a jurta első meglátogatásakor szembetűnik a körükben nagy tiszteletben álló csodatevő Szt. Miklós képe mellett egy bőr tarsoly, amelyet körül aggattak sas tollakkal, mókus, nyúl és rénszarvas farokkal, bádogkoronggal, szíjakkal. Ez amulett, amely megóvja gazdáját a betegségektől, balsikertől, bajtól és mindenféle szerencsétlenségtől, s amely állítólag gazdag vadászeredményt, sikeres utat és a rénszarvasnyájban való szerencsét hoz. Ezekkel az amulettekkel a sámánok, a sátán áldozópapjai látják el őket, akik titokban és csaknem megközelíthetetlen hegyes helyeken végzik istentiszteletüket. A karagaszok nem szívesen vallják be, hogy még léteznek sámánok, és a fent említett amulettek, az oroszok megjelenése után, hamarosan eltűnnek. Azonban minden ulusban van sámán; közülük különösen az Udinszkij ulus sámánja a leghíresebb.”⁵

Hasonló képet rajzol néhány évtizeddel később KOSTROV is:

„A karagaszok meg vannak keresztelve, már négy nemzedék óta pravoszlávnak tartják magukat, ez a pravoszlávság azonban szerfelett kétséges. Igaz, minden karagasz feltétlenül szükségesnek tartja, hogy rézkeresztet viseljen a nyakán, keresztet vessen, amikor belép egy faházba, keresztet vessen ebéd előtt és után, valamilyen ikon legyen jurtájában; mindez azonban nem belső meggyőződésből, hanem valamilyen haszonlesésből fakad. Voltaképpen a karagaszok napjainkban is teljesen sámánhitűek, sámán minden ulusban található, olyan köpeny pedig, amit szokás szerint magára ölt varázslása idején, minden jurtában.”⁶

A századforduló utáni első években V. N. VASILEV járt a karagaszok között. Szerinte a sámánok száma megfogyatkozott, férfi sámánt egyet sem, sámánnőt is hármat talált csupán.⁷

A sámánhit azonban JEVSEMIN helyszíni tapasztalatai szerint még a húszas évek végén sem vesztett teret körükben:

⁴ ШТУБЕНДОРФ, 1854. p. 245.

⁵ ШТУБЕНДОРФ, 1854. p. 245.

⁶ КОСТРОВ, 1871. p. 698.

⁷ ВАСИЛЬЕВ, 1910. p. 75.

„A karagaszok, 3—5 ember kivételével, meg vannak keresztelve, pravoszláv szertartás szerint. Azonban az istenről való fogalmuk szerfelett zavaros. Az istent összekeverik, miként a szibériai bennszülöttek javarésze, az „istennek tetsző Miklóssal”. Belépve a jurtaiba, az elülső sarokban nem is egy, de gyakran több ikont is láttok, jelentésükről azonban semmiféle felvilágosítást sem kaptok a karagaszoktól, mert nem ismerik azokat. Semmi meglepő sincs azon, hogy az ikon mellé odaakasztják saját istenségeik ábrázolásait. Sőt mi több, a pravoszláv ikonok az esetek többségében csak akkor jelennek meg az elülső sarokban, amikor a telepre orosz érkezik, egyébként a tarisznyákban vannak. Ilymódon látjuk, hogy a karagaszok pravoszlávok ugyan, „pravoszlávságuk” azonban külsőség csupán. De hiba lenne azt gondolni, hogy semmiféle hitük sincs. Valójában a karagaszok mind sámánhitűek.”⁸

A harmincas évek végén B. ČUDINOV megfigyelései szerint reneszánszát élte a karagasz sámánhit.

„A forradalom előtt a karagaszoknak összesen három-négy öreg sámánjuk volt; számuk a polgárháború idején gyorsan megnövekedett, eléri most már a harmincat is. A valamivel több, mint kilencven család számára ez szerfelett sok! A polgárháború idején a mai karagaszföld határain belül nem voltak harci cselekmények. A karagaszok azonban szűkölködtek lisztben, sóban és vadászeszközökben, ezért elnomadizáltak az Uda-menti orosz telepekre, ott azonban viszálykodás és tifusz dühöngött. A karagasz családok tömegével pusztultak el a kiütéses tifusztól. A tömeges halált a sámánok akkor azzal magyarázták, hogy a nép elfeledte régi oltalmazóit: a tajgák és a hegyek szellemeit. A megharagított szellemek most bosszút állnak a karagaszokon. A sámánok megfelelő jelölteket választottak ki, s a sámánok száma gyorsan megnövekedett. A polgárháború meg a tifusz elmúlt, Szibéria egész lakosságára jobb idők köszöntöttek, a karagaszok azonban sorsuk jobbrafordulását teljes egészében szellemeiknek tulajdonították. A sámánhit véglegesen elterjedt, és megerősödött.”⁹

A sámánok számának megnövekedése azonban a sámánhit hatyúdala volt, tapasztalatunk szerint ugyanis ma már a karagaszok földjén sincsenek működő sámánok.¹⁰

Gyűjtőutam során¹¹ egykori sámánok, valamint elhunyt sámánok közeli rokonainak közlései nyomán kirajzolódott a karagasz sámánhit a maga különbségeivel. Ezek többfélék voltak: lehettek nemzetségi, minőségi (fehér és fekete sámán), fokozati (kis, közép és nagy sámán), valamint egyéni különbségek.

Terepmunkám idején 21 karagasz sámánnak (*xam*) sikerült a nyomára bukkannom. Voltak közöttük férfiak (*xam ašnaq*) és nők (*xam qorınaq*) is. Különböző nemzetségekbe tartoztak: az *aq čoydu*-ba nyolc, a *xašba* öt, a *čaptaj*-be négy, a *saryy xašba* és a *qara čoyduba* kettő-kettő.

⁸ ВСЕННИН, 1919. p. 14.

⁹ ЧУДИНОВ, 1931. pp. 102—3.

¹⁰ Akik valamikor gyakorolták sámánhivatásukat, ma már kolhozokban dolgoznak, mint a többi karagaszok. Emlékezetükben természetesen megmaradtak a sámánszellemek, a különféle sámánénekek, s részletekbe menően emlékeznek sajátos viseletükre, dobjukra, dobverőjükre. Terepmunkám alatt éppen ezek az egykori sámánok voltak legfontosabb adatszolgáltatóim. E helyen is megköszönöm, hogy befogadtak bizalmukba.

¹¹ Вö. ДІОСЗЕЦИ, 1958. pp. 628—35; 1959. pp. 59—65.

Az *aq čoydu* nemzetségben az Amastaev családból került ki a legtöbb, közöttük ugyanis hárman is sámánkodtak: Innokentyj, aki olyan öreg volt, hogy atyai nevet még nem használt (abban az időben ugyanis még nem viselték orosz módra az apa keresztnevét is), továbbá Innokentyj Nikolaevič, valamint Vasilij Mihajlovič. A Kholemoev családban két sámán volt: az öreg Ivan (neki sem volt még atyai neve), meg leányunokája: Anna Innokentyjna. Az *aq čoydu* nemzetségben még hárman sámánkodtak: Adamov, Innokentyj Nikolaevič, Tutaev, Semën Pavlovič és Kokuev, Innokentyj Nikolaevič.

A *gara čoydu* nemzetségben két sámán élt: Bakanaev, Sergej Spiridonovič meg Šipkeev, Pavel Jegorovič.

A *xaš* nemzetség sámánjai két családból származtak, a Bokturbaev-ből meg a Saganov-ból. Az előbbieknél Innokentyj Semenovič és a ma is élő Innokentyj Alekseevič meg Gavril Grigorevič, Saganovéknál pedig Jegor Alekseevič meg 50 éves öccse, Innokentyj Alekseevič volt sámán.

A *čüptaj* nemzetségnek négy sámánja volt, valamennyi egy családból származott. Mert a Tulaev családba tartozott Innokentyj Abramovič, Aleksandr Mihajlovič, Aleksej Grigorevič, valamint Nikolaj Danilovič is.

A karagasz nemzetségek sámánjainak számbavetelekor úgy tűnik, hogy a sámánképesség általában egyes családokhoz kapcsolódik, vagyis bizonyos családok tagjai válnak elsősorban sámánná. De vizsgáljuk meg közelebbről: vajon léteznek-e sámán családok, a sámánképesség ezekben öröklődik-e, s az öröklés rendjében mutatkoznak-e törvényszerűségek?

Ha vízszintes metszetben, vagyis egyetlen időpontban vizsgáljuk a sámán családok meglétének kérdését, akkor válaszunk feltétel nélkül igenlő.

Például a *xaš* nemzetség valamennyi sámánja csak két családból származott: a Saganovból és a Bokturbaevből. Az előbbinek két, az utóbbinak pedig három tagja is sámán. Az *aq čoydu* nemzetségben például az Amastaev családnak ugyancsak több, nevezetesen három tagja vált sámánná. A *čüptaj* nemzetségnek pedig valamennyi sámánja egyetlen családból, a Tulaevből került ki.

A sámán családok meglétét bizonyítja a függőleges metszet is, vagyis ha a kérdést több időpontban vizsgáljuk.

Például az *aq čoydu* nemzetség Kholemoev családjában nemcsak Iván, hanem leányunokája, Anna Innokentyjna is, a *saryy xaš* nemzetségben pedig nemcsak Ilja Spiridonovič sámánkodott, hanem nagyanyja, dédapja és ükapja is.

A karagasz sámánok házasságai is a sámán család eszméjének a meglétét bizonyítják. A sámán ugyanis sámán nőt vett feleségül, a sámán nő pedig sámánhoz ment férjhez. A karagaszok által számbevezetett sámánjai között két sámán nő volt: az *aq čoydu* nemzetségbeli Kholemoeva, meg a *xaš* nemzetségbeli Bokturbaeva. A karagasz exogámia törvényei szerint az *aq čoydu* férfiak *xaš* nemzetségből vettek feleséget, a *xaš* férfiak pedig az *aq čoydu* nemzetségből. Az *aq čoydu* Kokuev sámán a *xaš* nemzetségből a sámán nőt, Bokturbaeva-t vette feleségül. A *xaš* nemzetségbeli Saganov sámán pedig az *aq čoydu*-k sámán nőjét, Kholemoeva-t. Amikor Saganov sámán meghalt, a sámán nő másodszor is férjhez ment. Természetesen megint *xaš* nemzetségbelihez és másodszor is sámán, Bokturbaev vette feleségül.

A karagaszok körében tehát világosan megállapítható sámán családok létezése, sőt kirajzolódik egy sámán családok létrehozására irányuló tendencia

körvonala is. Ugyanakkor a sámáncsaládok létrehozására irányuló törekvés nem törí meg az exogámia teremtette törvényeket, vagyis alá van vetve annak.

De vajon öröklődik-e a sámáncsaládok tagjai között a sámánképesség, s mutatkozik-e az öröklési rendben valamilyen törvényszerűség?

A *saryy xaš* nemzetség Bolkhoev családjában az emlékezés az ük-szüőlőkig nyúlik vissza. Az egyik ükapa sámán volt. A szépszüőlők között — emlékezet szerint — senki sem volt az. A dédszüőlők közül az egyik dédapa, a nagyszüőlők közül pedig a nagyapa megint sámánkodott. Az apa nem, a fiú azonban ismét sámán lett.

Ebből a példából — amely a karagasz sámáncsaládok történetében korántsem magában álló — arra a következtetésre juthatnánk, hogy a sámánképesség nemzedékről nemzedékre öröklődik, hiszen a Bolkhoev család hat nemzedékében két nemzedék (szépszüőlők, szüőlők) kivételével mindig volt sámán. Egyúttal azt a következtetést is levonhatnánk, hogy egy-egy nemzedékben csak egyetlen sámán akad, hiszen a Bolhoev családban a négy nagyszüőlő, a nyolc dédszüőlő és a harminckét ükszüőlő között mindig csak egy sámán volt.

De ne csak a függőleges metszetet nézzük, hanem a vízszintest is.

A *xaš* nemzetség Saganov sámáncsaládjában az apának, Aleksejnek két fia: Jegor és Innokentyj sámán lett. Azt kellene tehát válaszolnunk az öröklés kérdésének a szempontjából, hogy a sámánképesség öröklődik. Azonban Aleksejnek nem két, hanem öt gyermeke volt. Tehát azt is meg kell állapítanunk, hogy öt közül csak kettő örökölte a sámánságot.

Vagy vegyük szemügyre például a *čäptäj* nemzetséget, ahol minden sámán egy családból, a Tulaevből származik. Századunk első negyedében négy Tulaev unokatestvérnek — Abramnak, Mikhailnak, Grigoriynak meg Danilijnak — is lett sámán fia: Innokentyj Abramovič, Aleksandr Mihajlovič, Aleksej Grigorevič, valamint Nikolaj Danilovič. A sámánképesség tehát öröklődik a sámáncsaládban. Azonban a kérdéses időszakban nem négy, hanem hat Tulaev unokatestvér volt, s összesen nem négy, hanem huszonhat gyermek élt a rokoncsaládokban. A huszonhat másodunokatestvér közül tehát csupán négyen örökölték a sámánképességet, huszonkettő mindennapi ember maradt.

A sámánság nem öröklése egy-egy sámáncsaládban még nagyobb arányú is lehet, sőt: sok olyan sámáncsaládról tudunk, ahol noha az utódok (gyermek és unokák) száma nagy, senki sem vált sámánná. Jól bizonyítja ezt a *qara čoydu* nemzetség Šipkeev és Bakanaev családja, amelyekben az 1891, illetve 1874-ben született gyermek óta senki sem lett sámán.

Vizsont amíg sámáncsaládokban nem születik olyan utód, aki sámán lesz, addig sámánössel nem rendelkező családokban is sámánná válik valamelyik családtag. Például az *aq čoydu* Kokuev és Tulaev családban lett így sámánná Innokentyj Nikolaevič, illetve Semën Pavlovič.

A bemutatott példákból nyilvánvaló tehát, hogy a sámáncsaládokban a sámánképesség öröklődik. Egy-egy nemzedéknek nemcsak egyetlen tagja válhat sámánná, vizsont nem kaphatják meg valamennyien sem. Az öröklés nem megszakítás nélküli (egy-egy nemzedék kimaradhat), sőt a sámánok születése teljesen meg is szűnhet. És amennyire nem biztos, hogy a sámáncsalád minden tagja sámánná válik, éppen úgy a nem sámáncsaládból való származás sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy valamelyik tagja sámán legyen. A sámánképesség elnyerése tehát részint nem meríti ki, részint pedig túllépi

a sámáncsaládok kereteit. Következésképpen leszűrhetjük: a sámántehetség örökölhető ugyan, elnyerése mégis független az örökléstől.

Mitől függ tehát, hogy valaki sámánvá válik-e vagy sem?

„A *saryy xaš* nemzetséghez tartozott Anataj egyszer csak megbetegedett, három éven át betegeskedett. A feje fájt, a karjai, a lábai fájtak, nem tudta mozgatni őket. Álmában állatokat látott, meg öreg emberek jelentek meg nála. Szelleme (aza-k) mentek hozzá, azok mondták, hogy legyen sámánvá. Ezek a szelleme kényszerítették, hogy sámánkodjék. Kínzásokkal kényszerítették. Sokáig kínozták, végül három napig egyfolytában aludt. Azután sámánkodni kezdett, akkor jobban lett. Ezután az emberektől dobot kért, ekkor egészen meggyógyult.”

Az *aq čoydu* Amastav, Vasilij Mihajlovič sámán sámánvá vállásáról ezeket mondotta húga: „Az én bátyám sámán volt, 18 éves volt, amikor sámán lett. Mielőtt sámán lett volna, súlyosan megbetegedett. Akkor álmokat látott. Álmában ugyanis megjelentek a szelleme (xäbä, azasy), és azok mondták neki, hogy legyen sámánvá. Egy éven át beteg volt, nagyon lefogyott, mert a szelleme kínozták. Sehova se járt, még vadászni se ment el, csak otthon feküdt. Végre beleegyezett, hogy sámán lesz, akkor jobban lett.”

Az *aq čoydu* nemzetségbeli Kokuev sámán így mesélte el sámánvá válásának történetét: „Én is beteg voltam, amikor sámánvá lettem. Előbb a fejem kezdett fájni, azután a kezeim. Amikor a Hold teli, akkor még most is fáj a fejem. Három évig voltam beteg. Ezalatt az idő alatt szelleme jártak hozzám. Amikor aludtam, a nyelvem énekelt. Úgy énekelt, ahogy a sámán énekel. Én azonban semmit sem tudtam erről. Amikor felébredtem, akkor édesanyám, az édesapám, meg a nővérem mondta: „Te énekeket énekeltél, sámánénekeket.” Néhány nap múlva jobban lettem. De három-négy hónap után megint kezdődött előlről minden. Ismét állandóan fájt a fejem, amikor meg aludtam, a nyelvem újból sámánénekeket énekelt. Ez így ismétlődött három-négy hónaponként három éven keresztül. Az ember csak szenved, szenved, szenved. Amikor pihenne, vagy aludna, a nyelve mindig énekel. Az énekeket az ember nem tudja ám, mert ezeket az énekeket a szellem énekli. A szelleme azonban nem egyformán énekelnek, az egyik szellem szépen énekel, a másik szellem csúnyán. Legjobban az *uluy* ('nagy') énekel. 27 éves voltam akkor, amikor a szellemet hallottam énekelni. Hozzám a „kicsi” (*čaryš*), t. i. 'kis szellem' jött. Beszállt a szájamba, akkor elkezdtem sámánénekeket énekelni. Végre nem volt erőm tovább szenvedni, engedtem a szellem kívánságának, beleegyeztem, hogy sámán leszek. — Egészen megváltoztam, amikor sámán lettem. Mert a sámán egészen más emberré válik, amikor sámánvá lesz.”

A sámán tehát (a karagaszok és a megkérdezett karagasz sámánok egybehangzó véleménye szerint) a szelleme akaratából válik sámánvá. A szellem kényszeríti, hogy vállalja el a sámánságot. A leendő sámán betegségéről, a szelleme által történő kínzásáról N. F. KATANOV is megemlékezik.¹²

A sámán fiatal korában lesz sámánvá. Kokuev — mint láttuk — 27 éves volt akkor. A *qara čoydu* nemzetségbeli Bakanaev „házassága után lett sámán, ekkor még fiatal volt”.

A karagasz sámánok leggyakrabban húsz éves korban vagy húsz éven alul váltak sámánvá.

¹² KATAHOB, 1891. pp. 66, 67.

A *xaş* nemzetségben Bokturbaev, Innokentyj Semenovič 20 éves volt, amikor sámánkodni kezdett. Hasonló korban vált sámánná a *čüptäj* nemzetségben a két Tulaev fiú, hiszen Innokentyj 23, Aleksandr pedig 22 éves korában már meg is halt, halálukig pedig több éven át sámánkodtak. Az *aq čoydu* Amastaev, Vasilij Mihajlovič 18 éves volt, amikor sámánkodni kezdett. Hasonlóképpen 18 éves volt az édesapja is, amikor a sámánság jelei megmutatkoztak rajta. Ő azonban nem lett sámánna. A *čüptäj* nemzetség Tulaev, Nikolaj Danilovič sámánja 12 éves korában kezdte el működését. De még ennél is sokkal fiatalabb volt a *saryy xaş* nemzetségbeli Bolkhoev, Ilja Spiridonovič. Idézzük sámánénekének egyik idevágó részét:

„Män toran män on ixiski čylda
män xamnan män üšbe Dörtbe čylda”

„Én 12-ben (1912) születtem
három négy éves koromban sámánkodtam.”

Inkább csak kivételként talákoztunk olyan esettel, hogy valaki idősebb korában lett sámán. Ilyen volt például a *saryy xaş* Anataj, valamint a *qara čoydu* Šipkeev, akiket 35, illetve 42 éves korukban szólitottak fel a szellemek, hogy sámánok legyenek.

A leendő sámánnál megjelenő szellemek különfélék.

A *saryy xaş* Anataj-nak a „hegy gazdája” (*tajya āsi*) meg a „víz gazdája” (*sügü āsi*) jelent meg. A „hegy gazdája” áttetsző, a „víz gazdája” pedig „félíg hal, félíg ember”, középtermetű, emberi keze és lába volt, de hal farka. Testét pikkelyek fedték.”¹³ A *saryy xaş* nemzetségbeli Bolkhoevet hét szellem kereste fel: a „sárga szellem” (*saryy aza*), „kék szellem” (*kük aza*), „vörös szellem” (*qyzyl aza*), „vak szellem” (*sojur aza*), „vadliba szellem” (*qas aza*), „bagoly szellem” (*xügü aza*) és a „falánk szellem” (*aqay aza*). Ezek a szellemek a „sárga fényben” (*saryy čyryqta*) éltek, vagyis ott, ahol a Nap miatt az égbolt sárga volt. Éppen ezért reggel keleten, délután pedig nyugaton tanyáztak. Az *aq čoydu* Kokuev sámánna is hét szellem jelent meg, amikor sámánna kellett lennie. „A fehér tó” (*aq xül*) gazdája, a „fekete tó” (*qara xül*) gazdája, a „szent hely” (*ālig jár*) gazdája, a „szent hegy” (*ālig tajya*) gazdája, a „sziklás tűzhányó” vagy „szent tűzhányó” (*xajalyy sojaq, ālig sojaq*) gazdája; a „šarm hegy” (*šarm tajya*) gazdája, meg a „szent tenger” (*ālig dalaj*) gazdája. „Ezeknek a szellemeknek — mondotta Kokuev sámán — olyan alakjuk volt, mint a sámánna. Volt fejviseletük, sámánköpenyük, sámáncszimájuk, volt dobjuk és dobverőjük is.”

A sámánszellemek tehát gazda-szellemek: a víz gazdája (*sügü āsi*), egyes tavak (*aq xül, qara xül*), tó csoportok (*ālig dalaj*), a hegy (*tajya āsi*), egyes hegyek (*ālig jár, ālig tajya, xajalyy sojaq, ālig sojaq, šarm tajya*), felhők (*saryy aza, kük aza, qyzyl aza*), madarak (*qas aza, xügü aza*) stb. gazdái.

A szellemek nagy tömegét a karagasz sámánok maguk is osztályozták: minőségi és fokozati különbséget tettek közöttük.

Minőségi különbség szerint két csoportra osztottak a szellemek: „feketekre” és „fehérekre”. Az előbbieket, a „fekete szellemek” (*qara aza*) vagy

¹³ A hegyi és vízi szellemekre vö. ПЕТРИ, 1928. pp. 15–6; ПЕТРИ, 1927. p. 32; КАТАНОВ, 1907. pp. 615, 628–9, 639.

„fekete sámánszellemek” (*qara xamnaşqyn*) gonoszak, az utóbbiak, a „fehér szellemek” (*aq aza*) vagy „fehér sámánszellemek” (*aq xamnaşqyn*) pedig jók.¹⁴ A sámán, attól függően, hogy a „fehér” vagy pedig „fekete” szellemek választják-e ki, „fehér sámán” (*aq xam*), „világos sámán” (*čyryq xam*), illetve „fekete sámán” (*qara xam*) lesz. A fekete sámán rosszat is tudott tenni, a többi sámán félt tőle. Viselete különbözött a fehér sámánok viseletétől. A *qara čoydu* nemzetségbeli Bakanaev volt például fekete sámán. Sámánköpenye fekete ruhaanyagból készült, a rajta levő textilfüggők is többségükben feketék voltak. Dobja is fekete bika (szarvasmarha hímje) bőrével volt bevonva.

A karagasz sámánok szerint a sámánszellemek között nemcsak minőségi, de fokozati különbség is volt. Mind a „fehér”, mind a „fekete” szellemek között voltak „nagy sámánszellemek” (*uluş xamnaşqyn*), „közép sámánszellemek” (*ortun xamaşqyn*), valamint „kis sámánszellemek” (*čaryş xamnaşqyn*). A sámánt kiválasztó szellem fokozati különbségének megfelelő erejű lett a sámán is. A sámánok is három fokozati csoportba tartoztak: voltak „nagy sámánok” (*uluş xam*), „közép sámánok” (*ortun xam*), illetve „kis sámánok” (*čaryş xam*).

A karagasz sámánok fokozati különbségeinek eme okát az *aq čoydu* nemzetség sámánjai hangsúlyozták előttem. A *saryy xaş* nemzetség sámánja a szellemek számában látta a sámánok közötti fokozati különbség okát. „Én kis sámán voltam, mert nekem csak hét szellemem volt — mondta Bolkhoev. Más sámán nagy sámán volt, mert huszonhét szelleme volt.”

Úgy véljük, most már választ adhatunk arra az eddig nyitva maradt kérdésre, vajon mitől függ, hogy valaki sámánná válik-e vagy sem?

Minden sámán, akár sámáncsaládból származik, akár nem, azért lesz sámán, mert a sámánszellemek akarják, hogy az legyen. Hogy a sámánná levés milyen nagy mértékben függ a szellemektől, jól bizonyítja az a tény, hogy a szellem minősége, valamint a szellem erejének foka vagy száma határozza meg a sámán minőségét („fehér” vagy „fekete” sámán), illetve az erejét („nagy”, „közép” vagy „kis sámán”), nem pedig az, hogy valamelyik őse „fehér” vagy „fekete”, „nagy” vagy „kicsi”, sőt egyáltalában sámán volt-e.

Azonban rá kell mutatnunk arra, hogy a sámánt kiválasztó szellemek esetleg „örökölhetők”. Példaként az *aq čoydu* Amastaev, Vasilij Mikhajlovič sámán esetét említjük: „Vasilij 18 éves korában lett sámán. Apja szelemeit örökölte, noha apja végül is nem lett sámán. A sámánnak ugyanis vért, sok rénszarvasvért kell innnia, amikor sámánná válik. Apja (Amastaev, Mikhail) kért rénszarvasvért, azonban nem adtak neki, ezért nem lett sámán.”

De nemcsak a sámánválas ténye függ a sámánszellemektől. Az ő óhajuknak megfelelően készül a sámán viselet is.

A *saryy xaş* Añataj sámánnak „a szellem mondta meg, hogy elsőnek a sámánköpenyt, másodiknak a sámánfejviseletet, harmadiknak a sámán-csizmát, negyediknek a kendőket kell elkészíteni. A szellem mondta meg neki azt is, hogy milyen legyen dobja, dobverője. A szellem utasításai szerint csináltatta meg aztán a dobját egy *aq čoydu* nemzetségbeli emberrel.”

Hogy a sámánt kiválasztó szellem milyen részletesen előír mindent, jól kiviláglik az *aq čoydu* Kokuev sámán szavaiból. „A *čaryş* (‘kicsi’, t. i. ‘kicsi szellem’) kis madár alakjában jött hozzám. Ez a *čaryş* mondotta nekem,

¹⁴ A jó és gonosz szellemekre vö. ЕВСЕНИН, 1919. p. 14.

hogy csináljak dobot, dobverőt, hengercsíkokat, sámánsapkát, sámánköpenyt és sámáncsizmát. Azt mondta : csináltass dobot, dobverőt meg sámánruhát, mert sámán leszünk, lehet, hogy nagy sámán leszünk. A *čaryš* mondta : a dob nemes szarvas bőrből lesz ; a *čaryš* mondta : a dobkáva élő cédrusfenyőből lesz ; a *čaryš* mondta : rajta huszonegy rezonátor lesz. Hét rezonátor élő cédrusfenyőből lesz, hét élő vörösfenyőből lesz, hét élő jegenyefenyőből lesz.”

A leendő sámán, miután beleegyezett a szellemek akaratába, és elvállalta a sámánságot, elkészíttette a sámánkodáshoz szükséges eszközöket. A rokokokat meg a szomszédokat kérte meg erre a munkára.

Az *aq čoydu* Amastae, Vasilij Mihajlovič sámán húga ezeket mesélte bátyja sámánfelszerelésének elkészítéséről. „A Kara Buren folyónál történt ez. Két nyirkéregsátor állt ott akkor. Összesen öten laktunk ott : Vasilij bátyám, én, Mária nővérem, a nővérem férje Aleksej, meg Šura húgom. Bátyám Mária férjével, Aleksejjel csináltatta a dobot meg a dobverőt, bennünket pedig arra kért, hogy készítsük el neki a teljes viseletet. A viseletet Mária nővérem, én meg nagynéném (apám nővére) készítettük. Apám nővére a Džuglym folyó völgyében lakott. A viselet néhány részét mi varrtuk otthon, más részét nagynéném varrta önáluk. Ő szabta és varrta a sámánköpenyt, mi készítettük a fejviseletet, csizmát meg a henger alakú csíkokat. Ez utóbbiakat fehér és sárga anyagból varrtuk. Összesen 27 csík kellett ruhájához. Bátyám mindent pontosan megmagyarázott, hogy úgy készüljön minden, miként a szellemek akarták.”

A karagasz sámánok viselete¹⁵ fejviseletből (*xamnar Bört*), sámánköpenyből (*xamnar Don*), esetleg külön álló sámán melltakaróból (*xamnar Düş*) és sámáncsizmából (*xamnar iDik*) állt.

A viselet mellett a sámántevékenység végzéséhez dobra (*Düñür*) és dobverőre (*orba*) is szükség volt.

A sámán meghatározott sorrendben készítette el viseletének egyes darabjait. Az *aq čoydu* Kokuev sámán szerint így : „Először a hengercsíkokat kell megrendelni, utána a sámánköpenyt, fejviseletet meg a csizmát, azután a dobot, dobverőt meg a dobtakarót. Azután már kezdhet sámánkodni.”

A karagasz sámánok valamennyien megegyeztek abban, hogy volt sajátos dobjuk, dobverőjük, valamint fejviseletük, köpenyük és csizmájuk. A sámánok egyes viseletdarabjai azonban már eltértek egymástól. A részletekben megnyilvánuló különbségek nemzetségi, minőségi, fokozati vagy egyéni sajátosságokat mutatnak.

A sámándob

A sámán a szellemeiktől tudja meg, milyen fából kell készülnie dobja kávájának, s milyen bőrrrel kell egyik oldalát beborítani. A sámándob (*Düñür*) megközelítően kerek, nagysága azonban nem azonos : a sámán dobja nagyobb (átmérője 80—95 cm), a sámánnőé viszont kisebb (átmérője 60—70 cm). A káva (*Düñür näjä*) jegenyefenyő (*šibi* 'pinus abies') cédrusfenyő (*Buš* 'pinus cedrus') erdei (gyantás) fenyő (*qady* 'pinus sylvestris') darabból készült. A fogantyút (*tuta*) cédrusfenyőből, erdei (gyantás) fenyőből, vagy pedig

¹⁵ СОЛОВЬЕВ, 1926. p. 658 ; ЧУДИНОВ, 1931. pp. 95, 99 ; ВАСИЛЬЕВ, 1910. p. 73.

nyírfából (*qaDyη* 'betula fruticosa') faragták. Két keresztbotként (*xumündruk* és *quDurya*) ugyancsak cédrusfenyő, erdei (gyantás) fenyő vagy nyírfa ágat helyeztek a dobba. A karagasz dobok kávájának külső oldalán háromfejű rezonátorok (*xabaq*) sorakoztak. Számuk vagy kilenc, vagy tizenkettő, vagy huszonegy. A rezonátorok rendszerint különböző fákból készültek. Faragták cédrusfenyőből, vörösfenyőből (*Dyt* 'pinus laryx'), jegenyefenyőből, lúcfenyőből (*cojyan* 'abies pectinata'), erdei (gyantás) fenyőből, nyírfából (*qaDyη* 'betula fruticosa'), topolyafenyőből (*ujrut*), fűzfából (*qaty sōškā* 'salix'), fagyalból (*numurut*) és veresberkenyéből (*ārgūs* 'sorbus aucuparia'). A kávára nemes szarvas (*saryγ aη* 'Cervus elaphus'), vadkecske (*tāxā*), őz, vörös ló (*qyzyl āt*), szarvasmarha (szürke, fekete bika) bőrét feszítették.

A dobverő

A sámándob verője (*orba*, *xam orbasy*) vagy agancsból (*mj̄s*), vagy fából készült, mégpedig nemes szarvas (*saryγ aη*), maral szarvas (*uluy aη*), vadkecske (*tāxā*) szarvából, illetve nyírfából vagy cédrusfenyőből. Henger alakú nyélből (*tutar* 'fogantyú') és ellipszis alakú fejből (*orba Bāxā* 'dobverő feje') állt. Ez utóbbi alsó oldala enyhén domború, s bőrrel, mégpedig lábszárból való bőrrrel (*Byšqaq*) fedték be. Rénszarvas, maralszarvas, nemesszarvas, vadkecske, sőt medve (*ülās aη*) bőrét használták fel. A dobverő fej másik felét rendszerint fémkarikák (*Dūmūr syr̄ya* 'vas fülbevaló') díszítették. Némelyik dobverőn egy, némelyiken két, három karika volt. A karikán néha három fémkúp függött. Gyakran a hosszanti tengely vonalába fémpálcát erősítettek, s erre három karikát fűztek. A nyélen két részt különböztettek meg: a fej mellett a dobverő nyakát (*tuqpoʻo*), a fogó végén pedig a fogás helyét (*tutar j̄ärä*).

A dobverő fogantyújának a végébe vékony szíjból való hurkot (*Bay*) erősítettek. A szíj beerősítési módja nagy változatosságot mutatott. A dobverő végében —| alakot fűrtak, a szíj két végét végig tolták a hosszanti, majd a kereszt fúraton, hogy kiérjen a szabadba. Itt akkora bogra kötötték a két szíj véget, hogy vissza ne csúszhasson. Más dobverő végét csak keresztben fűrték át. A szíjat először ráhurkolták a fogóra, majd a szíj két végét fentről lefelé átvezették a furaton. A két véget azután összecsomózták. Az ilyen nyíláson a szíjat gyakran csak átbújtatták, majd két végét összekötötték. Némely dobverő végében —| alakú fúrat volt. A szíj két végét végig tolták a hosszanti furaton, majd a kereszt nyílásnál az egyiket jobbra, a másikat balra kivezették a fogantyú belsejéből. Mindkét szíjvégre egy-egy akkora bogot kötöttek, hogy vissza ne csússzék a nyílásba. Végül alkalmazták az eddigiektől teljesen eltérő felerősítési módot is: a fogantyú végére fémkarikát erősítettek, ebbe fűzték a szíjat.

A fejviselet

A sámánfejviselet, miként már említettük, szabástípusban is, díszítésmódban és színben is igen sokféle. A sok változat fennmaradását a sámánok által használt fejviseletek nagy száma teszi lehetővé; a karagasz sámán ugyanis élete folyamán nem csak egy, hanem két, három, sőt több (az előzőektől kisebb vagy nagyobb mértékben feltétlenül eltérő) fejviseletet használt.

Szabásuk szerint — mint már említettük — három típust különböztethetünk meg: homlokszalagot, kucsmát és korona alakút.

A homlokszalag a legáltalánosabb, egyaránt jellemzi az *aq čoydu*, *qara čoydu*, *saryy xaš*, *xaš*, valamint *čäptäj* sámánok viseletét. Hosszúak téglalap alakú textiliából (általában pamutszövetből) készül, hossza 28—56 cm, szélessége 10—15 cm. A felhasznált ruhaanyag vagy egy színű, mégpedig fehér, vörös, kék, sárga vagy több különböző színű textilsávból áll, pl. kék, fehér és vörösből, fehér és vörösből, fehér, sárga és kékből, vörös és sárgából.

Általában prémesik (*Gäš*) szegélyezte a homlokszalagot: fehér nyúl (*xodan*), mókus (*Dîη* 'sciurus vulgaris'), hiúz (*üs* 'hiúz', *üstün Dügü* 'hiúz pihéje') vagy vadkaeca pihe (*qastyη Gäši* 'vadkaeca préme').

A homlokszalag felső szélébe madártollakat tűztek. Egy madárfajta, a fülesbagoly (*xügü* 'strix bubo'), tolla egységesen használatos valamennyi karagasz nemzetség körében. A sámánok azonban más tollakkal is díszítették fejviseletüket, s ezek már nemzetségek szerint különböznek egymástól. Az *aq čoydu* sámánok homlokszalagján süketfajd (*qara quš* 'tetrao urogallus') vagy császármadár (*parıqan* 'tetrao bonasia'), a *qara čoydu* sámánokén sas (*äzir*), a *saryy xaš*-okén vadliba (*qas*) vagy daru (*turuña*), a *čäptäj*ekén héja (*tiligän*) tollai sorakoztak. A tollak száma három, hét vagy kilenc. A tollak vagy egyforma hosszúak, vagy a középső hosszú, vagy pedig két oldalt egyenletesen rövidülnek.

A homlokszalag alsó széléhez, két oldalra, ruhaanyagból készült hengereket (*čaryš manjaq*) varrtak. Ezeket a hengercsíkokat az említett általános elnevezés mellett a *čaš* és a *syrya* vagy *börtün syrya* szóval is jelölték. Hosszuk átlag 15—20 cm, számuk három-három, hét-hét, színük fekete vagy sárga. Pamutszöveten kívül készülhettek rénbőrből is. A hengercsíkok bojtban végződtek, nevük *čaryš manjaq Baxä* vagy *salbar*.

A homlokszalag két végéhez alulra egy vagy három hosszú szalagot (*čala* vagy *čalazy*) varrtak, színük fehér, fekete, kék, sárga, vörös. Hosszuk 30—80 cm, szélességük 6—8 cm.

A fejviseletet a sámán úgy tette a fejére, hogy a homlokszalag két végét hátul összegombolta. Ezért bal széléhez két három gombot (*ök*), jobb széléhez ugyanannyi hurkot (*ök äbšisä*) varrtak.

A homlokszalag fejviseletek, a rajtuk levő díszítést tekintve, négy csoportot alkotnak: arccal, mértani ábrákkal, madár alakokkal díszítettek vagy díszítetlenek. Az ornamensek vagy kivarrások vagy rátétek. A kivarrások általában szelíd rénszarvas hosszú fehér nyakalatti szőrével vagy cérnával készülnek. A rátétek pedig pamutszövetből.

Az arccal díszített homlokszalag a legáltalánosabb a karagasz sámánok körében, mind az öt nemzetségnél használatos.

Az általunk gyűjtött ilyen típusú homlokszalagok arc fölötti részén ezeket a motívumokat varrták ki: középen két vízszintes vagy ívben meghajló vonal, a *xabaq*, alatta két ellipszis, a *qaraq* (néha egy-egy gyöngyszemet, pl. kék gyöngyöt, *kük ninjü* varrtak a közepébe), köztük egy függőleges varrás, a *xaj*, ez alatt vízszintes vonal vagy ellipszis alak, az *äs* vagy *aysy*, két oldalt a szem magasságában egy-egy a motívum felé néző félhold, a *qulaq*.

A mértani ábrás homlokszalagokat rénszörrel meg cérnával kivarrt zeg-zug vonalak meg korongok fedték. Meg kell jegyeznünk, hogy a korongokkal fedett homlokszalag — noha mértani ábrás — az arccal díszített fejviseletek közé tartozik, mert a korongok igen stilizáltak ugyan, de arcot

ábrázolnak. A karagaszok ugyanis az egyes korongokat szemnek, orrnak, száznak, fülnek nevezték.

A madáralakos homlokszalag elszigetelten fordul elő, az *aq čoydu* Kholemoeva nagy sámán második fejviseletét díszítette pl. kék pamut-szövetből kivágott három daru madár rátét.

A karagasz sámánfejviseletek szabás szerinti második típusát a kucsma alkotja. Rénszarvasbőrből készül, amit pamutszövettel vontak be. Háromszög alakú darabokból varrják össze. Csak a *xaš* nemzetség köréből ismerjük. A felhasznált pamutszövet három színű: fehér, kék, sárga. Hasonló színű szalag függ alá hátul a fejviselet széléről. A kucsma csúcsán vadkacsa (*óDüräk*) toll csomó, szélén szürke nyúlprém.

A harmadik szabástípusba a korona alakú fejviselet tartozik, a *qumsar bört*. Az *aq čoydu* meg a *čäptäj* nemzetség sámánjainál fordul elő. Noha ritka, nem egyedi, hanem sporadikusan előforduló jelenségnek kell tekintenünk. Voltaképpen homlokszalag, két végét azonban egymáshoz varrták, s a karika alakú szalag felső széléhez két ívben hajló, egymást derékszögben keresztező keskeny vaspántot erősítettek. A keresztezési ponton madártoll csomó áll. A homlokszalag alsó szélén kilenc-kilenc fekete hengercsík, hátul pedig három hosszú széles szalag függ.

A melltakaró

Némely karagasz nemzetség (az *aq čoydu*, *qara čoydu* és *čäptäj*) sámánjainak mellkasát a köpeny fölé vett melltakaró (*Duš*, *xünjük*) fedte.

Bár megközelítőleg téglalap alakúak voltak, szabásuk mégis különbözött. Némelyik melltakarót a nyaknál, valamint oldalt egy kissé homorúan ívelték, némelyik csak a nyaknál ívelt, oldala egyenes, vagy egyenletesen széleseedik, vagy keskenyedik.

Felerősítési módjuk ugyancsak eltérő volt. Például jobb szélét a köpenyhez varrták, bal szélét pedig két gombbal gombolták rá, vagy jobb és bal széléhez — egymástól megfelelő távolságra — három-három bőrcsíkot varrtak. Előfordult az is, hogy csak egy-egy szíjat varrtak fent a melltakaró két széléhez, és a nyakba akasztották.

A viseletdarabot rátéttel vagy kivarrással, valamint textilfüggőkkel is díszítették.

A melltakarók jellemző ornamense a középtengely vonalán levő függőleges sáv, amelyből két oldalt vékonyabb csíkok ágaznak ki. Formájuk, illetve anyaguk ugyancsak különbözött: fehér, esetleg kék pamutszövet-sávból készült, amelyet ferde, egymással párhuzamos fehér rénszőrcsíkokkal díszítettek, vagy a függőleges sáv kilenc egymás alatt sorakozó pamutszövet négyzetből állt. A díszít *Duš sögi*-nek, 'mell csontja'-nak nevezték.

A függőleges sávból jobbra és balra egymással párhuzamos csíkok indultak ki: kilenc-kilenc fehér pamutszövet-sáv, amelyek egyenesen, esetleg enyhén ívelten haladtak lefelé, vagy hét-hét egyenes, lefelé haladó fehér pamutszövet-sáv, vagy pedig kilenc-kilenc fölfelé futó egyenes csík, rénszarvasbőrrel kivarrva. Ezek neve *ägi* 'borda', vagy *ägi sögi* 'borda csontja'.

Ezen az ornamensen kívül, amit *Duš* 'mellkas'-nak neveztek, még más rátétek és kivarrások is díszítik a melltakarót.

A mellesont felső végének magasságában fehér rénszarvaszörvből korongot varrtak az *aq čoydu* sámán melltakarójára. A neve *oru* 'a mellesont feletti lyuk'.

Ugyanezen a viseletdarabon a kulcsesont magasságában egy V alakú rátét van fehér pamutszövet sávból. Ezt *munuj sōgi* 'kulcsesontnak' nevezték.

A mellcsont alsó vége magasságában ugyanezen a melltakarón fehér pamutszövetből készült hegyesszárú háromszög alak van, a *Düş qudrū* 'a mellkas végződésénél levő puhacsont', szószerint „mellkas farka”.

A mellbimbók magasságában egy-egy korongot varrtak fehér rénszarvasszőrből a *qara čoydu* melltakaróra. A nevük *āmi* 'emlő'.

Ugyanezen a viseletdarabon a köldök magasságában is van egy rénszarvasszőrből készült korong, a *xin* 'köldök'.

A köldök alatti magasságban az *aq čoydu* melltakarót kilenc fehér szalagból álló nyaláb (*čaryš čaqyn manjaq*), a *qara čoydu* viseletdarabot pedig három egymással párhuzamos rénszörzsáv (*qasy*) díszíti.

A mellkendő bemutatott rátéteit, kivarrásait azoknál a sámánviseleteknél, amelyeknek nincs külön melltakarójuk, ugyancsak megtaláljuk: magán a sámánköpenyen.

A köpeny

A karagasz sámánok köpenye (*Don, xamnar Don, xam Donu*) általában nyáron ölt rénszarvas, — rénbika (*čary*) vagy réntehén (*ibi*) bőréből készült. Néha pamutszövettel (pl. késsel) vonták be a bőrt. A sámánköpenyhez azért használtak nyári bőrt, mert azon a szőr rövid. A szőrzetet sohasem kaparták le, csak ollóval vágták rövidebbre, ha hosszabb lett volna az óhajtottnál.

Szabása két szárnyú köpeny: vagy középen, vagy jobb oldalt nyílott.

Hossza sem volt egyforma: az általános térdig érő köpenyen kívül volt lábszárközépig, térd alá, és combközépig érő is.

A köpenyekre jellemző volt a 2,5–3,5 cm magas felálló gallér (*čaxa*).

A köpenyeket gyakran prémsáv szegte: hiúz, bárány, mókus vagy nyúl prém.

A prémszegély mellett vagy anélkül bojtok (*salbar, čaryš manjaq*) is díszítették a köpeny szélét. Általában rénszarvasbőrből, ritkán sárga pamutszövetből készültek. Hosszuk 6–20 cm.

A karagasz sámánköpenyeket kivarrások vagy rátétek, továbbá textil, bőr és fémfüggők, valamint tollnyalábok díszítették.

Rendszerezésüket a rátétekkel és kivarrásokkal kezdjük.

Jellegzetes ornamentikát találunk a köpenyek mellkas magasságában, amely minden nemzetség sámánjai körében használatos, ha egyes nemzetségeknél nem is kizárólagos. Némely viseletnél közvetlenül a köpenyt díszíti, némelynél pedig — miként már bemutattuk — a különálló ruhadarabot alkotó „mellkendőt”.

A köpeny középvonalában a nyaktól egészen a mellcsont végéig függőleges sáv fut végig. Ez a csík fehér pamutszövet rátét, vagy fehér rénszarvasszőr kivarrás. A neve *Düştüğ sōgi*.

A függőleges sávból jobbra és balra kilenc-kilenc ferdén lefelé hajló, egymással párhuzamos csík ágazik ki: ugyancsak fehér pamutszövet rátét, vagy fehér rénszörkivarrás. Az elágazásokat *āgi* 'bordá'-nak vagy *Düştüğ āgisi* 'mellkas bordájá'-nak nevezik. Az egész ornamentalsnek (a függőleges sávnak meg az elágazásoknak) *Düş* 'mellkas' a neve.

A mellbimbók magasságában egy-egy fehér korongot varrtak ki fehér rénszarvasszőrrel a legtöbb sámán köpenyén. Ez az *āmi* 'emlő'.

A köldök magasságában rénszarvasszörből kivarrt fehér korong díszíti némelyik sámánköpenyt. A neve *xin* 'köldök'.

A karagasz sámánköpenyek között voltak olyanok is, amelyek mellkasát nem csontok, testrészek ábrázolásai fedték.

A mellkas magasságában három vízszintes, egymással párhuzamos pamutzövet rátétet varrtak az egyik *qara çoydu* sámán köpenyére. A felső fekete, a középső fehér, az alsó ismét fekete.

A gallértól kiindulva egészen az alsó szegélyig két függőleges pamutzövetcsáv rátét díszíti a *xaš* Bokturbaev sámánköpenyét. A bal oldali kék, a jobb oldali sárga.

A karagasz sámánköpenyek ujját ugyancsak rátétek és kivarrások fedik.

A vállnál egy-egy fehér pamutzövet sávot varrtak függőlegesen az *aq çoydu* Amastaev közép sámán köpenyujja köré. Ez a *jüsü* 'vállforgó'.

Általánosabb a köpenyujj vízszintes sávval való díszítése. A sávok száma, színe, anyaga és helye nagy változatosságot mutat. Némelyik köpenyujjat az elején, némelyiket a hátán díszíti egyetlen fehér pamutzövet sáv. Akad olyan is, amire három pamutzövetcsávot varrtak: az ujj felső részére vöröset, elejére kéket, alsó részére fehéret, vagy fehéret, sárgát, illetve kéket. Más viselet ujján csak az elején van egy fehér rénszarvasszörből készült sáv. A köpenyujj elején, illetve a hátán levő sávot *qol* 'kar'-nak vagy *qol sögi* 'kar csontja'-nak nevezik. Némelyik köpenyen a sávot a könyöknél fehér korong szakítja meg. A vállhoz közelebbi sávrész neve *ustu*, a korongé *jüs* 'forgó', a könyöktől a kézfejjig levő része pedig *gary* 'karja'.

A köpenyujjak végén, az ujj elején vagy a hátán levő sávból öt vékony csík ágazik ki. Fehér rénszörből való kivarrások. Az ágak neve *ärgäk* 'ujj'.

A sámánköpenyeknek van olyan csoportja is, amelyek ujját nem karcsontok díszítik. A köpeny ujját pl. rénszörből varrt vékony csík kerülte körül csigavonalban a válltól az ujj végéig. Az egyik *qara çoydu* család tagjai szerint éppen a díszítetlenség jellemezte viseletüket.

A karagasz sámánköpenyek hátát ugyancsak rátétek és kivarrások fedték.

A gerinc vonalon a nyakesigolyától a farcsontig sáv díszítette a köpenyt. Anyaga, alakja ugyancsak többféle lehetett. Némely köpenyen fehér pamutzövetből készült a rátét, mégpedig vagy három ujjnyi széles egyszerű sávból, vagy egy ujjnyi széles fehér pamutzövetcsíkból formált kilenc trapéz sorból állott. Más sámánköpenyen fehér rénszarvasszörből készült a gerinc vonalán haladó sáv. A rénszört ferdén haladó fekete cérnaöltésekkel varrták fel. Volt olyan, amelyen a fehér textilsávot fehér rénszarvasszörrel kivarrt nyolc korong bontotta kilenc taggá. Megint másokon a függőleges rátét három ujjnyi széles kék vagy fehér pamutzövetből készült, a sáv két oldalán pedig fehér rénszarvasszörrel kivarrt kilenc-kilenc vagy hét-hét félkorong sorakozott. A sáv neve *örä* 'gerinc', *örä sögi* 'gerinc csontja', a félkorongoké *örä jüsü* 'gerinc csigolya'.

A csigolya vonalán levő sávból lefelé lejtő, egymással párhuzamos sávok ágaznak ki. Anyaguk, színük, formájuk, számuk szintén különböző. Fehér, sárga pamutzövetből vagy rénszörből készülnek, számuk általában kilenc-kilenc, hét-hét, öt-öt. Vagy rövidek, vagy olyan hosszúak, hogy körül érik az egész hátat, sőt átnyúlnak a köpeny elejére is. Az ágak neve *ägi* 'borda'.

Az egyik sámánköpenyen a bordák felett négy-négy igen rövid lefelé

hajló, egymással párhuzamos sáv ágazik. ki. Fehér rénszörből készültek. Ezeket *crya xanaty* 'hát szárny'-nak nevezik.

A karagasz sámánköpenyeket számos járulékos elemmel díszítették. Legnagyobb számmal a textilfüggők szerepeltek.

Elől a vállcsont magasságában egy-egy háromágú (vörös, fehér, kék) hengercsík köteget erősítettek az egyik sámánköpenyre. A neve *uzun manjaq* 'hosszú hengercsík'.

Gyakoribb volt elől a derék magasságában felerősített textilfüggő. Némelyikre a mellbimbó vonalában egy-egy kilencágú köteget erősítettek. Másokat ugyanezen a helyen egy-egy hét vagy kilenc ágú, vagy három-három kilencágú hengercsíkköteggel díszítették. Volt olyan köpeny, amelynek derekához fehér övet (*qur*) varrtak, ezen kilenc kilencágú köteg függött. A hengercsíkok színe is más és más volt az egyes sámánköpenyeken. Egyiken csak kék, a másikon vörös, sárga, zöld vagy vörös, sárga, kék, fehér, a harmadikon vörös, sárga, kék, némelyiket sokféle színű díszítette: vörös, barna, rózsaszín, sárga, világoskék, sötétkék, zöld.

Textilfüggőket erősítettek a köpeny oldalára is: vagy három-három háromágú, vagy egy-egy hétágú, vagy pedig három-három kilencágú köteget. A hengercsíkok színe itt is nagy változatosságot mutatott. A köpenyek oldalán levő textilfüggőket *uluy manjaq* 'nagy hengercsík'-nak nevezték.

A karagasz sámánköpenyek hátát is díszítették textilfüggőkkel.

Némelyikre hátul a vállakhoz erősítettek hengercsíkokat. Vagy egy-egy háromágú köteget (színe kék, fehér, vörös), vagy két-két magában álló hengercsíkot (színe fehér, bizonyos közökben azonban vörös anyaggal van bevonva). A neve *usar çaqpa*.

Hátul is gyakoribb volt a derék magasságban felerősített textilfüggő. Az *aq čoydu* nagy sámán nő köpenyét négy-négy kilencágú, a *qara čoydu* nagy sámánét öt-öt hétágú, a középsámánét egy-egy kilencágú, a *xaş* nagy sámánét tizennégy kilencágú, a *čäptäj* középsámánét pedig kilenc kilencágú köteg díszítette. Színük is sokféle volt: vörös, barna, lila, sárga, kék, sötét és világos zöld, fehér.

A textilfüggők egy másik fajtája a rövid bojt (*salbar*). Ez ritka a karagasz sámán viseleten. Az egyik *aq čoydu* köpeny ujján, a könyök alatt függött ilyen.

A textilfüggők harmadik csoportját a kendők alkották. Ez is ritka. Az egyik *aq čoydu* sámánköpeny hátán derék magasságban függött két-két fémgűrűn 27—27 kendő. Ezt *čalyyn* 'szárny'-nak nevezték.

A karagasz sámánköpenyeket bőrből készült függők is díszítették.

A mellbimbó magasságában egy-egy kilencágú hengercsíkköteg díszített egy *qara čoydu* köpenyt.

Oldalt a hónalj alatt is függött egy-egy hasonló köteg a *qara čoydu* sámán-viseleten.

Hátul a vállak magasságában ugyancsak erősítettek egy-egy kilencágú köteget a *qara čoydu* köpenyhez.

Bőrből nemcsak hengercsíkokat, hanem rojtokat is készítettek.

A köpeny mellkasábrázolása alatt egy 20 × 20 cm nagyságú berojtzott rénszarvasbőrt varrtak a *saryγ xaš* Bolkhoev sámán köpenyére. A neve *Düstüg manjaq* 'mellkas-hengercsík'.

A köpenyujj alsó szélét rénszarvasbőr rojttal díszítették a *qara čoydu* közép sámán ruháján.

Bőrből, illetve többségükben bőrből készült a karagasz sámánviselet jellegzetes függője: a *quDruγ* 'farok'. A farcsont magasságába egy henger alakúvá sodort rénbőrt erősítettek, amelynek vége háromfelé ágazik. A három ág némelyik köpenyen hosszú, némelyiken rövid.

A karagasz sámánok köpenyét a textiltől készült járulékos elemeken kívül fémből valók is díszítették.

A lapockacsontok között vagy magasságában egy vagy több ívben meghajló fémpálcán több (mindig páratlan) fémkúp vagy nyílalak függ. A fémpálcák helye, a fémpálcák és a fémfüggők száma különböző: volt olyan sámánköpeny, amelyen egy fémpálcá volt, rajta hét vagy kilenc fémkúppal. Más köpenyre két fémpálcát erősítettek: vagy egymás mellé, vagy egymás fölé. Az előbbi esetben a fémpálcákra hét-hét fémkúpot, az utóbbi esetben a felsőre hét, az alsóra pedig kilenc fém nyílhegyet helyeztek. Akadt olyan sámán viselet, amelyen három fémpálcá sorakozott egymás alatt, mind-egyik hét-hét fémkúppal. A fémpálcá neve *čälä*, a kúpé *xoγora*, a nyílé *oq*.

A két lapockacsont magasságában egy-egy vaslapot erősítettek a köpenyhez. A függőt egy pontban rögzítették, hogy mozgáskor himbálódzék. Alakjuk ellipszis, háromszög vagy trapéz. Nagyságban is különböztek egymástól. A függőket *Jaryn* 'lapockacsont'-nak vagy *Jarna* 'lapockacsontjá'-nak nevezték. Valamennyi poncolással díszített.

A karagasz sámánköpenyeken gyakran függenek harang alakú csengők is. A nevük *qaxynōr* ~ *qoxynōr*.

A lapockacsont magasságában némely köpenyen nem az említett „lapockacsont”, hanem csengő függ.

A hónalj alá is csengőt erősítettek több sámán viseletén.

A könyökhajlásnál is függ csengő néhány köpenyen. „A sámán ennek a csengőnek a hangját hallgatja, úgy tud meg egyet s mást” — mondotta a *saryγ xaš* Bolkhoev sámán.

Végül még egy fémből készült járulékos elemet találunk a karagasz sámánruhán: a köpenyujj végére, a „karsont” és az „ujjak” között felvarrt ellipszis alakú vaslapot, amely az egyik *aq čoydu* sámán viseletét díszítette. A neve *xalbur xaj*.

A textil, bőr, valamint fém járulékos elemeken kívül toll is díszítette a karagasz sámánviseletet.

A lapockacsont magasságában egy-egy tollcsomót erősítettek az egyik *xaš* sámán köpenyére. Mindkettő kilenc—kilenc bagolytollból állt. A madár oldalán levő finom pihetollakat használták fel erre.

A lábbeli

A karagasz sámánok csizmája (*iDik* 'csizma', *xam iDi* 'sámán csizmája', *xamnar iDik* 'sámánkodó csizma') szelíd rénszarvas bőrből készült, vízszintesen levágott szára térdig ért. A lábbeli szárát, fejét rátéttel vagy kivarrással díszítették.

A szár felső szélét gyakran mókus vagy hiúz prémme szegték be. Néha a prémsáv alá vörös és fehér pamutszövet sávot varrtak. Némely lábbelin ezen a helyen fehér rénszörből kivarrt sáv vagy fehér pamutszövet csík fut körbe. Akadt díszítetlen szélű lábbeli is. A rátét, illetve kivarrás neve *xon jāsü* 'térd forgója'.

A boka magasságában hasonló fehér rátét fut körbe néhány lábbeli szárán. Ez a *But jŕsü* 'boka'.

A szárát függőleges pamatszövet sávok is díszítették: rendszerint elöl, néha kívül és belül is fehér, vagy elöl fehér, belül kék, kívül pedig sárga rátét. A neve *čoDa* 'lábszár', *čoDa sōgi* 'lábszárcsontja'.

A szár elején levő sáv a lábfejen legyezőszerűen ötfelé ágazik. Az ágakat *ärgäk* 'ujj'-nak, *But ärgü* 'láb ujjá'-nak nevezik. Ez az ornamens valamennyi nemzetség lábbelijét jellemzi.

Elmaradhatatlan járulékos elem végül a lábbeli külső szárára erősített hosszú fém csik. Ez a *qoš čoDa* 'kis lábszárcsont' (szósz szerint „páros lábszár”). Nevezik egyszzerűen *čoDasy* 'lábszará'-nak is.

A sámánviselet díszítőelemeinek jelentése

A karagasz sámánviselet díszítőelemei szoros egységet alkotnak. Már S. V. IVANOV rámutatott arra, hogy az „ábrázolások egészükben csontvázat jelképeztek, amely gerincoszlopból, mellkasból, lapockából, medencecsontból, valamint kar és lábsontból áll. — Ami a prémszegélyes, egyenesen álló tollakkal díszített homlokszalag alakú fejviseleteknek az ábrázolásait illeti, azok emberi arc részeit jelképezik, amelyek feltehetően a ruhán levő csontváz természetesen befejezői.”¹⁶

Az általunk lerajzolt sámán viseletek, továbbá a viselet díszítőelemeinek, függőinek nevei még világosabban mutatják, hogy a karagasz sámánviselet emberalakot ábrázol.

A fejviseleten rajta van a szemöldök (*xabaq*), a szem (*qaraq*), az orr (*xaj*), a száj (*as*, *aysy*) és a fül (*qulaq*), a róla lelógó hengeresíkok pedig haját (*čas*), illetve fülbevalót (*syrya*, *börtün syrya*) ábrázolnak. A viseleten ugyancsak az egyes emberi testrészeket jelölték. Elöl a mellcsontot (*Düş sōgi*, *Düştüg sōgi*), a bordákat (*ägi*, *ägi sōgi*, *Düştüg ägisi*), a mellkast (*Düş*), a mellcsont feletti lyukat (*oru*), a kulcscsontot (*munuj sōgi*), a mellkas végén levő puhasontot (*Düş quDrü*), az emlőt (*ämi*), a köldököt (*xin*), a köpenyujjon a vállforgót (*jŕsü*), a kart (*qol*), felsőkart (*üstü*), könyök forgót (*jŕs*), a tenyeret (*xalbur xaj*), az ujjakat (*ärgäk*), hátul a gerincet (*ōrya*, *ōrya sōgi*), gerinccsigolyát (*ōrya jŕsü*) és bordát (*ägi*). A járulékos elemek is gazdagították az egyes testrészek ábrázolásait, mert a háton lapockacsont (*Jaryn*, *jarna*), a köpenyujjon pedig tenyér (*xalbur xaj*) függött.

A sámán lábbelijének ornamensei is beleillenek ebbe a képbe: a száron térdforgót (*xon jŕsü*), bokát (*But jŕsü*), lábszárcsontot (*čoDa*, *čoDa sōgi*), kis lábszárcsontot (*qoš čoDa*), a lábbeli fején pedig lábujjakat (*ärgäk*, *But ärgä*) ábrázoltak.

Az emberi csontok, testrészek ábrázolásai mellett némely függő a sámánviselet állatokkal való kapcsolatára utal. Ezt a sajátosságot V. I. VASILEV közlése alapján¹⁷ már S. V. IVANOV is hangsúlyozta: „A bőrfonadékokat és irhaszalagokat, amelyeket nagy számban (300 darabot) varrtak a sámánviselethez, a madár „farkainak” és „szárnyainak” nevezték.”¹⁸ Az általunk gyűjtött sámánviseleteken ebbe a körbe tartozik a toll-csomó a köpeny hátán,

¹⁶ ИВАНОВ, 1955. p. 250; vö. ИВАНОВ, 1954. p. 679.

¹⁷ ВАСИЛЬЕВ, 1910. p. 76.

¹⁸ ИВАНОВ, 1955. p. 250.

továbbá azok a hengercsíkkötegek, amelyek neve „hát szárnya” (*orya xanaty*), valamint az igen általános „farok” (*quDruy*).

A karagasz sámánok viselete — S. V. IVANOV¹⁹ és W. HARTWIG²⁰ múzeumi tárgyközlésétől eltekintve — ismeretlen tudományos irodalmunkban. Ezért részletesen ismertetem a terepmunkám során lerajzolt sámánviseleteket. Ezek a tárgyak ma már nem léteznek: tulajdonosaik valamennyit megsemmisítették, amikor felhagytak a sámánkodással. Az egykori sámánok vagy hozzátartozóik — akik jól emlékeztek saját vagy a rokon sámán viselet-darabjaira — rajzolták le, magyarázták el, emlékezetük szerint.

Hogy minden nemzetség és minden fokozat képviselve legyen, azért a következő sámánok viseletét mutatjuk be: az *aq čoydu* Kholemoeva, Anna Innokentyjna nagy sámánnoét, Kokuev, Innokentyj Nikolaevič kis sámánét, a *qara čoydu* Bakanaev, Sergej Spiridonovič nagy sámánét, Šipkeev, Pavel Jegorovič közép sámánét, a *xaš* Bokturbaev, Innokentyj Semenovič nagy sámánét, a *saryy xaš* Bolkhoev, Ilja Spiridonovič kis sámánét, a *čüptäj* Tulaev, Aleksej Grigorevič közép sámánét. Leírásunk során megtartjuk a természetes egységet: egy-egy sámán fejviseletét, köpenyét, lábbelijét, dobját, dobverőjét együtt mutatjuk be.

Az *aq čoydu* nemzetségbeli Kholamoeva (első férje után Saganova (*xaš*), második férje után Bokturbaeva (*xaš*)), Anna Innokentyjna nagy fehér sámánno viselete.

Első fejviselet.²¹ Fehér pamutszövetből készült, hosszúkás téglalap alakú homlokszalag, fent is, lent is keskeny, két ujjnyi széles fehér nyúlprém szegéllyel. A két prémsík között középen rénszörrel kivarrt emberi arc. Fent két vízszintes csík, a két szemöldök alatt két ellipszis a szem, közöttük függőleges varrás az orr. Alatta középen ellipszis a száj. Két oldalt, a szem magasságában egy-egy félhold alak: a fül.

A homlokszalag felső szélén középen három bagolytoll. Alsó szélén, a két végén, három-három fekete rövid hengercsík, végén bojtjal. Ezenkívül a homlokszalag bal végének alsó szélén egy kék, meg egy fehér, jobb végének alsó szélén pedig egy sárga szalag. A három szalag, amikor a sámánno a fejviseletet a fejére tette, hátul egymás mellé került: középen volt a kék, bal oldalt a sárga, jobboldalt a fehér.

A fejviselet összegombolásához a homlokszalag bal végén három gomb, jobb végén három hurok van (1. ábra).

Második fejviselet. Fehér vászomból készült homlokszalag, felső és alsó szélén mókusprém szegéllyel. A felső prémsáv alatt rénször zeg-zugvonal. Alatta középen három baloldalra néző darumadár rátét kék ruhaanyagból. A madarak szeme vörös cérna kivarrás. A homlokszalag felső szélén kilenc bagolytoll, hosszuk a két oldal felé egyenletesen csökken. Alsó szélén két oldalt hét-hét bojtban végződő sárga hengercsík.

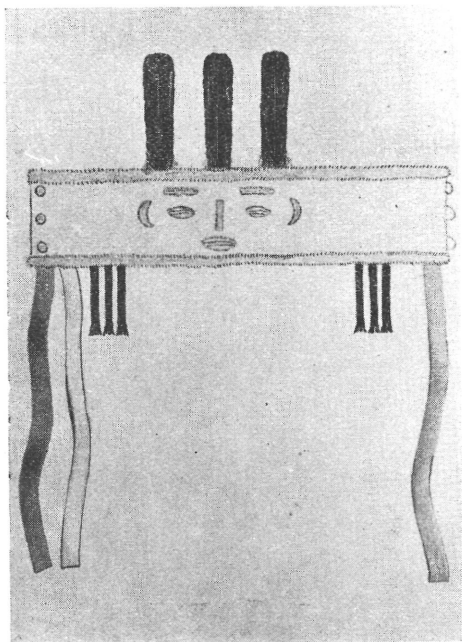
A fehér vászonsáv bal végének aljához egy fehér szalag volt varrva. Két ujjnyi széles, egészen a hát közepéig ért. Alsó végét bevagdalták. Ezt a homlokszalagot is össze kellett hátul gombolni (2. ábra).

¹⁹ ИВАНОВ, 1954. p. 679; ИВАНОВ, 1955. pp. 250—5.

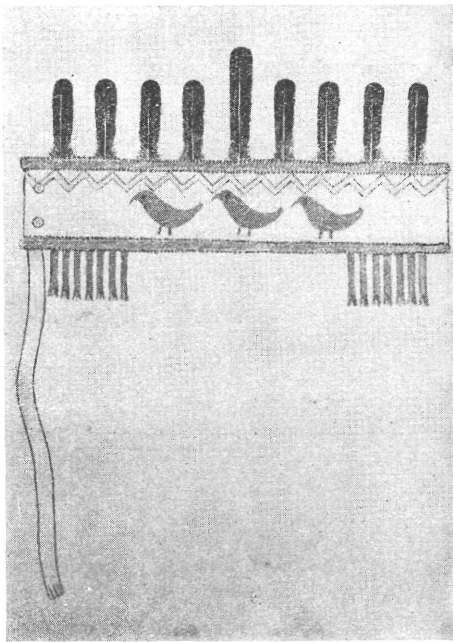
²⁰ HARTWIG, 1957. pp. 37—50.

²¹ A karagasz sámánok életük folyamán több fejviseletet készítettek. Ezeket „első”, „második” szóval jelölték. A sámánszertartás alatt váltogatta a sámán fejviseleteit (lásd később).

Harmadik fejviselet. Rácsos fejviselet. Három arasz hosszú és egy kis arasz széles rénszarvasbőr sávból készült, amit sárga pamutzövet borított, hogy a bőr nem is látszott. A sárga ruhaanyagon rénszarvasszőrrel emberi arc volt kivarrrva. Fent két vízszintes csík jelezte a szemöldököt, alatta két ellipszis a szemet, közöttük egy függőleges varrás az orrot, alatta pedig egy ellipszis a száját. Két oldalt a szem magasságában egy-egy félholdalak volt kivarrrva, a fül. A fülek alatt a sárga pamutzövetsáv alsó széléhez kilenc-kilenc rövid fekete összehengerített szalag volt varrva. Mindegyik fehér bojtban

1. ábra. Kholemoeva nagy sámán nő első fejviselete

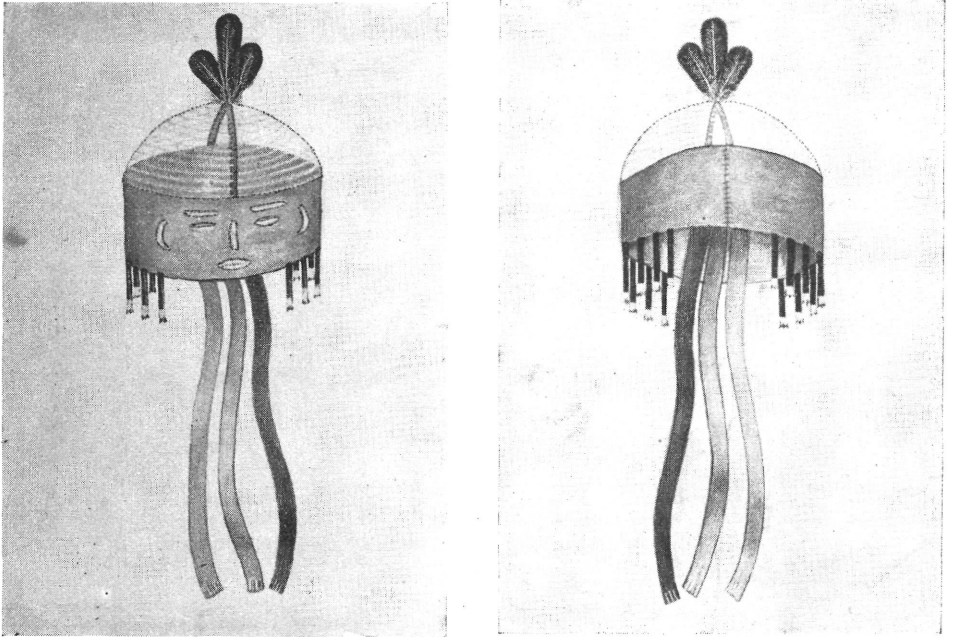

2. ábra. Kholemoeva nagy sámán nő második fejviselete

végződött. A sárga pamutzövetsáv két vége össze volt varrva, vagyis a sáv karikát alkotott. A varrásnál (tehát hátul) a sárga sávhoz három különböző színű hosszú szalag volt varrva. Hátulról nézve a baloldali szalag vörös, a középső sárga, a jobboldali kék. Mindhárom szalag vége be volt vagdalva, hogy rojtos legyen. A karikaalakra varrt sárga szalag felső széléhez két ívben meghajló keskeny vaspántot erősítettek. Az egyik fémpánt végeit a textilsáv első és hátsó, a másik fémpántot a jobb és bal oldalhoz erősítették. A két ívben hajló fémsík tehát derékszögben keresztezte egymást, az ív legmagasabb pontján. A pántokon kis lyukak vannak ütve, ezeken rénszarvas szőrből készült fonál van csiga vonalban átvezetve. Ez a fejtető fölötti részt rácsként fedi be. A két vaspánt keresztezési pontjába három bagoly toll van erősítve, a középső hosszabb, a két szélső rövidebb (3a-b. ábra).

Sámán köpeny. Szelídrénszarvas bőrből készült, a térd fölé ért, középen nyílt. A gombolást egy különálló, de egyik szélén a köpenyhez

varrt melltakaró fedte. A köpeny alján berojtozott rénszarvasbőr futott körbe. A rojtok 8 cm hosszúak. A köpenynek két ujjnyi széles felálló gallérja van. A két ruhaujjat elől (vagyis belül) egy-egy fehér pamutzövecsáv díszíti, a hónaljtól egészen a köpenyujj végéig. A köpenyujj végén öt vékony csík ágazik ki belőle, mint az ujjak. Ezek rénszarvas szőrből voltak kivarrva. A köpenyujjakhoz, a könyökhajlásban alul, egy-egy fehér textilből készült bojt van erősítve. A köpenyen a mellbimbó felett egy-egy fehér korong van. Mindkettő rénszarvas szőrből készült, amit csigavonalban varrtak fel. Lejjebb

3. a-b, ábra. Kholmoeva nagy sámánú harmadik fejviselete

középen a köldök felett is van egy fehér korong, ugyancsak csigavonalban felvarrt nyakalatti rénszarvasszőrből. Derékmagasságban a mellbimbókkal egy vonalban, egy-egy köteg hengeresík van a köpenyhez erősítve. Mindkét köteg kilenc-kilenc kék ágból áll (4. ábra).

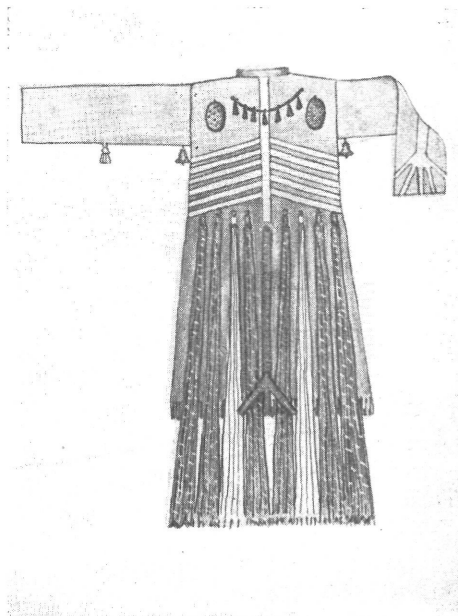
A hátgerinc felett — a nyakcsigolyától a farcsontig — három ujjnyi széles fehér pamutzövecsáv fut végig. A két lapockacsont felett egy-egy lúdtójtás nagyságú, ellipszis alakú vaslap van felerősítve, egyetlen pontján. Közöttük ívben meghajlított fémpálca van a köpenyhez erősítve, ezen hét tölcseralakra összezsavart bádoglapocskák. A hónaljhoz hátul egy-egy csengő van erősítve. A hátgerinc felett futó fehér sávhoz a lapockacsontokból kissé lejjebb keresztben öt-öt egymással párhuzamos lefelé lejtő fehér pamutzövecsáv van varrva. A sávok a köpeny oldalain is folytatódnak. Derékmagasságban négy-négy köteg hengeresík van felerősítve. Színük sárga, kék, fehér, vörös. A hátgerinc fölé varrt fehér sáv alá egy henger alakúvá sodort

rénbőrt erősítettek, amely a végén háromfelé ágazik. A három ág is henger alakú (5. ábra).

M e l l t a k a r ó. Szelíd rénszarvas bőrből készült. Voltaképpen téglalap alakú, de a felső oldal két sarkát homorú ívben levágták, és a középső rész is homorúan ívelt. A melltakaró jobb szélé rá volt varrva a sámánköpenyre, bal szélét pedig gombokkal gombolták hozzá. A melltakaró függőleges tengelyére fehér pamutzövecsáv volt varrva, ebből jobbra és balra kilenc-kilenc rövid keresztcsáv nyúlt ki.

4. ábra. Kholemoeva nagy sámánnököpenye előlről

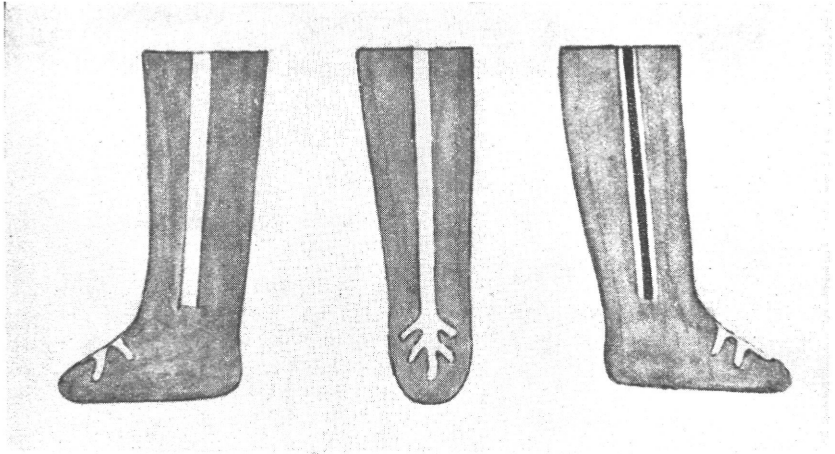
5. ábra. Kholemoeva nagy sámánnököpenye hátulról

S á m á n c s i z m a. Szelíd rénszarvasbőrből készült. Előlről nézve a csizmák szárán függőleges fehér pamutzövecsáv fut le a lábfej felső harmadáig, innen tovább ötfele ágazva legyezőszerűen szétterül. A csizmák belső oldalán ugyancsak függőleges fehér pamutzövecsáv fut le a bokáig. A csizmák külső oldalán is függőleges fehér pamutzövecsáv halad a bokáig, e fölött azonban van még egy hasonló hosszúságú, de keskenyebb vaslap is (6. ábra).

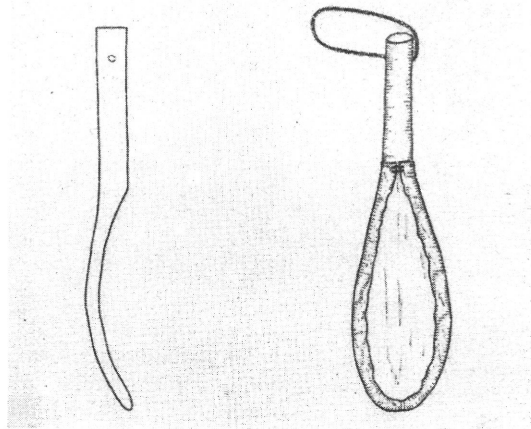
S á m á n d o b. Kör alakú, jegenyefenyőből készült az abroncs. A káva külső oldalán kilenc háromfejű rezonátor volt. (Hogy milyen fából készültek, az adatközlők nem emlékeztek.) Az abroncs nemes szarvas bőrével volt befedve. A dob belsejében függőleges fogantyú volt, cédrusfenyőből. A hosszú-kás téglalakú fogantyú közepén elkeskenyedik és henger alakú. A fogantyút fent is, lent is három-három függőleges téglalap alakú nyílás töri át. A dobban két keresztbot van, a felső is, az alsó is két-két cédrusfenyőből készült.

A kávába — a dob felső részén — a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú drót van beerősítve, ezen két-két fémkúp függ.

D o b v e r ő. Nemesszarvas agancsból készült. Henger alakú nyélből és homorú ellipszis alakú fejből áll. A fej domború oldala rénszarvas lábbőrével volt fedve. A dobverőfej homorú oldalát semmiféle karika sem díszítette.

6. ábra. Kholemoeva nagy sámánú esizmája

7. ábra. Kholemoeva nagy sámánú dobverője

A fogantyú végén szijhurok volt. A fogantyú — közel a végéhez — merőlegesen át van fúrva, ebbe fűzték a szijat (7. ábra).

Az *aq čoydu* Kokuev Innokentyj Nikolaevič kis sámán viselete.

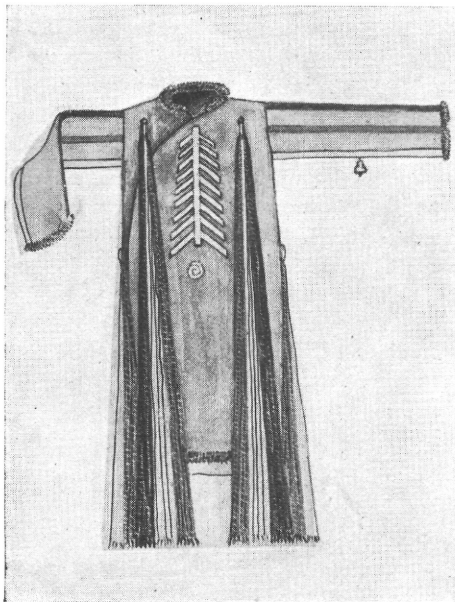
Első fejviselet. Kék ruhaanyagból készült homlokszalag, amelyet fent is, lent is keskeny, két ujjnyi széles fehér hiúz prém díszített. A két prémsík közötti részen közepén rénszarvas szőrrel emberi arc volt ki-

varrva. Fent két vízszintes csík jelölte a szemöldököt, alatta két ellipszis a szemet, közöttük egy függőleges varrás az orrot, ez alatt pedig egy ellipszis a száját. Két oldalt, a szem magasságában, egy-egy félhold alak volt kivarrva, a fül. A kék textilsáv felső szélébe császármadar hét fekete farktolla volt tűzve. A középső volt a leghosszabb, a három-három mellette levő toll magassága lejtősen egyenletesen csökkent. A kék textilsáv alsó szélének két végén pedig hét-hét (bojtban végződő) fekete hengercsik függött. Fekete pamutszövetből készültek. Ezeken kívül a homlokszalag jobb végének alsó széléhez egy vörös, bal végének alsó széléhez pedig egy kék meg egy fehér szalag volt varrva. A szalagok hossza 30 cm, szélességük pedig 8 cm, végük be volt vagdalva. A három szalag, amikor a sámán a fejviseletet a fejére tette, hátul egymás mellé került, középen volt a kék, baloldalt a vörös, jobboldalt a fehér. — A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a kék sáv két végét. Ezért annak bal végéhez három gomb, jobb végéhez pedig három hurok volt varrva.

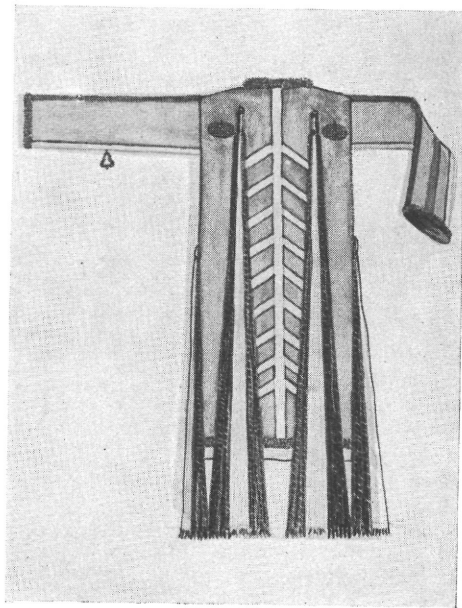
Második fejviselet. Rénszarvasbőrből készült homlokszalag, amely vörös pamutszövettel volt fedve. Hossza három, szélessége egy arasz. Felső és alsó szélét két ujjnyi széles hiúzprém szegte. A felső prémszegély alatt és az alsó felett egy-egy zeg-zugvonal haladt végig, ez rénszarvas szőrből készült. A két zeg-zugvonal közötti részen közepén ugyancsak rénszörrel emberi arc volt kivarrva. Fent két lefelé lejtő ellipszis jelölte a szemöldököt, alatta két ugyancsak lefelé lejtő kisebb ellipszis a szemet, benne egy-egy kék gyöngy a szemgolyót, köztük egy függőleges varrás az orrot, ez alatt pedig egy ellipszis a száját. Két oldalt a szem magasságában egy-egy félholdalok volt kivarrva, a fül. A vörös textilsáv felső szélébe kilenc bagolytoll volt tűzve. A középső volt a leghosszabb, a négy-négy mellette levő toll magassága lejtősen egyenletesen csökkent. A homlokszalag alsó szélének két végén két-két fekete textilből sodort rövid szalag függött, mindegyik bojtban végződött. Ezeken kívül a homlokszalag bal végének alsó széléhez egy vörös, jobb végének alsó széléhez pedig egy sárga meg egy kék szalag volt varrva. Hosszuk 30 cm, szélességük pedig 8 cm. Végük rojtosra volt vagdalva. A három szalag, amikor a sámán fejére tette, hátul egymás mellé került: középen volt a sárga, baloldalt a kék, jobboldalt a vörös. A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a homlokszalag két végét. Ezért annak bal végéhez három gomb, jobb végéhez pedig három hurok volt varrva.

Sámánköpeny. Szelíd rénszarvas bőrből készült, a térdig ért, pontosabban még a térdet befedte. Jobboldalt nyílott. A gallért, a két ujj végét, valamint a köpeny alját két ujjnyi széles hiúzprém szegi. Az utóbbi alatt fehér pamutszövet fut körbe, ami be van rojtozva. A rojtok három ujjnyi hosszúak. A két köpeny ujját három-három pamutszövetsáv díszíti, a hónalj-tól egészen az ujj végéig. Az ujj felső oldalán vörös, a középsőn kék, az alsón fehér sáv van. A könyökhajláshoz alul egy-egy csengő van erősítve. A köpeny középvonalában a nyaktól egészen a csípő magasságáig egy függőleges fehér pamutszövetsáv fut, amelyből két oldalt — ferdén lefelé — kilenc-kilenc egymással párhuzamos fehér pamutszövetsík ágazik ki. Ez utóbbiakat bordának nevezik, az egész ábrát pedig mellkasnak. Ez alatt középen egy fehér korong van, ez rénszarvas szőrből készült, amit csigavonal alakban varrtak fel. A köpenyre fent, a vállcsontok fölé, egy-egy köteg hengercsik van erősítve. Mindkettő három-három színű hosszú ágból áll. A baloldali színei (balról jobbra haladva) vörös, fehér, kék, a jobboldalié kék, fehér, vörös.

A köpeny oldalán három-három hengeresík függött. Színük vörös, fehér és kék (8. ábra). A köpeny hátán közepén, a gallértól lefelé az alsó szegélyig három ujjnyi széles függőleges fehér pamutszövetsáv fut. Ebből két oldalt ferdén lefelé kilenc-kilenc egymással párhuzamos fehér pamutszövetcsík ágazik ki. A lapockacsontok magasságában egy-egy ellipszis alakú vaslap függ. Ezeknél magasabban, de a köpeny középvonalához közelebb, egy-egy hengeresík köteg függ. Mindkettő három-három színű hosszú hengeresíkből áll. A bal-

8. ábra. Kokuev kis sámán köpenye előlről

9. ábra. Kokuev kis sámán köpenye hátulról

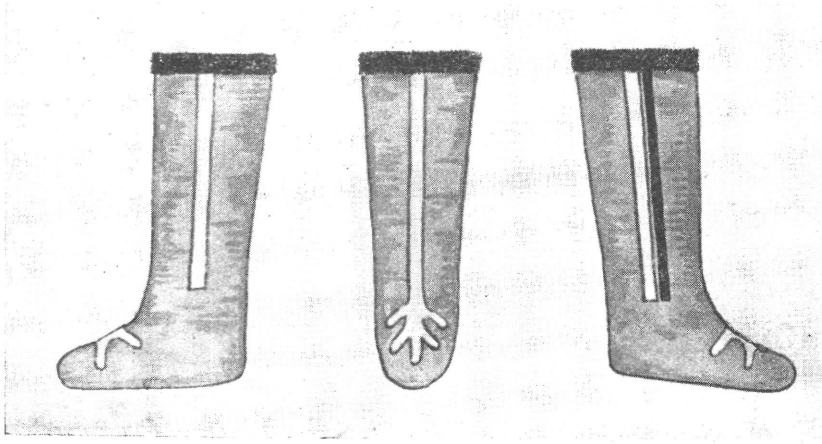
oldali színei (balról jobbra haladva) vörös, fehér, kék, a jobboldali kék, fehér, vörös (9. ábra).

S á m á n c s i z m a. Szelíd rénszarvas bőrből készült, térdig ért. Felső széle fehér hiúz prémmel volt szegve. A prém két ujjnyi széles. Előlről nézve a csizmák szárán függőleges fehér pamutszövetsáv fut le a lábfej felső harmadáig, innen öt vékonyabb fehér pamutszövetsáv ágazik szét legyezőszerűen. A csizmák belső és külső oldalán ugyancsak függőleges fehér pamutszövetsáv fut le a bokáig. A külső oldalon a fehér sáv mellett van még egy hasonló hosszúságú, de keskenyebb vaslap is (10. ábra).

S á m á n d o b. Kör alakú, a káva cédrusfenyőből készült. A káva külső oldalán 21 három fejű rezonátor, három féle fából. A dob felső részének középpontjától balra (a dob belsejét nézve) hét cédrusfenyő, jobbra hét jegenyefenyő, a káva alsó részén pedig hét vörösfenyő rezonátor sorakozott. Az a bronz fiatal nemes szarvashika bőrével volt befedve. A dob belsejében cédrusfenyőből készült függőleges fogantyú volt. A hosszúkás téglalap alakú fogantyú közép-

pen elkeskenyedett és henger alakú volt. Így három részre tagolódott. A felső téglalakot két hosszúkás téglalak, felettük pedig egy kerek lyuk törte át. A három téglalakú nyílás díszül szolgált csupán. Viszont a kerek lyukba három méter hosszú fehér hengeresík volt erősítve. Ezek fehér vászonból készültek. A dobban két keresztbot van. A felső is, az alsó is két-két nyírfa pálcából készült. A kávába a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú drót van beerősítve, ezen három-három fémkúp függ.

D o b v e r ő. Cédrusfenyőből készült. Henger alakú nyélből és egy ellipszis alakú fejből áll. Ez utóbbi homorú. Domború oldala rénszarvas láb-bőrével volt befedve. A bőr szélét a fában fúrt lyukakon átbújtatott fonállal

10. ábra. Kokuev kis sámán csizmája

varrták a homorú oldalon a fához. A homorú oldalba — a hosszanti tengely mentén — három egymástól különálló fém karika volt beerősítve. A dobverő fogantyújának a végén szíjból készült hurok volt. Ennek beerősítése egy alakú furat segítségével történt. Ezen át kivezették a hurok két végét, és bogot kötöttek rá, hogy a szíj vissza ne csússzék a furatba.

A *qara čoydu* Bakanaev, Sergej Spiridonovič nagy sámán viselete.

Első fejviselet. A homlokszalag kék ruhaanyagból készült. A hosszúkás téglalap alakú sávot fent egy vonalban, egymástól egyenlő távolságra felvarrt, öt fehér gyöngyházgomb díszítette. Ezalatt rénszörrel emberi arc volt kivarrva. Fent két ívben meghajló csík a szemöldök, alatta két ellipszis a szem, közöttük egy függőleges vonal az orr, az alatt pedig egy ívben meghajló vízszintes vonal a száj. Két oldalt, a szem magasságánál kissé alacsonyabban egy-egy ívben meghajló függőleges vonal a fül. A homlokszalag felső szélébe kilenc bagolytoll volt tűzve. A középső toll volt a leghosszabb, a négy-négy mellette levő magassága lejtősen egyenletesen csökkent. Alsó széleinek két végéről hét-hét vállig erő szíj lógott alá. Ezt szelíd rénszarvas bőréből hasították. Ezenkívül a homlokszalag bal végének első széléhez egy kék, jobb végének alsó széléhez pedig egy fehér meg egy sárga szalag volt varrva. A három szalag, amikor a sámán fejviseletét a fejére tette, hátul

egymás mellé került : középen volt a sárga, baloldalt a fehér, jobboldalt a kék. — A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a kék sáv két végét. Ezért annak bal végéhez két gomb, jobb végéhez pedig két hurok volt varrva.

Második fejviselet. Három más-más színű ruhaanyagból készült. A három szín három vízszintes sávban volt egymáshoz varrva : fent fehér, középen vörös, lent pedig kék. E három csíkból álló homlokszalag közepén szőrrel emberi arc volt kivarrva. Fent a fehér csíkon két vízszintes vonal jelezte a szemöldököt, alatta két ellipszis a szemet, közöttük egy függőleges vonal, amely felnyúlt a fehér, és lenyúlt a kék textilsávra is, jelezte az orrot. Ez alatt, a kék csíkon, egy ellipszis volt, a száj. Két oldalt, a szem magasságában, részben a fehér, részben a vörös sávon egy-egy ívben meghajló függőleges vonal volt (amely homorú oldalával nézett a szemek felé), a fül. A fehér textilsík felső szélébe kilenc sastoll volt tűzve. A középső toll volt a leghosszabb, a négy-négy mellette levő toll magassága egyenlő. A kék csík alsó szélének két végéről hét-hét vállig erő fekete bojt lógott alá. Ezenkívül a kék csík bal végének alsó széléhez egy fehér, jobb végének alsó széléhez pedig egy kék meg egy sárga szalag volt varrva. A három szalag, amikor a sámán a fejviseletet a fejére tette, hátul egymás mellé került : középen volt a sárga, baloldalt a kék, jobboldalt a fehér. — A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a textilsáv két végét. Ezért annak bal végéhez két gomb, jobb végéhez pedig két hurok volt varrva (11. ábra).

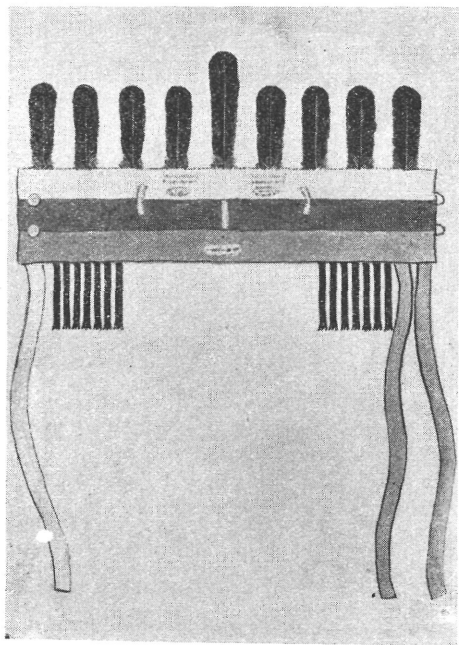
Sámánköpeny. Rénszarvasbőrből készült, térdig ért. Középen nyíltott, három gombbal gombolódott. Középen, a mell fölött, különálló szíjjakkal felerősíthető mellkendő volt, két oldalt pedig a derék magasságában, egy-egy kilenc különböző színű hengeresíkből álló köteg függött. Ezek a bokáig értek.

Hátulról a köpeny két ujját egy-egy pamutszövet sáv díszíti, a válltói kezdve mintegy 15—20 cm-nyire a köpenyujj végéig. A sávot a könyöknél egy-egy fehér korong szakítja meg. Ezek csigavonal alakban felvarrt rénszörből készültek. A pamutszövet sáv végéből rénszörből kivarrt öt keskeny csík indul ki legyezőszerűen. A köpeny ujjhoz, a könyök és a hónalj alá egy-egy csengőt erősítettek. A lapockacsontok magasságában egy-egy háromszög alakú fémlap függ. Alájuk egy-egy ívben meghajló fémpálcát erősítettek, amelyen hét-hét fémkúp függ. A köpeny hátán középen, a gallértól a derékig egy függőleges pamutszövet sáv fut, amelynek két oldalán hét-hét félkorong sorakozik, ezek rénszarvas szőrrel vannak kivarrva. A félkorongoktól hét-hét lefelé lejtő egymással párhuzamos pamutszövetcsík van varrva. A hátgerinc alá egy henger alakúvá összesodort rénbőrt erősítettek, amely a végén háromfelé ágazik. A három ág is henger alakú és bokáig ér. A köpenyhez derék magasságban jobbra és balra egy-egy hengeresík köteg van erősítve. A két köteg kilenc-kilenc különböző színű, bokáig erő ágból áll.

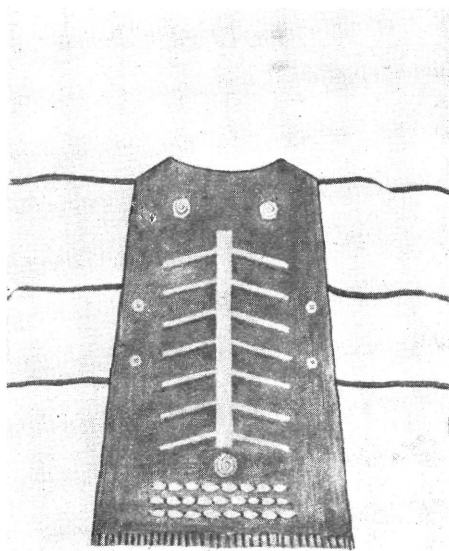
Melltakaró. Szelíd rénszarvas bőrből készült. Trapéz alakú felső oldala középen homorúan ívelt. Jobb és bal széléhez három-három bőrcsík van varrva, ezzel erősítik a köpeny szélére. A melltakaró függőleges tengelyére pamutszövetcsáv volt varrva, ebből jobbra és balra hét-hét lefelé lejtő, egymással párhuzamos pamutszövetcsík nyúlik ki. A két mellbimbó magasságában egy-egy fehér korong van, ezek csigavonal alakban felvarrt rénszarvas szörből készültek. Alája két oldalt két-két egymás alatt álló gyöngyházgombot varrtak. A köldök magasságában rénszörből kivarrt fehér korong van. Ez alatt

három egymással párhuzamos vízszintes rénszőr sáv következik. A melltakaró bőrrojtokban végződik (12. ábra).

S á m á n c s i z m a. Szelíd rénszarvas bőrből készült, térdig ért. Felső szélén a szelíd rénszarvas hosszú fehér nyakalatti szőrével kivarrt két-ujjnyi széles csík futott körbe. Hasonló kör volt a boka felett is. Elölről nézve a csizmák szárán függőleges fehér rénszőr sáv fut le a lábfej felső harmadáig. A sáv végétől öt vékonyabb fehér rénszőr csík ágazik szét legyezőszerűen. A csizma

11. ábra. Bakanaev nagy sámán második fejviselete

12. ábra. Bakanaev nagy sámán melltakarója

belső oldalát ugyancsak rénszőr sáv díszíti. A külső oldalon a csizmaszár felső szélétől a bokáig egy keskeny vaslap fut függőlegesen.

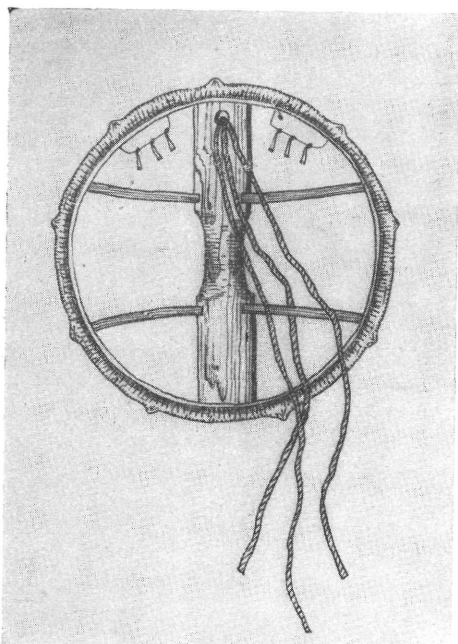
S á m á n d o b. Kör alakú, a broncsa cédrusfenyőből készült. „Dobja minden sámánénál nagyobb volt.” A káva külső oldalán kilenc háromfejű rezonátor volt. A rezonátorok jegenyefenyő fájából készültek. Az a broncs fekete bika (szarvasmarha hímje) bőrével volt befedve. A dob belsejében függőleges fogantyú volt, nyírfából. A hosszúkás téglalakú fogantyú közepén elkeskenyedek, és hengeres alakú. A fogantyú díszítetlen, csak a felső vége felé van egy áttört kerek nyílás, ebbe három hosszú fehér hengeresík volt erősítve. A dobban két keresztbot van, a felső is, az alsó is két-két homokfűz ágából készült. A kávába, a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú drót van beerősítve, ezen három-három fémkúp függ (13. ábra).

D o b v e r ő. Nyírfából készült. Henger alakú nyélből és ellipszis alakú fejből áll. Ez utóbbi homorú, sík oldala vadkecske lábbőrrel volt befedve. A bőr szélét a fában fúrt lyukakon át varrták a homorú oldalon a fához.

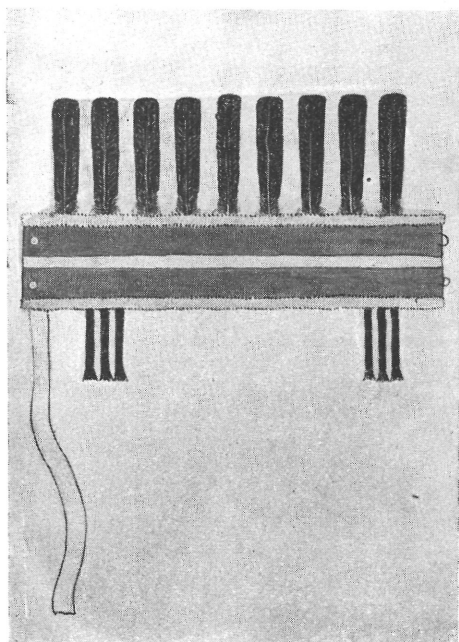
A homorú oldalba — a hosszanti tengely mentén — három egymástól különálló fémkarika volt beerősítve. A dobverő fogantyújának a végén fehér ruhaanyagból készült hurok volt. A dobverő fogantyújának a vége keresztben át volt fúrva, ezen fűzték át a hurkot. A sáman hüvelykujjára tekerte, nehogy sámankodáskor elejtse.

A *qara čoydu* Šipkeev, Pavel Jegorovič közép sáman viselete.

Fejviselet. Vörös ruhaanyagból készült. A homlokszalag felső és alsó szélét fehér nyúlprém-csík szegte. Középen egy fehér vízszintes pamut-

13. ábra. Bakanaev nagy sáman dobja

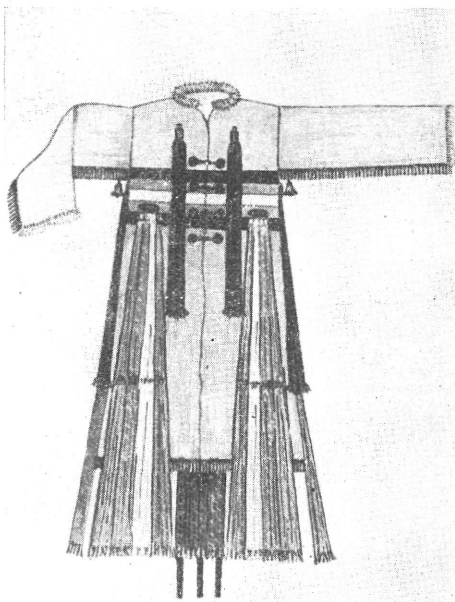
14. ábra. Šipkeev közép sáman fejviselete

szövetcsík osztotta ketté. Ezen a fejviseleten semmiféle más dísz (pl. emberi arc) sem volt. A vörös textilsáv felső szélébe kilenc toll volt tűzve. Alsó szélének két végéről három-három rövid fekete bojt függött alá. A homlokszalag bal végének alsó széléhez egy hosszú fehér szalag volt erősítve. A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a sáv két végét. Ezért annak bal végéhez két gomb, jobb végéhez pedig két hurok volt varrva (14. ábra).

Sámanköpeny. Égszínkék pamutszövetből készült, a térd alá ért. Fehér ruhaanyaggal volt kibélelve. A köpeny közepén nyílt, négy gombbal gombolódott, a gomb rövid szíj végére volt varrva, és rövid szíjhurokba gombolódott. A köpeny nyakát és a két ujj szélét kétujjnyi széles mókuszprém szegte. A köpeny alján sárga rénszarvasbőr futott körbe, ezt bevagdalták, hogy rojtok szegjék a köpenyt. Hasonló rojt függ alá a köpeny két ujjáról is. A köpenyujjak egyébként díszítetlenek, csak a hónalj alatt függ egy-egy

harang alakú csengő. A mellen három egymással párhuzamos sáv fut körbe vízszintesen. Mindhárom trikó anyagból való, az első fekete, a második fehér, a harmadik megint fekete. A mellbimbó magasságában egy-egy bőrből készült hengercsík köteg függött. Egy-egy kötegben kilenc-kilenc ág van, mindegyik bőrbojtban végződik. A második és a harmadik keresztsáv közé egy-egy ellipszis alakú bőr van varrva, mindegyikben hét-hét hengercsík függ. Különböző színű ruhaanyagból készültek. Az egyes ágak színe kék, sárga, fehér és vörös. Mind a közepüket, mind a végüket bojt díszíti. Lábszárközépig érnek (15. ábra).

Hátul a gerinc felett, a nyakcsigolyától a farsontig egy vastag bőrből készült henger volt, (átmérője 4 cm), amely a farsontnál három ágra oszlott. Az ágak is henger alakúak voltak, egészen a sarokig értek. Vastagságuk 2 cm. A vastag ágat egymással párhuzamos textilsávok futották körbe, egymástól egyenlő távolságra. Három szín váltakozott ebben a sorrendben: fehér, vörös, sárga. Középen — kicsit lejjebb, mint a nyakcsigolya — egymással párhuzamosan két ívben meghajlított fémpálca van a köpenyhez erősítve. Rajtuk fémfüggők: a felsőn (ez rövidebb) hét, az alsón (ez hosszabb) kilenc. A függők bádoggal lapocskákból készültek: nyelük henger, végük trapéz. A két lapockacsont magasságában egy-egy köteg bőrhengercsík volt varrva. Egy-egy kötegben kilenc-kilenc ág volt, mindegyik bőrbojtban végződött. A második és harmadik keresztsáv között — balra és jobbra — öt-öt ellipszis alakú bőr van varrva, mindegyiken hét-hét hengercsík függ. Különböző színű ruhaanyagból készültek; az egyes ágak színe kék, sárga, fehér és vörös. Mind a közepüket, mind a végüket bojt díszíti. Lábszárközépig értek.

15. ábra. Šipkeev közép sámán köpenye előlről

A köpeny két oldalán fent két-két bőrből készült, a második és harmadik keresztsáv között pedig egy-egy pamutszövetből való hengercsík köteg függ (16. ábra).

S á m á n c s i z m a. Szelíd rénszarvas bőrből készült, szára térdig ért. Ezek a térd alatt és a boka felett egy-egy fehér textilsáv fut körbe. A csizmak szárán — előlről nézve — függőleges fehér textilsáv fut le a lábfej felső harmadáig, innen tovább öt felé ágazva legyezőszerűen szétterül. Ez utóbbiak az ujjakat jelképezik. A csizmaszárak külső oldalára egy függőleges rézlapsáv van erősítve.

S á m á n d o b. Kör alakú, kávája cédrusfenyőből készült. A káva külső oldalán tizenkét háromfejű rezonátor volt, valamennyi nyírfából készült. Az abroncs szarvasmarha (szürke bika) bőrével volt fedve. A dob belsejében

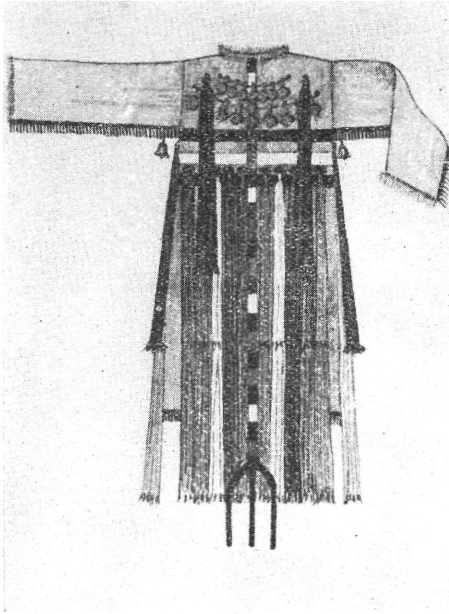
nyírfából készült függőleges fogantyú volt. A hosszúkás téglalakú fogantyú közepén elkeskenyedett és henger alakú volt. Ezt fent egy kerek lyuk törte át, amelybe két szíj volt erősítve. Hosszuk 1 m, szélességük 1 cm. A dobban két keresztbot van: a felső is, az alsó is két-két nyírfapálcából készült. A kávába a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú drót van beerősítve, ezeken három-három fémkúp függ.

Dobverő. Cédrusfenyőből készült, henger alakú nyélből és egy ellipszis alakú fejből áll. Ez utóbbi homorú. Sík oldala prémmel volt befedve.

A bőr szélét a fában fúrt lyukakon át varrták a homorú oldalon a fához. A homorú oldalba — a hosszanti tengely mentén — két egymástól különálló fémkarika volt erősítve. A dobverő fogantyújának a vége függőlegesen át volt fúrva, a szíjat először körülcavarták a fogón, majd fentről lefelé a szíj mindkét végét átvezették a furaton.

A *xaš* Bokturbaev, Innokentyj Semenovič nagy sámán viselete.

Fejviselet. Kucsma alakú, magassága kb. 35 cm. Házi rénszarvas bőrből készült, ami kívül pamutszövettel volt bevonva. Három háromszög alakú szeletből van összevarrva, a három-három szeletet háromféle színű pamutszövet borítja: sárga, kék és fehér. Két-két szelet találkozási vonalán a varráson egy-egy sor színes gyöngy sorakozik, ebben a sorban: sárga, kék, fehér, sárga, kék, fehér stb. A fejviseletet két-ujjnyi nyúlprém szegélyezte. Hátul — a fehér szelet közepéhez — alul három szalag van varrva. Hosszuk kb. 70 cm, szélességük kb. 6 cm. Az egyik sárga, a másik kék, a harmadik

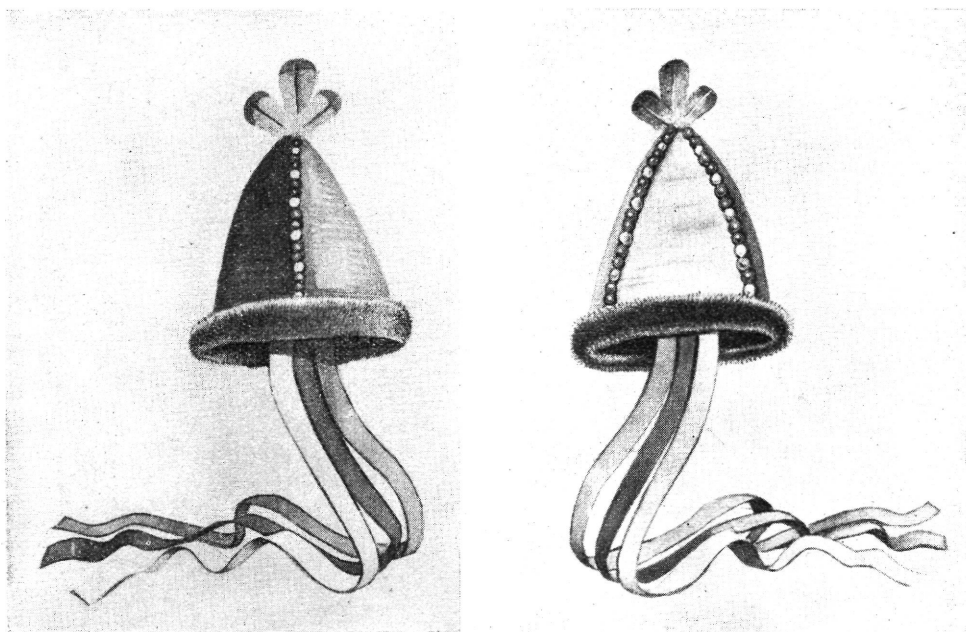
16. ábra. Šipkeev közép sámán köpenye hátulról

fehér. A fejviselet csúcsát három vadkacsa toll díszíti. Szárny alatti tollak, a színük kék. A középső hossza mutatóujjnyi, a két szélső mintegy a háromnegyede (17 a., b. ábra).

Sámánköpeny. Sárgára füstölt szelíd rénszarvas bőrből készült. A térd fölé ért, közepén nyílt, három gombbal gombolódott. A gallért, a két ujjat és a köpeny alját kétujjnyi széles nyúlprém szegi. Ez alatt sárga pamutszövet fut körbe, ami be van rojtozva. A rojtok kb. 6 cm hosszúak. A két ruhaujjat elől (vagyis belül) egy-egy sárga pamutszövetsáv díszíti, a hónaljtól egészen az ujj végéig. Az ujj felső oldalán ugyanilyen hosszú fehér pamutszövetsáv fut végig. A hónaljhoz alul egy-egy csengő van erősítve. A köpenyt elől a gallértól egészen az alsó szegélyig egy-egy pamutszövetsáv díszíti, a baloldali kék, a jobboldali sárga. A felső részen, a mellbimbó magasságában egy-egy fehér korong van. Rénszarvas szőrből készült, amit csigavonal alakban varrtak fel. A köpeny derekához kötegekben hengercsíkok vannak varrva, valamennyi lábszárközépig ér. Elöl három-három köteg van,

minden köteg kilenc ágból áll. A baloldali és a jobboldali három köteg színe (balról jobbra haladva) sárga, vörös és kék (18. ábra).

Hátulról a köpeny két ujját egy-egy kék pamutszövetsáv díszíti. Ez azonban az ujj szegélyétől mintegy 15 cm-nyire ér, ezután a házi rénszarvas nyak alatti szőrével kivarrt 5 keskeny csík következik, a melyek egy pontból indulnak ki. A köpeny hátán, közepén, a gallértól lefelé az alsó szegélytől mintegy 20 cm-nyire háromujjnyi széles kék pamutszövetsáv fut végi. A sáv

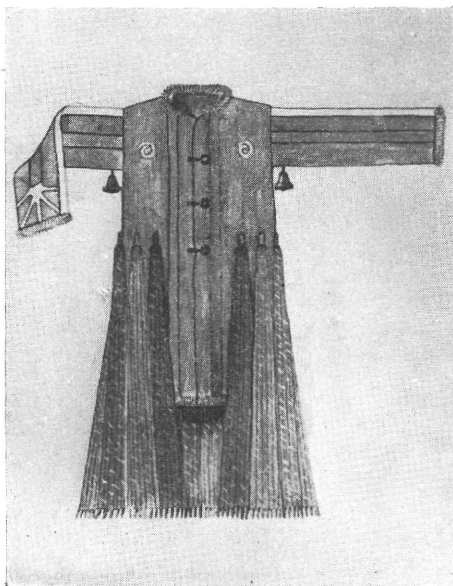

17. a., b. ábra. Bokturbaev nagy sámán fejviselete

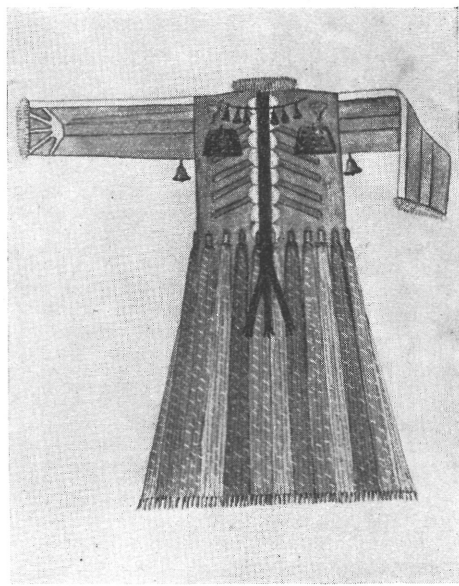
két oldalán kilenc-kilenc félkorong sorakozik, ezek házi rénszarvas nyak alatti szőrével vannak kivarrva (kicsit nagyobbak, mint egy öt kopekos fele). — A lapockacsontoktól lejjebb a félkorongoktól öt-öt lefelé lejtő sárga pamutszövetsáv van varrva. Hosszuk kb. 25 cm, szélességük kb. 2 cm. A kék sáv alsó vége, mintegy 20 cm-re a köpeny szélétől, három csíkra van vágva, mindegyik hossza 20—20 cm. A három csík vége megint három-három csíkká vágott, úgy, hogy bojtot alkossanak. A háton fent közepén egy ívben meghajlított fémpálca van, amelyen hét fémkúp függ. Ettől jobbra és balra egy-egy csomócska toll van. Mindkét csomó kilenc-kilenc bagolytollból áll. A madár oldalán levő finom pihetollak ezek. A tollak alatt egy-egy tenyér nagyságú trapéz alakú vaslap függ (egy pontban van csak a köpenyhez erősítve). A köpeny derekához hátul is hengercsík kötegek vannak varrva. 14 köteg sorakozik egymás mellett, mindegyik kilenc-kilenc ágból áll, valamennyin rénszarvas szőr fut csigavonalban körbe, s mind kilenc ágban végződik. Egy-egy kötegben azonos színű ágak vannak, a kötegek színe azonban háromféle: kék, sárga, vörös. A különböző színű kötegek ebben a sorrendben vannak fel-

erősítve : kék, sárga, vörös, kék, sárga, vörös stb. A köpeny két oldalán három-három köteg hengercsík függ (19. ábra).

S á m á n d o b. Kőr alakú, az abroncs arasznyni széles erdei fenyőből készült. A káva külső oldalán kilenc háromfejú rezonátor volt, mindegyik más-más fából készült. A kilencféle fa a következő : nyírfa, cédrusfenyő, topolya, vörösfenyő, jegenyefenyő, lucfenyő, fagyal, veresberkenye és erdei (gyantiás) fenyő. Az abroncs vörös színű ló bőrével volt befedve. A dob belse-

18. ábra. Bukturbaev nagy sámán köpenye előlről

19. ábra. Bukturbaev nagy sámán köpenye hátulról

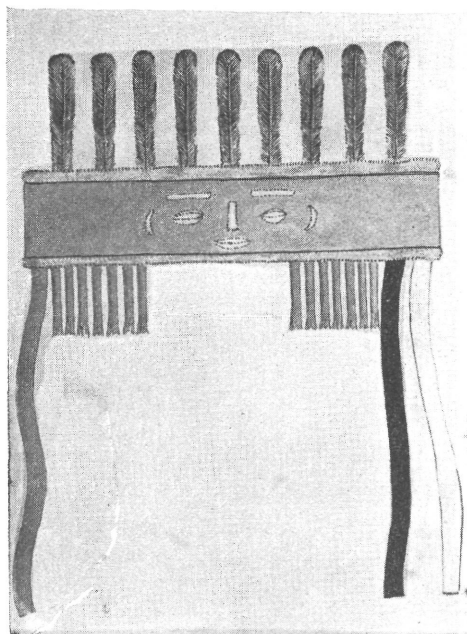
jében erdei (gyantás) fenyőből készült függőleges fogantyú volt. A hosszúkás téglalakú fogantyú közepén elkeskenyedik és henger alakú. A fogantyú díszítetlen, csak a felső vége felé van egy áttört kerek nyílás, ebbe három hosszú vadren bőr hengercsík volt erősítve. A dobban két keresztbot van, a felső is, az alsó is két-két nyírfa pálcából készült. A kávába, a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy \perp alakú drót van beerősítve, ezen három-három fémkúp függ.

D o b v e r ő. Maralszarvas agancsából készült. Henger alakú nyélből és homorú ellipszis alakú fejből áll. A fej sík oldala maralszarvas lábbőrével volt fedve. A bőr szélét az agancson fűrt lyukakon átbújtatott fonállal varrták a homorú oldalon az agancshoz. A homorú oldalon — a hosszanti tengely középpontjába — egy karika van erősítve. A dovberő fogantyújának a végén maralszarvas bőrből készült szíjhurok van. A fogantyú — közel a végéhez — merőlegesen át van fúrva, ebbe fűzték a szíjat.

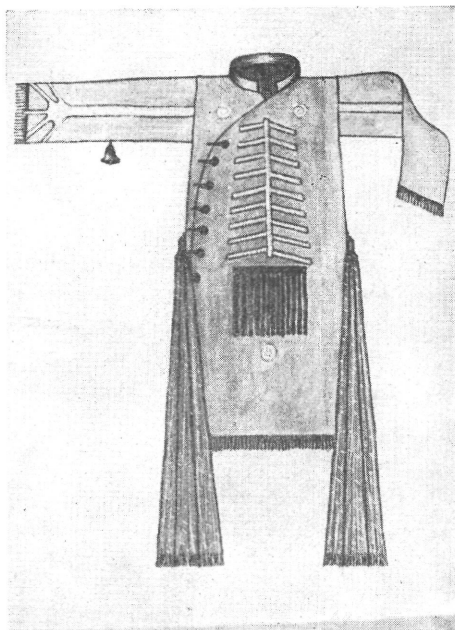
A saryy xaš Bolkhoev, Ilja Spiridonovič kis sámán viselete.

Első fejviselet. Sárga pamutzövetből készült homlokszalag, amelyet fent is, lent is keskeny vadkacsa „prém” szegélyezett. A két prémcsík

között közepen rénszarvas szőrrel emberi arc volt kivarrrva. Fent két vízszintes csík jelezte a szemöldököt, alatta két ellipszis a szemet, közöttük egy függőleges varrás az orrot, ez alatt pedig egy ellipszis a száját. Két oldalt, a szem magasságában, egy-egy félhold alak volt kivarrrva, a fül. A sárga textilsáv felső szélébe kilenc vadlibatoll volt tűzve. Valamennyi faroktoll, s valamennyi egyforma hosszú. A homlokszalag alsó szélének két végén pedig

20. ábra. Bolkhoev kis sámán első fejviselete

21. ábra. Bolkhoev kis sámán köpenye előlről

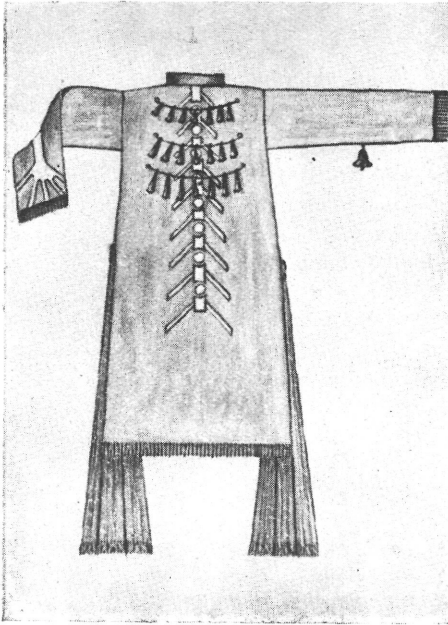
hét-hét — bojtban végződő — sárga hengercsík függ. A fejviselet két vége össze volt varrva, tehát fejre tevéskor nem kellett gombolni. Háton a varrásnál három fél-fél méter hosszú és 5—5 cm széles szalag függött, a következő sorrendben (hátról nézve, balról jobbra): fekete, fehér, sárga (20. ábra).

A második fejviselet olyan volt, mint az első, csak a toll volt más: darutollak díszítették.

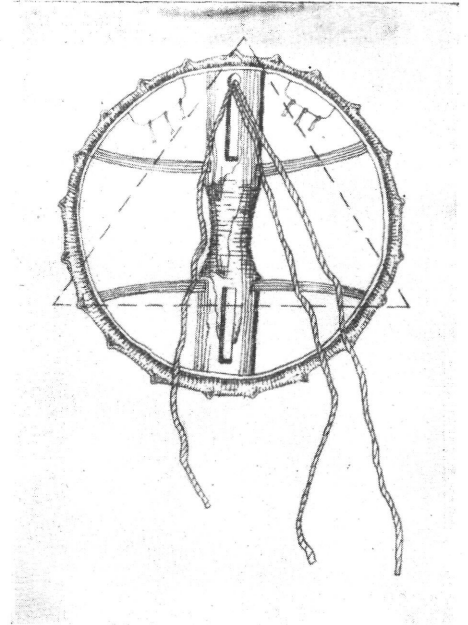
A harmadik fejviselet is csak a tollakban különbözött az előzőktől, ezen ugyanis bagolytollak voltak.

S á m á n k ö p e n y. Sárgára füstölt szelíd rénszarvasbika bőréből készült, térdig ért, jobboldalt nyílt, hét gombbal gombolódott. A köpeny alján berajtózott rénszarvas bőr futott körbe. A rojtok hossza 20 cm. A köpenynek kétujjni széles felálló gallérja van. A két ruhaujjat elől (vagyis belül) egy-egy fehér sáv díszíti, a hónaljtól majdnem a köpenyujj végéig. Ez rénszarvas szőrével van kivarrrva. A köpenyujj végén öt vékony rénszőr csík ágazik ki belőle levezőszerűen. A köpenyujjakhoz, a könyökhajlásban alul, egy-egy harang alakú csengő van erősítve. A köpenyen, a mellbimbó magas-

ságában egy-egy fehér korong van. Mindkettő rénszarvas szőrből készült, amit csigavonalban varrtak fel. Középen, a mellcsont felett egy függőleges sáv fut, szintén rénszorból. Ebből a sávból kilenc-kilenc egymással párhuzamos lefelé lejtő rénszór csik indul ki jobbra és balra. Ez alá egy 20 cm széles és 20 cm hosszú berajtozott rénszarvas bőr van varrva. Alatta a köpeny széltől 30 cm-re fölfelé egy rénszórrel kivarrt fehér korong van. A köpeny két oldalán

22. ábra. Bolkhoev kis sámán köpenye hátulról

23. ábra. Bolkhoev kis sámán dobja

három-három köteg sárga pamutszövet hengercsík függ. Egy-egy köteg kilenc ágából áll (21. ábra).

Hátul a gerinc felett, a nyakcsigolyától a farcsontig, egy fehér textilsáv fut végig. A sáv azonban szaggatott: nyolc rénszorból varrt korong bontja kilenc taggá. A kilenc négyszögből jobbra és balra kilenc-kilenc egymással párhuzamos, lefelé lejtő fehér pamutszövetcsík ágazik ki. A nyakcsigolya magasságában egy ívben meghajlított fémpálca van a köpenyhez erősítve, ezen pedig hét fémkúp függ. Az első alatt — azzal párhuzamosan — még két sor fémkúp van a köpenyhez varrva (22. ábra).

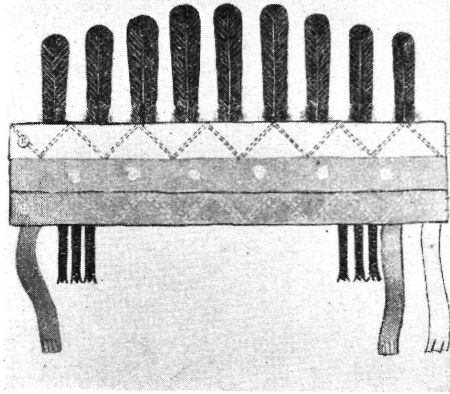
Sámán dob. Kör alakú, a káva erdei (gyantás) fenyőből készült. A káva külső oldalán, a felső és az alsó szélén egy-egy cédrusfenyő hánccs futott körbe, közöttük háromfejű rezonátorok sorakoztak, háromféle fából: a dob felső részének középpontjától (a dob belsejét nézve) balra hét lucfenyőből, jobbra hét erdei (gyantás) fenyőből, a dobkáva alsó részén pedig hét topolyából. A rezonátorok háromfejűek, mindegyik fej tetején egy-egy ék alakú bevágás. Mindhárom bevágásba egy-egy inhúr volt helyezve. A három

ínhur egymással párhuzamosan futotta körül a dobot. Az abroncs hegyi kecske bőrével volt befedve. A dob belsejében nyírfából készült függőleges fogantyú volt. A hosszúkás téglalakú fogantyút —, amely közepen elkeskenyedett, és henger alakú volt — fent is, lent is függőlegesen álló, hosszúkás téglalakú nyílás törte át. A felső nyílás felett egy áttört kerek lyuk van, ebbe három 3 méter hosszú nemesszarvas bőrből készült hengeresík volt erősítve. A két szélső a dob tüdejét, a középső pedig a szívét jelképezi. A dobban két keresztbot van. A felső is, az alsó is két-két erdei (gyantás) fenyőpálcából készült. A kávába, a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy \perp alakú drót van beerősítve, ezen három-három fémkúp függ (23. ábra).

D o b v e r ő. Nyírfából készült, henger alakú nyélből és egy ellipszis alakú fejből áll, az utóbbi homorú. A nyél vastagsága 2 cm, hossza 15 cm, a fej legnagyobb szélessége 5 cm, hossza 20 cm. A fej sík oldala medve lábőrrel volt fedve. A homorú oldalon — a hosszanti tengelyben — egy fémpálca van, amelynek felső és alsó végét erősítették a dobverő fájába. Erre a drótra három karikát fűztek. A dobverő fogantyújának a végén szíjből készült hurok volt. Ennek beerősítése egy \perp alakú furat segítségével történt: a nyél végétől egy furat haladt a fej felé, de nem ment végig, hanem egy erre merőleges furatba torkollt. A szíjhurok két végét behúzták a \perp alakú furat hosszú szárába, az erre merőleges vágaton át pedig egyiket jobbra, másikat balra vezették ki a fogantyú beleséből. A szíj két végén egy-egy csomó van, hogy a szíj vissza ne csússzék a furatba.

A **čüptáj** Tulaev, Aleksej Grigorevič közép sámán viselete.

F e j v i s e l e t. Három különböző színű ruhaanyagból készült homlokszalag. A három szín három vízszintes sávban volt egymáshoz varrva: fent fehér, közepén sárga, lent pedig kék. A fehér sávban fekete fonalból zegzugvonal volt varrva. A sárga sávban rénszarvas szőrrel kivarrt hat egymástól egyenlő távolságra álló korong volt. A két belső a szem, a két mellette levő a fül, a két szélső pedig a fülbevaló. A kék sávot ugyancsak rénszarvas szőrrel kivarrt zegzugvonal díszítette. A fehér textilsík felső szélébe kilenc héjatoll volt tűzve. A középső három toll egyforma hosszú (ezek a legmagasabbak), a három-három mellette levő toll magassága lejtősen egyenletesen csökkent. A kék csík alsó szélének két végéről három-három fekete bojt lógott alá. A kék csík bal végének első széléhez egy kék, jobb végének alsó széléhez pedig egy sárga meg egy fehér szalag volt varrva. Valamennyinek bevagdalták a végét. A három szalag, amikor a sámán a fejviseletet a fejére tette, hátul egymás mellé került: közepen volt a fehér, balra a kék, jobbra a sárga. Hosszuk 25 cm, szélességük 5 cm. — A fejviseletet úgy tette a fejére, hogy hátul összegombolta a textilsáv két végét. Ezért annak bal végéhez két gomb, jobb végéhez pedig két hurok volt varrva (24. ábra).

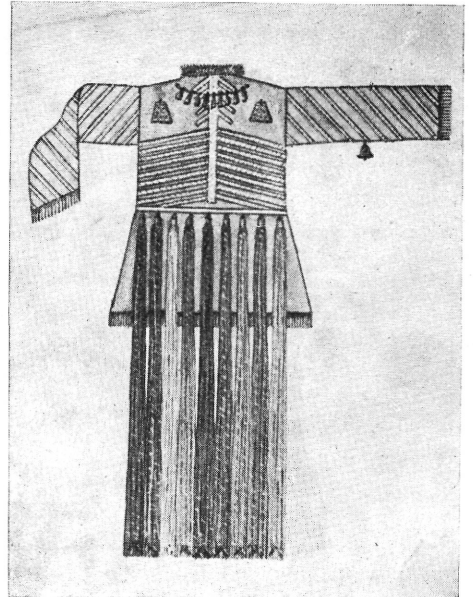

24. ábra. Tulaev közép sámán fejviselete

Sá m á n k ö p e n y. Szelíd rénszarvasbőrből készült. Rövid volt, csak combközépig ért, jobboldalt nyílott, három gombbal gombolódott. A gallért két ujjnyi széles hiúz prém szegte. A két ujj vége, meg a köpeny alja be volt vagdalva, hogy rojtos legyen. A két köpenyujjat rénszarvas szőrrel kivarrt vékony csík díszítette. A 2—3 mm széles csík csigavonalban futotta körül a kabát ujját a válltól egészen az ujj végéig. A csíkok két ujjnyi távolságra voltak egymástól. A fehér szőrt fekete cérnával varrták fel, sűrű öltések-

25. ábra. Tulaev közép sámán köpenye előlről

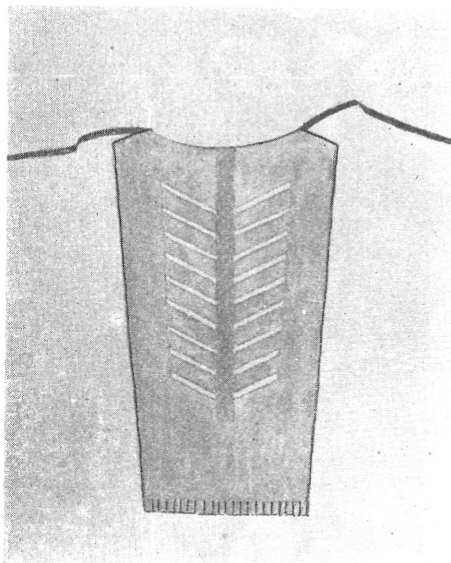
26. ábra. Tulaev közép sámán köpenye hátulról

kel. A könyökhajlásnál a köpenyujjak aljához egy-egy harang alakú csengő volt varrva. A köpeny közepén, a mell fölött, különálló mellkendő volt, amit szíjjakkal erősítettek fel. A köpeny oldalát kilenc-kilenc borda díszítette, ezek átnyúltak a köpeny elülső részére, egészen a melltakaróig. Derék magasságban kilenc különböző színű köteg hengercsík függött, egy-egy köteg kilenc azonos színű ágból állott. Valamennyi a bokáig ért (25. ábra).

Hátul a köpeny közepén két ujjnyi széles függőleges sáv fut a nyaktól a farsontig. Rénszarvas fehér nyak alatti szőréből készült, ferdén futó fekete cérnaöltésekkel varrták fel. Fent négy-négy lefelé hajló, egymással párhuzamos vonal ágazik ki belőle. Szintén rénszarvas fehér nyak alatti szőréből készültek, szélességük 2—3 mm. Ugyancsak fekete cérnával vannak felvarrva. Ezek alatt kilenc-kilenc ívben meghajló, lefelé lejtő, 3 cm széles sáv indul ki, amely átér egészen a köpeny elejére. Ezek is rénszorból készültek, szélességük két ujjnyi. A lapockacsontok felett egy-egy trapéz alakú vaslap

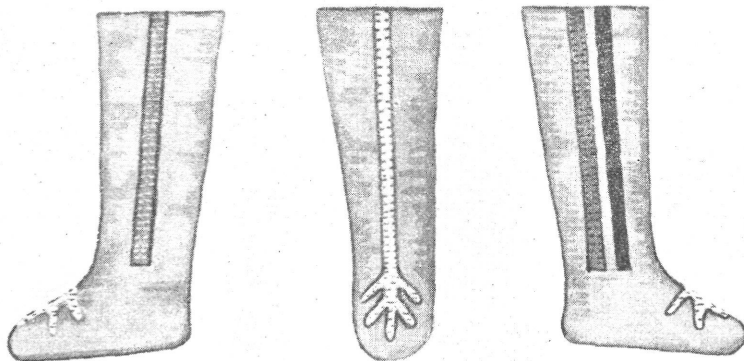
függ. A két lapockacsont között egy ívben meghajlított fémpálca van a köpenyhez erősítve, ezen kilenc fémkúp függ. A köpeny derekán övként két ujjnyi széles fehér pamutszövetsáv futott körbe. Alatta körben — egymástól arányos távolságra — kilenc szíj-hurok volt a köpenyhez varrva. Mindegyikhez egy-egy köteg hengercsik volt erősítve. Egy-egy köteg kilenc ágból állott, minden ág bojtban végződött. Bokáig értek (26. ábra).

M e l l t a k a r ó. Szelíd rénszarvas bőrből készült. Trapéz alakú, fent a középső rész azonban homorúan ívelt. Fent a két széléhez szíj volt varrva, ezzel erősítette a sámán magára. A melltakaró függőleges tengelyén két ujjnyi széles kék pamutszövetsáv futott végig, ami vékony, egymással párhuzamos fehér csíkokkal volt díszítve. A csíkok rénszarvas szőrrel voltak ki-varrva. A függőleges sávból jobbra és balra kilenc-kilenc, egymással párhuzamos, fölfelé emelkedő rénszőr keresztcsáv nyúlik ki (27. ábra).

27. ábra. Tulaev közép sámán melltakarója

S á m á n c s i z m a. Rénszarvasbőrből készült, térdig ért. Elölről nézve a száron függőleges fehér pamutszövetsáv fut le a lábfej felső harmadáig, innen lejjebb öt vékonyabb, egymással párhuzamos fehér pamutszövetsáv következik. A csizmák két oldalán ugyancsak pamutszövetsáv fut végig, a belsőn kék, a külsőn sárga. A külső

28. ábra. Tulaev közép sámán csizmája

sávok mellett még egy-egy hasonló hosszúságú vaslap is van. Mind ezek, mind a textilsávok két ujnyi szélesek. A függőleges textilsávokat vízszintes keresztcsíkok díszítik: a kék sávot fehér, a sárga és fehér sávot pedig fekete cérnaöltések (28. ábra).

Sámán dob. Kör alakú, a káva cédrusfenyőből készült. A káva külső oldalán háromfejú rezonátorok sorakoztak. Sajnos az adatközlők nem emlékeztek arra, hogy hány darab volt, és milyen fából készültek. A rezonátorok három-három feje ék alakúan be volt vágva, ezeken három rénszarvas ín futott körbe. Az adatközlők arra sem emlékeztek, hogy milyen állat bőrével volt fedve, s hogy milyen fából készült a hosszúkás téglalap alakú, középen elkeskenyedő és henger alakú fogantyú, meg az alsó és felső keresztfa. A fogantyú felső és alsó része is át volt törve egy-egy hosszúkás téglalap alakú nyílással. A felső nyílás fölött egy áttört kerek lyuk volt, ebbe három 1,5 m hosszú rénszarvasbőr hengercsik volt erősítve. A kávába a dob felső részén, a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú fémpálca van beleerősítve, rajtuk három-három fémkúp és néhány szalag függ.

Dobverő. Cédrusfenyőből készült. Henger alakú nyélből és egy ellipszis alakú fejből áll. Ez utóbbi egyik oldala ki van mélyítve. A fej sík oldala rénszarvas lábbőrével volt bevonva. A homorú oldalon a fej szélső harmadába egy fémgűrű volt erősítve, amelyen három fémkúp függ. A dobverő fogantyújának a vége vízszintesen át van fúrva, ebbe egy szijat fűztek.

Amikor az új sámán viseletének valamennyi darabja elkészült, még korántsem használhatók minden további nélkül. Előbb avató szertartást kell vele elvégezni, amelyen részt vesz a telep valamennyi felnőtt lakója is. A szertartás neve: *Düñür čradir*, vagyis „a dob betanítása”.

Az *aq čoydu* Kholemoeva sámánról dob betanítási ünnepségére rénszarvast öltek, mégpedig fehér színűt. Most is úgy ölték meg, mint máskor: a fejsze tompa felével fejbeütötték. Ezután kibontották, belső részeit kidobták, közben a vér összegyülemlt a rénszarvasban. A sámánról ebből merített három pohárral. Mert a sámánról a megölt rénszarvas véréből három pohárral innia kellett. Ezután a rénszarvasbőr megfőzték. Az előkészületekkel 6 óra felé lettek készen, ekkor kezdődött meg a voltaképpeni szertartás. A sátor bejáratával szemben a fal közepén függött a dob. A dob alá bőröket terítettek a földre, hogy egy kissé magasabb legyen, mint a föld színe. A bőrökre fehér ruhát, erre pedig három tányért helyeztek. A rénszarvas különböző részeiből tettek húsdarabokat a tányérokba. A három tányér elé és mögé két-két sorban három-három (összesen tizenkét) csészét állítottak. A fal melletti három csészébe sóatlan tea (*šaj*) volt, az előtte levő három csészében tej (*süt*), a tányérok előtti három csészébe rénszarvasvér (*ibi qan*), az ez előtti három csészében pedig pálinka (*araqqa*) volt. A dob elé helyezett ételeket *Düñürnär Doj*-nak nevezték.

Miután a dob meg a sámánruha számára adott ételeket elhelyezték, a jelenlevők lakomázni kezdtek a fehér rén husából. A lakoma befejezte után sámánkodni kezdtek. Először hét ember vette sorban egymás után kezébe a dobot, majd utánuk a sámánról. Amikor a sámánról befejezte a sámánkodást, akkor a dob számára készített húst, teát stb. is elfogyasztották.

Az *aq čoydu* Kokuev sámán így beszélt el dobavató szertartását: „Amikor minden elkészült, a sámánviselet meg a dob is, akkor délután 5 órakor mindannyian összegyűltek a sátramban. Sokan voltak, talán harmincan is összegyűltek. Egy fehér rénszarvast öltek, húsát megfőzték. Három nagy

kondérban főtt a hús, három sátorban. Teát is főztek meg bort is hozattak. A sámándob ott függött az ajtónyílással szembeni oldalon, alatta a *Barbán* (rénbőr táskán)²² volt a sámánköpeny, benne pedig a hengercsíkok. A dobtakaró mellette feküdt. Eléje feleségem kis asztalt állított, a középső sávba három tányért helyezett rá. A három tányérba húsdarabokat rakott, a fehér rénszarvas húsából. Egy kis darabot a tüdőből (*okpä*), a veséből (*bär*), a szívből (*čüräk*), az utolsó bordából (*qyDyy ägi*), a mellcsontból (*Düş*), a koponya alatti részen levő húsból, a fark végén van egy kis hús, abból, a jobb lapockacsontból és a jobb lábról is. Mindegyikből egy kis darabot. A három tányér elé (a tűz felőli oldalhoz) hét kis csészét állított egy sorba. Valamennyibe pálinka került. A három tányér mögé (a dob felőli oldalhoz) három csészét állított, az elsőbe (az ajtó nyílásában állva balról jobbfelé haladva) tea (*qara šaj* 'fekete tea') volt, (ez teljesen üres tea, só sincs benne), a másodikban réntejes tea (*aq šaj* 'fehér tea'), a harmadikban pedig rén tej (*süt*) volt. Ezt a dob számára készített ételt így nevezték: *Düñürnün Doj*, vagyis a 'dob lakomája'. Amikor mindezt az asztalra helyezte a feleségem, akkor mi is nekiláttunk a lakomának. A lakoma befejeztével bátyám levette helyéről a dobot, és játszani kezdett rajta. Verte a dobot, éneket is énekelt. Bátyám nem volt sámán, igazi sámánéneket nem is tudott: csak valamit kitalált, azt énekelte. Mintegy öt percig énekelt. Felöltötte magára a sámánfejviseletet, a sámánköpenyt is, a sámánacsizmát azonban nem húzta a lábára. Mintegy öt perc után a dobot nekitámasztotta az asztalnak, amelyen a dob számára készített ételek álltak, és levetette a sámánfejviseleteket meg a sámánköpenyt. Ekkor megkérdeztem: „ki akar sámánkodni?” Most jelentkezett valaki más, az is felöltötte a sámánfejviseletet meg a sámánköpenyt, kezébe vette a dobot meg a dobverőt, és sámánkodni kezdett. Három ember sámánkodott összesen. A harmadik után feleségem a dobot visszaakasztotta a helyére, a sámánköpenyt összehajtott, és ráfektetette a rénbőr táskára. Középen a sátor két rúdján egy szíj volt kifeszítve (ezt mindig kifeszítik oda, amikor a sámán sámánkodnikészül), és a sámánfejviseletet erre terítette rá. A szíjat ugyancsak a feleségem feszítette ki. Ezután én öltöttem fel a csizmát, a köpenyt meg a sapkát, én vettem kezembe a dobot meg a dobverőt, és én kezdtem sámánkodni. Amikor a dobot először kezembe vettem, meghintettem tejjel meg pálinkával. Hajnali négy óráig sámánkodtam.”

Az *aq čoydu* nemzetségben így folyt le Andalaeva sámán nő dobtanító szertartása: „Amikor a dob elkészült, rénszarvast öltek. Fehér rénszarvast. Miután húsát megfőzték, minden részéből (szív, tüdő stb.) vágtak egy darabot, és odahelyezték a dob alá. A dob az ajtónyílással szemben függött a falon. Elé a földre egy rénszarvas láb- és fejbőréből készült takarót (*mojunaq*) terítettek, arra helyezték a húsokat. A húst tartalmazó tányérokon kívül három csészében tea, három csészében pedig pálinka volt. Ezután a jelenlevők sámánkodni kezdtek. A sámán nő férje irányította a sámánkodást. Az egyik jelenlevő kezébe adta a dobot. (Teljesen mindegy volt, hogy ki sámánkodott a dobbal.) Felöltötte a sámánköpenyt, fejére tette a fejviseletet, és verni kezdte a dobot. Szavakat is mondott, de ezek nem voltak igazi sámánénekek. 15–20 percig sámánkodott. Ezután visszaadta a dobot, a sámánköpenyt meg a fejviseletet

²² Rénszarvasok lábszár bőreiből varrt téglalakú táskák. Általában hosszuk 45 cm, szélességük 17 cm, magasságuk 25 cm.

pedig levetette, és átadta a következő embernek. Ez is felöltötte a sámánköpenyt, fejére tette a fejdíszet, majd átvette a dobát, és sámánkodni kezdett. Ebben az esetben összesen hét ember sámánkodott. Hallottam azonban, hogy van úgy, hogy kilenc vagy csak három ember sámánkodik. Például Kišteeva sámánjánál kilenc ember sámánkodott. Amikor a hetedik ember is kipróbálta már a dobát, akkor valamennyien lakmározni kezdtek. Késő estig tartott a vendégség. Ezután maga a sámán kezdett az új dobbal sámánkodni. Egészen reggelig sámánkodott, mert sok felé kellett utaznia. Először is meg kellett találnia azt a helyet, ahol az a nemes szarvas született, amelynek bőre a sámán dobjára került. Ezután sorra kellett járnia azokat a helyeket, ahol a szarvas élete folyamán megfordult. Végig kellett járnia az összes folyók mentét, ahol a szarvas járt, fel kellett keresnie azokat a helyeket, ahol a szarvas inni, legelni szokott. Végig kellett járnia a szarvas nyomait. Egészen addig a helyig kellett nyomon követnie, ahol a vadász megölte. Azt is elmesélte a sámán, hogy ki lölte meg, miként ölték meg a szarvast. Mivel két vadász volt együtt, amikor az állatot megölték, azért a sámán azt is elmesélte, hogy a vadászok miről beszélgettek. Elmesélte azt is, hogy hány éves volt az állat, ki nyúzta le a bőrt, ki szabta ki, és hogyan varrták fel a dobra. Nemcsak elmesélte, de utánozta is mindazokat a mozdulatokat, amelyeket a dobkészítő emberek a dob készítése közben végeztek. A szarvas után arról a fáról kezdett beszélni a sámán, amelyből a dob kávája készült. Elmondotta, hogy a fa igen öreg volt, 300 éves. Megmondotta azt is, hogy hol nőtt ez a fa, sőt azt is elmesélte, hogy milyen volt az élete: mikor volt sok vagy kevés a tápláléka, mikor volt sok vagy kevés az eső, mikor tépázták erős viharok. Azt is elmesélte, és megmutatta, hogy miként vágják ki az emberek a dobnak való fát a törzsből és miről beszélgettek közben. Miután a sámán elbeszélte a dobát fedő rénszarvas meg a dob káváját adó fa életét, történetét, egészen reggelig a nemes szarvassal foglalatoskodott. Az ugyanis nem akarta őt vinni. A sámának nyeregbe kellett törnie a nemes szarvast, mint a rént, amikor először teszik hátára a nyeret. Mindig azzal biztatta az ellenszegülő állatot, hogy azokra a helyekre lovagolnak majd, ahol életében járt, vagyis amelyeket annyira kedvelt. A sámán reggel fejezte be a sámánkodást. Akkor megint lakomázni kezdtek, a rénszarvast a dob elé tett részek kivételével teljes egészében elfogyasztották. A sámán hét napon keresztül minden este sámánkodott. Azonban nem mindenki tesz így. Nikolaj Danilovič például csak 3–4 estén át, más sámán viszont kilenc napon át sámánkodott.”

A dob betanítási szertartás után a sámán már kész sámán volt, most már tetszése szerinti időpontban érintkezésbe léphetett a szellemekkel, csak magára kellett öltetnie a viseletét, és vernie kellett dobját. A sámánkodáshoz szükséges tárgyait mindig sátrában tartotta, mégpedig pontosan megszabott helyen. Ez a hely a kúp alakú sátor legfelsőbb pontja volt. Ez azonos volt valamennyi karagasz nemzetségnél: az ajtónyílással szembeni oldal. Az elhelyezés módja azonban már a különböző sámánoknál más és más volt.

Az *ay čoydu* nemzetségbeli Kokuev sámán sátrában a fal előtt körben — egymással párhuzamosan — vastagabb faágak voltak a földön. Ezen az „állványon” rénszarvasbőr táskák sorakoztak, mintegy húsz darab. Az ajtónyílással szembeni oldal előtt álló két táskában, illetve rajta volt a sámánfelszerelés: benne voltak a hengeresíkok, rajta pedig összehajtván a sámánköpeny és a sámán dob. A dob fedetlen felével nézett felfelé. Ebbe volt betéve

a sámánfejviselet. Maga a sámándob a dobtakaróban volt. A dobverő a rénbőr táskában volt, abban, amelyben a hengercsíkok.

A *xaš* nemzetségbeli Bokturbaev, Innokentyj Semenovič sámán sátrában a bejárattal szemközti oldal előtti táskában voltak a hengercsíkok, rajta összehajtvá a sámánköpeny, azon pedig dobtakaróban a sámándob. A sámánfejviselet és a dobverő a dobban volt.

A *saryy xaš* nemzetség sámánjának, Bolkhoev, Ilja Spiridonovič sámán-tárgyainak a helye a sátor ajtóval szembeni oldalán volt. Az itt álló táskában tartották a hengercsíkokat meg a sámánfejviseletet. A táskára terítették előbb a sámáncsizmát, majd rá a sámánköpenyt. Ezeket feküdt a dobtakaróban a sámándob. A dobverőt a dobba tették.

A *čiptäjek* Tulaev, Aleksej Grigorevič sámánja az ajtónyílással szemközti oldal előtt álló két táskában tartotta sámántárgyait. A fal mellettiben voltak a hengercsíkok kötegek, továbbá a sámáncsizma, a fejviselet és a dobverő, a másikban pedig a sámánköpeny, meg a melltakaró. A két táskán feküdt a dobtakaróban a dob.

A *gara čoydu* Šipkeev, Pavel Jegorovič sámán sátrába az ajtónyílással szemközti oldalon levő két táskában volt a viselet. Az elsőben voltak a hengercsíkok, a másodikban a sámánköpeny, a sámánfejviselet meg a sámáncsizma. Rajtuk volt dobtakaróban a sámándob, bőrrrel fedett oldalával lefelé nézve, belsejében a dobverővel.

A karagasz sámánoknál nemcsak a viselet tárolásának, hanem szállításának is kötött rendje volt. A *saryy xaš* Bolkhoev sámán, amikor tovább költözött vagy valahová el kellett mennie sámánkodni, rénszarvas hátára tette a két táskát, amelyben a hengercsíkok meg a sámánfejviselet volt, erre ráfektette a csizmát, föléje a sámánköpenyt, tetejére pedig dobtakaróban a dobot, amelybe a dobverőt is beledugta. Hosszú szíjjal átkötötte ezeket a rénszarvas hátán.

A karagaszok a sámánokat többféle célból hívták magukhoz, illetve keresték fel. Ha megbetegedett valaki, akkor sámánt hívtak. Ha valami elveszett (pl. rénszarvas), akkor is a sámánhoz fordultak. De a sámánt kérdezték meg azok is, akik meg akarták tudni, hogy milyen lesz a vadászat, vagy ha valaki kíváncsi volt a jövődjére. A sámán azonban magának is sámánkodott, elutazott a dobján valahová, hogy találkozzék a szellemekkel.

A sámánok ugyanis a karagaszok hite szerint dobjaikon „lovagolnak”. Hogy a dob a sámán hátaállatát jelképezi, már kiderült az újonnan készült dobbal kapcsolatos szertartás, a *Düñür örüdir*, vagyis a „dob betanítása” ismertetése során, amely nem más, mint az eddig meg nem lovagolt állat nyeregbe törésének az eljátszása. De nemcsak ez a szertartás utal arra, hogy a dob a sámán hátaállata, hanem a dob neve, alkotórészeinek elnevezése, valamint a hozzá kapcsolódó hiedelmek is.

A *saryy xaš* nemzetségbeli Bolkhoev sámántól tudtam meg, hogy a sámánok a dobot énekeikben így jelölik: *aq üt, čary*. E szavak jelentése: 'fehér ló', 'rénszarvasbika'.

A dob egyes részeinek nevei is arról tanúskodnak, hogy a dob állatot, sőt hátaállatot jelképez.

A kávába belül, a dob felső részén a fogantyútól jobbra és balra egy-egy alakú fémpálca van erősítve. A nevük *qulaq*, vagyis „fül”. A dob fogantyúján a fogó rész feletti díszítés felett egy áttört kerek nyílás van. Ebbe mindig három bőr vagy pamutszövet hengercsík van fűzve. Ezeket a *saryy*

xaš nemzetség tagjai sajátos szavakkal jelölik. Bolkhoev sámán szerint a két szélső neve *ökpä*, a középsőé pedig *čüräk*. Az előbbi jelentése „tüdő”, az utóbbié „szív”. A sámán magyarázata szerint ugyanis a két szélső hengercsík a dob tüdejét, a középső pedig a szívét jelképezi.

A dobkáva külső oldalához, mint láttuk, különböző számú rezonátorok vannak erősítve. A rezonátorok fejein ék alakú bevágás van, ezeken keresztül rénszarvas ín fut körbe. Ez a dob „ere”. Az *aq čoydu* Amastaev, Vasilij Nikolaevič sámán huga szerint „ezekben folyik az állat (ti. a dob) vére.”

A dob tehát a karagaszok képzete szerint különböző testrészekkel rendelkezik: füllel, tüdővel, szívvel, véredényekkel.

A dobban, mint láttuk, két keresztbot van. A felső neve *xümüन्द्रük* vagy *xülüन्द्रük*, az alsóé pedig *quDurya*. A szóban forgó két szó azonban nemcsak a sámándob egy-egy alkotórészének a műszava. Találkozunk ezekkel a mindennapi életben is: a rénszarvastartás körében. A *xümüन्द्रük* ugyanis a felnyergelt rén szügyhámját, a *quDurya* pedig a farmatringját jelenti. Ez a két hám a felnyergelt állat jellemző tartozéka, mert ezek tartják a nyeret.

Az imént szoltunk a dob fogantyúján levő három hengercsíkről. Amíg a *saryy xašok* ezt tüdőnek meg szívnek nevezik, addig a többi nemzetségek a *Dünürnürη Dyna* kifejezéssel jelölik. Ez annyit jelent: „a dob gyeplője”.

A dob tehát el van látva a nyeret tartó szügyhámmal és farmatringgal, valamint az irányításhoz múlhatatlanul szükséges gyeplővel.

És a sámánok — a karagaszok hite szerint — valóban lovagoltak is a dobon: „A sámánok azt mondták, hogy ráülnek a sámándobra, mint a hátasállatra. Ha dob nélkül sámánkodtak, akkor gyalog jártak, ha pedig dobbal, akkor lovagoltak. Amikor a dobverővel verték dobjukat, akkor lovukat ostromozták. A dobbal sámánkodó sámánok nagyon messzire el tudtak utazni.”

Éppen a dobon való lovaglás szempontja játszotta a döntő szerepet a kávára feszítendő bőrnél. „A dob számára a középkorú állat bőre a legjobb. A dob a sámán hátasállata, éppen ezért nem jó rá a nagyon öreg vagy a nagyon fiatal állat bőre. Ha ugyanis az az állat, amelynek bőre a kávára feszült, nagyon fiatal volt, akkor igen hamar kifáradt. Ha pedig öreg volt, akkor nem ment elég gyorsan.”

A karagaszoknál éppen a dobon való lovaglás képzete határozza meg a sámándob használhatóságának az időtartamát.

„Nem minden dob használható egyforma ideig” — mondotta az *aq čoydu* Kokuev sámán. Az időtartam annak az állatnak az életkorától függött, amelynek bőre a kávára került. Az állat 7—9 éves koráig fut csak jól. Tehát ahány éve lenne az állatnak a megölés időpontjától 7—9 éves koráig, annyi éven át használható a dob. Ezután már ki kell cserélni a káván levő bőrt. Nekem is — folytatta Kokuev sámán — két dobom volt, mert az elsővel, amelyen nemes szarvas bőre volt, csak három éven át játszottam.”

Hasonlóképpen vélekedtek például a *čüptäj* nemzetség tagjai is: „A sámán tudta, hogy dobja milyen idős állat bőréből készült. Ha például nemes szarvas bőre fedte a dobot, akkor úgy tartották, hogy 14—15 éves nemesszarvas már öreg, nem lehet rajta lovagolni, mert hamar elfárad. Ezért a sámán, ha szarvasa már 14—15 éves lett volna, új dobot készítettett. Ez az oka annak, hogy az egyik sámán öt, a másik hét, a harmadik kilenc évig használta dobját. De előfordult az is, hogy már egy-két év múlva másik

kellott. Ez mindig attól függött, hogy milyen fiatal vagy idős állat bőréből készült a dob.”

A dobnak, mint hátaállatnak, ez a központi szerepe egészen természetes, ha ismerjük a sámánok tevékenységének lényegét. Az ugyanis különböző területek beutazásából, különböző helyekre való eljutásból áll.

Nézzük például a *saryy xaš* Bolkhoev sámán sámánkodását. „Én este kezdtem sámánkodni, mindig este. Mert a szellemek könnyebben előjönnek ilyenkor. Két-három órahosszát sámánkodtam. Először kézbe vettem a dobot, és a tűz fölé tartottam. A lángok felett szárítottam. Mintegy tíz percig kellett szárítani. Közben mindig próbálgattam, vajon elég éles-e már a hangja. Amikor már jól szólt, akkor vagy én, vagy a húgom felerősítette a hengercsikokat a sámánköpenyre. Ha a húgom erősítette fel azokat, akkor azalatt csinálta, amíg én a dobot szárítottam. Néhány perc alatt fent voltak a hengercsikok a sámánköpenyen. Ezután lábamra húztam a csizmákat, felöltöttem a sámánköpenyt, és fejemre tettem a sámánfejviseletet. Most balkezembe vettem a dobot, jobbomba pedig a dobverőt. Ekkor a jelenlevők közül megkértem valakit, hogy borókafenyő ágakat tartson a tűzbe, s amikor azok lángragyúlladtak, egy kicsit füstölje körül a sátrat. A szellemeket hívtuk ilyen módon. Néhány perc alatt készen lett ezzel. Most lassan verni kezdtem a dobot, majd hozzáfogtam az énekhez. Magamhoz hívtam a szellemeket. Mindig odahívtam mind a hét szellemet. Kíséretükben a szent helyekre utaztam. A sámán a sátorban van, veri a dobját, de ekkor a dobon lovagol, és a lelke utazik a szent helyekre. Az én szent helyem az *Ug tajya*, az *Uluj tajya*, a *Kajbiti* hegy meg a *Šibi xaja* volt. A szellemek fokozatosan mutatták meg az utat ezekre a szent helyekre. Miután sámán lettem, az első évben az *Ug tajya*-ra utaztam. Itt a legmagasabb helyen élt a „föld gazdája”. Ez szent hely. A föld gazdája (*Järnin äzi*) olyan magas, mint egy sátor. A második évben az *Uluj tajya*-ra jártam. Itt a „föld gazdájának” a bátyja, a „nemes sapkás-férfi” (*kidis Börtüg ašaq*) élt. A harmadik évben a *Kajbiti* hegyre vezettek el. Ez a *Kazyr* folyó felső folyása mellett van. Itt a „tar fejü vidra férfi” (*čülünüg baštyg tilgimäj ašaq*) lakott. A negyedik évben a „Jegenyefnyő sziklára” (*Šibi xaja*) utaztam. Ez ott van, ahol az *Alandzu* folyó az *Alsó Gutarba* ömlik. Itt a „*saryy xaš* nemzetség nagy sámán gazdája” (*saryy xaštyñ uluy xam äzi*) tanyázott. Ezeken a szent helyeken élő szellemektől tudakoltam meg mindazt, amit mások tőlem kérdeztek, pl. mi a beteg baja, hogyan kell gyógyítani, merre van az elveszett rénszarvas, hol kell keresni. Az ötödik évben már sehová sem utaztam, mert akkor odaadtam a dobot a hatóságoknak. Én kis sámán voltam, ezért alacsonyan utaztam. Én csak nyolcszáz-kilencszáz méter magasan repültem. A nagy sámán egészen magasan lovagolt, a felhőkben repült.”

Az *aq čoydu* Kokuev sámán így sámánkodott: „Amikor sámánkodni kezdtem, először kivettem a dobot a dobtakaróból, a tűz fölé tartottam, hogy egy kicsit megszáradjon. Azután elsőnek a sámánacsizmát húztam lábaimra. Csak ez után öltöttem fel a sámánköpenyt. A hengercsikok külön voltak a sámánköpenytől. Azokat csak akkor tettem fel, amikor sámánkodtam. Amikor sámánkodni kezdtem, akkor az *ulusu*-ból (a rokonok közül) helyezte fel valaki a hengercsikokat a köpenyre. Amikor a sámánkodást befejeztem, megint az egyik rokon szedte le azokat, és helyezte vissza a táskába. A köpeny oldalán egy vonalban, egymástól két-három ujjnyi távolságra, három fémkarika volt kis bőrszíjjal a köpenyhez varrva. A hengercsik köteg végén ugyan-

csak volt gyűrű. A sámánkodás kezdetekor a hengercsík köteg gyűrűjét szíjdarabbal a köpenyhez varrt gyűrűkhöz kötötték. Végül a sámánfejviseletet tettem a fejemre. Most balkezembe vettem a dobót, jobbomba fogtam a dobverőt, s ütni kezdtem a dobót. Az első évben mindig az *aq xül*-höz, másként *ālig aq xül*-höz vezettek el. Ez a tó a szojotok földjén terül el. Az utat tanultam meg az *aq xül*-höz. Itt élt a „fehér tó gazdája”, (*aq xül āzi*). A második évben a *qara xül*-höz kísérték el. Ez az Uda folyó forrásvidékének a tava. Egész évben át ide lovagoltam dobomon. A „fekete tó gazdája” (*qara xül āzi*) tanyázott itt. A harmadik évben *ālig jár*-re utaztam. Az Agani felső folyásánál áll egy magas hegy, ezt nevezik *ālig jár*-nek. A „szent hely gazdája” (*ālig jár āzi*) él ezen a vidéken. A negyedik évben egész évben át az *ālig tajya*-ra jártam. Az Uda folyó felső folyásánál levő hegyet nevezik így. Nálunk olyan törvény volt, hogy ehhez a hegyhez senki sem mehetett. Itt a „szent hegy gazdája” (*ālig tajya āzi*) tanyázott. Az ötödik évben utam mindig a *xajalyγ sojaqra* vezetett. Ide azért kellett járnom, hogy megtanuljam az utat a „szent havas gazdája” (*ālig sojaq āzi*) vagy „sziklás havas gazdája” (*xajalyγ sojaq āzi*) lakóhelyéhez. A hatodik évben a szojotok földjén levő *šarm tajya*-ra jártam, ahol a „sojot sámán játszik”. Megismerkedtem a sojot sámánokkal, megtanultam a „*šarm*-hegy gazdájához” (*šarm tajya āzi*) vezető utat. A hetedik évben az *ālig dalaj*-hoz lovagoltam dobomon. A szojotok földjén több tó van egymás mellett, ezeket nevezzük mi karagasz sámánok *ālig dalaj*-nak („szent tengernek”). Megismertem tehát a „szent tenger gazdájához” (*ālig dalaj āzi*) vezető utat is. A nyolcadik évben már ismertem az összes utakat, így tetszés szerint utazhattam bármelyik helyre, bármelyik „gazdához”, hogy megtudhassam tőle azt, amit tudni akartam, vagy amit tudakoltak tőlem. A kilencedik évben már nem jártam sehová sem, mert akkor abba hagytam a sámánkodást. — A sámánok különböző magasságokban utaztak. Én a legalacsonyabban jártam, mert kis sámán voltam. Mert a sámánok különböző magasságokban repülnek. A nagy sámán a földtől mintegy 1000 méter magasan, a közép sámán a földtől 7 méter magasan, a kis sámán pedig egészen alacsonyan, a földtől mintegy 4 méter magasan repül. Én csak kb. 4 méter magasan jártam.”

A sámán tehát, bármilyen célból sámánkodik is, előbb szellemeit hívja magához, majd kíséretükben dobján más szellemekhez megy el. Természetesen maga a sámán egész idő alatt otthon van, csak a lelke lovagol a dobon. A sámán egész idő alatt veri dobját, és énekel.²³

A karagasz sámánok sámánkodás alatti tevékenysége nem merült ki az énekléssel meg a dob verésével. A *čäptäj* Tulaev, Nikolaj Danilovič például gyakran elengedte dobverőjét, ilyenkor szabadon lengtet a fogantyú végén levő szíjon függve, a szíjhurkot ugyanis négy ujjára akasztotta. Az *aq čoydu* Kokuev sámán jobb kezének gyűrűsujjához erősítette a dobverőt. A hurokba beledugta gyűrűsujját, a dobverőt most forgatni kezdte, hogy a szíj megcsavarodjék. A dobverőt addig forgatta, amíg teljesen össze nem csavarodott. Ezután markába fogta a fogantyút.

A dobverő szíját különbözőképpen erősítették kezükhöz az egyes sámánok. Egyesek például csuklójukra akasztották, mások a hüvelykujjukra, megint mások a középső ujjukra csavarták.

²³ A különböző karagasz sámánoktól feljegyzett sámánénekeket külön tanulmányban közöljük majd.

A sámánkodó sámán dohányzott, meg teát is ivott a szertartás közben. A ruhája elején levő hengercsíkokat kifelé tartott tenyerébe fektette, és karját így nyújtotta ki afelé, aki éppen dohányzott. Akkor a sámán kinyújtott kezébe adta a pipáját. Amikor a sámán a pipát elszívta, beledobta a dobba. Ha teát akart inni, a hengercsíkokat hasonlóképpen tenyerében tartva kezét valaki olyan felé nyújtotta, aki teát ivott. Az azonnal odaadta csészéjét a sámánnak. A sámán kiitta a teát, majd az üres csészét ugyancsak beledobta a dobba.

Rendszerint csak egy sámán sámánkodott. Azonban az *aq čoydu* Kokuev sámán meg felesége Kokueva (született Bokturbaeva) sámánnő gyakran együtt végezte a szertartást. Egy öreg karagasz pedig arról emlékezett meg, hogy egyszer látta, amint egy nyírkéregsátorban négy sámán sámánkodott.

A sámánok, mint már említettük, gyógyítottak. Tevékenységüket éppen ez jellemezte elsősorban. A gyógyulás érdekében a sámán gyakran amulettet (*ārän*) készített, vagy készíttetett. A nyírkéregsátorban fekvő beteg fölé kellett azt akasztani. A sámán meghagyta, hogy amikor a család tagjai teát isznak, akkor hirtelen rá is egy keveset, meg egy teával teli csészét is állítsanak eléje. A karagaszok sokfajta amulettet használtak. Csak néhányat említünk mutatóba: *us ārän* 'hiuz amulett', *āt ārän* 'ló amulett', *ibi ārän* 'rénszarvas amulett', *xodan ārän* 'nyúl amulett', *Dīη Gāš ārän* 'mókus bőr amulett' stb. Ezek mind állatbőrből készültek, mégpedig annak az állatnak a bőréből, amelynek a nevét viselték. Ezek mellett használtak textiliából való amuletteket is. Ilyen volt pl. az *aq ārän* 'fehér amulett', *qyzyl ārän* 'vörös amulett', *torγu ārän* 'selyem amulett', *qyzyl torγu ārän* 'vörös selyem amulett' stb. Ezek fehér, vörös pamutszövetből, illetve selyemből készültek. Volt olyan amulett, amit botra erősítettek. Ilyen pl. a *tajaqtyy ārän* 'botos amulett'. Mindig a sámán mondta meg, hogy az adott esetben milyen amulettre van szükség, milyen *ārän*-t kell készíteni.

A sámánok gyakran bűvészmutatványokat is végeztek. A *saryq xaš* Bolkhoev sámán mesélte az alábbiakat:

„Nagyapám apja is sámán volt. A legnagyobb sámán volt ő. Azt csinált az emberekkel, amit akart. Például az ember ott ült, aztán ha akarta, az csak felállt, arccal a falnak. Hallottam, mesélték, hogy amikor sámánkodott, keresztül tudott repülni a sziklán. De megtette azt is, hogy az egyik szikláról a másikra ugrott. Például a *Surar xaja*-ról a *Sogny xaja*-ra. Ez a két szikla az Alsó Gutar folyó mellett volt, egymástól másfél kilométerre.”

A sámánok a halottas szertartásban is helyet kaptak. Halál eset után harmad napra temették el a halottat, két-három napig ugyanis otthon feküdt. Amíg a halott otthon volt, siratták. A temetés napján tort tartottak. Hét nap múlva, este emlékünnepet rendeztek. A halál eset után fél vagy egy hónapra a sámán sámánkodott. Azonban nem mindenki ment a sámánhoz, hogy sámánkodjék. Igaz, hogy csak azok nem hívták a sámánt, akik nem hittek benne. Voltak, akik az egy éves évfordulón is rendeztek emlékünnepet. Ma orosz hatásra negyven nap múlva is tartanak emlékezést.

Az állandóan működő sámán életében elérkezik olyan időpont, amikor felszerelésének valamelyik darabját meg kell újíttania, illetve valamelyik darabja mellé másikat kap. Kokuev sámán csak hírért hallotta, hogy régen a sámánoknak egyszerre két felszerelésük volt. A sámán egyszer az egyikben sámánkodott, másszor a másikban. Viszont tapasztalatból tudja, hogy a kara-

gasz sámánoknak dobjaikat meg kellett újítani, első fejviseletük mellé pedig kaptak második, harmadik stb. fejviseletet is.

A sámándob az idők folyamán „kiöregedett”, vagyis az az állat, amelynek bőrét a dob kávájára feszítették, már 7–9 éves lett volna, tehát nem tudott elég gyorsan „futni”, illetve nagyon hamar elfáradt. Az ilyen esetekben a dobot megújították. „Amikor a második dob készül, akkor csak a bőrt kell kicserélni — mondotta Kokuev sámán — a dob faszerkezete megmarad. A régi dobról levett régi bőrt valahová el kell vinni az erdőbe, ott felakasztják egy cédrusfenyőre. A bőrt mindig valaki más viszi el, nem a sámán. Az én első dobom bőrét sem én vittem az erdőbe, sőt én még azt sem tudom, hogy hová is akasztották.”

A dob kávájára másodszer rendszerint nem olyan állatnak a bőre került, mint az első alkalommal. A *qara čoydu* Bakanaev dobját például először bika (szarvasmarha hímje), másodszer pedig őz bőre fedte. Šipkeev sámánnak is az első dobján bika, a másodikon pedig őz bőre volt. Az *aq čoydu* Kokuev sámán dobjára először nemes szarvas, másodszer pedig maral szarvas bőrét feszítették.

Annak ellenére, hogy a második dobon csak a ráfeszített bőr volt új, mégis újból fel kellett avatni: újból „be kellett tanítani”.

A *čaptaj* Tulaev, Nikolaj Danilovič sámán második dobjának szertartásáról az alábbiakat hallottuk: 1924-ben volt, akkor a karagaszok még nomadizáltak. Nikolaj Danilovič éppen a Todott folyó felső folyásánál lakott, ez már szojot (tuvai) terület. Júliusban volt, éppen ezért nyírkéregből volt a sátor, nem pedig bőrből. A viselet is, a dobverő is régi volt, csak a dob volt új. A dobavató szertartás (*Duŋur örädür*) előkészületei dél felé kezdődtek. Nála hét ember verte sorban egymásután a dobot. Ezek nem voltak rokonok, ott volt például Adamov, Vasilij Nikolajevič. A szertartás nagy vonásaiban is, részleteiben is éppen úgy zajlott le, mint az első dobnál.

A karagasz sámánok számára nemcsak a dobból készült második, hanem a fejviseletből is. Amíg azonban a sámán mindig csak egy sámándobbal rendelkezik, hiszen a régi dob vázát fedeti be új bőrrrel, addig fejviselete több is van egy időben, mert az elsőt nem semmisíti meg, amikor a második elkészül. Sámánkodáskor egy ideig az elsőben, egy ideig pedig a másodikban sámánkodik.

„Nekem — mondotta az *aq čoydu* Kokuev sámán — két sámánfejviseletem volt. Az éjszaka első felében az elsőben, az éjszaka második felében a másodikban játszottam. A két sámánfejviseletet a dobtartóban tartottam.”

Az újonnan elkészült második fejviselettel (*ixiški Bört*) sajátos szertartást végeztek a karagasz sámánok.

„A sátor közepén áll egy oszlop, ehhez az oszlophoz kötik az új sámánfejviseletet. Ennek a sapkának sámánkodik az öreg sámán. Mert egy öreg sámánt hívnak ide akkor. Maga az öreg kötötte az oszlophoz az új fejviseletet, és ő tette az új sámán fejére is. Az öreg sámán a *saryy xaš*, a fiatal pedig az *aq čoydu* nemzetségbe tartozott. Ez 1893-ban volt, itt Alygdžerben. Az új sámán nyírkéregsátrában folyt a szertartás, oda hívták az öreg sámánt. A szertartás este kezdődött, és reggelig sámánkodtak. Csak a sapka felett sámánkodtak; ez a fejviselet ugyanis a sámán második fejviselete volt.”

A karagasz sámánok némelyike idők folyamán harmadik sámánfejviseletet is készíttetett magának. „Amikor a sámán sámánná válik, akkor kapja az első sámánfejviseletet. Három év múlva másodikat, megint három

év múlva pedig harmadikat is kap (*üčüški Bört*). Az a sámán, akinek három sámánfejviselete volt — mondotta az *aq čoydu* Kokuev sámán — két órán át az elsőben, két órán át a másodikban, két órán át pedig a harmadikban „játszott”. Pontosabban a harmadikban egészen reggelig maradt, illetve addig, amíg a sámánkodás be nem fejeződött.

A *saryγ xaš* Bolkhoev sámán ezeket mesélte három fejviseletéről: „Nekem három sámánfejviseletem volt: mind a három egyforma volt, csak a tollazat volt más és más. Az első vadliba toll, a második daru toll, a harmadikon pedig bagoly toll volt. A vadlibatollas fejviseletet akkor használtam, amikor a vadlibák nálunk laktak, vagyis májustól októberig. Mert a vadlibák májusban költöznek ide, és október elején vándorolnak el. A bagolytollas fejviseletben akkor sámánkodtam, amikor a vadlibák nem voltak idehaza, vagyis október elejétől május elejéig. A darutollas fejviseletet egész évben viseltem, de csak a sámánkodás második felében. Ezt azért használtam, mert a darvak igen magasan tudnak repülni. A második két fejviselet, amikor nem volt rájuk szükség, a sátorban volt. A sátor két rúdja között szíj volt kifeszítve, azon függött a két nem használt sapka. Nővérem készítette mind a három fejviseletet. Egy öreg sámán, az *aq čoydu* nemzetségből való Amastae (Khabastar) mondta ezt nekem. Ő nagy sámán volt. 1922-ben halt meg.”

A három sámánfejviselet azonban korántsem volt egy-egy sámánál annyira hasonló egymáshoz, mint például Bolkhoevnél.

Például az *aq čoydu* Kholemoeva nagy sámán harmadik fejviselete eltér Kholemoeva ismertett első és második homlokszalagjától, sőt eltér az eddig ismert karasz sámánfejviselet-típusoktól is. A sámán harmadik fejviselete ugyanis — mint bemutattuk — nem tollas homlokszalag, hanem „rácsos fejviselet” volt. Ez a típus sokkal ritkább a tollas homlokszalagnál, de mégsem tekinthető egyedi jelenségnek, mert más sámánok is használták. Ilyen volt pl. a *čüptäj* Tulaev, Nikolaj Danilovičnak is. Kucsma alakú „rácsos” sapkája volt az egyik északkeleti szojot sámának is.

A karasz sámánok között nem volt ritkaság a három fejviselet, de nem volt ritkaság a háromnál több sem. Mert voltak olyan sámánok, akik idők folyamán még a három után is kaptak sámánfejviseletet: a negyedik sámánfejviseletet (*dörtiški Bört*) ötödik fejviseletet (*büčiški Bört*), hatodik fejviseletet (*altyšqy Bört*), hetedik fejviseletet (*čütiški Bört*), nyolcadik fejviseletet (*saxäziški Bört*) és kilencedik fejviseletet (*doxozyšqy Bört*). A sámán három évenként kapta az új sámánfejviseletet, kilencnél több fejviselete azonban egyetlen egy sámának sem lehetett. Az a sámán, akinek kilenc sámánfejviselete volt, hozzávetőlegesen egy órán át viselte mindegyiket. Csak télen használhatta mind a kilencet, amikor hosszúak az éjszakák, csupán akkor kerülhetett valamennyire sor. Akinek kilenc sámánfejviselete volt, az mindegyiket külön-külön összetekerte, és a rénbőr táskába tette a hengercsíkok fölé.

A karasz sámánok közül kevésnek volt kilenc fejviselete, a legtöbb csak élete vége felé kapta meg, sokan pedig meg sem élték már. A sámánok ugyanis viszonylag fiatalon hunytak el. Például Bakanev 55 éves, Šipkeev 47 éves korában halt meg. Tulaev, Aleksej Grigorevič, Tulaev, Nikolaj Danilovič, Saganov, Jegor Alekseevič a negyvenedik, Tulaev, Innokentyj Abramovič meg Aleksandr Mihajlovič pedig a huszonötödik életévét sem élte meg.

A karaszok hite szerint a sámán életét sokkal több veszély fenyegette, mint a közönséges halandókéét. Ha az a fa, amelyből a dobkáva készült, el-

pusztult, a sámánnak is meg kellett halnia. Ha a dob bőre sámánkodás közben elszakadt, az is a sámán vagy valamelyik rokona életét követelte. Gyakran pusztult el a sámán más sámánokkal vívott küzdelemben.

Ha a sámán meghalt, akkor dobját feltétlenül be kellett szakítani. Az így elrontott dobot az erdőben akasztották fel egy fára, mondotta az *aq čoydu* Kokuev sámán. A *saryy xaš* nemzetségben is, ha a sámán meghalt, dobját és felszerelését valahova felakasztották az erdőben. Ezek távolabb voltak a sírtól, mintegy három kilométernyire. A *qara čoydu* nemzetség tagjai, amikor a sámán meghalt, sámánészközeit elvitték az erdőbe, olyan helyre, ahol kevesen járnak. Egy fára akasztották fel valamennyit : a köpenyt, a csizmát, a fejviseletet, a dobot és a dobverőt. A dob bőrét előbb beszakították.

A fentiekben sorravettük a karagasz sámánhit jelenségeit, tárgyi és szellemi megnyilvánulásait. Az etnikus egyöntetűség szempontjából azt láthattuk, hogy bizonyos általános kérdésekben azonosság tapasztalható, a részletekben azonban már éles különbségek mutatkoznak.

Azonosság elsősorban ott volt tapasztalható, ahol a sámánhit alapvető, általános jelenségeit vettük vizsgálat alá. Így : a sámán szellem által való kiválasztásában, a leendő sámán betegségben való szenvedésében, vagy pl. abban, hogy minden karagasz sámán viseletben és dobbal sámánkodik, vagy hogy sámánészközeit a sátor legtiszteltebb helyén őrzi stb. Viszont ezeken az általános vonásokon belül szinte csak különbségek vannak : a sámánbetegség időtartamától kezdve egészen a dobverő végén levő szíj kézre erősítéséig. A sokféle különbség különböző forrásokból fakad. Egy részük egyéni sajátosság. Ilyennek tekinthetjük pl. a sámánná válás kezdetét (az általános érvényű „fiatal” korhatáron belül), a sámánbetegség rövidebb-hosszabb tartamát, a viselet egyes elemeit, a sámánénekek variálódását, előadásmódját stb. Némely jelenség a sámán minőségében leli magyarázatát. Pl. a fekete sámán fekete viselete, fekete dobja stb. Különbségek forrása a sámánok fokozati eltérése is. Ezért „repül” az egyik (a kis sámán) közvetlenül a föld színe fölött, a másik (a nagy sámán) pedig a fellegekben stb. Az eltérések más részét viszont a nemzetiségi különbségek okozzák. Másként hajlították pl. a dob káváját minden nemzetségben. Nemzetségenként különbözőt a kávéra feszített bőr is : az *aq čoydu* dobot nemes szarvas, a *qara čoydu* szarvasmarha (bika), a *xašt* ló (vörös ló), a *saryy xašt* hegyi kecske, a *čäptäjt* pedig vörösre festett nemes szarvas bőr fedte. Nemzetiségi megnyilvánulásokat sejtethetünk a viselet nyersanyagában, színében, díszítőmódjában is.

A karagasz sámánhitben mutatkozó különbségek nagyrésze természetesen nem tekinthetők esetleges alakulásnak. Ezekben a sajátosságokban az egyes nemzetségek egyéni, a többiekétől kisebb-nagyobb mértékig eltérő történeti alakulása (pl. idegen szubsztrátum népre való települése, némely idegen népcsoporttal való kisebb vagy nagyobb fokú érintkezése, esetleg jelentősebb idegen hatástól mentes élete stb.) tükröződik. A karagasz sámánhit sokrétű, sok gyökerű különbségeinek és okainak megvilágítását azonban majd egy sor elemzés révén kíséreljük meg.

DIÓSZEGI VILMOS

IRODALOM

- АГАПИТОВ, Н. Н.—ХАНГАЛОВ, М. Н. (1883) Материалы для изучения шаманства в Сибири. Шаманство у бурят Иркутской губернии. ИВСОРГО XIV, 1—2.
- АНОХИН, А. В. (1924) Материалы по шаманству у алтайцев. СбМАЭ IV, 2.
- АНУЧИН, В. И. (1914) Очерк шаманства у енисейских остяков. СбМАЭ II, 2.
- БОГОРАЗ, В. Г. (1939) Чукчы II. Ленинград.
- ЧУДИНОВ, Б. (1931) Путешествие по Карагассии. Ленинград.
- DIÓSZEGI V. 1958: Beszámoló leningrádi, valamint szibériai tanulmányutaimról. Ethn. LXIX.
- DIÓSZEGI V. 1959: Bericht über eine Forschungsreise nach Südsibirien. Sociologus. IX.
- ЕВСЕНИИ, И. А. (1919) Карагасы. Красноярск.
- HARTWIG, W. 1957: Gedanken über ein Schamanenkostüm (nach Notizen von J. A. Jewsenin). JMV. XV.
- HARVA, U. 1938: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Porvoo—Helsinki.
- ИВАНОВ, С. В. (1954) Материалы по изобразительному искусству народов Сибири. XIX — начала XX в. ТИЗ XXII. (1955) К вопросу о значении изображений на старинных предметах культуры у народов Саяно—Алтайского нагорья. СбМАЭ XVI.
- КАТАНОВ, Н. Ф. (1891) Поездка к карагасам. ЗОЭ XVII, 2. (1907) Наречия урянхайцев, сойотов, абаканских татар и карагасов. Образцы народной литературы тюркских племен. IX. Спб.
- КОСТРОВ, Н. (1871) Карагасы. Иллюстрированная газета № 44.
- ЛОПАТИН, И. А. (1922) Гольды амурские, уссурийские, сунгарийские. Владивосток.
- NJORADZE, G. 1925. Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart.
- ПЕТРИ, Б. Э. (1927) Оленеводство у карагасов. Иркутск. (1928) Промыслы карагасов Иркутск.
- СЕРОШЕВСКИЙ, В. Л. (1896) Якуты (опыт этнографического исследования). Спб.
- СОЛОВЬЕВ, Д. К. (1926) Основы охотоведения. IV. Москва.
- ШИМКЕВИЧ, П. П. (1896) Материалы для изучения шаманства у гольдов. ЗПОРГО II, 1.
- ШИРОКОГОРОВ, С. М. (1919) Опыт исследования основ шаманства у тунгусов. Уч. зап. Ист. фил. фак. во Владивостоке I.
- ШТУБЕНДОРФ, Е. Ф. (1854) О карагасах. Этногр. Сборн. IV. ВРГО XII, 2.
- ТРОЩАНСКИЙ, В. Ф. (1903) Эволюция черной веры (шаманства) у якутов. Уч. зап. Казанск. унив. IV.
- ВАСИЛЬЕВ, В. Н. (1910) Краткий очерк быта карагасов. Этн. обзор. XXXIV—XXXV.
- ВЕРБИЦКИЙ, В. И. (1893) Алтайские инородцы. Москва.

ВОПРОС ЭТНИЧЕСКОЙ ОДНОРОДНОСТИ ШАМАНИЗМА У ТОФАЛАРОВ

В научной литературе описания шаманских представлений отдельных сибирских народов, шаманских принадлежностей и т. д. создают впечатление, как будто бы в пределах отдельных народных групп господствовала большая однородность. Из опубликованных до сих пор сообщений кажется, как будто бы напр. у всех шаманов определенного народа, — чтобы упомянуть только более легко собираемые предметы, — были однородные бубны, барабанные палочки, головной убор, и плащ.

Впечатление о такой однородности получается не только из общих работ, распространяющихся на весь сибирский шаманизм, как напр. из книг Ниорадзе, Харва, но также из описаний, занимающихся в отдельности с культурой какой-либо народной группы. (ср. работы Серошевского, Вербицкого, Лопатина, Богораз). Подобную картину рисуют и те монографии, которые исследовали шаманизм у отдельных народов (ср. статьи Трощанского, Анохина, Агапитов—Хангалова, Широкогорова, Шимкевича и Анучина).

На основе теоретических размышлений автор не считал возможным такой этнографической однородности. Его мнение получило практическое подтверждение в ходе исследования соответственных коллекций различных музеев (будапештского, ленинградского и нескольких сибирских музеев), ибо шаманские предметы отдельных сибирских народных групп выявляют весьма широкую шкалу разнообразия.

В целях выяснения противоречий, проявляющихся между данным имеющейся литературы или же предметным материалом музеев, автор ставил себе задачей на месте исследовать вопрос этнической однородности шаманизма. Он стремился проводить свои

исследования в кругу такого народа, который живет на сравнительно замкнутой, небольшой территории и имеет небольшую численность. Значит, у которого заранее не «очевидно» значительной разнообразности.

Этим требованиям — по мнению автора — лучше всего соответствовали карагасы, живущие в Восточных Саянах (по своему собственному названию *topalar* ~ *tofalar*), так как они на самом деле живут на сравнительно небольшой, замкнутой территории, и их численность по сравнению с другими сибирскими народными группами также весьма небольшая (всего лишь 430—440 душ). Поэтому автор в ходе своей второй сибирской экспедиции пребывал в июле 1958 года в кругу этого народа.

Явления карагасского шаманизма, его предметные и духовные проявления с точки зрения однородности показали, что определенные общие вопросы одинаковы, однако, детали уже резко отличаются друг от друга.

Идентичность наблюдалась прежде всего при исследовании основоположных, всеобщих явлений шаманизма. Так напр. : в выборе в шаманы духами, в заболевании будущего шамана, или напр. в том, что каждый карагасский шаман камлает в шаманской одежде и с бубнем, далее, что шаманские принадлежности хранятся в чуме на самом почетном месте и т. д. С другой стороны в пределах этих общих черт проявляются почти исключительно различия : начиная с продолжительности шаманской болезни до способа прикрепления к руке ремня, находящегося на конце барабанной палочки. Множество отклонений исходит из различных источников. Одна часть последних представляет индивидуальные своеобразия и к таким можно отнести напр. начало превращения в шаманы (в пределах общедействительного «молодого» возраста), более или менее длительную продолжительность шаманской болезни, отдельные элементы одежды, варианты, способ представления шаманского пения и т. д.

Некоторые явления находят свое объяснение в различных самых шаманов, напр. черная одежда, бубен черного шамана и т. д. Источником отклонений может быть также и разница в степенях шаманской профессии. Один (малый шаман) «летит» непосредственно над поверхностью земли, а другой (великий шаман) в облаках и т. д. Другая часть отклонений обуславливается родовыми различиями. Так напр. различная изогнутость обруча бубна в каждом роду. Различным было также в отдельных родах кожа, которой обтягивали обруч бубна. Бубен *aq čoydu* был покрыт кожей благородного оленя, у рода *qara čoydu* кожей рогатого скота (быка), у рода *xaš* кожей лошади (красной лошади), у рода *saryu xaš* кожей горного козла, у рода *čärtäj* окрашенной в красный цвет кожей благородного оленя. Родовые отклонения можно предполагать также и в материале одежды, в ее цвете и способе украшения.

Наблюдаемые в карагасском шаманизме различия по большей части конечно нельзя рассматривать случайными. В этих своеобразностях отражается индивидуальное, более или менее отличающееся от остальных родов развитие отдельных родов (напр. совместная жизнь с народом чужого субстрата, более или менее интенсивное сообщение с чужой народной группой, возможно, жизнь без значительных чужих влияний и т. д.) Автор в будущем намерен провести анализ многослойного и многокорневого различия тофаларского шаманизма и освещение их причин.

A magyarországi tekerő hangkészlete

1. ábra. A tekerő hangolása (F. 83.914.)

félegyháza 2, Csongrád 2, Szentés 1, Szegvár 1, Hódmezővásárhely 1, Kecskemét 1, 6-ot hangszerjátészónál, ill. készítőnél) (3 szentesi, 2 fábiánsebestyéni, 1 csongrádi) és egyet részletes fényképfelvételek alapján (lásd a 16. jegyzetet). (Meg kell jegyezmem, hogy a Néprajzi Múzeum egyik tekerője 1954-ben készült, és annak mesterét személyesen ismerem.)

A 27 tekerő közül

3-nak	5 húr,
23-nak	4 húr
és 1-nek	3 húr részére van csavaró-kulcsa.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy valóban 5, 4, ill. 3 húr volt használatban is. A ma élő hangszerjátékosok ugyanis csak 3 húrt használnak, bár 4-et is

A tekerő Nyugat-Európából származtatható népi hangszerünk. A magyar zeneirodalomban BARTÓK BÉLA ad róla általános hangszerleírást, röviden ismertette a hangolás és a játék módját. (Zenei Közlöny 1911, Zenei Lexikon 1931.) TRÓCSÁNYI ZOLTÁN történeti és nyelvészeti szempontból vizsgálja (Új Barázda 1933). VISKI KÁROLY mint néprajzi tárgyat írja le (Magyarság Néprajza II. é. n. 1937). LAJTHA LÁSZLÓ és DINCSEK OSZKÁR közös cikke a legbővebb (A Néprajzi Múzeum Értesítője 1939). Nyugati kapcsolatok és történeti visszapillantás mellett számos adatot tudunk meg belőle a hangszer készítéséről, néprajzi életéről, a hangolás módjáról és a játékosok előadásáról.

Jelen cikkem célja a magyarországi tekerők hangkészletének részletes leírása, a hurok elhelyezkedése, ill. a billentyűzet szerkezete alapján. Kiegészítésül a hangszer mai életéről is közlök néhány adatot.

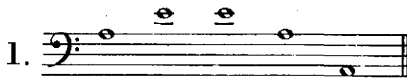
Megvizsgáltam 27 hangszert, ebből 20-at különböző múzeumokban (Néprajzi Múzeum 10, Szeged 2, Kiskún-

kifeszíthetnének. A 4. húr megszólaltatását azonban soknak, feleslegesnek tartják.

A Néprajzi Múzeumban őrzött 5 kulcsos, ill. húros tekerőfajta a mai muzsikuskok nem ismerik, ilyenről nem is hallottak. Ezek valószínűleg nem Szentes környékén készülhettek (lásd az 1. és 2. jegyzetet!). A Kecskeméti Múzeum ötkulcsos hangszerén is csak 3 húr volt kifeszítve. A két fennmaradó kulcs valószínűleg nem volt használatban.

Mielőtt a hurok elhelyezését részleteznők, megemlítjük, hogy a hurok számozását felülről lefelé kezdjük. Játék közben a hangszer ugyanis a muzsikusk vállára van szíjazva, s onnan lóg oldalával lefelé. Ilyenkor a játékos balkezével a billentyűzetet, ill. hangoláskor a csavarokat használja, jobbkezével a tekerőt forgatja (1. ábra). Ha a hangszert az asztalra fektetve tesszük magunk elé, akkor a billentyűs oldala legyen a tőlünk távolabbi oldalon. Ilyenkor a hozzánk legközelebb levő húr lesz az első.

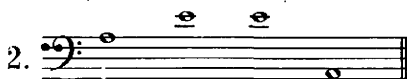
Az 5 kulcsos, ill. húros tekerők I. húrja a *recsegőhúr* (más néven *kontra*), a II. és III. húr a dallamhúr, a IV. és V. a bőgőhúrok lehetnek. Mindez azonban csak valószínűsítés, mert ezt a fajta tekerőt a kutatók sem említették sehol. A 2 öthúros tekerő azonban a dallamhúrok megszólaltatásában eltér egymástól. Az 1. sz. tekerőn ugyanis az egyik dallamhúr csak egy hangon szólalhat meg, és csak a másikon lehet melódiát játszani (lásd a 2. ábrát). Viszont a 2. sz. tekerőn szerkezetileg lehetséges, hogy mindkét húron egyidejűleg dallamot szólaltathassanak meg (lásd a 3. ábrát). A külföldi tekerők közül egy XIII. századbéli angol tekerő emlékeztet e típusra, melynek szerkezetét GALPIN közli Old English Instruments of Music című könyvében. Az ötkulcsos, ill. húros tekerők üres húrjainak valószínű hangolása a következő volt:

I. II.—III. IV. V.

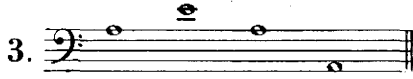
Megjegyzem, hogy e valószínűsítésben a hurok relatív magassága a lényeges. A hangolás abszolút magasságának megállapítása múzeumi hangszereken (ti. tekerőn) nem lehetséges.

A négykulcsos, ill. húros tekerők hangolása BARTÓK és LAJTHA—DINCSEK tanulmányaiban a következő: (A hurok számozása az én rendszerem szerint történik)

I. II.— III. IV.

Bartók

I. II. III. IV.

Lajtha—Dincsek

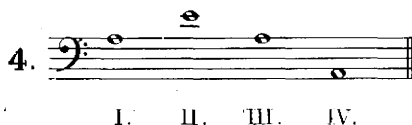
A mai gyakorlat a LAJTHA—DINCSÉR-féle hangolásmódot igazolja, mindössze azzal az eltéréssel, hogy a III. húrt ritkán szerelik fel.

A húrok elnevezése ma a következő:

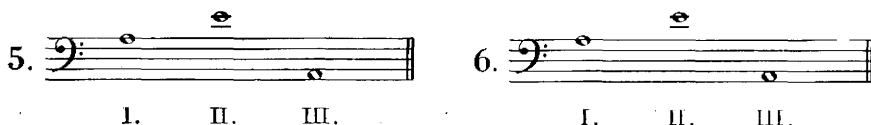
- I. húr — recsegő, kontra,
- II. húr — prima,
- III. húr — szekunda (nem szokásos)
- IV. húr — bőgő.

A III. és IV. húrt LAJTHA—DINCSÉR szerint *bőgőnek*, ill. *vendégbőgőnek* nevezték. Ehhez meg kell jegyezni, hogy a *vendégbőgő* akkor is állandóbb lehetett, mint a valódi *bőgő*. Ezt a korabeli (1939) gramofonfelvételek igazolják.

A négykulcsos, ill. a húros tekerő hangolása ma a következő:

A Néprajzi Múzeumban őrzött egyetlen háromkulcsos tekerő (lelőhelye Zala megye!?) hangolása is hasonló lehetett:

Újra megemlítem, hogy a négy, ill. háromhúros tekerők hangolása fenti kótaábráinkban csak relatív módon érvényes. A valóságban ugyanis vannak mélyebb, ill. magasabb hangolású tekerők is. A mai gyakorlat szerint a *klanéta* (klarinét) hangjához hangolnak. „Á”-klarinéthez „á”-ra, „B” klarinéthez „b”-re, „D”-klarinéthez „g”-re hangolnak. (Utóbbiban a dallamhúr, a „prima” lesz „d”-hangú). A klarinét-tekerő együttes eléggé megszokott és elterjedt. Egy-egy ízben hallottam említeni vonósok + tekerő, ill. klarinét + tekerő + dudu összeállítást (Csongrád, ill. Szentés).

A tekerő üres húrjainak hangolása, továbbá egyéb magyar népi többszólamú hangszerek hangolása közt szabályszerűség figyelhető meg. Mind a tekerő, mind a dudu, mindpedig a citera vagy tambura hangzásának jellemzője egy mély hangnak, az oktávanak és a duodecimának sokszori (állandó) megszóllaltatása.

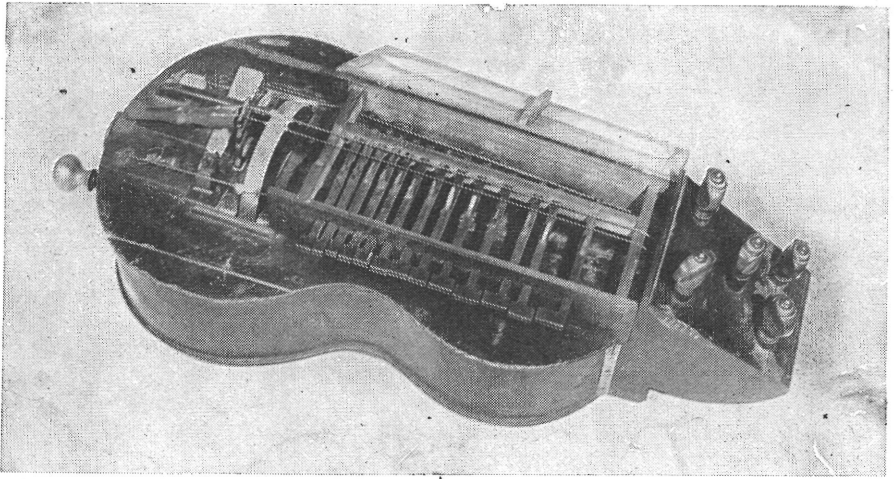
A hangolás sorrendje: először a recsegőt, aztán a bőgőt, végül a prima-húrt hangolják.

BARTÓK szerint a tekerőn „két oktávra terjedő kromatikus fabillentyűzet van két sorban egymás alatt elhelyezve olyan elrendezésben, mint a billentyűs hangszereken.” LAJTHA—DINCSÉR: „A kisebb eltérések a billentyűzetben

... több készítő egyéniségére vallanak.” „A billentyűzet kromatikus hangsort ad, ... e^1 — e^3 terjedelemben.” Kutatásaim középpontjában a billentyűzet szerkezete állt. A megvizsgált 27 tekerőt billentyűzete szerint a következőképpen csoportosítottam :

I. Diatonikus-tekerők. Ilyen 2 van. (3. ábra.) Jellemzője az egysoros billentyűzet és a két dallamhúr (lásd az ötkulcsos, ill. öthúros tekerőkről írottakat). Ma sem hírből, sem tapasztalatból nem ismeri senki. Sajnos az egyik példány törött és hiányos. Érdekessége, hogy az alsó oktáva beosztása mindkettőben eltér a felső oktávától.

II. Kromatikus tekerők. Ide tartozik a többi 25 vizsgált tekerő. Jellemzőjük a kétsoros billentyűzet. Az alsó sorban vannak az ún. egész hangok,

2. ábra. Diatonikus tekerő (Franciscy J. felvétele)

vagyis egy diatonikus skála. A felső sorban az ún. félhangok, vagyis a diatonikus nagy szekund intervallumok közé iktatható kromatikus hangok. A kromatikus hangok száma és elhelyezkedése azonban nem egységes. A felső sor billentyűzetében jelentkező szabályszerűségek a kromatikus tekerőket több típusra osztják.

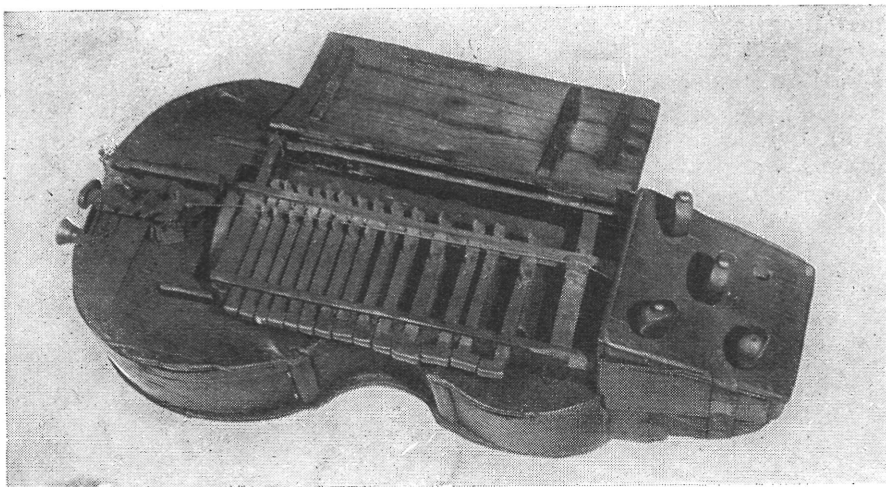
a) disz-f-g főtípus. Jellemzője, hogy a középső, az „e” hang körül a félhangok a fent nevezett hármast alkotják, továbbá az alsó billentyűsorban van a nagy tere (gis^1 és gis^2). Ez a billentyűszerkezet a legelterjedtebb, nevezhetnők „magyar” típusnak is.

Altípusai : a) Az alsó kvint nem kromatikus, a felső oktávban „aisz” és „disz” hiányzik. Ilyen négy van : 3—6. sz. (A 6. sz. alsó sorában is van egy kromatikus hang az „f”).

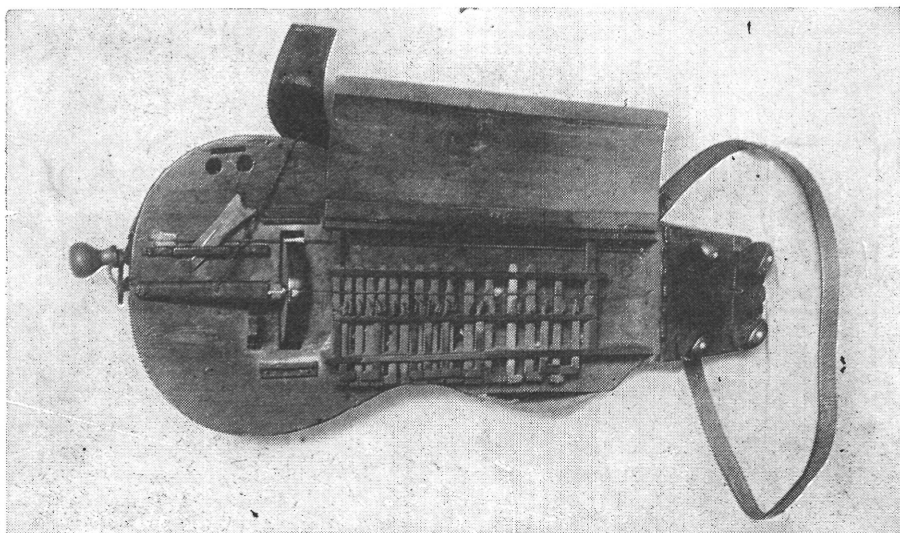
b) Végig kromatikus, kivéve az „aisz”-okat és a felső oktáv „disz”-ét. Ilyen 10 van : 7—16. sz. (4. és 5. ábra.)

c) Végig kromatikus, kivéve csak az „aisz”-okat. Ilyen a 17. sz.

d) Az alsó kvartja nem kromatikus, viszont az „a” és „h” között van „aisz¹”, a felső oktávában mind az „aisz²”, mind a „disz³” hiányzik. Ilyen a 18. és 19. sz.

3. ábra. Diatonikus tekerő (Franciscy J. felvétele)

4. ábra. Kromatikus tekerő (F. 83.925)

e) Végig kromatikus, csupán a felső oktávban nincs „cis³” és „disz³”.
Ilyen a 20. sz.

f) Végig kromatikus, a felső oktávban azonban a „d³”-nek a billentyűje felül van, a „disz³”-nek viszont alul. Ilyen a 21. sz.

A—var.) A „disz-f-g” kromatikus csoport mellett az alsó oktávában a nagy terc a felső billentyűk közt van. Ilyen a 22. sz.

B) Jellemzője, hogy az „a²” a kromatikus billentyűzetben szerepel. Valószínű azonban, hogy az „a²” és „h²” közti „aisz²” nem tiszta, és esetleg ugyancsak „a²”-t szólaltat meg, tehát a tekerőn két „a²” van.

Változatai:

a) Alsó kvintje nem kromatikus, terce kicsi. Ilyen a 23. sz.

b) Alsó kvintje nem kromatikus, a 24. sz. tekerőnek alsó oktávja kis terces, a 25. sz.-nak nagy terces.

5. ábra. Kromatikus tekerő billentyűzete (F. 83.932)

c) Alsó oktávájában „c-d-e” közt, felsőjében „d-e” közt nincs félhang ilyen a 26 sz.

C) Kis-terces típus. Alsó oktávája teljesen kromatikus, a felső oktávában az „aisz” és „disz” hiányzik. Ilyen a 27. sz.

Minden hangmagasság nem volt pontosan megállapítható, mert a billentyűzet végén kis fapöcök érinti a húrt, és ez könnyen mozgatható. Ezzel hangolják tisztára a tekerőt. A múzeumi tekerők hangkészletének megoldása ezért sok helyütt problematikus. A valószínű megfejtést közöltem, a lehetséges eltérést a kottasorban zárójelbe tettem. A háromvonalas regiszterben a működő tekerők is hamisak.

A táblázat a billentyűzet alsó sorának hangkészletét mutatja. Hasonlattal élve: a tekerő „fehér” billentyűzetének skálái vannak összefoglalva. A felső sor, a „fekete” billentyűzet, a kromatikus hangok a táblázatban nem szerepelnek. A legfontosabb hangkészlet az „a¹-a²” közti oktáva. Általános tapasztalat szerint ugyanis a tekerőn játszott dallamok ebben az oktávban mozognak. A legtöbb dallam finálisa „a¹”. Az üres húrok zúgó orgonapontja ekkor adja a legszebb, legteltebb hangzást. E játékmód megfelel a

magyar népdalok ambitusának is, amely ritkán megy az V. fok (jelen esetben „e¹”) alá. Az „e¹-e²”- és „e²-e³”-oktáva közlését azért tartom fontosnak, mert az ebben rejlő szabályosságok, ill. „szabálytalanságok” egyrészt esetleg nem magyar hangszerek kapcsolatára mutathatnak. Az egyes tekerők adatait a jegyzetben közlöm.

1. Bp. Néprajzi Múzeum. Leltári száma. 139.354. Lelőhelye Makád. Csepel sziget.

2. Bp. N. M. Ltsz. 134.104. Lelőhelye Alföld. Törött.

3. Bp. N. M. Ltsz. nélkül. Beleírva „Szűcs Sándoré”. Szentes 1907. Törött.

4. Szentesi Múzeum Ltsz. 59.1.1. Beleírva Varga Mátyás 1891. Szentes.

5. Csongrádi Múzeum. Kovács Gergely (1852—1928) tekerője. 1884-ben készült. Tari Istvánné, Csongrád tulajdona.

6. Orsós László, Szentes tulajdona. Balla István, híres tekerős özvegyétől vette.

7. Bp. N. M. Ltsz. 55.15.1. Készítette Bársony Mihály Tiszaújfalu, 1954. Saját tekerője szolgált mintául.

8. Bp. N. M. Ltsz. nélkül. Beleírva 1926.

9. Bp. N. M. Ltsz. nélkül. Beleírva : Szenyéri János Szentes. 1909.

10. Hódmezővásárhelyi Múzeum. Ltsz. 57.86.1.

11. Sipos József, Fábiansebestyén tekerője. Készült 1912.

12. Szegvári Múzeum. R. Nagy Ferenc (1914) tekerője. Készítette Szenyéri János, Szentes, 1899. Törött.

13. Virágos Sándor, Szentes, tekerője. Készítette Szerényi János, 1905.

14. Szenyéri Dániel tekerője. Saját készítménye 1955-ből.

15. Szeged. Múzeum. Ltsz. 52.2157. 1. Lelőhelye : Homokpuszta.

16. Bp. N. M. fényképtárából Dincsér Oszkár felvétele alapján. Balla István, Szentes tekerője.

17. Bp. N. M. Ltsz. 137.156. Lelőhelye Zala m.

18. Bp. N. M. Ltsz. nélkül. Beleírva : Busi Ferenc, Szentes, készítette 1892-ben.

19. Kiskunfélegyházi Múzeum. Ltsz. 55.2201.1.

20. Kecskemét. Múzeum. Ltsz. 1187. Készítette Pálinkó János. Kiskunfélegyháza. Vásárolták 1949-ben.

21. Szeged. Múzeum. Ltsz. 52.2158. 1. Beleírva : Csendes Antal. Szentes. 1911 (1895?).

22. Kiss József, Fábiansebestyén tekerője. Készítette Szenyéri János? 1914 előtt.

23. Bp. N. M. Ltsz. nélkül. Beleírva : Busi Ferenc Szentes, 1892.

24. Kiskunfélegyházi Múzeum. Ltsz. 55.2200.1. Beleírva Szenyéri János, Szentes, 1898.

25. Bp. N. M. Ltsz. 121.093. Beleírva : Lubádi János, Szentes, 1891.

26. Csongrád. Múzeum Ltsz. 58.1.243. Beleírva : Csongrád 1916.

27. Nagy István, Csongrád, sajátkészítésű tekerője. 1954. Szenyéri

János tekerőjének rajza alapján készült egy hegedűtanár közreműködésével. Nem népi hitelű. (Megjegyzem, hogy a hangszer kivitelezésében néhány újítást alkalmazott. Pl. A kulcsház zárt, amelybe tartalékhúrokat, gyantát lehet rakni. A forgóhenger könnyűszerrel kivehető, így az üveggel való csiszolás nem piszkítja a hangszert. A billentyűzet pálcikái görbék, ezáltal lehetségessé válik, hogy az ujjakkal érintett pálcikavégek egyenlő nagyok legyenek. A régi tekerők pálcikavégei ti. nem egyformák, a mélyebb hangoké nagyok, a magasaké kicsinyek voltak. Minden pálcikára egy kis rugót is szerelt, így a billentyűk érintés után azonnal visszaugranak a húrtól.)

AVASI BÉLA

A tekerők alsó (fehér) billentyűzetének hangkészlete

oktáva	a ¹ —a ²	e ¹ —e ²	e ¹ —e ²
1.	dallamos moll	aeol (szekund nélküli)	dúr
2.	lid (kis szeptimmel)	dall. moll (szekund nélküli)	aeol
3.	dúr hexachord	mixolid	—
4.	dúr	mixolid	mixolid
5.	dúr	mixolid	mixolid
6.	dúr	mixolid	mixolid
7.	dúr	mixolid	mixolid
8.	dúr	mixolid	mixolid
9.	dúr	mixolid	mixolid
10.	dúr	mixolid	mixolid
11.	dúr	mixolid	mixolid
12.	dúr	mixolid	mixolid
13.	dúr	mixolid	mixolid
14.	dúr	mixolid	mixolid
15.	dúr	mixolid	mixolid
16.	dúr	mixolid	mixolid
17.	dúr	mixolid	mixolid
18.	dúr	mixolid	mixolid
19.	dúr	mixolid	mixolid
20.	dúr	mixolid	mixolid
21.	dúr	mixolid	mixolid
22.	dúr	dór	mixolid (szekszt nélkül)
23.	lid	dallamos moll	mixolid
24.	lid	dallamos moll	dúr-moll
25.	lid	dúr (szekund nélküli)	dúr-moll
26.	terc nélküli dúr	mixolid (szekszt nélkül)	dúr-moll
27.	dór	aeol	aeol

Die Töne der ungarischen Drehleier

Magyarisch-volkliche Musikinstrumente nehmen in der ungarischen Musikwissenschaft nur einen bescheidenen Platz ein und auch über die Drehleier sind nur wenige Arbeiten erschienen, ein Teil derselben geht von geschichtlichen, sprachwissenschaftlichen und volkskundlichen Gesichtspunkten aus. Selbst Bartók gibt nur eine allgemein gehaltene Beschreibung und bespricht kurz das Stimmen des Instrumentes und seine Vortragsweise (Zenei Közlöny 1911 und Zenei Lexikon 1931). Die gemeinsame Arbeit von László Lajtha und Oskár Dincser ist die aufschlussreichste, sie umfasst neben Hinweisen auf die Verbindungen mit dem Westen und einem geschichtlichen Rückblick auch zahlreiche Angaben über die Verfertigung des Instrumentes, sein Leben im Volkstum, die Art und Weise des Stimmens und den Vortrag der Musikanten.

Der Verfasser untersucht in dieser Studie 27 dieser Drehleiern hinsichtlich der Anordnung ihrer Saiten, des Stimmens, der Mechanik ihrer Tasten und der vorkommenden Töne. Der grösste Teil dieser Instrumente befindet sich schon in Museen, bei Musizierenden bzw. Herstellern hat der Verfasser alles in allem 7 Stück gefunden. Die lebenden Instrumente stammen ausnahmslos aus dem mittleren Theissgebiet (Csongrád, Szentes und Umgebung) und werden nur noch bei den sogen. Einzelhoffesten der Grossen Tiefebene gespielt, in der Regel zusammen mit einer Klarinette.

In Ungarn waren zwei Typen von Drehleiern bekannt, die diatonische und die chromatische, erstere hatte zwei Melodiesaiten und eine einreihige Tastatur; sie sind ganz vergessen und leben nur noch als Museumsstücke fort (Ethnographisches Museum, Budapest). Die chromatischen Drehleiern sind in mehreren Varianten bekannt, am häufigsten jene, wo der Tritonus und seine Oktave bzw. die obere grosse Septime aus der chromatischen Reihe fehlt. Die beiliegende Tabelle zeigt die Mechanik der Tastatur von 27 Drehleiern und auch ihr vermutliches Tonregister. In der Tabelle II sieht man die Tonfolge der unteren, den weissen Klaviertasten entsprechenden Tastenreihe.

A Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye. I. Csizmák.

A dolgozat célkitűzése a magyarországi népi csizmaanyag felmérése, s elemei, jellegzetességei alapján típusokba és altípusokba rendezése. E rendszerezés alapja a Néprajzi Múzeum csizmagyűjteménye. Ez az anyag hozzátétőlegesen a múlt század dereka és a mostani század harmincas-negyvenes éveit között az akkori és a mai Magyarország területén készült lábbeliket jelenti. Mivel így magyarországi lábbelikről van szó, az egység — amelynek anyaga most tárgyalásra kerül — nemcsak népi vagy nemzeti, hanem legalább annyira földrajzi is.

Az időbeli szakasz, amelyben készültek szerves része annak az öltözködésbeli folyamatnak, amely külső és belső tényezők összeötvöződésének eredményeképpen a XVIII. században ment végbe a magyar öltözködésen belül.

A részben magával hozott, s a későbbiekben utóljára a hódoltság alatt keleti elemekkel telítődött magyar öltözetnél a fentebb megjelölt szakasz (a XVI—XIX. század) az eddig legutolsó nyugatvá alakulást, a még meglévő keleti öltözetelemeknek fokozatosan nyugatiakkal való felváltását jelenti. E folyamat, amely az úri ruházatban zömében a XVIII. században — a XIX. század derekáig ment végbe — a paraszti öltözetben a nehezebb gazdasági és kulturális körülmények fékező és gátló hatására lassúbb tempóban, késve, és a parasztság számára dolgozó kismesterek technikai, s a parasztsággal együtt kialakított esztétikai lehetőségein belül valósulhatott csak meg. Mint nagyon fontos tényezőt kell még figyelembe vennünk a paraszti élet megkövetelte fokozottabb erősséget a munkanapra való öltözetdaraboknál — a lábbelinél különösen —, amely elv rovására csak bizonyos kereteken belül hathattak kizárólagosan esztétikai tényezők. A múlt század paraszti öltözetében mindenképpen kell számolnunk legalább az előző egy vagy két század úri formáinak elnépiesedésével is, az e századokban általános formai részletek, technikai eljárások hosszabb időn át való megőrzésével, az azokhoz való hagyományosabb ragaszkodással.

És valóban, a most tárgyalásra kerülő anyag régies típusai összhatásukban és elemeik jó részében a XVI—XVIII. század keleties magyar lábbelijeinek továbbélési, míg a napjaink felé egyre szaporodó újabb elemek, amelyek egyre nagyobb számban lépnek a kiszorított régiek helyére, egyúttal a nyugati eredetű formák és elemek túlsúlyba kerülését is jelentik. A keletből nyugatvá alakulás folyamata nemcsak a teljes anyag áttekintésekor, hanem néha az egyes típusok alcsoportjain belül is szembeűnő. A különböző típusokról, azok egyes elemeiről történeti kialakulásukat illetően itt már nem lesz szó.¹

¹ Két magyar hosszúszerű lábbeli viselettörténeti elemzése. NÉ. XL. (1958) 29—74.

Mégis, annyit bevezetésképpen is szükségesnek tartunk megjegyezni, hogy az egyes típusok egymásutánjának beosztásában bizonyos időbeli sorrendre a lehetőségeken belül azért törekedni kellett. Az általános fejlődés szempontjából legrégebbi formái és technikai elemeket tartalmazó típusokat vettük előre, s fokozatosan következő sorrendben tárgyaltuk azokat, amelyeknél a technikai és formai elemeket újabb keletűeknek tudjuk. Ez a beosztás nagy vonalakban a típusok egymáshoz való időbeli viszonyának is megfelel.

Amennyire megvonható azonban egy relatív időbeli sorrend az egyes alkotóelemeknél, sőt az egyes típusoknál is, annyira óvatosan kezelendő mindezek ellenére az egyes darab időbeli elhelyezése. Hiszen előfordulhat újabban készült, de technikailag és formailag régebbi elemekből álló lábbelivel szemben — amelynek készítési helye központtól távol eső, készítője vagy megrendelő készítője idős, — régebben készült olyan lábbeli is, amelynek elemei újabb divatúak, s ezt a készítési hely központibb fekvése, a készítő jobb technikai tudása, valamint a megrendelő jobb gazdasági helyzete, az újabb divatelemeket illetően nagyobb rugalmassága indokolja.

Az egyes technikai és formai elemek különböző változatait még lehetséges viszonylag valamilyen történeti sorrendbe állítani, azonban az egyes lábbeliknél — tehát számos elem összességéből álló együtteseknél — az egyes elemek már kialakulásuk és odakerülésük ideje szempontjából sem egyformák. Az egyes alkotóelemek viszonylagos kora szempontjából tehát az alkotóelemekből álló együttes — maga a lábbeli — semmiképpen sem egységes. A régies darab egyes elemei nem okvetlenül egyformán régiesek, s az újabb divatú daraboknak nem okvetlenül egyformán új divatú minden eleme. Ez azt jelenti, hogy például régies fejformához újabb divatú talpforma, sőt egészen új divatú szartétóvégződés is járulhat, vagy régies forma készülhet újabb technikai megoldással stb.

Természetes, hogy az egyes típusokon végigmenve több régies elemet fogunk a régies típusoknál találni, de a kivételek gyakoriak, s így az egyes darabok szemléletében, az egyes darabokra nézve, ez korántsem lehet szabály. A régebbi formai és technikai elemek — bár általában valószínűvé teszik — az egyes esetekben nem jelenthetik bizonyossággal a korábbi előállítási időpontot. A divat változásával nem egyformán újulnak és cserélődnek a régi elemek, amelyek amúgy sem egyforma jelentőségűek egymás között sem.

Az egyes elemek analízise alapján tehát még egy relatív kronológia felállítása is bizonytalan az egyes lábbeliknél, bármennyire kínálkoznék is egyébként. Beosztásunk, amely természetesen mégis ilyen alapon készült, valamilyen hozzávetőleges időbeli sorrendet jelent a típusok egymásután következőzése szempontjából, de nem jelent, és nem is jelenthet még hozzávetőleges sorrendet sem a típusba tartozó egyes lábbelik készítési idejét illetően, még akkor sem, ha az elemek egymásután való tárgyalása nagyjából megfelel a magyar hosszú szárú lábbelibe való kerülésük sorrendjének.

Az idő haladásával és a divat alakulásával nem egységesen alakul, és váltódik az egyes öltözetdarab, a lábbeli sem. Némely elem rövid életű, hamar kihull az együttesből, hogy újabbaknak adjon helyet, némelyik azonban szívesen, esetleg századokig megmarad, s ötvöződik össze többször is más, könnyebben változó formai vagy technikai részletekkel. A ruházati együttes, — ebben az esetben a lábbeli — távolról sem stabil valami, új elemek jönnek, régiek kihullnak, s az egyes részletek tartózkodási ideje is egyedenként különböző.

Ezenkívül különbséget kell tennünk az egyes elemek között olyan szempontból is, hogy milyen súlyuk van a lábbeli jellege, külső megjelenése felől nézve. Érdekes, hogy a formai elemek itt sokkal súlyosabban esnek latba, mint a technikaiak. Ez tulajdonképpen természetes, hiszen az előbbieket határozzák meg a lábbeli megjelenését, jellegét. Például az ejtett fej, akár felfelé kunkorodó, akár lefelé irányuló orral, s a vele együtt előforduló hátrahajló szár sokkal nagyobb mértékben jelleghatározó, mint a szögezett talp vagy a ráma, de akár a talpforma is. Gyakran előfordul, hogy már számos technikai részlet megváltozott, de amíg ezek a változások nem érintik a formát, addig a lábbeli jellege sem változik. Az új technikai elemek mindig a régi formán belül, ahhoz alkalmazkodva jelennek meg, s csak fokozatosan alakul ki az új technikának megfelelő, azzal összhangban álló új forma. Azonban ha az új technika alkalmazkodik is kezdetben a régi formához, idővel minden esetben kialakítja a magának megfelelő új formát.

A kép, melyet ez a felsorolás az 1850—1940 között készült magyarországi lábbeli alakulásáról, változatairól adhat, mindenképpen hiányos. Hiányos, mert a kis számú anyag nem képviseli, és nem is képviselheti egyformán sem az ország különböző részeit, sem a lábbeli alakulásának ez időn belüli különböző szakaszait. A meglevő darabokon belül sem egyenletes a női és férfi lábbelik megoszlása. A férfi és női lábbeli közötti különbség nemcsak a nagyságban, hanem az egyes elemek konzervatívabb megőrzésében vagy gyorsabb átvételében is állhat, korról korra és vidékről vidékre változóan.

A régies, kevésbé régies, vagy éppen újabb elemekből álló női vagy férficsizmák jellege nem lehet kor meghatározó még egymás között és viszonylag sem. Régies női csizma készülhetett konzervatívabb vidéken olyan időpontban, amikor valamely — régi formákat hamarabb levető — vidék férficsizmája, elemeinek összességében jóval újabb jellegű, vagy éppen fordítva. Arról nem is beszélve, hogy egy vidék női és férfi lakosságának hozzáállása a régi megtartásához vagy az új átvételéhez szinte annyi változat, ahány vidék. S végül múzeumunk lábbelijeinek annál a részénél is, amely nem az ezredéves kiállítás kapcsolatban került hozzánk, a lábbelik viselőinek hovatarozása, a parasztságon belüli társadalmi rétegződés szempontjából teljesen ismeretlen. Nem állapítható meg az sem, hogy ebbe a lábbelianyagba a parasztsággal társadalmilag szomszédos, azzal kapcsolatban álló rétegek darabjai kerültek-e be, s ha igen, melyek azok.

A típusok és egyes tagjaik egymásutáni sorrendbe állításában lehetőség szerint a legpregnansabb vonás érvényesült, amely típusról típusra nem minden esetben azonos. Az esetek többségében a talp és felsőrész összeerősítési módja, a talp formája ez a szempont, de befolyásolhatja az ilyen alapon történő sorbaállítást a szár hátra vagy előre dőlése, egyenes állása, összevarrásának helye, a fej formájának ejtettsége, le- vagy felfelé irányulása és a szártetővégződés formája is. A női vagy férfi lábbeli szempontja nem érvényesülhetett a sorrend megállapításánál azért, mert erre esetenként nem is annyira a forma, mint inkább a nagyság jellemző. Ha a múlt század második felének karcsú és magassarkú férficsizmájával az 1920—30-as évek lapossarkú és kerek orrú női csizmáját állítjuk szembe, mindjárt érthetőbbé válik, miért kellett a lábbelikről való részletesebb adatok híján ezt a szempontot figyelmen kívül hagyni.

Bár az egyes darabok minél teljesebb bemutatása a cél, néhány szempont mégis kimaradt. Így nem kerülnek ebben a dolgozatban tárgyalásra a patkók

s azok formai változatai, valamint a sarkantyúk. Nincsen feltüntetve az egyes darabok bőrének fajtája s a bőrök kikészítésének, vegyi megdolgozásának megállapítására sem kerülhetett eddig sor. E szempontok remélhető pótlásának lehetősége valamivel pontosabbá teszi majd azt a képet, amelyet a Néprajzi Múzeum csizmaanyagáról e pillanatban módunkban áll felvázolni.

A következőkben szükséges az egyes elemeket röviden áttekinteni és olyan időbeli sorrendbe állítani, amely egyúttal a magyar lábbelibe való kerülésüket és valószínű egymás közötti időbeli viszonyukat is jelentes.

A szártetővégződés túlnyomórészt emelkedő, és a következő formai variánsokat mutatja ebben az anyagban.² Legrégibbnek az egyszerű hegyes szártetővégződés látszik s a két, vagy három tompaszögben emelkedő. Újabb a szívalakban emelkedő szártető, és ma már általános az a szártető forma, amely körül egyenletesen kereken végződik. A körül kerek szártetővégződésnek két időbeli variánsa van. Mint másszínű bőrrrel szegett kerek szártető századforduló körüli kalotaszegi női csizmáknál általános, és dunántúli női csizmáknál is előfordul, mint elég gyors reagálás a kevéssel megelőző polgári divatra. A szegő nélküli, egyszerűen kerek szártetővégződés az első világháború után válik női és férfi csizmáknál egyre gyakoribbá, hogy a második világháborúval mondhatni végleg kiszorítsa a régebbi emelkedő formákat. Az emelkedő formák közül a régebbiek gyakran szegetlenek, s ha szegettek, akkor a szegő egyszerű bőrszűj, amely a hegynél kezdődik, és végződik, s a két vég bejtszerűen van összefogva. Lehet a szegő három ágba fonott keskeny bőrcsík is — a szívalakban emelkedő szártetőnél gyakori ez —, amely fonat élél a szív hajlatában spirális alakban összegömbölyített ún. rózsában vagy gombban végződik. E fonott rózsza helyett néha kör alakú kis bőrdarabot alkalmaztak, amelyet tűz fölé tartva, majdnem félgömb alakúra gömbölyítették, perzseltek. Szokás volt e kis kerek bőrdarabot mintásra is préselni. Erre a célra egy négyszögletes, mintegy újjnyi vastag fémlap szolgált, amelyben mintásan vésett félgömb alakú mélyedés van. Egy gömbölyű végű ütő segítségével a benedvesített és mélyedésre helyezett talpbőr darabkába beleütötték az ütőlapba bemetszett mintát. A szártető hátsó része általában az elülső emelkedés mintegy megfelelőjeként kis — tompábban hegyes szögben emelkedik.

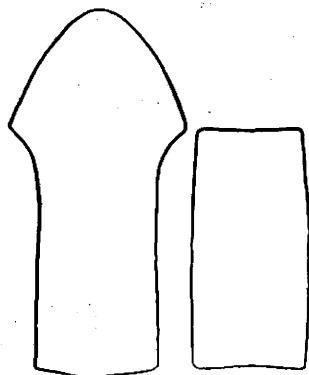
A szár összevarrása túlnyomórészt kétoldalt, ritkábban a belső oldalon van a régibb példányoknál. A századforduló körül feltűnő hátulvarrás az első világháborúval meglehetősen elterjed, s ma már egészen kevés kivétellel általánossá is válik. A szárösszevarrás az esetek nagy részében és a régibb példányoknál általában kézi. A korai példányoknál gyakori egy majdnem színelésforma öltés,³ és ilyen módon toldják meg a szarát akkor is, ha a bőr valamilyen okból hiányos vagy hibás. A szárok oldalvarrása a ma még élő kevés kivételtől eltekintve legszívesebben a halászcizmáknál tartotta magát, mégpedig a vizet legkevésbé áteresztő színelővarrással együtt. Gyakori a szárösszevarrás között alkalmazott vóc is, melynek színe néha azonos, néha különbözik a szarétól, s maga a vóc a korai példányoknál néha csak a kéreg vagy a torock magasságáig tart. Igen gyakori a vóc nélküli szárösszevarrás is.

Ráncolások. A csizma szárának torki, bokarésze az, ahol a szár meghajlik és kiszélesedik, hogy a lábfej formájához alkalmazkodjék. A sík bőrt

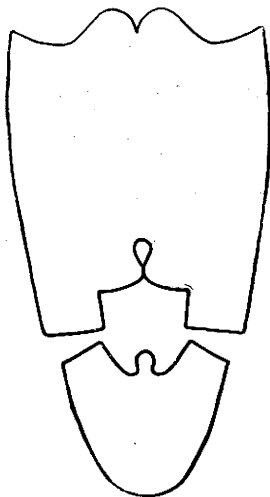
² Uo. 36.

³ Ethn. LXVIII. (1957) 564.

át kell tehát valahogyan erre a célra formálni, és ezt az átformálást vizes állapotban való nyújtással — ványolással — érték el. A ványolás a múlt század végéig a láb formáját utánzó L alakú deszkával és kézzel való nyújtással történt. Ezzel a módszerrel azonban nem lehetett a bőrt egészen pontosan a láb formájához alakítani, ezért a torok elejét ugyancsak vizes állapotban sima ráncokba rakták. A ráncolás segítségével a szár a láb alakja szerint hajlott viselésnél. A Néprajzi Múzeum anyagán háromféle ráncolás fordul elő. A régiebb példányokon általában elől a két oldalvarrás között van 3—15 sima ránc vagy redő. Ez a ráncolás gyakran a torok alsó részén van, számos esetben egészen a fej felső részére csúszik le. Ritkábban előforduló ráncolás a régiebb csizmáknál a körül sima ránc, amely azonban nemcsak a torki részen

1. ábra. Oldaltvarrott csizma szabásrajza

2. ábra. Hátulvarrott csizma szabásrajza

van jelen, hanem onnantól kezdve majdnem a szár tetejéig ér. E két régi ráncolásmód és a velük kapcsolatos kezdetleges ványolás az oka valószínűleg annak a jelenségnek, hogy a szár többé-kevésbé hátrahajlik, illetve ha a szárát egyenesre állítjuk, akkor a *fej szintje többé-kevésbé mélyen a sarok szintje — alapvonala — alá esik*. A fejnek ez az ejtettsége, mondhatni, egészen általános a régebbi daraboknál. A hátra hajló szárnál szívósabban él, egyenes, sőt előrehajló szárral is előfordul az ejtett fej. Újabb formája a ráncolásnak a harmonikaszerűen megtörő, ún. harmonika- vagy muzsikaránc.

A szár a régi példányoknál s a valamivel újabb, munkára való csizmáknál gyakran béleletlen. Ennek oka a régi piros és sárga csizmák felső részének használt szattyán és kordován és a munkára való csizmák számára választott vastag és erős tehénbőr jó tartása. A felsőrész és talp összeerősítésének technikája is befolyásolhatja a felsőrész bőrének milyenségét, ugyanis a fordított-varrott technikájú csizmáknál a ki-, illetve színérefordítás alkalmával olyan erős húzást kell a felsőrész bőrének kiállania, hogy ezt csak a jó és erős teljes színbőr bírhatta ki. A fordított-varrott csizmák nem általánosan béleltek, gyakran csak az oldalvarrásokat erősítették a varrás kétoldalán futó és lefelé keskenyedő bőrcsíkokkal. Ezeket általában a szárral együtt varrták

össze. A kétoldali bőrcsík a felsőrészen néha annyira kiszélesedett, hogy elől össze is ért, és ezzel egyúttal az emelkedő szártetővégződés is bélelve volt. Erre azért volt időnként szükség, mert az állat bőréből úgy kellett a csizma előrészét kiszabni, hogy a vastagabb és erősebb rész jusson a fej számára, így a szártető bőre már gyakran vékonyabb volt. Az oldalvarrások mentén szattyáncsikkal és a torok hátrészén szattyánnal inkább az I. típus alcsoportjai béleltek, illetve erősítettek. Olyan variáció is előfordul oldaltvarrott csizmáknál, hogy a szárnak csak a hátrésze bélelt, s az előrész béleletlen. Néha a teljes szárat bélelik szattyánnal, s csak elől hagyják béleletlenül a ráncolt részt. E bélés-, illetve erősítésmegoldások régibb csizmáknál fordulnak inkább elő, amelyek nagyrészt bőrtorkúak, ezért felhúzó nélküliek, s torkuk elől sima ráncokba van szedve. E csizmák szattyánbőr bélését ragasztással, „aranycsirizzel” erősítették a szárhoz.

A szögezett talpnál egyre gyakoribbá vált a felsőrész számára gyengébb vagy éppen hasított bőr használata, mivel itt nem kellett a felsőbőrnek a szár kifordítással járó húzását kibírnia, mint a fordított-varrott talpnál. A barkásrésznek, amelyről hasábot hasítottak le, nincsen olyan jó tartása, mint a hasítatlan színbőrnek, ezért az ilyen felsőrésztű csizmáknál nem mindig bizonyult elégnem a szattyánbőrrel való bélelés. A szár bőre és a szattyán közé egy—három réteg zsákot tettek, illetve, hogy a vastagszálú zsákvázon át ne üssön a szár bőrére, az első réteg általában vékony, finom lenvászon volt. Így a szögezett talpnál lassan a természettől kemény és jó állású bőrnél jóval keményebbre bélelt szár jön divatba, a torkot azonban elől-hátul puhán hagyják. Az ilyen bélelési mód miatt egyre jobban különvlik a kemény szár a béleletlen toroktól. Néhány csirizzel felragasztott zsákréteggel majdnem fakeményesgűre lehetett a szárat bélelni. Az első világháború után néha nemcsak zsákvászonnal, hanem erős papírral bélelték minél keményebbre a csizma szarát. A szár a keményre béleléssel egy időben keskenyedik is, és a szűkülő torok és szár a csizma fel- és lehúzását nehezé teszi. Ezen a kéreg alsó peremének közepére szögezett kis bőrdarabkával, ún. bőrsarkantyúval segítettek, amelyet a csizmahúzóba akasztva, könnyebben jött le a csizma. Ezenkívül a két oldalvarrás felső részénél felhúzót varrtak a csizma szarába. A most bemutatásra kerülő anyagban úgy a felhúzó, mint a bőrsarkantyú a korai alcsoportoknál szinte teljesen hiányzik, s inkább csak a későbbi, szögezett talpú altípusokra jellemző.

A ványológépek alkalmazásával kimódoltabbá válik a ványolás, s lassan fölöslegessé válik a kezdetleges ványolás megkívánta különféle torokráncolás. Egyre gyakoribbá válik a szárral simán egybeványolt fejrészű csizma. A jobb ványolással fokozatosan enyhül, majd teljesen meg is szűnik a szár hátrahajlása, és ezzel együtt emelkedik az egykor ejtett fej szintje, míg alapvonala végül is azonossá válik a sarok szintjével. Az oldalvarrásnál szattyáncsikkal erősített, rosszul ványolt, és ezért bő és hátrahajló szárú és ejtett fejű, fordított-varrott talpú csizmából így lesz jobban és erősebben ványolt, erősebben bélelt, szűk és egyenes szárú, a talppal azonos szinten nyugvó fejű csizma, amelynek felhúzását felhúzó, lehúzását bőrsarkantyú könnyíti meg. Míg a korai típusok puha szárainál a puha torok elől ráncolt, s hogy valamilyen állása legyen, hátul szattyánnal bélelt, addig a kései — szögezett talpú — alcsoportoknál az egyre keményebben bélelt szár élesen elvlik a puha toroktól, s ezáltal erősen hangsúlyozódik a csizma felső részének tagozódása a tulajdonképpeni szárra, torokra és fejre.

A láb formájához való alkalmazkodás másik módja a felsőrész kettévágása a toroknál és a szükséges hajlás és gömbölyűség elérése a fej különleges szabása által. A toldott fejnek régibb és újabb formáit különböztetjük meg a Néprajzi Múzeum anyagában. A régebbik forma a kéményseprők papucsához hasonlít, kéreg magasságig emelt vagy a lágyék felé lejtő szárnyakkal és nyelvnélküli. A fejtoldás újabb formái nyelvesek, és ez a szabásmód még jobban alkalmazkodik a láb alakjához. A kéményseprők papucsának formájában toldott fejnél a toldás mindig kézi varrással történt, s kezdetben a nyelves fejeket is kézzel varrták be a szárba. A későbbi nyelves fejek már géppel vannak a szárhoz varrva, s az ilyen fej lehet a szárra rávarrott és a szárba bevarrott. Ilyenkor a gépi varrás a csizma színén fut. Lehet azonban a fej és szár géppel a visszáján is összevarrva. Olyan változat is van, ahol a fej a szárral a visszáján van összevarrva kézzel vagy géppel, s a varrást a belső felén bőrcsík erősíti, amelyet egy-egy gépi varrással rögzít. A csizmán előforduló varrások kézi vagy gépi kivitelezése természetesen szintén szempontul szolgál a régebbi vagy újabb készítési időpontot illetően.

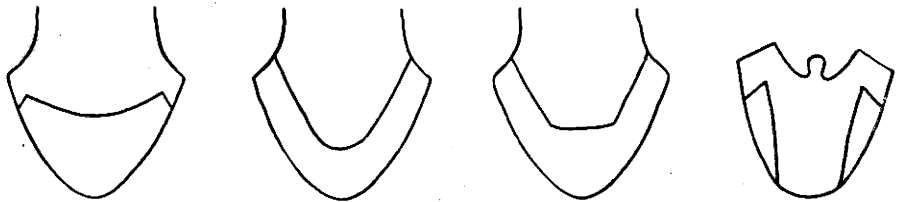
A szabott fej is ványolt, csak sokkal gyengébben, kevesebb munkával, mint a szárral egybeványolt fej. A toldatlan, egybeványolt fejnél hátrány a nagyobb munkát igénylő ványolás és a láb formájához nem mindig egészen megfelelő formai alkalmazkodás. Hátrány még, hogy kevésbé gazdaságos a bőr kihasználása a szabásnál, mintha a fejrészeket külön lehetne szabni. Mivel a ványolás, illetve a nyújtás elég erős, a bőrnek igen jó minőségűnek kell lenni, hasítatlan színbőrnek, míg a külön szabott fejű nyelves csizmáknál, mint a fentiekben már kifejtettük, a hasított bőr barkás részét is lehet alkalmazni. E hátrányokkal szemben előnye az egybeványolt fejű és oldaltvarrott csizmának a szár elejének egybeszabottsága, — a varrásnál ugyanis mindig fokozottan fennáll a bomlási és átázási veszély.

A ványolás — a bőr nedves állapotban történő nyújtása — tehát a bőr bizonyos fokú elvékonyodásával, meggyengülésével jár a fej oldala, szélei felé. Ezt ellensúlyozandó — a fej előrésze és oldala is gyakran bélelt. A fejbélésnek különböző formái vannak. A régi daraboknál meglehetősen általános egy kéményseprők papucsához hasonló forma, amely a régiesen szabott fejnél mint fejtoldás is előfordult. A fej kéményseprő formájú bélése nem varrással, hanem csak ragasztással van hozzárögzítve. A másik — valószínűleg valamivel újabb divatú forma — a körömcipő vonalához hasonló. Ilyen alakban szabott fej a néprajzi anyagban már nem fordul elő, de XVIII. századi csizmákon még mutatja néhány ábrázolás. Ez a körömcipő formájú bélés már gyakran nemesak ragasztással, hanem gépi varrással is rögzíthető, s e varrás természetesen a csizma fejrészének színén is látható. Hamar díszvarrássá fejlődött, sima és hullámos vonalak váltakozásából állhat, sőt tulipán formájú gépelés vagy éppen más színű rátét is rögzítheti a körömcipő vonalú bélést. Ennek a formának kerek, szögletes, hegyes és szívesen szabott változata is van (3. ábra). Mivel a kéményseprő-papucs formájú bélést nem rögzíti varrás, ilyen alakú dísz sem fejlődhetett ebből a vonalból.

Régi daraboknál csak elvétve fordul elő, az újabbaknál egyre általánosabb egy olyan bélésforma, amely csak a fej két oldalát erősíti. E kétoldali erősítés mintegy a kéreg magasságánál kezdődik, és egyenesen lejt az orr felé, amelyet már nem bélel. Neve oldalbőr. A századforduló körüli daraboknál az oldalbőrrel erősített fejű csizmák orra béleletlen és puha. Lassan az orr erős bőrdarabbal, kaplival való bélelése is általánossá válik.

Az oldalbőr alkalmazása az első világháború óta szorítja ki nagyobb mértékben a két előbb tárgyalt bélésformát, s a 30-as évek felé közeledve egyre gyakoribb a keményen bélelt orr is az oldalbőrrel együtt.

Külön említést érdemelnek a fejelések, a fejrész és talp megújításának különböző formái. A talp és fej a szárnál sokkal nagyobb mértékben van a viselésnél igénybe véve — gyakran már kilyukadt a talp és foszlik a fejrész, míg a szár jó állapotban van. Ilyenkor a fejet és a talpat megújítják, és a régi szárhoz varrják. Ez az úgynevezett fejelés, amely különböző formákban történhet. Régi példányoknál a kéményseprők papucsának formájában vagy körömcipő vonalban gyakori. Vidékenként vagy az egyiket, vagy a másikat alkalmazták, és cigányborítás névvel jelölték. Tehát a javítás a bélés, illetve az egykori fejtoldás vonalán történt. Újabb és gyakoribb formája a fejelésnek az, amikor a torok fölött vágják el vízszintes vagy az elején kissé emelkedő vonalban a csizmát, és e vonal mentén toldják hozzá az új fejet és talpat. Csizmadiák régi csizmákat vásároltak még a közel-

3. ábra. Fejbélés formák: kéményseprő-papucs formájú bélés; körömcipő formájú bélés; szögletes körömcipő formájú bélés; oldalbőr

múltban is, és megfejelve, az új csizmáknál olcsóbban árulták őket a vásárokban. Szegények, öregek vették a fejtelt csizmákat.

A csizma kérgé szintén számos formai változatot mutat. Igen kemény és vastag a kéreg a régi példányoknál, aminek oka a külső bőr és a belső bélés közé tett fűzfakéreg volt. Lehet magasabb és alacsonyabb, és formailag megkülönböztethető, aszerint, hogy miképpen viszonyul az alatta levő sarok, illetve a fölötte levő szár vonalához. Az egyenes vagy karcsú sarokhoz képest kerek ívű vagy egyenes, előre vagy hátra dől. Általában egybeszabott a felsőrészszel, ritkábban toldott. Mivel a csizmák szára egyre szűkebb, különösen a hátulvarrott újabb divatúaké, s emiatt nehezebben ment a lehúzás, a kéreg alsó peremének közepére, hátulvarrott csizmáknál a hátulvarrás alsó végére a fentebb említett bőrsarkantyút szögezték.

A talp számos variációt mutat mind formai, mind a felsőrészhez történő erősítés technikájának szempontjából. Technikailag a régies, varrott és az újabb szögezett talpat különböztetjük meg. Maga a régi varrott talp is két, egymástól élesen elütő technikai megoldást mutat. Az egyik a fordított varrott talp, a múlt századi paraszti csizmáknak legáltalánosabban alkalmazott technikája. Ezzel a technikával az esetek túlnyomó részében a múlt századi paraszti csizmák legáltalánosabb talpformája, az ún. Szclnok I.⁴ jár együtt. Mivel a szárat és talpat kifordított állapotban varrták egymáshoz, a színére fordított csizma talpán nem látszik varrás. Ez a technika általában

⁴ Uo. 545—562.

a múlt század második harmadáig, végéig volt alkalmazásban az akkori Magyarország területén.

A felsőrész és talp összevarrásának másik módjánál a szélénél kifelé forduló felsőrészt a bőr színén varrták össze a talppal úgy, hogy a varrás a talp külső részének szélébe vágott árokban — risszben — haladt. Az árokba bújtatott varrást így nem koptatta a járás, mert a fonal csak erősen kopott talpnál került érintkezésbe a földdel. Ezt a technikát minden valószínűség szerint a saru elnevezéssel lehet a múlt században és talán korábban is azonosítani.⁵ Az esetek többségében a Szolnok I. formától erősen eltérő, szögletes talpforma jár vele együtt.

Ebben a dolgozatban a csizma elnevezést használjuk a hosszú szárú lábbeliről általánosságban beszélve, bár a most említett, csak a talp és felsőrész összeerősítésének technikájában eltérő változatot a múlt századtól visszafelé a saru szó jelöli. A ma élő nyelvben azonban általánosságban a csizma szóval jelöljük a hosszú szárú lábbelit, mivel a régi hosszú szárú saruforma a mai emlékezetben már nem él.⁶

E két — népi használatban alkalmazott — varrott technikát a múlt század végén, a századforduló körül váltotta fel a szögezett talp. Van ugyan még egy harmadik fajtájú varrott talp is, amelynél a századforduló körüli polgári lábbelik mintájára a befelé forduló felsőrész béléstalphoz — branzolhoz — van erősítve, s ehhez varrták a talpat, amelybe a saruhoz hasonlóan árkot vágtak a varrás védelmére. Ez a polgári és felsőbb társadalmi rétegek lábbelijein alkalmazott technika paraszti anyagban csak elvétve, mintegy kísérletképpen fordul elő. A béléstalphoz erősített, befelé forduló felsőrész és járótalpból álló talpmegoldást ugyanis a múlt század vége óta rohamosan terjedő szögezéssel tette általánossá, amely pontosan megtartotta a korábbi, úri branzolos varrott talp elemeit. Csak a külső járótalpat már nem varrással, hanem a gyorsabb szögezéssel erősítették fel. A szögezés rohamosan terjedt, de a finomabb, várcsi lábbeliket branzolos varrott technikával készítik még ma is. A fordított-varrott talp technikai kivitelezése a legmunkaigényesebb, hiszen csak egészen jóminőségű és erős bőrrrel valósítható meg a kifordítás megerősítő művelete. A branzolos varrott talp már valamivel kevésbé munkaigényes, és a bőr minősége is lehet valamivel gyengébb, de a leggyorsabb és a legkönnyebb a három közül a szögezett talp munkája, amely gyengébb bőrből is elvégezhető. A fordított-varrott technika és Szolnok I. formájú csizmatalp, valamint a kifelé hajló felsőrészhez kívülről felvarrott és szögletes orrú sarutalp egyaránt, illetve forgató, tehát az egy pár lábbeli mindkét darabja tetszés szerint viselhető a jobb vagy a bal lábon. Ilyen kezdetben a szögezett talp is, és a korabeli szépségideál is egyformának kívánja az egy párba tartozó két lábbelit. Naponta vagy hetente váltották egyik lábukról a másikra a csizmát, sarut, mert ha ez felvette a láb asszimmetrikus formáját, csökkentette a lábbeli szépségét, és hibának számított. Fállábassá a századforduló után kezdenek válni a csizmák, de csak az első világháború után válik általánossá a féllábasság.

Mivel a béléstalp és a járótalp közé ékelődik a befeléhajló felsőrész, a két talpréteg között hézag keletkezik, amelyet hulladék bőrdarabokkal szokás kitölteni. Az ilyen kitöltés különösen a lágyéknál fontos, mert ez az

⁵ NÉ. i. m. 50.

⁶ NÉ. i. m.

a rész, ahol a talp járás közben fokozottan hajlik. Ha a kitöltés elégtelen, vagy nem megfelelő, a külső járótalp a lágyéknál behorpad, teknős lesz. A behorpadás megakadályozására a lágyékrészt mind erősebben tömték ki, és fűzfakéreggel is erősítették. A korai szögezett talpaknál éppen a technika új volta miatt gyakran teknős vagy lapos a lágyék. A múlt század végétől, fordulójától azonban, amikor már jobban megbarátkoztak a szögezett technikával a falusi csizmadiák, gömbölyűen dudorodik ki a lágyék gerince. Ezt a fokozott erősítést a magas sarkak is megkívánták, hiszen ezeknél járás közben fokozottan hajlik a talp lágyékrésze. Az első világháború után a sarkak laposodásával a lágyék túlzott gömbölyűsége ismét enyhül.

A szögezett technika kezdetben a két régi — az általános hegyes orrú Szolnok I. és a ritkább szögletes orrú — saru formához kapcsolódik. E két régi talpforma először az új szögezőes technikával is változatlanul él tovább, de lassan új formai variánsok képződnek. A Szolnok I. forma hegyes és a saru szögletes orra lassan gömbölyűvé kezd válni, esetleg a Szolnok I. forma kap enyhén szögletes orrot, vagy a saru forma feje szélesedik úgy, mint a Szolnok I. Idővel enyhén féllábas változatok lépnek fel (jobb és bal lábra külön készített), hogy az 1925—30-as évekre általánossá váljék a határozottan féllábas forma.

A szögezőes technika három alkotó eleméhez (béléstalp, a felsőrész befelé forduló szélét kiegészítő bőrdarabkák és külső, illetve járótalp) lassan egy negyedik is kapcsolódik, ez a ráma. A ráma egy ujjnyi széles, a talp peremével formában megegyező bőrcsík, amelyet a béléstalphoz erősített befelé forduló felsőrészhez varrnak, úgy hogy a széle kissé kifelé álljon, s ehhez a ráamához varrták eredetileg, majd később szögezték faszögekkel a talpat. Paraszti csizmáknál inkább csak a talp fejrésze, ritkábban lágyéka fölött van ráma. Ma már általános, de az első világháború előtt a csizmadia jobb technikai tudásának és az igényesebb készítésnek volt a jele.

A szögezett talpnak van egy múlt század vége és az első világháború között alkalmazott variánsa, a féltalpalás. Ez azt jelenti, hogy a talp fejrésze még egy második talpréteget szögezték, s így a csizma ezen a részen duplatalpu volt. Az első világháború körül ment ki a divatból, mert ravasz csizmadiák a belül eső talp közepét kivágták, a jó talpbőrt másra használták, s amikor a külső féltalp elkopott, a csizma eredeti talpa hiányzott alóla, csak meghagyott széle csapta be a vásárlót.

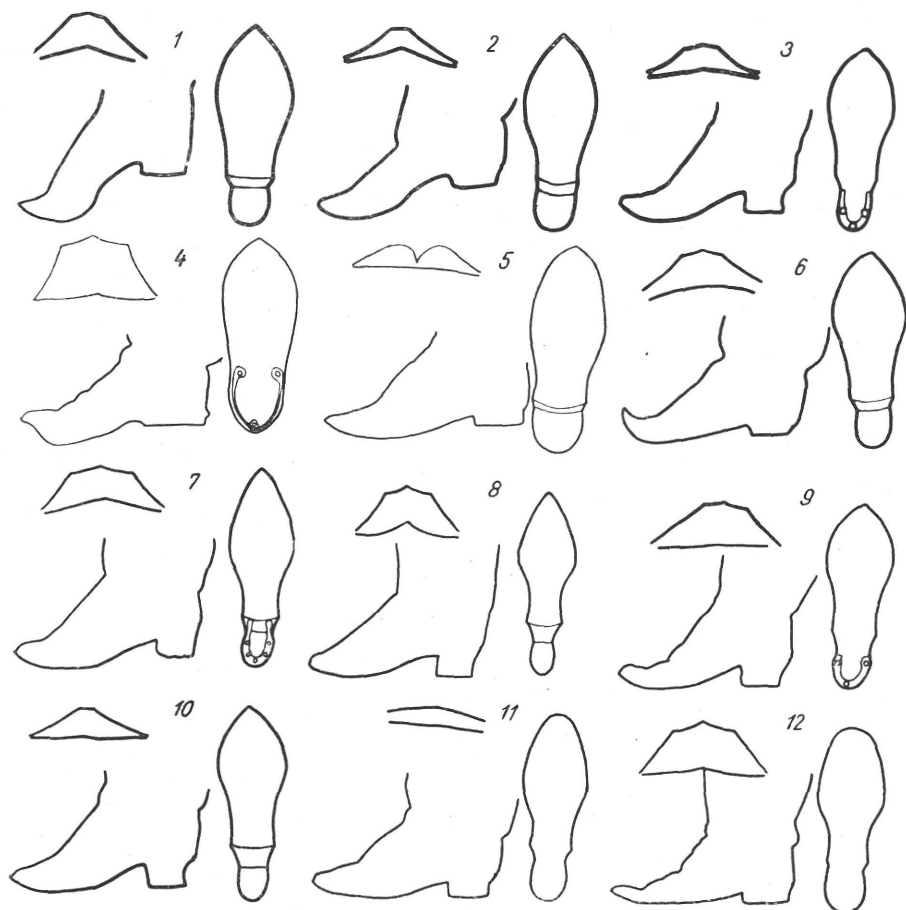
A sarok nem túlságosan régen használatos a paraszti csizmáknál, mintegy a múlt század dereka, második fele óta. Az egykori sarkatlan csizmák sarki részét vaspatkóval védték a kopástól, és emelték is meg kissé. A patkót fokozatosan felváltotta a bőrből rakott sarok. Idővel a rakott sarkak is magasodnak, és karcsúsdnak — ívesen keskenyednek — és a múlt század második felében nemcsak a női, de a férficsizmák sarka is meglehetősen magas, 5—7 cm-nyi. Múlt század végi változat női csizmáknál a fából faragott és más színű bőrral bevont sarok. Ez az úgynevezett francia sarok, amely abból állt, hogy a fordított-varrott vagy szögezett (de mindig Szolnok I. formájú) talpra nem annak külső felén erősítették a sarkot, hanem maga a talp hajlott le a felsőrészhez erősített sarok oromzata mentén, s fordult rá sok esetben annak járófelületére is. Ennél a változatnál a fából faragott sarok bőrral bevont, s színe a csizma színétől gyakran elüt. Például sárga csizmának piros bőrral, piros csizmának sárga bőrral, vagy fekete csizmának piros bőrral van a sarka bevonva.

A csizma színéről szólva, megállapítható, hogy a korai daraboknál igen gyakori a sárga és a piros szín (két példányunkon is látható, hogy eredetileg sárga volt, s utólag lett pirosra festve), és csak a századforduló körül válik általánossá a fekete szín.

Az egyes típusok részletesebb tárgyalására térve, előljáróban meg kell jegyezni, hogy elég nagy számú variánsra, altípusra bomlanak. Az altípusok sorrendjét egy típuson belül a régies jegyek nagyobb vagy csökkenő száma szerint határoztuk meg.

I. Típus. a.

Ebbe az alcsoportba fordított-varrott technikájú és Szolnok I. talpformájú csizmák tartoznak.

I. 15.585 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. Szárhosszúság: 29 cm, talp hossza: 27,7 cm. Csizma, piros, viseletlen, három tompa szögben emelkedő tetejű, oldaltvarrott,

- kéregmagasságig sárga vócos, az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő és a torok hátsó részén szattyánnal erősített, illetve bélelt. Egybeványolt és elől sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott és teknős lágyékú. Eglyábas. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és sárga bőrral bevont, alacsony. A szár és torok bő. A fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
2. 15.584 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 32 cm., a talp hossza: 27,2 cm. *Csizma*, piros, alig viselt. A szártető két tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, a kéregmagasságig sárga vócos. Az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyáncsikkal, a torok hátsó részén nyersszínű szattyánnal erősített, illetve bélelt. Egybeványolt, elől, oldalvarrástól oldalvarrásig sima ráncokba szedett. A fej hegyes körömcipő formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék teknős, eglyábas. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és alacsony, sárga bőrral bevont. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
3. 15.563 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 30 cm., a talp hossza: 24,6 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, kéregmagasságig sárga vócos. Az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyáncsikkal és a torok hátsó részén nyersszínű szattyánnal erősített, illetve bélelt. Egybeványolt, torokban sima ráncokba szedett. A fej hegyes körömcipő formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék lapos. Eglyábas. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és alacsony, sárga bőrral bevont és vaspatkóval erősített. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
4. 15.553 Magyarország, Baranya m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi száma: 214. A szár magassága: 33,5 cm., a talp hossza: 30,5 cm. *Csizma*, fekete viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt és elől sima ráncokba szedett. Az oldalvarrás felső részén a belső oldalon piros szattyán cikkellyel erősített. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott és eglyábas. A lágyék teknős. A talpszél vágott. A sarok vaspatkóval erősített. A torok és szár bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
5. 130.679 Erdély? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. A szár magassága: 48 cm., a talp hossza: 29,9 cm. *Csizma*, fekete viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt és elől sima ráncokba szedett. Béleletlen, csak a szív két karéjában erősített barna bőrral. A fej hegyes körömcipő formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék enyhén teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
6. 8.602 Szonta, Bács m. Múzeumba kerülés ideje: 1895. Törzskönyvi szám: 127. A szár magassága: 30 cm., a talp hossza: 27,7 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szár oldaltvarrott és kéregmagasságig sárga vócos. Egybeványolt és elől a torokban sima ráncokba szedett. A szár az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő és a torok hátsó részén nyersszínű szattyánnal erősített, illetve bélelt. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, eglyábas és teknős lágyékú.

- A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és sárga bőrral bevont. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felső részen minden varrás kézi.
7. 93.608 Parád, Heves m. Múzeumba kerülés ideje: 1911. Törzskönyvi szám: 1681. A szár magassága: 38 cm., a talp hossza: 27,2 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott és egybeványolt. Hátral a kéregig szattyánnal bélelt, elől lefelé keskenyedő, a felső részen majdnem összeérő sárga szattyáncsikkal erősített. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és fekete, vaspatkóval erősített. A szár és torok bő. A fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
8. 15.574 Léva, Bars m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 37 cm., a talp hossza: 24,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, vócos és simán egybeványolt. Hátral a kéregig, elől a torokig vöröses barna szattyánnal bélelt. A szár felső részében, a belső oldalon kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej hegyes körömcipővonalban bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék enyhén gömbölyű. A sarok rakott és karsú. A szár egyenes, a torok bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
9. 96.317 Hercegszántó, Bács-Bodrog m. Múzeumba kerülés ideje: 1912. Törzskönyvi szám: 1791. A szár magassága: 32 cm., a talp hossza 25,5 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, kéregmagasságig sárga vócos. Egybeványolt és elől oldalvarrástól oldalvarrásig sima ráncokba szedett. A szár az oldalvarrások mentén lefelé keskenyedő szattyáncsikkokkal erősített. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott, sárga bőrral bevont és vaspatkóval erősített. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
10. 15.556 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 32,5 cm., a talp hossza: 25,7 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől két tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, a kéregig sárga vócos és egybeványolt. Az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő nyersszínű szattyáncsikkokkal erősített. A torki részen, elől sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék enyhén teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok sárga bőrral bevont és rakott. A szár és torok bő, a fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
11. 21.352 Nyitra. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 234. A szár magassága: 38 cm., a talp hossza: 25,6 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől kereken emelkedik. A szár oldaltvarrott, piros vócos. Hátral végig, elől a ráncolásig barna szattyánnal bélelt. Egybeványolt, elől sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, a lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A csizma egylábás. A sarok rakott. A csizma szára és torka bő. A fej ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás. Gépi varrás: az egyik példányon a szártoldás.
12. 93.892 Tar, Heves m. Múzeumba kerülés ideje: 1911. Törzskönyvi szám: 1681. A szár magassága: 31,5 cm., a talp hossza: 26,2 cm.

Csizma, fekete viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, torokmagasságig vócos. Az oldalvarrás mentén elől keskenyedő fekete bőrcsíkkal erősített. Egybeványolt, elől sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp fordított-varrott, egylábas és teknős lágyékú. A talpszél élesen vágott. A sarok alacsony és rakott, vaspatkóval erősített. A szár és torok bő. A felsőrészen minden varrás kézi.

Ezek a csizmák kivétel nélkül fordított-varrott és gömbölyű talpúak.

4. ábra. 15.585 H. n.
(Franciscy J. felvétele)

5. ábra. 15.584 H. n.
(Franciscy J. felvétele)

A talpak formája Szolnok I., két pár kivételével, amelyek orra kerek. Ezek a 11. és 12. számúak, amelyek kissé szögletesbe átmenő orra a korabeli szögletes orrú saru hatását mutatja.

A szártetővégződés elől egy, két vagy három tompa szögben emelkedik, s csak egyetlen esetben, az 5. számú csizmánál veszi fel az újabb divatú szív-alakot.

A szár összevarrása minden esetben kétoldali. E varrás közé gyakran keskeny bőrcsík, ún. vóc van fogva, amely terjedhet a szár aljától a kéreg magasságáig (1., 2., 3., 6., 7., 9., 10. és 12. számok) vagy a teljes szármagasságig (8. és 11. számok). A vóc színe lehet a csizma színével egyező, de lehet attól díszítés céljából elütő is. Így például az 1., 3., 6. és 9. számú piros csizmák sárga vócosak, a 11. számú fekete csizma oldalvarrása közé piros vócot fogtak. Vóc nélkül a 4., 5. és 7. számú csizmák szárát varrták össze.

Bőrsarkantyú ennél az altípusnál nincsen, mivel a torkok bővek, a szárak is bővek, és nem túl magasak, így a csizmák lehúzásánál nem merült fel valamilyen segédeszköz szükségessége.

Ugyanezen oknál fogva a felhúzás sem probléma, a tizenkettő közül csak egyetlen esetben, a 8. számnál van vászonzól felhúzó.

A szár minden esetben egybeványolt a fejjel. Mivel azonban a múlt század körül még kézzel ványoltak, a csizma bokarészenek jobb meghajlása végett a szár bőrét elől ráncokba rakták, mégpedig oldalvarrástól oldalvarrásig

6. ábra. 15.553 Baranya m.
(Franciscy J. felvétele)

7. ábra. 15.556 Kalotaszeg
(Franciscy J. felvétele)

terjedően, simán. A kezdetlegesebb ványolás miatt még így is több-kevésbé hátrahajlik a szár, és a csizma fejrészenek alapvonala mélyen a sarok alapvonala alá süllyed, s a fej úgyszólván ejtett. A csizmák sorbaállításánál az egyes típusokon belül a fej ejtettségenek fokát általában erősen figyelembe kellett venni. Bár az abszolút készítési időre nem ad támpontot, az ejtett fej és a hátrahajló szár mint régies vonás kíséri végig a viszonylag korai darabok nagy részét.

Szárbelés formák. A szárak ennél az altípusnál az esetek nagyobb részében béleletlenek. Csupán az oldalvarrásokat erősítik együttvarrott, lefelé keskenyülő szattyáncsíkok a 9. és 10. számoknál. Az oldalvarrás mentén lefelé keskenyülő csikkal, a torok mentén szattyánnal erősítettek az 1., 2., 3., 4., 6., 9. és 10. számok. A szattyáncsíkok a csizma elejének felső részén össze is érnek, s így az emelkedő szártető is jobb tartást kap: 2., 5. és 12. számok. A 8. számú csizma szárát hátul a kéregig, elől a torokig erősíti vastag,

piros bőrbélés, míg a *11.* számú csizma szára hátul a kéregig, elől a ráncolásig bélelt barna szattyánnal.

Az ejtett fejű járó orr kétféle formai változatot mutat. Lehet kereken felfelé kunkorodó, mint például az *1.*, *2.*, *3.*, *6.* és *7.* számoknál, ami jelentősen enyhíti a fej ejtett jellegét. Van azonban az ejtett fejhez járuló orrnak egy olyan másik formai változata is, ahol az orr csak nagyon gyengén, vagy egyáltalán nem emelkedik, és így még jobban kihangsúlyozódik a fej lefelé irányuló vonala. Ez a jellemvonás — bár még nem nagyon erős mértékben — megfigyelhető a *8.* számú csizmánál.

Sokkal nagyobb jelentősége van a fej — nagyjából két alapformából variálódó-bélésformáinak. Ennél az altípusnál legnagyobb számban egy kéményseprők papucsának formájával egyező bélés van képviselve. Oldalszárnyai emelkedhetnek a kéregig, vagy a lágyék felé egyenletesen lejthetnek. Ilyen az *1.*, *9.*, *10.*, *11.* és *12.* számú csizmák fejeinek bélése. — A másik formájú bélés a mai körömcipő vonalával egyezik. E körömcipő vonalú kivágás lehet kerek, de hegyes is, sőt a boka felé néző szív alakú is. Elöl kissé hegyesedő körömcipő vonalú bélése van a *2.*, *3.*, *5.* és *8.* számú csizmák fejeinek.

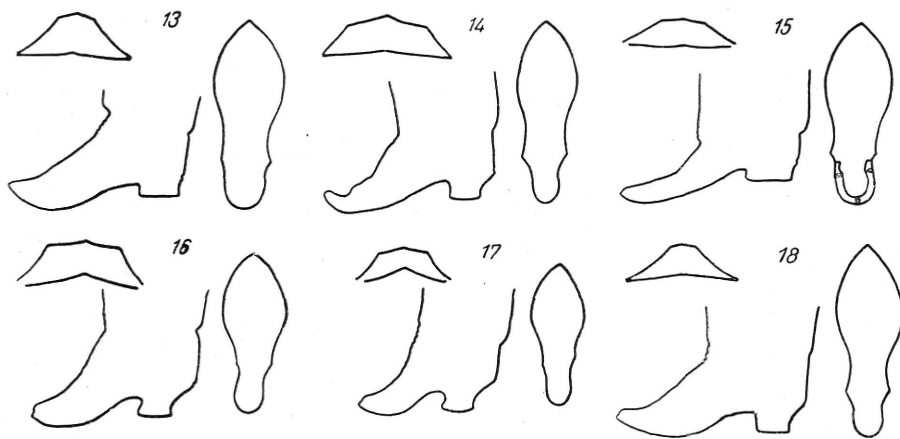
A kérégek az ejtett fej és a hátrahajló szár miatt az esetek nagyobb részében többé-kevésbé szintén hátrahajlanak: *1.*, *2.*, *3.*, *4.*, *6.*, *8.*, *10.* és *11.* számok. Egészen egyenes a kéreg a *9.* és *12.*, előrehajlik az *5.* és *7.* számú csizmáknál.

A sarkak elég alacsonyak ennél az altípusnál, néhány esetben karcsúan magasodnak. Az *1.*, *2.*, *3.*, *6.*, *9.* és *10.* számú piros csizmák rakott sarka sárga bőrrrel van bevonva. Teljesen sarkatlan és csupán vaspatkóval erősített sarki részű a *4.* számú csizma. Rakott sarkúak az *5.*, *7.*, *11.* és *12.* számú csizmák.

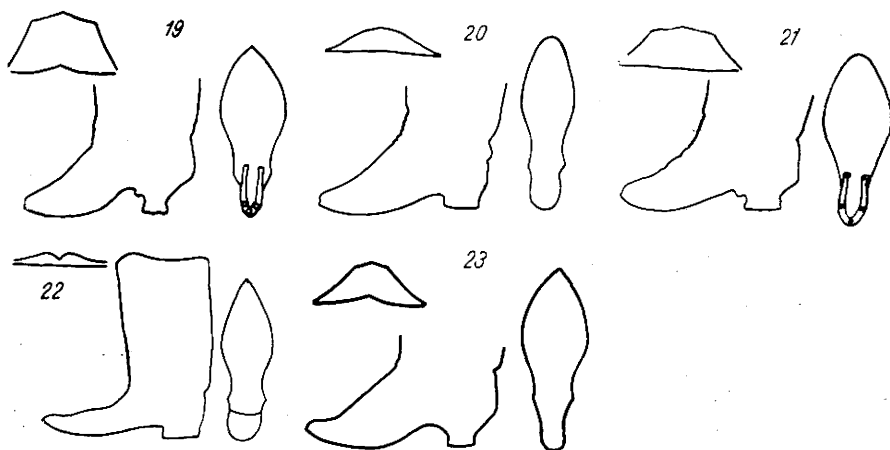
A talpak szélei minden esetben élesen vágottak, és a felsőrészek minden varrása kézzel készült.

I. Típus. b.

Ebbe az altípusba francia sarkú csizmák tartoznak.

13. 15.552 Baranya m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 40 cm, a talp hossza: 30 cm. Csizma, sárga,

viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos és egybeványolt. Elöl síma ráncokba rakott a torki rész. A szár a belső oldalon az oldalvarrás mentén együtt varrott, lefelé keskenyedő, hátul sárga — elől barna bőresíkkal erősített. A torok bélése hátul nyersszínű szattyán. A fej kéményseprő-papucs formában bőrrrel bélelt. A talp fordított-varrott, francia sarkos és egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok barna. A lágyék teknős. A fej ejtett. A felső-rész minden varrása kézi.

14. 62.852 Püspökbogád, Baranya m. Múzeumba kerülés ideje: 1906. Törzskönyvi szám: 1191. A szár magassága: 37 cm, a talp hossza 27,3 cm. *Csizma*, sárga, viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt, elől síma ráncokba szedett. Az oldalvarrás mentén együttvarrott és lefelé keskenyedő szattyáncsikkokkal erősített. A torok hátul szattyánnal bélelt. A fejbélés kéményseprő-papucs formájú. A fej szögletes cipővonalban díszített. A talp fordított-varrott, francia sarkos és egylábás. A lágyék teknős, a talpszél élesen vágott. A sarok fából faragott és barna bőrrrel bevont. A fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
15. 83.894 Kórógy, Szlavónia. Múzeumba kerülés ideje: 1910. Törzskönyvi szám: 1560. A szár magassága: 34 cm, a talp hossza: 27,4 cm. *Csizma*, piros, viselt. Eredetileg sárga színe a megkopott piros alatt jól látszik. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, a torokig zöld vócos. Egybeványolt, elől síma ráncos. Hátul a kéregig, elől a ráncolásig nyersszínű szattyánnal bélelt szárú. Felső részének két oldalán kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp fordított-varrott, francia sarkos és egylábás. A lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok fából faragott és barna bőrrrel bevont, a fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
16. 34.822 Bánffyhunяд, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1902. Törzskönyvi szám: 495. A szár magassága: 39,5 cm, a talp hossza: 24,2 cm. *Csizma* piros, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt és elől síma ráncokba

- szedett. Az oldalvarrást kétoldalt lefelé keskenyedő nyersszínű szattyán-
csík erősíti a belső oldalon. A torok hátul bélelt, az oldalvarrást ezen
a részen előrefelé félhold alakú folt erősíti. A fej kéményseprő-papucs
alakban bélelt. A talp szögezett, francia sarkú és egylábás. A lágyék
teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok piros bőrrel bevont. A szár
hátrahajló, a fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
17. 2.811 Vinga, Temes m. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi
szám : 53. A szár magassága : 27,5 cm, a talp hossza : 21,4 cm. *Csizma*,
piros, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár
oldaltvarrott, egybeványolt és elől sima ráncokba szedett. Az oldalvarrás
mentén hátul rövidebb — elől hosszabb, és lefelé keskenyedő szattyán-
csíkkal erősített a belső oldalon. A fej kéményseprő-papucs formában
bélelt. A talp szögezett, francia sarkú és egylábás. A lágyék teknős.
A talpszél élesen vágott. A sarok fából faragott és piros bőrrel bevont.
A szár hátrahajló, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézzel
készült.
18. 15.568 Szécsény, Nógrád m. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzs-
könyvi szám : 214. A szár magassága : 41 cm., a talp hossza : 29,1 cm.
Csizma, fekete, viseletlen. A szár teteje elől három tompa szögben
emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt, és elől sima ráncokba
szedett. Hátul a kéregig, elől a ráncolásig vörös szattyánnal bélelt.
A fej bélése kéményseprő-papucs alakú. A talp fordított-varrott, francia
sarkú és egylábás. A lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok
piros bőrrel bevont. A csizma felhúzását kézzel bevarrott szalagfelhúzó
könnyíti meg. A szár egyenes, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
19. 63.209 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1905. Törzs-
könyvi szám : 1137. A szár magassága : 36,5 cm, a talp hossza 29,9 cm.
Csizma, piros, alig viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik.
A szár oldaltvarrott, a varrásban díszvarrás. Egybeványolt és elől
sima ráncokba szedett. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó.
Hátul végig, elől a ráncolásig sárga szattyánnal bélelt. A fej bélése
kéményseprő-papucs formájú. A talp fordított-varrott, francia sarkos
és egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok piros bőrrel bevont és vas-
patkóval védett. A szár egyenes, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
20. 15.556 Mecenzéf. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám :
214. A szár magassága : 35 cm, a talp hossza : 26,1 cm. *Csizma*, sárga,
viseletlen. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott és
béleletlen. Az oldalvarrás tetején félhold alakú sárga bőrerősítés a belső
oldalon. A szár egybeványolt, elől sima ráncos. A fej kéményseprő-papucs
vonalban bélelt. A talp szögezett, lapos lágyékú, francia sarkú és egylábás.
A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a lágyékrészénél kerekített.
A sarok piros bőrrel bevont. A szár egyenes, a fej ejtett. Kézi varrás :
oldalvarrás. Gépi varrás : a szár felső pereme.
21. 136.213 Martos, Komárom m. Múzeumba kerülés ideje : 1939. Törzs-
könyvi szám : 3540. A szár magassága : 37 cm, a talp hossza : 26 cm.
Csizma, piros, viselt. A szártető elől három tompa szögben emelkedik.
A szár oldaltvarrott — vócos, elől sima ráncokba szedett. Hátul a kére-
gig — elől a ráncolásig barna szattyánnal bélelt. A fej bélése kémény-
seprő-papucs formájú. A talp fordított-varrott, francia sarkos, teknős
lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok piros bőrrel bevont

- és vaspatkóval erősített. A szár hátrahajló, a fej ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : szártoldás.
22. 52.16.32 Múzeumba kerülés ideje : 1932. A szár magassága : 22 cm, a talp hossza : 19 cm. *Remekcsizma*, barna, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos. Elöl a torokig barna szattyánnal bélelt és simán egybeványolt. A szár felső részében kétoldalt kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp fordított-varrott, francia sarkos és egylábás. A lágyék lapos. A talpszél élesen vágott. A sarok zöld bőrrrel bevont. A szár előrehajló, a fej alig ejtett. Minden varrás kézi.
23. 15.588 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. A szár magassága : 40 cm, a talp hossza : 27,7 cm. *Csizma*, sárga, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott. Elöl a felső részen összeérő, lefelé keskenyedő szattyáncsikkal erősített, hátul a bokáig barna szattyánnal bélelt. Egybeványolt, elől sima ráncú. A fej kéményseprő-papucs alakban bélelt. A talp fordított-varrott, francia sarkú, lapos lágyékú, egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok fából faragott és piros bőrrrel bevont. A szár egyenes, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.

A francia sarok a talp és sarok megoldásának azt a fentebb már leírt variánsát jelenti, amelynél a talpbőr a sarki részen nem érintkezik a felsőbőrrel, hogy a sarok kívülről legyen ráerősítve, hanem a felső bőrhöz előzőleg odaerősített sarok oromzata a sarok belső, lágyékfelőli oldala mentén már a lágyéktól kezdve lefelé hajlik a talpbőr, sőt a sarok járófelületénél ismét megtörik, de most már vízszintes irányba, és az esetek nagyobb részében azt is fedi. Olyan eset is előfordul, amikor a sarok járófelületén külön flekk van, de az oromzaton mindenképen lehajlik a talpbőr. Az ilyen talpbőr szabása lágyékig egyezik az I.a. alcsoport Szolnok I. formájával, inentől kezdve azonban az oromzatot s végül a sarkot fedő idomban folytatódik. — A talp fejrésze lehet fordított-varrott, de lehet szögzett is a lágyékig. A lágyéktól, illetve a sarok lankásan lehajló oromzatától kezdve a talp külső árokban — risszben — haladó varrással van a fasarkot borító bőrhöz varrva, mégpedig úgy, hogy a varrásnak a sarok bőrborításán futó része egyben díszvarrás is.

A szártetővégződés elől három tompa vagy kerekített szögben emelkedik az esetek többségében. Kerek ívben emelkedik a szártető a 20. számú csizmánál és szívalakban a 22. számúnál, amely a múlt század második feléből származó remek, — mestermunka, tehát részben a magasabb társadalmi osztályok divatjában szépenek tartott, illetve

8. ábra. 15.552 Baranya m.
(Franciscy J. felvétele)

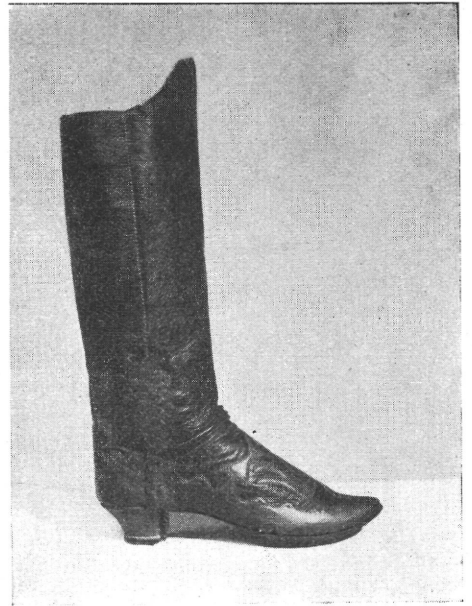
részben akkor a legmodernebbnek felfogott formákat alkalmazza. Ennek szára nem hajlik hátra a régi divat szerint, nem is egyenes, hanem előre dülő.

A száraz összevarrása minden esetben kétoldali.

Vóc az esetek nagyobb részében nincsen ennél az altípusnál az oldalvarrás közé ékelve. A 15. számú csizma oldalvarrásában a torokig van zöld vóc. Néhány példánynál az oldalvarrások aranyfonallal varrott gyöngyvarrás-félével (száröltés visszája több sorban) vannak erősítve, vagy inkább díszítve, és ez a varrás XVII. századi magyar úri csizmákon fordul elő, sőt

9. ábra. 34.822 Bánffyhunyadi
(Franciscy J. felvétele)

10. ábra. 15.568 Szécsényi
(Franciscy J. felvétele)

XIV. századi novgorodi csizmán is láttam. Ilyen a 19., 21. és 22. számú csizma oldalvarrás-díszítése.

A szárbélés az esetek nagyobb részében itt is hiányzik, és csak az oldalvarrások vannak lefelé keskenyedő szattyáncsíkokkal erősítve, például a 13. és 17. számoknál. A 14., 16. és 23. számoknál a torok is bélelt hátú. A szár hátul egészen a kéregig, elöl a ráncolásig bélelt a 15. 18. és 21. számoknál. A 22. számú csizmánál csak elöl bélelt a szár a torokig. Hátul egészen a talpig — elöl a ráncolásig a 19. számú csizma bélelt, míg a 20. számú csizma szára teljesen béleletlen, csak az oldalvarrások tetején van félhold alakú sárga bőrerősítés.

Itt már néhány esetben előfordul a szártető két oldalába varrott felhúzó, mégpedig kézzel felvarrott szalagfelhúzó a 18., 19. és 22. számú csizmáknál, míg a 15. számú csizmának kézzel bevarrott bőrcsik a felhúzója.

A szár a fejfel minden esetben egybeványolt, s a még nem elég kimódolt ványoláson úgy segítettek, hogy a torki részt elől sima ráncokba rakták. Csak a 22. számú — mesterremek — csizmánál van a szár simán, ráncolás nélkül egybeványolva a fejfel. A simára ványolt torok a ráncolás segítségével hajlított torokkal szemben kimódoltabb készítést, jobb technikai tudást jelentett.

A fejek az esetek nagyobb részében régimódián ejtettek. Kivétel ismét a 22. számú remekcsizma és a 23. számú csizma. Az ejtett fejekhez többnyire felfelé kunkorodó orrok járulnak, de a másik típusú — lefelé irányuló orr is képviselve van. Ilyen az orra a 15. és 20. számú csizmáknak.

A fejbélés leggyakoribb formája a legrégeisebb kéményseprő-papucs forma. Ilyen a 13., 14., 16., 17., 18., 19., 20., 21. és 23. számú csizmák fejeinek bélése. Hegyes körömcipő formájú fejbélése a 15. és 22. számú csizmáknak van. Mint érdekességet kell megemlíteni ebben az altípusban a 14. számú csizmát, ahol az eredetileg bélést rögzítő körömcipő formájú varrás itt díszvarrás, tehát már mint önálló dísz szerepel, bélésrögzítő funkció nélkül. A csizma fejbélése ugyanakkor nem varrással, hanem ragasztással rögzített és kéményseprő-papucs formájú. Ilyen eset, hogy a bélést rögzítő cipő vonalú varrás ezt a funkcióját elveszti, és díszvarrássá válik, s hogy a fej, amelyen szerepel, esetleg béleletlen vagy másformában bélelt, — a következőkben is elő fog néhányszor fordulni.

A kérégek az esetek nagy részében hátrafelé hajlanak, vagy egyenesek. A 15., 19., 20., 21., 22. és 23. számú csizmák kerge ívesen gömbölyödő vagy előre hajló.

A csizma lezuhását elősegítő, vagy sarkantyút tartó bórsarkantyú ennél a bőrtorkú altípusnál nincsen.

Ami a talpformát illeti, ez ennél az altípusnál is változatlanul Szolnok I. formájú, bár technikája néha szögezett (16., 17. és 20. számú csizmák.). A 20. számú csizmánál az orr nem Szolnok I. formájú hegyes, hanem újabb divatúan kerekedik.

A sarok egészen alacsony a 22. számú remekcsizmánál, a többiekénél — női csizmákról lévén szó — többé-kevésbé karcsúan magasodik.

A sarkot bevonó bőr az esetek nagyobb részében színben eltér a csizma színeitől. Ilyen a 23. számú sárga csizma piros sarka, a 22. számú barna remekcsizma zöld sarka, a 15. számú piros csizma barna sarka, a 13. számú sárga csizma barna sarka, a 20. számú barna csizma piros sarka, és a 18. számú fekete csizma piros sarka. Egyezik a sarok színe a felsőrész színével a 16., 17., 19. és 21. számú csizmáknál.

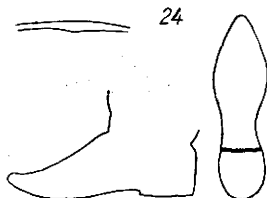
Az ebbe a csoportba tartozó csizmák színe túlnyomórészt piros (öt darab) és sárga (négy darab), míg a fekete és barna szín csak egy-egy esetben van képviselve.

A talpak szélei általában élesen vágottak, csak a 20. számnál van a talp lágycrésze kerekítve. A varrások is túlnyomórészt kéziek, csak a 20. és 21. számoknál van csekély gépi varrás.

I. Típus c.

Ebbe az alcsoportba egyetlen pár csizma tartozik.

24. 15.554 Magyarország, Baranya m.? Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. A szár magassága: 46 cm, a talp hossza: 29,3 cm. Csizma, fekete, viseletlen.

A szártető körül egyenletesen kerek. A szár hátulvarrott, béleletlen, csak a hátulvarrást erősíti nyers színű szattyáncsík a belső oldalon. A fej nyelvesen van a szárhoz toldva, és ugyancsak béleletlen. A talp fordított-varrott, lapos lágyékú és féllábas. A sarok lapos és rakott. A talpszél élesen vágott. A szár fölfelé tölcésesen szélesedik és hátrahajló. A fej ejtett. A szár tetejében kétoldalt kézzel bevarrott szalagfelhúzó. Kézi varrás: felhúzó és hátulvarrás. Gépi varrás: a szár felső pereme és a nyelvbetoldás.

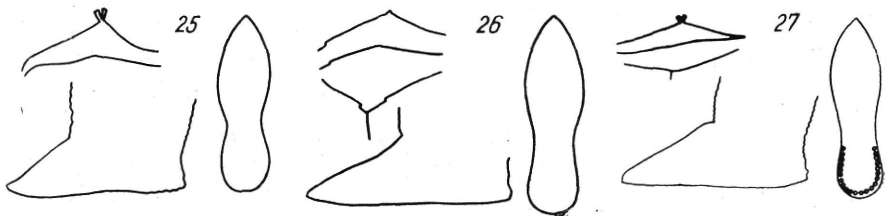
11. ábra. 15.554 H. n.
(Franciscy J. felvétele)

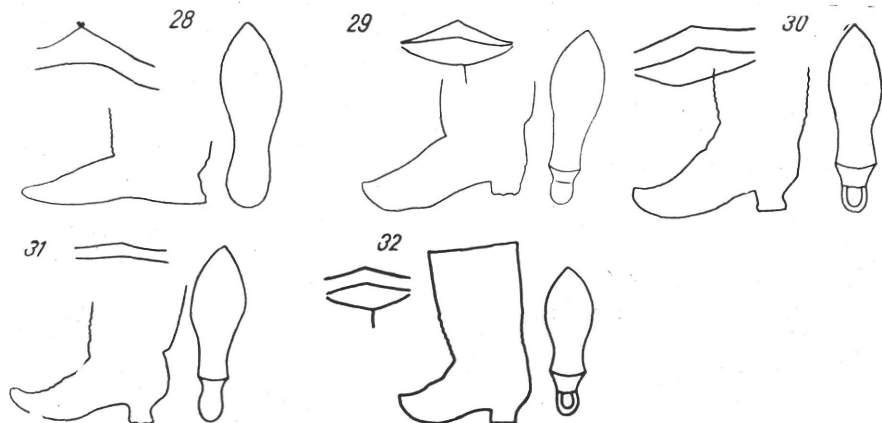
Paraszti eredete vagy használata néhány különös tényező miatt bizonytalanak látszik. A nyelvesen szabott fej gépeléssel van a szárral összevarrva. Ezt a varrást a belső oldalon keskeny szattyáncsík fedi, amelyet kétoldalt még egy-egy géppel varrott sor rögzít. A fej kétoldalt oldalbőrökkel erősített, ami az eddigi kéményseprő-papucs és a körömcipő formájú béléshez képest modernebb. Vagy a parasztságnál magasabb társadalmi osztályt, vagy az I. b. alcsoporthoz képest későbbi időpontot jelent. A talp fordított-varrott ugyan, de már féllábas, a lágyék belső része árnyalatnyira emelkedik. Elég erős, majdnem branzolszerű bőrrrel bélelt.

Ezek az elemek az I. a. és I. b. alcsoporthoz képest vagy későbbiek, vagy kevésbé népiesek. Egyetlen másik altípusba sem sorolható megnyugtatóan a túlsok ismeretlen tényező miatt. Bár egyetlen pár, — mégis indokoltabbnak látszik külön alcsoportba helyezése.

I. Típus. d.

Ebbe az alcsoportba olyan csizmák tartoznak, amelyek talpa fordított-varrott vagy szögezett, és száruk minden esetben csak a belső oldalon van összevarrva.

25. 15.576 Szász? Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. A szár magassága : 45 cm, a talp hossza : 28 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalon varrott. Egybeványolt, körül sima ráncokba szedett és béleletlen. A fej kéményseprő-papucs alakban toldott és bélelt. A talp fordított-varrott, egylábás és lapos lágyékú. A talpszél valószínűleg a viseléستől kissé kerekített. A kéreg igen alacsony és színeléssel toldott. A szár hátrahajlik, a fej kissé ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
26. 15.586 Szász? Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. A szár magassága : 60,5 cm, a talp hossza : 31,9 cm. *Csizma*, vörös, viseletlen. A szártető hegyesen emelkedik. A szár belső oldalon varrott, egybeványolt és béleletlen. A fej körömcipő vonalban szattyánnal bélelt, és a szárhoz kéményseprő-papucs formában toldott. A talp fordított-varrott, lapos lágyékú és egylábás. A talpszél kissé kerekített. A kéreg igen alacsony és színeléssel toldott. A szár egyenes, a fej nem ejtett, de lefelé irányuló. A felsőrész minden varrása kézi.
27. 15.577 Szász? Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. Szárhosszúság : 45 cm, a talp hossza : 28,8 cm. *Csizma*, fekete viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalon varrott. Béleletlen és körül sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs vonalban toldott. A talp fordított-varrott, kissé gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél kissé kerekített. A szár hátrahajlik, a fej lefelé irányuló és ejtett. Minden varrás kézi.
28. 130.685 Szász? Magyarország. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. A szár magassága : 47 cm., a talp hossza : 29,3 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalon varrott, körül sima ráncokba szedett és béleletlen. A fej kéményseprő-papucs alakban toldott és hegyes körömcipő vonalban bélelt. A kéreg igen alacsony és toldott. A talp fordított-varrott, a lágyék lapos. Egylábás. A talpszél valószínűleg élesen volt vágva. A szár hátrahajlik, a fej lefelé irányul, de nem ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
29. Torockó, Torda-Aranyos m. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. Szárhosszúság : 71 cm, a talp hossza : 25,3 cm.

Csizma, egykor sárga, későbbben pirosra festett. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalán varrott, egybeványolt, körül sima ráncokba rakott és béleletlen. A fej szívalakban felfelé forduló körömcipő vonalban toldott, illetve díszített, és hegyes körömcipő vonalban bélelt. A talp fordított-varrott, lapos lágyékú és egylábás. A talpszél tompa szögben vágott. A sarok rakott, lefelé keskenyedő és vaspatkóval erősített. A felsőrészen minden varrás kézi.

30. 59.57.100—101 Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szármagasság: 38,3 cm, a talp hossza: 23,8 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalon varrott, körül sima ráncokba szedett és piroscsíkos vászonnal ráncolás nélkül bélelt. A fej szívalakban felfelé forduló körömcipő alakban toldott, illetve díszített. Hegyes körömcipő vonalban bélelt. A talp szögezett, a lágyék gömbölyű. Egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott, karcsú és vaspatkós. A szár hátrahajló, a fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
31. 130.695 Torockó, Torda-Aranyos m. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. A szár magassága 35,2 cm, a talp hossza: 24,6 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető elől tompa szögben emelkedik. A szár a belső oldalán varrott. Egybeványolt és körül sima ráncokba rakott. A torokig elől-hátul sima szattyánnal bélelt. A fej szívalakban felfelé forduló körömcipő vonalban toldott, illetve díszített és bélelt. A talp szögezett, erősen gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél kerekített élű. A sarok rakott és vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Minden varrás kézi.
32. 2.933 Torockó, Torda-Aranyos m. Múzeumba kerülés ideje: 1889. Törzskönyvi szám: 57. Szármagasság: 25 cm., a talp hossza: 18,5 cm. *Gyerekcsizma*, piros, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár a belső oldalán varrott. Egybeványolt és körül sima ráncokba szedett. A torokig zsákkal bélelt. A fej szívalakban felfelé forduló körömcipő vonalban toldott, illetve díszített, és hegyes cipővonalon bélelt. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár előre hajlik, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézzel készült.

Ez az alcsoport formailag kétféle variánsra oszlik, amelyeket csupán a szár belső oldalán történt összevarrása fog össze. Az első variánst négy pár csizma képviseli, ezek a 25., 26., 27. és 28. számok.

Talpaik fordított-varrottak. A Szolnok I. formához hasonlóak, de annak egy jóval keskenyebb fejrészű és viszonylag szélesebb lágyékú változatát mutatják. A fej-lágyék és sarokra erősebben tagolt Szolnok I.-től éppen egyenletességével, az éles átmenetek helyett azok fokozatosságával különbözik e négy pár csizma talpa. Az I. a. és I. b. altípusba tartozó, gömbölyű fordított-varrott talpaktól eltérően ezek a talpak laposak. Orruk sem kunkorodik felfelé, mint amazoké, hanem egyenesen és laposan lefelé irányul.

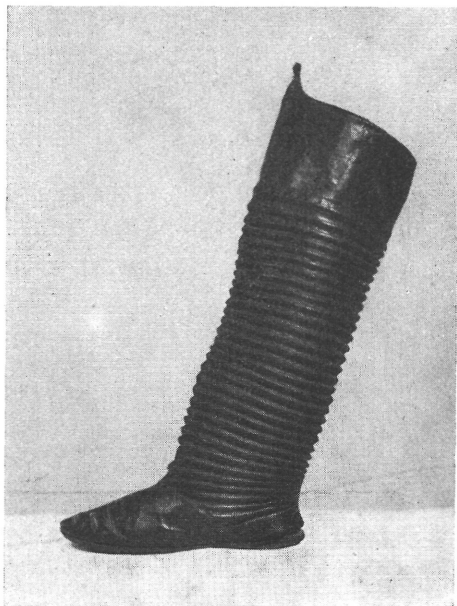
A külső árokban — risszben — varrott lapos sarokrész a járófelületen nagy, gömbölyű fejű szög sor keretezi, illetve erősíti.

A szártetővégződés mind a négy esetben hegyesen emelkedik elől, a belső oldalvarrásnál mélyül, és keskeny szíjjal szegett.

A szárok a belső oldalon vannak összevarrva, mégpedig vócc nélkül és színelő varrással. Bokától kezdve majdnem a szár tetejéig erősen és élesen megtörő koncentrikus ráncokba szedettek és béleletlenek.

A fejek mind a négy esetben toldottak, mégpedig a kéményseprők papucsának formájában. Bélésük ugyanakkor elől hegyesedő körömcipő alakú, ami már csak azért is igen érdekes, mert más régies csizmák feje is éppen ebben a formában bélelt. A fejek a 25., 26. és 27. számnál kissé ejtettek, de mind a négy példánynál határozottan lefelé irányulók.

A kérégek egyenesek, a talp szintjéhez képest inkább kissé befelé hajlóak. Mind a négy esetben igen alacsonyak, és a szárhoz technikailag nagyon szépen kivitelezett szinelővarrással toldottak úgy, hogy alig vehető észre a toldás

12.a ábra. 15.576 H. n.
(Franciscy J. felvétele)

12.b ábra. Az előbbi csizma belső oldala
(Franciscy J. felvétele)

vékony vonala. A kérégek alsó része kifelé fordulóan van a talphoz varrva, de e varrás fölött igen élesen megtörnek, s ilyen módon a varrás a törés okozta mélyedésben halad. A varrás fölött — azt el is fedve — rugékony spiráldrót húzódik. A torkok minden esetben igen bővek, s ezért a lehúzáshoz nincsen szükség bőrsarkantyúra.

A varrások még mind kéziek, de a talpak szélei már nem olyan élesen vágottak, mint az eddigieknél.

Sarok nincsen ennél a variánsnál, a sarokrészt csak nagyfejű szögek jelzik.

A második variánsba ugyancsak négy pár csizma tartozik a 29., 30., 31. és 32. számúak. A talpak igen szép Szolnok I. formájúak, és erősen gömbölyűek. A talp és felsőrész összevarrási technikája fordított-varrott a 29. számúnál, a másik háromnál szögezett. Ez a technikai különbség azonban itt semmiféle eltérést nem jelent sem a talpak formájában, sem gömbölyűségükben.

A szártetővégződés mind a négy esetben elől hegyesen emelkedik és a belső oldalvarrásnál mélyül.

A szár a belső oldalon van összevarrva, és a torok felső részétől kezdve — a tetején széles perem kihagyásával — egymásra boruló, gömbölyű, tehát élnélküli koncentrikus hólokba rakott. Vóc nincs.

A szárak bélése a következőképpen oszlik meg. A 30. számú csizma szárának teteje a ráncolás kezdetéig csíkos mintás vászonnal bélelt, a 32. számúé zsákkal. A 31. számú csizma szára a bokáig sima, nyers színű szatytyánnal bélelt, amely egyúttal a laza ráncolást is tartja.

A szár felső részén felhúzó nincsen ennél az alcsoportnál.

A fejjel a szár minden esetben egybeványolt, mégpedig sima torokrésszel, a ráncolás ugyanis csak a torok fölött kezdődik.

A fejek a Szolnok I. forma általános jellegének megfelelően erősen felfelé kunkorodó orrúak, és két esetben emellett erősen ejtettek is, mégpedig a 29. és 30. számú csizmáknál. Ennél a variánsnál a fejek szíves cipővonalban toldottak, illetve díszítettek. Ez a vonal akár mint toldás, akár mint dísz nem szerkezeti vonal, mert túl alacsony ahhoz, hogy az esetleges elégtelen ványolást ellensúlyozná.

A fej bélése hegyesen kivágott körörcipő vonalú a 29., 30. és a 32. csizmáknál, és a toldással megegyezően szíves cipő vonalú a 31. számú csizmánál.

A kéreg a karcsú sarok folytatásának megfelelően ívesen előrehajló

a 31. számú csizmánál, egyenesebb, a 30. és 32. számúaknál, és mereven egyenes a 29. számnál, amelynek a sarka sem ívesen karcsú, hanem egyenesen keskenyedő. Bőrsarkantyút ennél a variáncsoportnál sem alkalmaztak.

A sarkok a 29. számú csizma egyenesen keskenyedő sarka kivételével karcsúan íveltek, és mindannyian rakottak.

Az I. d. alcsoportba tartozó csizmák kétféle formai variánsa szemre teljesen különbözővé teszi e kétféle csoport külső megjelenését, jellegét. Az első csoportba tartozó s a másodiknál kétségtelenül régiesebbnek ható csizmák a Néprajzi Múzeumba közelebbi helymegjelölés nélkül kerültek. A Szeben-Sibiu-i Bruckenthal Múzeumban néhai Julius Bielz, és Herbert Hoffman szivességéből megnézhettem a múzeum anyagát, és a kiállított múlt századbeli szász csizmákat teljesen egyezőnek találtam az I. d. első variánsának tárgyalt Néprajzi Múzeum-beli csizmákkal. Így ezek szász eredete egészen valószínű. A második variáncsoport tagjai a 30. számú (59., 57. (100—101.)) kivételével torockaiak, tehát ugyancsak erdélyi eredetűek. Az 59.57.100—101. számú csizma torockói eredete sem lehetetlen. A régiség szempontjából is

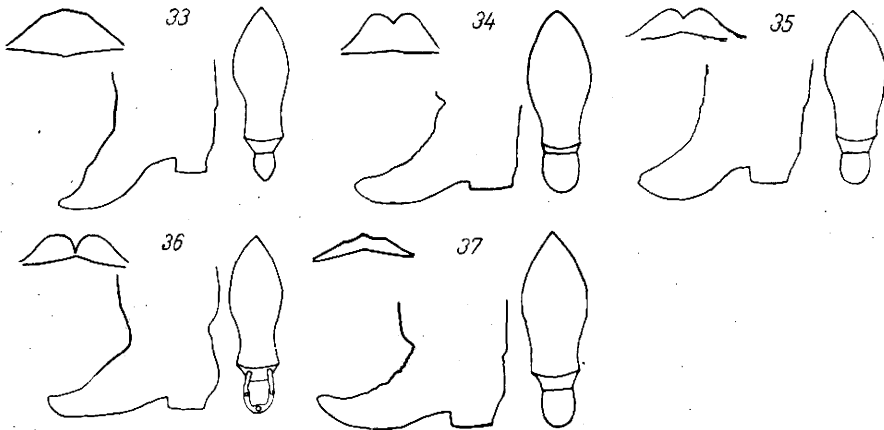
13. ábra. 59. 57. 100—101.
(Franciscy J. felvétele)

igen eltérő formai megjelenés dacára egyező vonása a két alcsoportnak a belső oldalon történt szárösszevarrás és a hegyesen emelkedő szártető, a szár koncentrikus ráncokba rakása (bár a szász csizmák éllel megtörő ráncai és a torockaiak puha hólokba rakott szárai megjelenés szempontjából elég erősen különböznek egymástól.) A fejek a kéményseprők papucsának alakjában toldottak a szász csizmáknál és szíves cipővonalban a torockaiaknál. Ugyanakkor a fej bélése e külsőleg eléggé különböző két variánsnál egyformán hegyes körömcipő vonalú.

Az I. Típus d. alcsoportjánál is kézi még minden varrás. Az élesen vágott talpszélek mellett már tompa szögben vágott, sőt kerekített talpszélek is előfordulnak.

I. Típus e.

Ebbe az altípusba Szolnok I. formájú, szögezett talpú csizmák tartoznak.

33. 130.671 Nógrád. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szárhosszúság: 39,7 cm. a talp hossza 24,4 cm. *Csizma*, fekete elől három tompa szögben emelkedő tetejű, véc nélkül oldalvarrott, simán egybeványolt, hátul szattyánnal a talpig, elől az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyáncsíkkal bélelt, illetve erősített. A fej a szárral egybeványolt és körömcipő formában piros, tulipán idomú rátéttel díszített és oldalbőrökkel bélelt. A talp szögezett, egylábás, a lágyék tekniós, a sarok rakott és karcosú. A talpszél élesen vágott. A szár felső részében kétoldalt kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A szár hátrahajlik, a fej erősen ejtett. Minden varrás kézi.

34. 130.675 Erdély? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzsszám: 2841. Szármagasság: 41 cm, a talp hossza: 30,3 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől száivalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, hátul a kéregig és elől a ráncolásig barna szattyánnal bélelt. Egybeványolt és elől a torokban sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp szögezett és egylábás, a sarok alacsony és rakott.

- A talpszél élesen vágott. A szár felső részének kétoldalán kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A szár hátra hajlik, a fej ejtett. A felsőrész minden varrása kézi.
35. 2.918 Kopháza, Sopron m. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi szám : 57. Szárhosszúság : 28 cm, a talp hossza : 20,5 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott és vócos. Egybeványolt és elől oldalvarrástól oldalvarrásig sima ráncokba szedett. Hátral a talpig, elől a ráncolásig nyersszínű szattyánnal bélelt. A bőrfelhúzó kézzel bevarrott. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp szögezett és egylábás, a lágyék teknős. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karsú. A szár hátrahajló, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
36. 130.670 Torockó, Torda-Aranyos m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 35 cm, a talp hossza : 21,5 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt. Hátral a felső peremnél félhold alakban, elől a ráncolásig nyers színű szattyánnal bélelt. A fej szíves cipővonalban bevágott, díszítés céljából. A talp szögezett és egylábás, a lágyék enyhén gömbölyű. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott, karsú és vaspatkóval erősített. A szár előre hajló, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
37. 129.338 Kásád, Baranya m. Múzeumba kerülés ideje : 1929. Törzskönyvi szám : 2681. Szárhosszúság : 37 cm, a talp hossza : 26,8 cm. *Csizma*, sárga, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt, és elől sima ráncokba szedett. Az oldalvarrások mentén lefelé keskenyedő világos barna szattyáncsikkal erősített a szár. A torok hátul ugyancsak világos barna szattyánnal bélelt. A fej szögletes cipővonalban díszített és kéményseprő-papucs formában bélelt. A talp szögezett és egylábás, a lágyék enyhén gömbölyű. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott. A szár előre dűlő, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.

A szártetővégződés a régi divat szerint elől három tompa szögben emelkedik a 33. és 37. számnál. A 34., 35. és 36. számoknál viszont már az újabb divat szerint elől szívalakban emelkedik.

Vóc csak a 35. számú csizmánál van. A szárok minden esetben kétoldalt varrottak.

Ami a szárok bélését illeti, hátul a kéregig — illetve talpig —, és elől a ráncolásig szattyánnal bélelt a 34. és 35. számú csizma. Hátral a talpig szattyánnal, elől az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyáncsikkal a 33. számú csizma szára bélelt. Elöl a torokig nyers színű szattyánnal bélelt a 36. számú csizma szára, míg a 37. számú csizmánál a szár béleletlen, és csak az oldalvarrásokat erősíti lefelé keskenyedő szattyáncsikk. Ugyanennél a példánynál a torok hátul szattyánnal bélelt. A 34. és 35. számnál kézzel felvarrott bőrfelhúzó, a 33. számnál szalagfelhúzó könnyíti meg a csizma felvételét.

A szárok a fejjel minden esetben egybeványoltak. A 33. és 36. számú csizmáknál egészen sima az egybeványolás, míg a 34., 35. és 37. számú csizmáknál elől oldalvarrástól oldalvarrásig terjedő sima ráncha van szedve a torok.

A fejek erősen, szépen ejtettek, csupán a 37. számú csizmánál nem esik a fej alapvonala a sarok alapvonala, szintje alá.

A kérégek egyenesek, csupán a 36. számú csizmánál folytatja ívesen befelé hajló kéreg a karsú sarkot.

A kéreg alsó peremének közepén alkalmazott bőrsarkantyú ennél az altípusnál nincsen.

A torok elől simán egybeványolt a 33. és 36. számú csizmáknál, míg a 34., és 35. 37. számúaknál elől oldalvarrástól-oldalvarrásig terjedő sima ráncba van ez a rész szedve.

A fejek bélése a 34., 35. és 37. számnál kéményseprő-papucs formájú. A 33. számú csizma feje, amely a legerősebben ejtett és a legrégiesebb az öt

14. ábra. 136.671 Nógrád m.
(Franciscy J. felvétele)

15. ábra. 130.675 Erdély
(Franciscy J. felvétele)

példány között megjelenésére nézve, — éppen a legújabb divatú oldalbőrökkel van bélelve. Ami a fejen levő díszvarrást illeti, ez cipő vonalú a 33. és 37. számú csizmáknál, míg a 36. számú feje szív alakú cipővonalban díszített, illetve toldott.

A talpak mind egylábásak és igen szép Szolnok I. formájúak, de már szögezettek. Mindenesetre az I. e. altípusba tartozó 5 pár csizma a szögezéses technika alkalmazásának kezdeti időszakában készült. Erre mutat a talpak változatlan Szolnok I. formája és gömbölyűsége, ami tulajdonképpen a fordított-varrott technikával járt együtt. Erre mutat a még lapos lágyék is. A kezdeti szögezett talpak lágyékai a szögezéses technikában való kisebb fokú gyakorlottság miatt gyakran teknősek, pl. a 33. és 35. számú csizmáknál, vagy laposak. A későbbi lágyékok már gömbölyűbbek, s ezt a fokozott megerősítési módot — mint erre az előzőekben is utaltunk — az teszi indokoltá, hogy ez a rész az, amely legerősebben hajlik meg a lépésnél. Mivel a szögezés végeredményben gyengébb a varrásnál, a lágyéknál legnagyobb a lépésokozta törési, illetve felbomlási veszély. Ezt a béléstalp (branzol) és a talp közötti rész fokozottabb

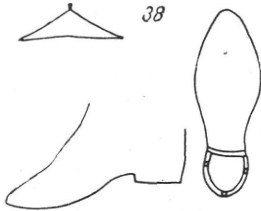
kitöltésével, a lágyékrésznek gelenstik (Gelenekstück) és fűzfakéreggel való gömbölyűvé tömésével ellensúlyozzák.

Bár a lágyék későbbben vált gömbölyűvé, s eleinte teknős vagy lapos volt, — a csizmák korát, de még egymás közötti időbeli sorrendjét sem állapíthatjuk meg biztosan ilyen egyes tényezők alapján. Elmaradottabb vidéken későbbben is alkalmazhattak olyan régiesebb technikai megoldást, amelyet más helyen már túlhaladtak.

A sarkok minden esetben rakottak és egyenesen keskenyedőek, csupán a 36. számú női csizma sarka gömbölyűen ívelt és befelé hajló.

A talpak szélei minden esetben élesen vágottak, és minden varrás kézi.

E típus minden darabja megegyezik az I. a.-val a szár hátrafelé dőlésében, a fejek ejtettségekben, valamint a talpak Szolnok I. formájában és azzal kapcsolódó gömbölyűségében. Hozzá viszonyított modernségét, feltételezett későbbi előállítási idejét elsősorban a talp és felsőrész szögezéssel történt összeerősítési módjára, és az elől szívalakban emelkedő szártető három esetben történő előfordulására alapozzuk.

I. Típus f.

Ebbe az alcsoportba egyetlen pár csizma tartozik, amely igen rövid szárú, és a belső oldalán fűzős.

38. 15.589 Sóshartyán. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. Szármağasság : 28 cm, a talp hosszúsága : 29 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldalt-

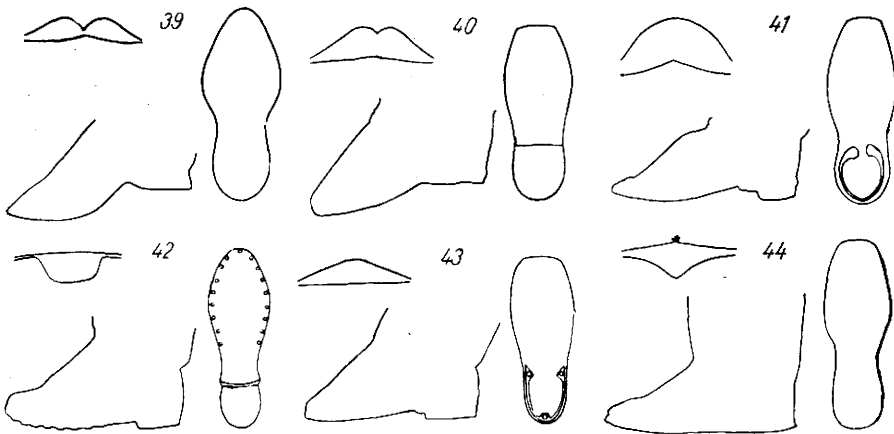

16. ábra. 15.589 H. n. (Franciscy J. felvétele)

varrott, belső oldalán fűzős és simán egybeványolt. Elején, felül, 18 cm-nyi szakaszon, hátul a belső oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyáncsíkkal bélelt szárú. A fej hegyes körömcipővonalban bélelt. A talp fordított-varrott, egylábás. A talpszél élesen vágott. A lágyék teknős. A sarok rakott és vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. Minden varrás kézi.

II. Típus.

Ebbe a típusba a talphoz kifelé hajlóan felvarrott felsőrészű lábbelik — *saruk* — tartoznak.

39. 15.581 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. Szármagasság: 38,5 cm, a talp hossza: 31 cm. *Saru*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt — elől síma ráncokba szedett és béleletlen. Az egylábás talpra kifelé hajlóan varrott a felsőrész. A talpszél kerekített. A sarokrész magas vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej erősen ejtett. Minden varrás kézi.
40. 130.689 Nyitra m.? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 44,3 cm, a talp hossza: 27,7 cm. *Saru*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. Oldaltvarrott, egybeványolt, béleletlen és elől síma ráncokba szedett. A fej béleletlen. Az egylábás talphoz kifelé hajlóan van a felsőrész varrva. A sarok egy bőrreteggel magasított. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. A talpszél élesen kerekített. Minden varrás kézi.
41. 130.687 Felvidék? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 46,2 cm, a talp hossza: 33,9 cm. *Saru*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, egybeványolt és elől síma ráncba szedett. Elejének felső részén 23 cm-es szakaszon nyers színű bőrrel bélelt. A fej béleletlen, az orr szögletes.

- Az egylábás talpra kifelé hajlóan varrott a felsőrész, a lágyék enyhén gömbölyű. A talpszél kerekített. A sarokrész vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
42. 15.579 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. Szármagasság: 46,7 cm, a talp hossza: 28,9 cm. *Saru*, fekete, viselt. A szártetővégződés körül egyenletesen kerek, hátul kissé mélyülő. A szár hátulvarrott, a hátulvarrás mentén a belső oldalon bőrcsíkkal erősített. Felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen toldott és kerek cipővonalban bélelt. Az egylábás talpra kifelé hajlóan van a felsőrész varrva. A sarok rakott és vaspatkóval erősített. A talpszél kerekített. A szár kissé hátrahajlik, a fej nem ejtett. Minden varrás kézi.
43. 15.580 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 214. Szárának hosszúsága a belső oldalvarrás mentén: 51 cm, a talp hossza: 24,6 cm. *Saru*, fekete, viseletlen. A szártető elől két tompa szögben emelkedik. A szár a belső oldalán varrott. Béleletlen és torokban harmonika ráncos. A fej kis nyelvű kéményseprőpapucs formában szabott, béleletlen. Az egylábás talphoz kifelé hajlóan van a felsőrész varrva, a lágyék gömbölyű. A talpszél kerekített. A sarok vaspatkós. Minden varrás kézi.
44. 15.561 Felvidék. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi száma: 214. Szárának hosszúsága: 43 cm, a talp hossza: 35,2 cm. *Saru*, fekete, viselt. Elöl hegyesen emelkedő tetejű, hátulvarrott — béleletlen szárú. A torok toldott. A fej nyelvesen toldott, hegyes cipővonalban bélelt. A talpra kifelé hajlóan varrott a felsőrész, egylábás. A talpszél kerekített. A lágyék egyhén gömbölyű, az orr szögletes. A szár hátrahajlik, de a fej nem ejtett. Minden varrás kézi.

A saru típust, amely ugyancsak varrott talpú, a felsőrész és talp összeerősítési módja különbözteti meg az előbbi típusokba sorolt csizmáktól. Ez az összevarrás úgy történik, hogy a kifelé forduló felsőrészt a színén varrják át a talppal, s a varrás e kifelé forduló felsőrész peremén és a talp külső felületének peremébe vajt árokban — risszben — fut.

A szártetővégződés egyetlen esetben emelkedik a régi módra hegyesen, a 44. számú sarunál. Egy esetben két tompa szögben megtörve emelkedik, a 43. számú sarunál. Kerek ívben a 41. számúnál emelkedik, míg egyenletesen, emelkedés nélkül kerek a 42. számnál. Szívalakban a 39. és 40. számú saruknál emelkedik a szártető eleje.

A szár kétoldalt varrott a 39., 40. és 41. számoknál, hátulvarrott a 44. számúnál, és a belső oldalán varrott a 43. számúnál. Ez utóbbi pár saru az elég jellegzetes és eléggé ritkán előforduló belső oldalvarrása alapján az I. d.-be is kerülhetett volna, de a talp és felsőrész sarura jellegzetes összevarrási módja, valamint a későbbben tárgyalandó szögletes orr alapján indokoltabbnak látszik a II. típusba történt beosztása.

Vóc egyetlen példánynál sincs. A felhúzást egyedül a 42. számú párnál könnyíti meg kézzel felvarrott bőrstrupli (felhúzó).

A szárak általában béleletlenek a 41. számú saru kivételével, amely elől a torokig nyersszínű szattyánnal bélelt.

A szár és a fejrész egy darabból szabott, egybeványolt a 39., 40. és 41. számú saruknál, ahol az előző csizmákról már megismert sima ráncolást alkalmazták a bokánál.

A 42. és 44. számú saruknál már külön szabott a fej a szártól, s a nyelve-
sen szabott fejet a toroknál toldották össze a szárral. A 43. számú sarunál
kéményseprő-papucs alakban toldott a fej, s csak egészen kicsi nyelvkezdet
igyekszik a szár és fej összeerősítésénél a láb meghajló formájához minél
alkalmasabbá tenni ezt a részt.

A fejek a régi típusú csizmákhoz hasonlóan erősen ejtettek a 39. és 40.
számnál, gyengébben a 42. számú sarunál. Ezeknél, valamint a 43. számúnál
igen erősen lefelé hajló a fej iránya, míg a 42. és 44. számú saruknál gyengén
emelkedik az orr. — Béleletlenek a fejek a 39., 40., 41. és 43. számú saruknál,
kerek cipővonalban bélelt a fej a 42.
számú, hegyes cipővonalban pedig a
44. számú sarunál.

A kéreg lehet egyenes és függőle-
ges (40., 41. számok), és irányulhat kissé
befelé, mint a 39., 42., 43. és 44. szá-
mú saruknál. A felhúzást a kéreg alsó
peremének közepére felerősített bőrsar-
kantyú a 40. számú sarunál köny-
nyíti meg.

A talp és felsőrész összevarrási,
a sarura jellemző technikáját fentebb
már ismertettük. Formára nézve, a 40.,
41., 43. és 44. számú saruk orra az
eddigieknél még elő nem fordult szögle-
tes, s ez részben jellegzetesége is ennek
a típusnak. Szögezett technikával kés-
őbb tárgyalandó típusoknál is előfor-
dul majd. A 39. számú saru talpformája
talán kerekített orrú Szolnok I.-re emlé-
keztet, s az egyidőben élő különböző
formák egymásra hatása valóban fel is
tétélezhető. A 42. számú sarunak talp-
formája újabb divatú kerek orrú. A talpak mind egylábasak.

Sarok egyáltalán nincsen a 44. számú sarunál. A 39., 41. és 43. számú
saruknál vaspatkó védi, és magasítja a sarki részt, míg a 40. és 42. számú
saruknak alacsony, rakott sarkuk van.

A varrások mind kéziek ennél a típusnál, de a talpak szélei már kere-
kítettek.

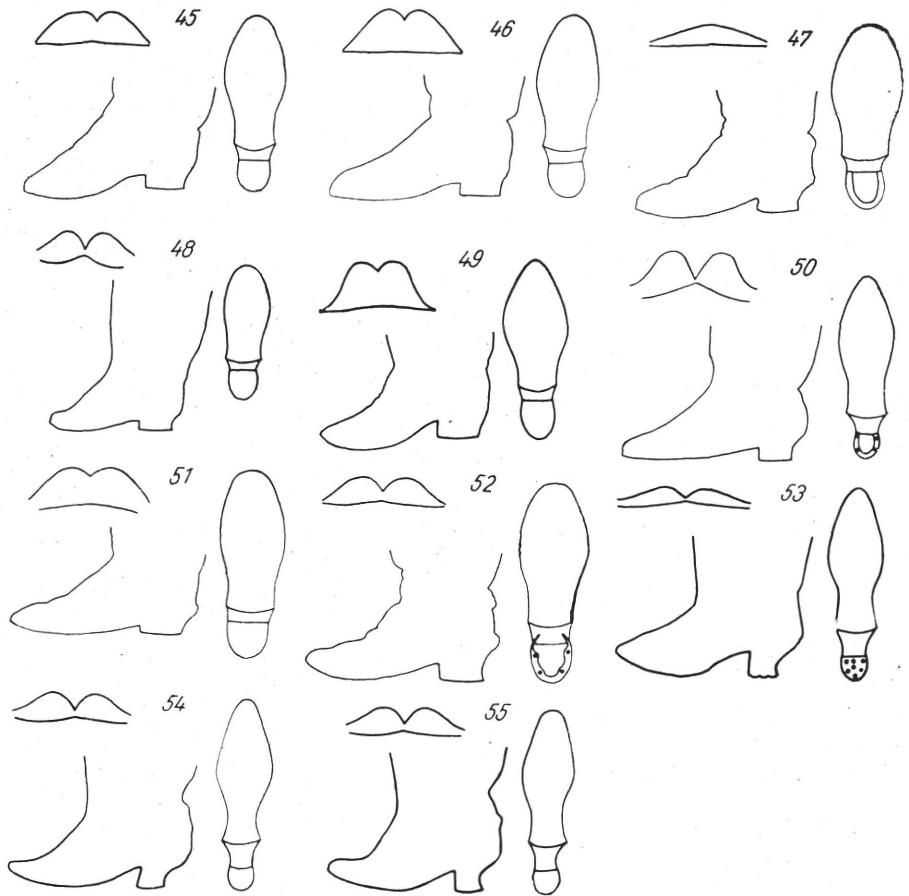
III. Típus. a.

Ebben a típusban minden csizma talpa szögezett. A talpak formája is
lényegesen újabb keletű az I. Típusra jellegzetes Szolnok I. formánál, amelynek
reminiszcenciája is csak igen ritkán fordul itt elő. Annál gyakoribb a II.
Típusra jellegzetes szögletes orr, s a szögletes, kerek és hegyes orrformák
különböző variánsai és kereszteződései.

A III. Típus a. altípusába szögezett talpú, kerek és hegyes orrú
és egylábas csizmák tartoznak.

17. ábra. 130.689 Nyitra
(Franciscy J. felvétele)

45. 63.319 Bártfa, Sáros m. Múzeumba kerülés ideje : 1905. Törzskönyvi szám : 1137. Szárhosszúság : 35,5 cm, a talp hossza : 25,1 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt. Az oldalvarrás mentén elől bőrből — hátul vászonból szabott csíkokkal erősített. A fej vászonnal és oldalbőrrel bélelt, az orr béleletlen. A talp szögezett, fejrámás és egylábás, a lágyék kissé gömbölyű. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
46. 2.391 Békéscsaba. Múzeumba kerülés ideje : 1885. Törzskönyvi szám : 29. Szárhosszúság : 38,5 cm, a talp hossza : 26 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej béleletlen. Az orr kerek. A talp szögezett és egylábás, fejrámás. A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a lágyékrészénél tompán vágott. A sarok rakott. A szár előredűl, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
47. 59.57.102—103. Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 40,3 cm, a talp hossza : 26,2 cm. *Csizma*, sötétbarna, viselt. A szártető

- elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej ugyancsak béleletlen. A talp szögezett, egylábás és fejrámás. A talpszél élesen vágott. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. Az orr kerek, a sarok karcsú és rakott. A szár kissé előredül, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás színeléssel, szártoldás színeléssel, kéregbélést kétoldalt rögzítő harmadik sor és a kéreg hátsó éle. Gépi varrás : a szár felső pereme, szárdíszítés, kéreg felső pereme és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás két sora.
48. 2.843 Tolna m. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 50. Szárhosszúság : 23,2 cm., a talp hossza : 15,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és felül 10,5 cm-es szakaszon világos barna szattyánnal bélelt. A szár többi részén az oldalvarrás mentén lefelé keskenyedő szattyánccsikkal erősített. A talp szögezett és egylábás, a lágyék gömbölyű. A talpszél élesen vágott a talp fejrészén, a lágyékrészénél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és karcsú. Szárának felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej ejtett, a szár hátrahajlik. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : szár alsó pereme, felhúzó, kéreg felső pereme, oldalsó pereme és a hátsó élén levő dísz.
49. 130.680 Kalotaszeg, Torda-Aranyos m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 40 cm, a talp hossza : 27,6 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, egybeványolt, elől sima ráncú. Hátul a kéregig, elől a ráncolásig nyersszínű szattyánnal bélelt. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp szögezett, egylábás. A talpszél élesen vágott. A lágyék lapos. A sarok rakott és lefelé keskenyedő. Az orr hegyes, a talpforma Szolnok I. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A szár egyenes, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
50. 21.350 Nyitra. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 234. Szárhosszúság : 41 cm, a talp hossza : 23,5 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott, — elől a felső részen 15 cm-es szakaszon barna bőrrrel és zsákkal bélelt. A fej nyelvesen szabott, zsákkal és oldalbőrrrel erősített. A talp szögezett és egylábás, fejrámás, a lágyék igen gömbölyű. Az orr kerekített-hegyes. A talpszél a talp fejrészén élesen vágott, a lágyékrészénél kerekített. A sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Kézi varrás : hátulvarrás. Gépi varrás : szár felső pereme, felhúzó, szár alsó pereme, kéreg felső pereme és nyelvrávarrás.
51. 59.57.104—105 Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 41 cm, a talp hossza : 28 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej béleletlen. A talp szögezett, egylábás, a lágyék enyhén gömbölyű. A talpszél élesen vágott. Az orr kerek. A fejrész és a talp között ráma. A sarok rakott, alacsony és kissé karcsúsodó. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A fej kissé ejtett. Minden varrás kézi.
52. 130.690 Hunyad m.? Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 40,2 cm, a talp hossza : 27,2 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A talp szögezett, egylábás és

- fejrámas. A talpszél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és karcsú. A lágyék enyhén gömbölyű. A kéreg alsó peremének közepén bórsarkantyú. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Minden varrás kézi.
53. 130.672 Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 37,7 cm, a talp hossza : 21,9 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől szivalakban emelkedik. A szár hátulvarrott, zsákkal és vajszínű szattyánnal a torokig bélelt. A torok területén a hátulvarrást barna bőrcsík erősíti. Felül géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és ugyanolyan formában vászonnal bélelt. A talp szögezett, egylábás, a lágyék gömbölyű. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített-hegyes. A szár előredűl, a fej nem ejtett. Minden varrás gépi.
54. 59.57.106—107 Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 36,8 cm, a talp hossza : 23,6 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől szivalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos. Szattyánnal és vászonnal bélelt szárú, torokban csak vászonnal bélelt. A fej nyelvesen szabott és két réteg vászonnal ugyanolyan formában bélelt. A talp szögezett, egylábás és gömbölyű lágyékú. A talpszél a talp fejrésznél élesen vágott, a talp lágyékrésznél kerekített. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár tetején kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A szár előre hajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás : kéregbélest kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás : szár felső pereme, hátulvarrás, felhúzó, torokbélest rögzítő varrás a hátulvarrás kétoldalán, nyelvrávarrás és kéreg külső pereme.
55. 59.57.108—109 Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 37 cm, talp hossza : 22,8 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől szivalakban emelkedik. A szár hátulvarrott vócos, a torokig szattyánnal és vászonnal, a torokban csak vászonnal bélelt. A fej nyelvesen szabott, ugyanolyan alakban vászonnal bélelt és oldalbőrrel erősített. Az orr is keményen bélelt. A talp szögezett, egylábás és enyhén gömbölyű lágyékú. A talpszél élesen vágott a talp fejrésznél, a lágyékrészen kerekített. Az orr kerekített-hegyes. A sarok rakott és karcsú. A szár tetején géppel bevarrott vászonfelhúzó. A szár kissé előredűl, a fej nem ejtett. Minden varrás gépi.

A III. Típus a.-val jelölt altípusába tartozó csizmák talpa tehát már minden esetben szögezett. A talpforma kerek, vagy hegyesen kerek orrú, — a Szolnok I. formájú talp csak egyetlen esetben, a 49. számú csizmánál fordul elő. Még mind egylábásak.

A szártetővégződés itt már túlnyomórésztben szivalakban emelkedik elől, mégpedig a 45., 46., 48., 49., 50., 51., 52., 53., 54. és 55. számú csizmáknál. Tompa szögben csak egyetlen esetben, a 47. számnál emelkedik elől a szártető.

A száruk még nagyjából kétoldalt varrottak, ilyenek a 45., 46., 47., 48., 49., 51. és 52. számú csizmák, de az 50., 53., 54. és 55. számok már hátulvarrott szárúak.

A szár teljesen béleletlen a 46., 47. és 51. számú csizmáknál, s az oldalvarrások mentén a 45. számnál van lefelé keskenyedő szattyáncsikkokkal erősítve. Torokig bélelt a szár a 48. és 50. számnál (barna szattyánnal). Az 53. számnál zsákkal és vajszínű szattyánnal bélelt a szár a torokig, amelyet a hátulvarrás mentén barna szattyáncsík erősít a kéregig. A 49. szám szára hátul a kéregig, elől a ráncolásig bélelt nyersszínű szattyánnal, a torok bélése

vászon. Az 54. és 55. számú csizmák szára vászon és szattyánnal bélelt a torokig, az 55. számú torka vászonnal bélelt.

Vócosok a 48. és 49. számú oldaltvarrott és az 54. számú hátulvarrott csizmák, s a vócszíne egyezik a csizmák színével.

18. ábra. 2.391 Békéscsaba
(Franciscy J. felvétele)

19. ábra. 130.672 Mezőkövesd
(Franciscy J. felvétele)

Szalagból készült felhúzókat alkalmaztak a 48., 49., 50., 53., 54. és 55. számú csizmáknál.

A szár a fejjel gyakran egészen simán egybeványolt, és ez — mint fentebb említettük — a ványolás jobb technikai kivitelezését, valószínűleg gépi ványolást jelent. A 49. számú csizmánál a bokarész elöl sima ráncokba van még a régi mód szerint szedve, míg a 45., 46., 47., 48., 51. és 52. számú csizmáknál a szár jobb ványolással simán egybeványolt a fejjel. Újabb divat szerint nyelvesen toldott a fej a szárral az 50., 53., 54. és 55. számú csizmáknál.

A kéreg nagyon enyhén íves a 45., 46., 47., 48. és 49. számú csizmáknál, ívesen befelé hajlik az 50., 53., 54. és 55. számúknál a karcsú sarkak természetes folytatásaként, az 51. számú csizmánál egyenes, az 52. számúnál pedig befelé dől. A kérgék alsó peremének közepén borsarkantyú könnyíti meg a lehúzást a 47., 51. és 52. számúknál.

A fejek ejtettek és lefelé irányulók a 45., 46., 47. és 48. számú csizmáknál, erősen ejtett a fej — de felfelé kunkorodó orral a 49. számnál, az 50. számnál lapos a fej, míg az 51., 52., 53., 54. és 55. számú csizmáknál már azonos a talp és sarok alapvonala, s az orr erősen emelkedik.

A fejek bélése hiányzik a 46., 47. és 51. számú csizmáknál, hegyes cipővonalú a 49. számúnál és újabb divat szerint oldalbőrös a 45. és 50. számúaknál. Az 53., 54. és 55. számnál a nyelvés fej azonos formájú vászonnal bélelt, az utóbbinál a vászon alatt oldalbőr is erősíti a fejet.

A talpak minden esetben szögezettek, sőt a 45., 46., 47., 51. és 52. számú csizmáknál a talp fejrésze fölött alkalmazott ráma mutatja a szögezéses technika kimódoltabb fokát. — A 45. és 52. számú csizmáknál csak egészen enyhén, a többieknél már erősen gömbölyű a lágyék.

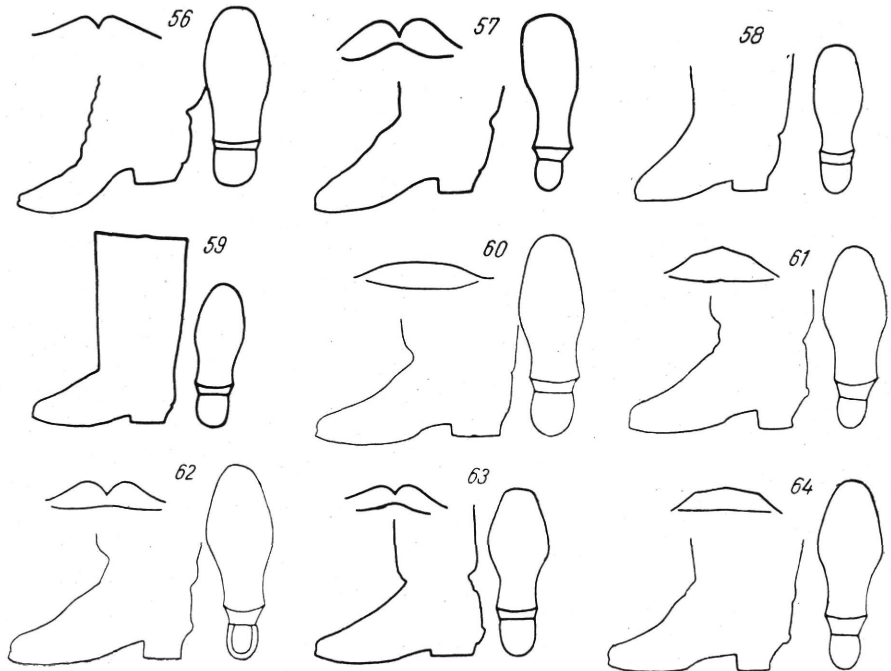
A sarkok minden esetben rakottak és karcsúak. A 49. számú csizma egyenesen keskenyedő rakott sarka kivétel.

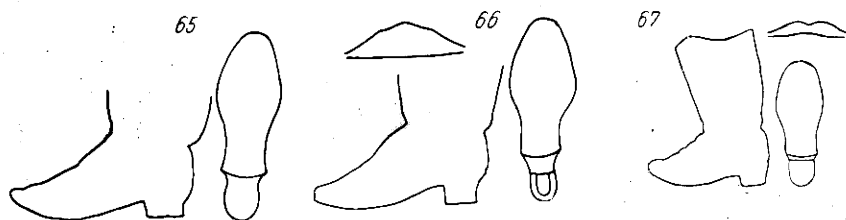
A talpszél élesen vágott, de lágyéknál már gyakran tompa szögben vágott vagy éppen kerekített. Ilyen a 46., 48., 50., 54. és 55. szám. Végig kerekített a talpszél az 55. sorszámú csizmánál.

Ami a felsőrészen alkalmazott varrásokot illeti, — előfordul még teljesen kézzel varrott is: 45., 46., 49., 51. és 52. szám. Már keveredik a kézi és gépi varrás a 47., 48., 50. és 54. számoknál, míg az 53. és 55. számoknál már minden varrás géppel készült a csizma felső részén.

III. Típus. b.

Ebbe az altípusba olyan szögezett talpú és egylábás csizmák tartoznak, amelyek orra erősebben vagy gyengébben szögletes.

56. 59.57.110—111. Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 33,6 cm, a talp hossza : 25,5 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szivalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, s barna bőrrrel és zsákkal a torokig bélelt. A szár felső részén kézzel felvarrott bőrfelhúzó. A fejet oldalbőr erősíti, alatta kéményseprő-papucs formájú vászonbélés. A talp szögezett és egylábás, a lágyék teknős, az orr szögletes és keményen bélelt. A talpszél kerekített. A sarok rakott. A szár hátrahajlik, a fej erősen ejtett. Minden varrás kézi.
57. 15.555. Pudmericz, Pozsony m. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi száma : 214. Szárhosszúság : 39,5 cm, a talp hossza : 24,3 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szivalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, hátul a kéregig, elől a torokig szattyánnal bélelt. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej oldalbőrrrel erősített. A talp szögezett, féllábás, a lágyék gömbölyű. A talpszél élesen vágott. Az orr béleletlen és szögletes. A szár hátrahajlik, a fej erősen ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : a szár felső pereme és a kéregdész.
58. 2.765 Kis Disznód, Szeben m. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi szám : 52. Szárhosszúság : 32,5 cm, a talp hossza : 19,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt. Hátul a kéregig, elől a torokig szattyánnal bélelt szárú. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej csak egyik oldalán bélelt oldalbőrrrel. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú és enyhén féllábás. A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a lágyékrészénél kerekített. Az orr szögletes. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, kéregbélést oldalt rögzítő varrás és a szártoldások. Gépi varrás : a szár és a kéreg felső pereme.
59. 2.791 Szany, Sopron m. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi szám : 48. Szárhosszúság : 25,7 cm, a talp hossza : 19,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és hátul a kéregig, elől a torokig szattyánnal bélelt. A szár felső részébe szalagfelhúzó van kézzel bevarrva. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a talp lágyékrészénél kerekített. Az orr szögletes. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, kéreg felső pereme és hátsó éle, kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás : szártető-szegés.
60. 130.691 Csík m.? Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 47,5 cm, a talp hossza : 28,8 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, és béleletlen. Felső részében kézzel bevarrott bőr-

- felhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és az azonos formájú bélés alatt még oldalbőrökkel is erősített. A talp szögezett és fejrámás, egylábás és enyhén gömbölyű lágyékú. Széle élesen vágott. Az orr szögletes. A szár kissé előreahajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás és felhúzó. Gépi varrás : a kéreg felső pereme és hátsó éle, a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás és a fejdísz.
61. 130.681 Sóshartyán, Nógrád m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 42,2 cm, a talp hossza : 25,4 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, pircs vócos, simán egybeványolt. Hátral a kéregig, elől a torokig barna szattyánnal bélelt. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett, fejrámás, erősen gömbölyű lágyékú és fellábás. A talpszél élesen vágott. Az orr gömbölyített és szögletes. A sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, szártoldások és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás : szár felső pereme, kéregdísz és fejdísz.
62. 131.717 Szentgál, Veszprém m. Múzeumba kerülés ideje : 1933. Törzskönyvi szám : 2966. Szárhosszúság : 44 cm, a talp hossza 27,4 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A szár felső részén kézzel felvarrott szalagfelhúzó. A fej béleletlen, a kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, fejrámás, egyhén gömbölyű lágyékú és szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A szár kissé hátrahajlik, a fej ejtett. A felsőrészen minden varrás kézi.
63. 2.802 Vinga, Temes m. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi szám : 53. Szárhosszúság : 24,3 cm. a talp hossza : 19,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és a torokig elől-hátral piros szattyánnal igen keményen bélelt. A szár felső részén kézzel felvarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú, egylábás és szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A szár kissé hátrahajlik, a fej ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó. Gépi varrás : a szár alsó pereme és a kéreg, fejdísz.
64. 15.589 Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1898. Törzskönyvi szám : 214. Szárhosszúság : 40,7 cm, a talp hossza : 25,5 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — piros vócos, simán egybeványolt és hátral a kéregig — elől a torokig világos barna bőrrel bélelt. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és kéményseprő-papucs formában bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, egylábás, gömbölyű lágyékú, rakott — karcsú sarkú és kerekítetten szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A szár egyenes, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó. Gépi varrás : szár felső pereme, fejdísz, kéregdísz.
65. 130.697 Tárkány. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szárhosszúság : 36,9 cm, a talp hossza : 26,6 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek, piros sávval szegett.

A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp szögezett, fejrámás, enyhén gömbölyű lágyékú, kerekített és szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karcú. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás, szártoldások színeléssel. Gépi varrás: szár felső pereme, kéreg felső pereme, hátsó él és kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás.

66. 130.688 Alföld? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szárhosszúság: 37 cm, a talp hossza: 24,2 cm. *Csizma*, barnás fekete, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, a belső oldalán az oldalvarrás mentén szattyáncsíkkal erősített. A fej szögletes cipővonalban díszített, valószínűleg oldalbőrökkel bélelt. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú, egylábas és fejrámás. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karcú, vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej árnyalatnyira ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás, kéreg felső perem, hátsó él és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás: fejdísz.

67. 51.26.39—40 Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje: 1952. Szárhosszúság: 17,5 cm, a talp hossza: 14,6 cm. *Csizma*, fekete. A szártető elől szivalakban emelkedik. Oldaltvarrott, piros vócos, simán egybeványolt és béleletlen szárú. A talp szögezett, a fej és lágyékrész fölött ráma. A talpszél kerekített. Enyhén féllábas. A lágyék lapos, az orr szögletes. A sarok rakott és alacsony. A szár egyenes, a fej nem ejtett. E szögezett talpú csizmák zöme egylábas még, de már néhány esetben enyhén kétlábas változatok is vannak (57. és 61. számok).

A szártetővégződésék három esetben még a régi divat szerint három tompa szögben emelkednek elől, mégpedig a 61., 64. és 66. számú csizmáknál. Egészen enyhén hegyes a szártető az 59. számú gyerekesizmánál. Szivalakban emelkedik az 56., 57., 62., 63. és 67. számú csizmáknál, és a legújabb divat szerint egyenletesen kerek az 58. és 65. számoknál.

A szár teljesen béleletlen a 60., 62., 65. számú csizmáknál. Lefelé keskenyedő szattyáncsíkok a 66. számú csizma oldalvarrását erősítik. Hátról a kéregig, elől a torokig az 57., 59., 61. és 64. számú csizmák szára bélelt. Körül a torokig az 56. és 63. számú csizmák szára bélelt.

Vóc általában van ennél a típusnál, kivétel az 58., 62. és 65. számú csizma, amelyek szára vóc nélkül van összevarrva. A vóc színe azonos a csizma színével az 56., 57., 58., 59., 60., 63. és 66. sorszámú csizmáknál, míg a 61., 64. és 67. számúknál piros vóc díszíti a fekete csizmákat.

A felhúzást szalagfelhúzó könnyíti meg az 58., 59., 61., 62., 63. és 64. számú csizmáknál, míg a 60. számnak bőr a felhúzója.

A szárak összevarrása minden esetben kétoldali. Ugyancsak minden esetben a fejlettebb ványolási technikával simán van a szár a fejjel egybeványolva.

A kéreg az 59., 60., 61., 64. és 67. számú, csizmáknál függőlegesen egyenes, az 56. és 57. számúknál egyenes vonalban hajlik kifelé, míg a 67. számú, csizmánál ugyancsak egyenes vonalú, de befelé hajló.

A kéreg alsó peremének közepén már néhány esetben bőrsarkantyú könnyíti meg a felhúzást. Ilyen van a 61., 62., 63. és 64. számú csizmáknál.

A fejek a csizmák egy részénél még a régi módra ejtettek és lefelé irányulóak (56., 57., 58., 59., 60. és 61.), míg más részénél emelkedő orral felfelé irányulnak (65., 66. és 67. számok).

A fej bélése kéményseprő-papucs formájú az 56. és 64. számú csizmáknál, de az 56. számúnál az ilyen formájú bélés fölött még újabb divatú oldalbőrök is erősítik a fejet, a cipészekről a csizmadiákhoz került gyakorlat szerint. Csupán oldalbőrökkel erősített a fej az 57. és 58. számoknál, de az utóbbinál csak az egyik — feltehetően belső — oldalon van oldalbőr, s a talp is enyhén féllábas. Hegyes körömcipő-vonalban az 59. és 65. számú csizmák feje bélelt, míg

20. ábra. 15.555 Pudmericz, Pozsony m.
(Franciscy J. felvétele)

21. ábra. 2.765 Kis Disznód, Szeben m.
(Franciscy J. felvétele)

a bélés szögletes körömcipő formájú a 60. és 61. számú csizmáknál, de a 60. számnál még oldalbőrök is vannak. Néhány példány fejrészen gépelt dísz is van, s ez az eredetileg cipő vonalú bélést erősítő varrás néha önnálló dísszé alakul, és független lesz a fejbélés formájától vagy annak meglététől. A fejen varrással díszített példányok a következőek: a 60. és 61. számnál a kerekített szögletű, körömcipő formájú dísz ugyanolyan bélést rögzít. A 63. számnál a fenti formájú gépelt dísz alatt levő bélés formája a kivehetetlen kaptafa miatt nem állapítható meg. A 64. számú csizma körömcipő vonalú dísz nem rögzít bélést, annak formája ugyanis a kéményseprők papucsához hasonló. Szögletes körömcipő vonalban díszített a 66. számú csizma feje, míg a bélés valószínűleg oldalbőrökkel történt.

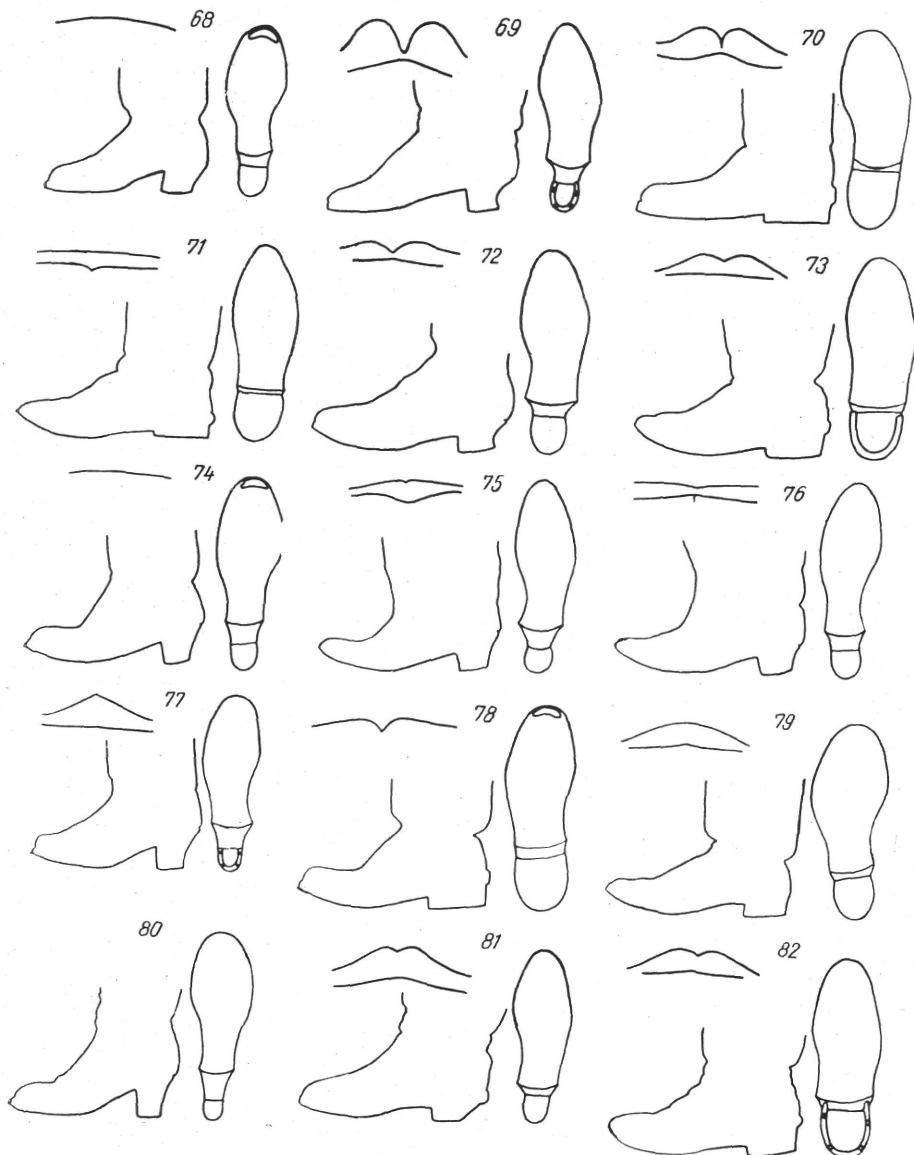
A talpak már mind szögezettek, és a régi egylábas formák mellett már féllábas változatok is feltűnnek. Enyhén féllábas az 58. és 67. számú csizma talpa, erősen féllábas az 57. számúé. A szögezett talpat néhány példányon a fejrész fölött alkalmazott ráma teszi technikailag még kimódoltabbá a 60., 61., 65. és 67. számú csizmáknál. A lágyékok már általában gömbölyűek ennél a típusnál.

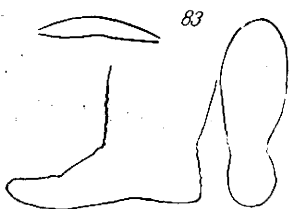
A sarkok rakottak és egyenesen keskenyedők az 56., 57., 58., 59., 63. és 67. számoknál, a többieknél karcsúan, ívesen keskenyednek.

A talpszélek élesen vágottak, de a lágyékrészek már többnyire kerekítettek. — A kézi és gépi varrás az esetek többségében keverten fordul elő, de az 56. és 62. számoknál még kézi minden varrás.

III. Típus. c.

Ebbe a típusba szögezett talpú, kerek orrú, de már féllábas csizmák tartoznak.

68. 54.54.25—26. Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szárhosszúság: 37 cm, a talp hossza: 23,4 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől enyhe kerek ívben emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, papírral és szattyánnal 26,2 cm szakaszon a torokig bélelt. A torok toldott, a fej nyelvesen szabott és ugyanolyan formában bélelt. A talp szögezett, fejrámás, lapos lágyékú, féllábas,

kerek orrú. A talpszél talán a viseléstől kissé kerekített. A sarok rakott és karcsú. A szár előredül, a fej kissé ejtett. Kézi varrás: hátulvarrás, felhúzó és kéreg hátsó éle. Gépi varrás: szár felső pereme, kéreg felső pereme és a toroktoldás.

69. 21.351 Nyitra. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 234. Szárhosszúság: 51,3 cm, a talp hossza: 25,6 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott, felül 17 cm-es szakaszon zsákkal és barna bőrrel keményen bélelt, egykor harmonikás torkú. A hátulvarrást a torokban bőrsík erősíti. A szár felső részében géppel felvarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és béleletlen. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél a talp fejrészén élesen vágott, a lágyéknál kerekített. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás: nyelvbetoldás színeléssel. Gépi varrás: szár felső és alsó pereme, a színeléses fejtoldás két oldalán egy-egy gépi varrású sor.

70. 59.57.112—113. Múzeumba kerülés ideje: 1951. Szárhosszúság: 49,3 cm, a talp hossza: 28,7 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, egybeványolt és harmonikás torkú. A torokig zsákkal és sárga szattyánnal bélelt. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A torok béleletlen. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A fej oldalbőrrel erősített, az orr is keményen bélelt. A talp szögezett, féllábas, enyhén gömbölyű lágyékú. A talpszél élesen vágott. A sarok lapos és rakott. A talp fejlágyék és sarokrésze fölött ráma. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás és felhúzó, kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrassor. Gépi varrás: szár alsó és kéreg felső pereme.

71. 2.485 Hunyad m. Múzeumba kerülés ideje: 1885. Törzskönyvi szám: 31. Szárhosszúság: 39,5 cm, a talp hossza: 28,1 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár hátulvarrott — vócos, papírral, zsákkal és szattyánnal a torokig bélelt. Felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és béleletlen, szögletes cipővonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, gömbölyű lágyékú, féllábas. A sarok rakott és lapos. A talpszél élesen vágott. A szár kissé előrehajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás: hátulvarrás, kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős sor, kéreg hátsó éle és nyelvbevarrás. Gépi varrás: szár felső és alsó pereme, felhúzó, nyelvbevarrás kétoldala és a kéreg felső pereme.

72. 21.349 Nyitra m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 234. Szárhosszúság: 44 cm, a talp hossza: 28,1 cm. *Csizma*, fekete,

viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, zsák és szattyánnal 26 cm-es szakaszon bélelt. Felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torok béleletlen. A fej nyelvesen szabott, cipővonalban díszített és bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, fejrámás, féllábas, gömbölyű lágyékú. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített szögletes, a sarok rakott és karcús. A szár kissé hátrahajlik, a fej árnyalatnyira ejtett. Kézi varrás : hátulvarrás, kéreg hátsó éle, kéregbélést rögzítő oldalsó varrás. Gépi varrás : felhúzó, szár alsó pereme, nyelvbetoldás, kéreg felső pereme és fejdísz.

73. 135.773 Hortobágy. Múzeumba kerülés ideje : 1932. Törzskönyvi szám : 3402. Szárhosszúság : 43,5 cm, a talp hossza : 28 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és béleletlen. A szár felső részébe bőrfelhúzó van kézzel varrva. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A fej béleletlen. A talp szögezett, fejrámás, féllábas és gömbölyű lágyékú. A talpszél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Kézi varrás : hátulvarrás, szár-toldások színélővarrással és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrassor. Gépi varrás : szár és kéreg felső pereme.
74. 54.54.14—15. Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1954. Szárhosszúság : 38,7 cm., a talp hossza : 25,3 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől enyhe kerek ívben emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, papírral és bőrral 26,7 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok csak bőrral bélelt. A szár felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen szabott, oldalbőrrel erősített. Az orr is keményen bélelt. A talp szögezett, fejrámás, féllábas, gömbölyű lágyékú. A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a talp lágyékrészénél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott. A szár kissé előreahajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás : hátulvarrás, felhúzó és kéreg hátsó élén a kettős sor. Gépi varrás : szár felső pereme, fej nyelvés toldása és a kéreg felső pereme.
75. 59.57.114—115. Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 42,2 cm, a talp hossza : 25,3 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől enyhén kerek ívben emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, sárga szattyánnal és zsákkal hátul a torokig, elől a nyelvig bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és ugyanolyan formában vászonnal, — a vászon alatt pedig hegyes cipővonalban még bőrral is bélelt. A talp szögezett, féllábas, enyhén gömbölyű lágyékú. A talpszél kerekített. A sarok rakott és karcús. A szár előreahajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás : hátulvarrás és a kéregbélést oldalt rögzítő varrás. Gépi varrás : szár felső és alsó pereme, kéreg felső pereme, nyelvbetoldás és felhúzó.
76. 59.57.116—117 Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szárhosszúság : 43,7 cm, a talp hossza 26,5 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szár teteje körül egyenletesen kerek, elől inkább árnyalatnyira bemélyülő. A szár hátulvarrott — vócos, sárga szattyánnal a torokig bélelt. Felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torok vászonnal bélelt. A fej nyelvesen szabott és ugyanilyen formában zsákkal bélelt, ezen alul még oldalbőrrel erősített. A talp szögezett, féllábas, a lágyék enyhén gömbölyű, a sarok rakott és enyhén karcús. A talpszél a talp fejrészén talán élesen

- vágott volt, a lágyéknál biztosan kerekített. A szár előrehajlik, a fej nem ejtett. Minden varrás gépi.
77. 55.67.28—29 Kapuvár, Sopron m. Múzeumba kerülés ideje: 1955. Szárhosszúság: 33,2 cm, a talp hossza: 22,6 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szár teteje elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott — piros vócos, a torokig 21,8 cm-es szakaszon papírral, a talpig szattyánnal bélelt. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és azonos formában bélelt. Az orr keményen bélelt. A kéreg toldott. A talp szögezett, fejrámás, féllábas és enyhén gömbölyű lágyékú. A talpszél élesen vágott a talp fejrészén, a lágyék sarok felőli részén kissé kerekített. A sarok rakott és vaspatkóval erősített. A szár előrehajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás és felhúzó. Gépi varrás: szár felső pereme, kéregdísz és nyelvetoldás.
78. 54.27.65—66 Múzeumba kerülés ideje: 1954. Szárhosszúság: 37,3 cm, a talp hossza: 28,5 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, zsákkal és szattyánnal 27 cm-es szakaszon a torokig igen keményen bélelt. Felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A torok béleletlen, csak a hátulvarrást erősíti bőrcsík. A fej nyelvesen szabott és ugyanolyan formában bélelt. Az orr is bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, fejrámás, féllábas, enyhén gömbölyű lágyékú. A talpszél élesen vágott. A sarok lapos és rakott. A szár kissé előrehajlik. Kézi varrás: hátulvarrás. Gépi varrás: felhúzó.
79. 52.25.31—32 Tura, Pest m. Múzeumba kerülés ideje: 1952. Szárhosszúság: 35 cm, a talp hossza: 26,8 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől enyhe kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, papírral és zsákokkal 27 cm-es szakaszon igen keményen bélelt szárú. A torok toldott. A szár felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A torok béleletlen, csak az oldaltvarrást erősíti bőrcsík ezen a szakaszon. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt, az orr keményen bélelt. A talp szögezett, féllábas, fejrámás, lapos lágyékú, rakott lapos sarkú. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldaltvarrás, felhúzó, kéreg hátsó éle, kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: szár felső pereme, szár toldása a torokra, kéreg felső pereme és a fejdísz.
80. 53.7.18—19. Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje: 1940 körül. Szárhosszúság: 38,5 cm, a talp hossza: 23,6 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár hátulvarrott — vócos, 18 cm-es szakaszon papírral és vászonnal igen keményen bélelt. Felső részében kézzel felvarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott, ugyanolyan formában bélelt. E bélésen kívül oldalbőrrel, az orr kaplival igen keményen erősített. A talp szögezett, féllábas, fejrámás, igen gömbölyű lágyékú, karcsú és rakott sarkú. A szár előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: hátulvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás: szár felső pereme, nyelv és kéreg felső pereme.
81. 59.57.118—119. Múzeumba kerülés ideje ismeretlen. Szárhosszúság: 43 cm, a talp hossza: 24,4 cm. *Csizma*, viseletlen, fekete. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott vócos, simán egybeványolt, egykor harmonikás szárú. Bordó bőrral és zsákkal 18 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok az oldaltvarrások mentén és a

hátsó élen bordó bőrcsikkal erősített. A szár felső részén kézzel bevarrott vászonfelhúzó. A fej a szárral egybeványolt és cipővonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, féllábas, fejrámás és gömbölyű lágyékú. A talpszél a talp fejrészénél élesen vágott, a lágyéknál kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás. Gépi varrás: szár alsó pereme, felhúzó, kéreg felső pereme, kéregbélés oldala és a fejdísz.

82. 135.773 Hortobágy, Hajdú, m. Múzeumba kerülés ideje: 1938. Törzskönyvi szám: 3402. Szárhosszúság: 43,8 cm, a talp hossza: 27,9 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és béleletlen. A fej oldalbőrrel bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, enyhén féllábas, fejrámás, gömbölyű lágyékú és kerek orrú. A talpszél kerekített. A sarok rakott és lapos, vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás, kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás és a szár toldása színeléssel. Gépi varrás: szár felső és kéreg alsó pereme.

83. 136.478 Abauj. Múzeumba kerülés ideje: 1939. Törzskönyvi szám: 3549. Szárhosszúság: 35,8 cm, a talp hossza: 26,4 cm. *Csizma*, oldaltvarrott és felülről a torokig piros vócos. Simán egybeványolt és zsákkal és barna szattyánnal bélelt a ráncolásig. A torok harmonika ráncos és béleletlen. A szár felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej cipővonalban díszített és béleletlen. A talp szögezett, féllábas és kerek orrú volt (leszakított). A szár ma kissé hátrahajlik, a fej valószínűleg kissé ejtett volt. Kézi varrás: oldalvarrás, kéregbélést kétoldalt erősítő varrás. Gépi varrás: szár felső pereme és oldala, kéregdíz és fejdísz.

A szártetővégződés régi módra hegyesen emelkedik a 77. számú csizmánál, de túlnyomórészt már szív alakú az emelkedő rész: 69., 70., 72., 73., 78., 81. és 82. számok. A szív alakú szártető utáni divatnak megfelelően enyhén kerek ívben emelkedik a 68., 74., 79. és 83. számoknál a szártető eleje. A legújabb, ma is élő divat szerint egyenletesen kerek körül a szártető a 71. számnál, míg kissé inkább bemélyed azon a helyen elől a szártető, ahol eddig emelkedni szokott — a 76. számnál.

A szár teljesen béleletlen a 73. és 82. számoknál. Ennél az alcsoportnál már igen élesen külön válik bélelettség szempontjából a torok és a szár. Gyakori a torokig keményen bélelt szár, amikor is maga a terki rész béleletlen, s csak az oldaltvarrásokat vagy a hátsó élt erősíti szattyáncsík. Ilyen a 68. számú csizma, amelynek szára papírral és szattyánnal igen keményen bélelt a torokig, s a béleletlen toroknál csak a hátulvarrást erősíti keskeny bőrcsík. A 78. számú csizma szára zsákkal és szattyánnal van keményre bélelve, s a hátulvarrást ugyancsak bőrcsík erősíti a torokban. Hasonlóan erősített torok mellett papír, zsák és disznóbőrrel bélelt a 79. számú csizma szára. A 81. szám szára zsák, papír és bordó bőrral van keményre bélelve, míg a béleletlen torok oldaltvarrásait és hátsó élt bordó bőrcsík erősíti.

Bélelt a szár és teljesen béleletlen a torok a 69., 70., 72. és a 83. számnál. A szárnál gyengébben bélelt a torok a 74. számnál, ahol csak egy réteg bőrral bélelt és a 80. számnál, ahol zsák a bélés. A 75. szám torkát sárga szatytyán béleli, a 76. számét vászon, a 77. számét ismét szattyán.

Vóc a következő csizmák szárvarrása között van: Oldaltvarrott-vócos

a 70., 73., 77., 79., 81. és 82. számú csizmák szára, míg a 68., 71., 74., 75., 76., 78. és 80. számú csizmák hátulvarrott-vócosak.

A felhúzó szalag a 69., 70., 72., 75., 77., 80. és 81. számoknál, és bőrből készült a 68., 73., 74., 78., 79. és 83. számoknál.

A szárok összevarrása a csizmák egy részénél még kétoldalt történik, mégpedig a 70., 73., 77., 79., 81., 82., és 83. számú csizmáknál, de már hátulvarrott a 68., 69., 71., 72., 74., 75., 76., 78. és 80. számú csizmák szára.

A szár fejjel egybeványolt torokrészen egy eddig elő nem fordult, de ezután gyakrabban megjelenő ráncolás segíti a torok meghajlását, ez az úgynevezett harmonika vagy muzsika ránc. A száron körülfutó ráncok harmonikaszerűen törnek meg, és futnak egymásba a 69. és 70. számoknál. Ilyen esetben a szárnak a harmonikásan ráncolt torok fölötti része gyakran keményen, de valamennyire minden esetben bélelt.

Jó ványolási technikával simán egybeványolt a szár a fejjel a 70., 73., 81. és 83. számoknál. Nyelvesen szabott fej van a szárhoz toldva a 68., 69., 71., 72., 74., 75., 76., 77., 78. és 80. számú csizmáknál. Egy esetben, 79. — ilyen későbbben ugyancsak gyakrabban előfordul, — a keményen bélelt szárhoz a torok felső részének vonalán van a fej toldva. Nem egészen vízszintes ez a vonal, mert hátul kissé lejjebb ér a kemény szár, míg a járásnál meghajló torokrész fölött ívesen homorú a bélelt rész.

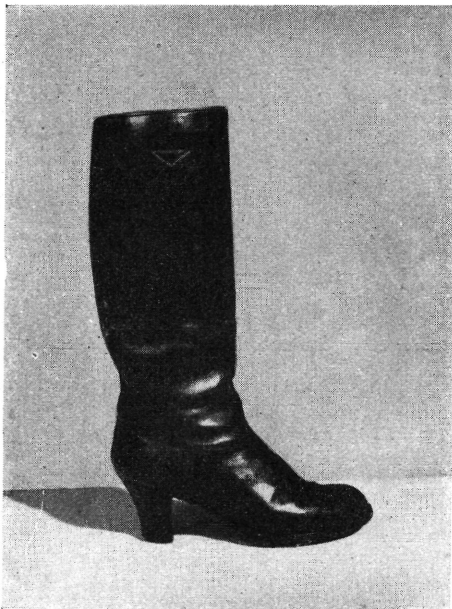
Teljesen béleletlen a fej a 69., 71., 73. és 83. számoknál. Nyelves formában

a 68., 75., 76., 77., 78. és 80. számoknál bélelt a fej, míg körömcipő vonalú a bélés a 72. és 79. számú csizmáknál. Oldalbőrrel a 70., 76., 80. és 82. számoknál erősített a fej. A 76. számú csizmánál a nyelves fej azonos formában zsákkal már bélelt ugyan, s ezen kívül erősíti oldalbőr a széleket.

Néhány csizma feje körömcipő vonalú gépeléssel díszített, ilyen az egyébként béleletlen fejű 71. számú csizma. A 72. számúnál a körömcipő vonalú dísz azonos formájú bélést rögzít. A 75. számnál a nyelvesen szabott fej hasonló formájú zsákbélése alatt hegyes körömcipő alakú bőrbélés is van. A 79. számú csizmánál a szögletes körömcipő-vonalban alkalmazott gépeléses dísz azonos formájú bélést is rögzít. Körömcipő vonalú a dísz még a 81. számúnál. A 83. számú csizmánál a szögletes körömcipő vonalú dísz nem rögzít semmiféle bélést.

A többé-kevésbé keményen bélelt szárok mellett az orrokat is kezdik keményen bélelni. Ilyenek a 70., 74., 77., 78., 79. és 80. számú csizmák.

A fejek közül csupán a 68. és 69. számúaké határozottan lefelé irányuló és ejtett is kissé. A többi példánynál az orr a lágyék vége, illetve a fejrész

22. ábra. 53.7.18—19
(Franciscy J. felvétele)

kezdetétől határozottan emelkedik, a sarok szintjével csak azon a kis részen azonos a fej szintje, — különben ahhoz képest emelkedő. Az emelkedő orrú, felfelé irányuló fejekhez egyenes, gyakran inkább kissé előre hajló szár járul.

A kérégek néha befelé hajlóan ívesek a karsú sarkú női csizmáknál (68., 69., 72., 75., 76., 77., 80. és 81. számok). A férficsizmáknál függőlegesen egyenes vonalú a kéreg a 70. számnál, míg a 71., 73., 78., 79. és 82., 83. számoknál egyenes vonalban hajlik előre. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyút alkalmaztak a 70., 71., 73., 78., 81. és 82. számoknál.

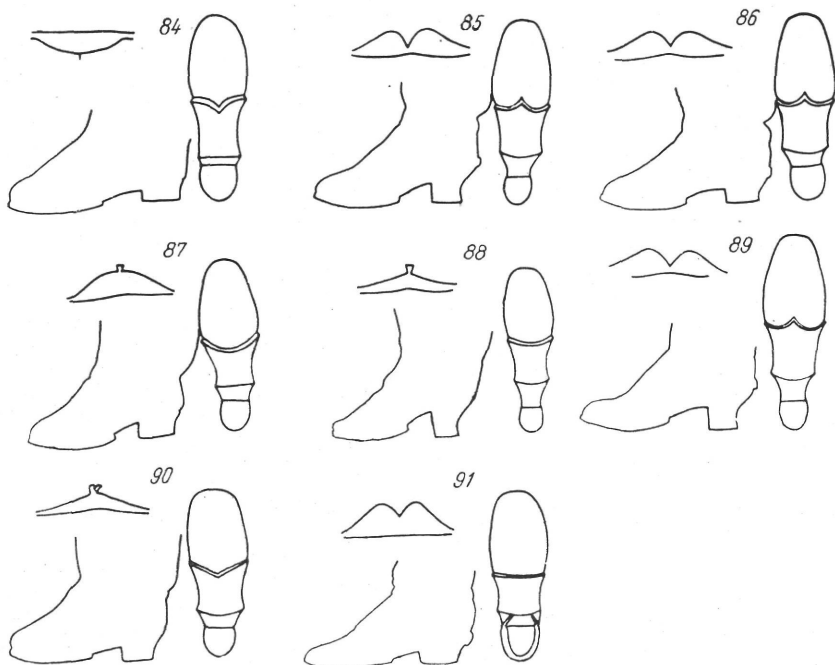
A talpak minden esetben szögezettek, hegyesedően vagy gömbölyűen kerek orrúak, és most már minden esetben féllábasak. Fejrámával tökéletesített a szögezéses technika a 72., 73., 74., 77., 78., 79., 80., 81. és 82. számoknál.

A sarkok alacsonyak és rakottak a 70., 71., 73., 78., 79. és 82., számú férficsizmáknál, míg a 68., 69., 72., 74., 75., 76., 77., 80. és 81. számú női csizmákat most már megkülönbözteti az előbbiektől a karsúan rakott és elég magas sarkuk. A 83. számú csizma sajnos leszakított talppal került a múzeumba, így csak a talp szögezéses technikáját lehet a felsőrész szélein látható szögezéslukakból megállapítani, valamint a csizma féllábasságát.

A felsőrészen alkalmazott varrások általában vegyesen kéziak és gépiak, a 76. szám felsőrészének minden varrása gépi. Az élesen vágott talpszél mellett egyre gyakoribb a kerekített talpszél.

III. Típus. d.

Ebbe az alcsoportba szögezett talpú, féltalpalásos, szögletes orrú és egy-lábas csizmák tartoznak.

84. 130.677 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szárhosszúság: 50,2 cm., a talp hossza 28,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl egyenletesen kerek, hátul mélyülő. A szár hátulvarrott, béleletlen. Felső részén géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és hegyes cipővonalban bélelt, az orr puha. A talp szögezett féltalpalásos, a féltalpalás formája szíves. A talpszél élesen vágott. A talp fejrámás, enyhén gömbölyű lágyékú, egylábás és szögletes orrú. A sarok rakott, karcsú és lapos. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. Kézi varrás: nyelvetoldás, kéreg felső pereme, hátsó éle és a kéregbélest oldalt rögzítő kettős varrassor. Gépi varrás: szár felső pereme és felhúzó.
85. 130.699 Magyarország, palóc? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szárhosszúság: 44 cm, a talp hossza: 25,8 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, béleletlen. Felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett, szíves formájú és féltalpalásos. A talpszél élesen vágott. A talp gömbölyű lágyékú, egylábás és szögletes orrú. A sarok rakott és karcsú. Az egyik szár hátrahajlik, így ennek feje is erősen ejtett, a másik szár egyenes, s ennek feje is ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó, kéreg felső pereme és hátsó éle, és a kéregbélest kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: fejdísz.
86. 130.692 Csík m. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 43,7 cm., a talp hossza: 27,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, elöl 28,8 cm-es szakaszon nyerszínű szattyánnal bélelt. A szár felső részén kézzel felvarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A kéreg hátsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, szíves formájú, féltalpalásos. A talpszél élesen vágott. Egylábás, gömbölyű lágyékú és szögletes orrú. A sarok rakott és karcsú. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó, kéreg felső pereme, hátsó élének kettős sora, és a kéregbélest kétoldalt rögzítő kettős sor. Gépi varrás: fejdísz.
87. 130.674 Alföld? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 39,5 cm, a talp hossza: 25,3 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott, kék vászonnal bélelt, egybeványolt és elöl sima ráncokba szedett. A fej kéményseprő-papucs alakban bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. Az orr szögletes, a sarok rakott és karcsú. A szár hátrahajlik, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
88. 2.476 Hunyad m. Múzeumba kerülés ideje: 1885. Törzskönyvi szám: 31. Szármagasság: 41,5 cm, a talp hossza: 21,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott — a torok magasságáig piros vócos, simán egybeványolt és béleletlen. A szár felső részében kézzel bevarrott vászonfelhúzó. A fej cipővonalban bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. Az orr szögletes, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej árnyalatnyira ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás és felhúzó. Gépi varrás: fej és kéregdíszítés.

89. 130.699 Szabolcs m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám 2841. Szármagasság 44,5 cm, a talp hossza : 26,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és elől a torokig szattyánnal bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott vászonfelhúzó. A fej cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett, szíves formájú féltalpalásos. Gömbölyű lágyékú, egylábás és szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karcsú, fölötte — a kéreg alsó peremének közepén — bőrsarkantyú. Az egyik szár hátrahajlik, a másik egyenes, a fej nem ejtett.
90. 63.294, Bártfa, Sáros m. Múzeumba kerülés ideje : 1905, Törzskönyvi szám : 1137. Szármagasság : 40 cm, a talp hossza : 23,4 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. Felső részén kézzel bevarrott vászonfelhúzó. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú, egylábás és szögletes orrú. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karcsú. A szár kissé hátrahajlik, a fej nem ejtett. Minden varrás kézi.
91. 63.238 Dorozsma, Csongrád m. Múzeumba kerülés ideje : 1905. Törzskönyvi szám : 1137. Szármagasság : 33,5 cm, a talp hossza : 24,1 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, lapos lágyékú, egylábás és kerek orrú. A talpszél élesen kerekített. A sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár kissé előre hajlik, a fej kissé ejtett. Minden varrás kézi.
- A III. típus d. alcsoportjába tartozó szögletes vagy szögletesen kerek orrú és egylábás csizmák jellegzetessége a féltalpalás. Ez a talp fejrészén már a kiegészítőnél dupla külső talpat alkalmazó eljárás körülbelül az első világháborúval ment ki végleg a divatból. Minb a szögletes, mind a hegyesebb vagy éppen kerek orrú formáknak meg van a féltalpalásos változata, s ezek időben természetesen sokszor párhuzamosak a szögezett szimpla talpakkal, s jórésztük még egylábás is.

A szártetővégződés régi módra hegyesen emelkedő a 88. és 90. számú példányoknál, erősebben kereken a 87. — gyengébben kereken a 84. számú csizmánál emelkedik. A 85., 86., 89. és 91. számú csizmánál a szív alakú szártetővégződés utal az újabb divatra.

A száruk kétoldalt varrottak az egyetlen 84. számú hátulvarrott csizma kivételével. Régi módra még inkább hátrahajlanak, ritkábban egyenesek vagy az új divat szerint előredűlők a száruk (86. szám).

A száruk bélése a következőképpen oszlik meg : Teljesen béleletlen a szára a 84., 85., 88., 89., 90. és 91. számú csizmáknak. A 86. számú csizma szára ugyan béleletlen hátul, de elől a torokig nyers színű szattyánnal bélelt.

Vócosak a 85., 86. és 89. számú oldaltvarrott csizmák szárai. A 88. számú oldaltvarrott csizma torokmagasságig piros vócos.

Ami a felhúzóit illeti, ez szalag a 85., 86., 88., 89. és 90. számú csizmánál, és bőr a 84. számúnál.

A régi és új divat, az idősebb és ifjabb nemzedék különböző esztétikai elképzelésének egyidejű egymás mellett élését igen jól mutatja a 85. sor számú egy pár csizma, amelyet az ezredéves kiállítás számára készítettek.

Bőryanagban, színben, díszítésben és egyéb formai részletekben a két darab teljesen egyforma. Igen erősen különböznek azonban egymástól a szár állásában és a fej ejtettségi fokában. Az egyiknek szára ugyanis régiesen hátrahajlik, s ezzel kapcsolatban a feje is a régi mód szerint ejtett, míg a pár másik példányának szára az újabb divat szerint egyenes, s az egyenes szárhoz itt már nem kapcsolódik ejtett fej. Ennek a jelenségnek magyarázata valószínűleg az, hogy talán csak egyetlen példányt készítettek előbb az ezredéves kiállításra, s utólagosan egészítették ki egy párra. A hátrahajló s ejtett fejű csizmát feltehetőleg az idősebb, régibb hagyományok szerint dolgozó, az

23. ábra. 130.699 Szabolcs m. (Franciscy J. felvétele)

egyenes szárú példányt pedig feltehetően a fiatalabb s az újabb esztétikai elképzelések szerint dolgozó csizmadia készíthette.

A torok a régi divat szerint elől, oldalvarrástól oldalvarrásig sima ráncokba szedett a 87. számú példánynál, amelynek régiesen hátrahajló szárához ejtett fej is járul. Fejlettebb technikával simán egybeványolt a 85., 86., 88., 89., 90. és 91. számú csizmák szára a fejjel. Szártól külön szabott, újabb divatú nyelves feje egyetlen pár csizmának van, mégpedig a 85. számúnak.

A kérégek általában egyenesek, inkább kissé hátrahajlók, a 87. számú pár kivételével, melynek ívesen gömbölyű kerge inkább kissé előrehajlik. Bórsarkantyú van a kérégek alsó peremének közepén a 85., 86., 89. és 91. számú csizmáknál.

A fejek ejtettek a 84., 85., 86., 87. és 88. számú csizmáknál, és ejtetten vagy nem ejtetten, kifejezetten lefelé irányulnak a 84., 87. és 90. számú csizmáknál.

Bélésük formájára nézve a következőképpen oszlanak meg a III. d. altípusba tartozó csizmák fejrészei: A kéményseprők papucsához hasonló formájú bélése van a 87. számú — hátrahajló szára, ejtett feje és elöl sima ráncolása miatt is — legrégebbi pár csizmának. Körömcipő vonalú a bélés a 84., 85., 88., 89. és 90. számú csizmáknál. Hasonló vonalú díszgépelés rögzíti a béléseket a 85. és 89. számoknál, míg a 86. számú csizmáknál a bélés formája nem állapítható meg a kaptafa miatt.

A talpak szögezettek, s a szögezés technikáját egy esetben, a 84. számnál teszi még kimódoltabbá a csizma fejrésze és a talp között alkalmazott ráma.

A féltalpalásnak igen különös, érdekes szív alakú formája van a 85., 86. és 89. számú csizmáknál, s e szíves forma negatívja a 84. számú csizma féltalpalásának formája. A lágyék felé domborúan, ívesen kerek a 87. és 88. számú csizmák féltalpalásformája, míg a 91. számú csizmánál nem íves, hanem majdnem egyenes a féltalpalás lágyékfelőli végződése. A 90. számú csizmánál ez a rész a lágyék felé tompa szögben megtörő.

A csizmák minden esetben egylábúak, az orrok minden esetben szögletesek. A talp lágyékrésze lapos a 91. számú csizmánál, a többinél gömbölyű.

A sarkok rakottak és karcsúan íveltek, közép magasak. A járófelület elég széles a 84., 86. és 91. számúaknál.

A talpszél hol élesen vágott, hol kerekített.

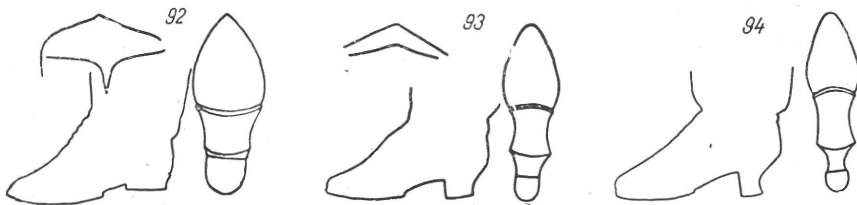
A felsőrészen alkalmazott varrás még teljesen kézi a 87., 90. és 91. számoknál, a többiekénél a kézi varrás gépi varrással keveredik.

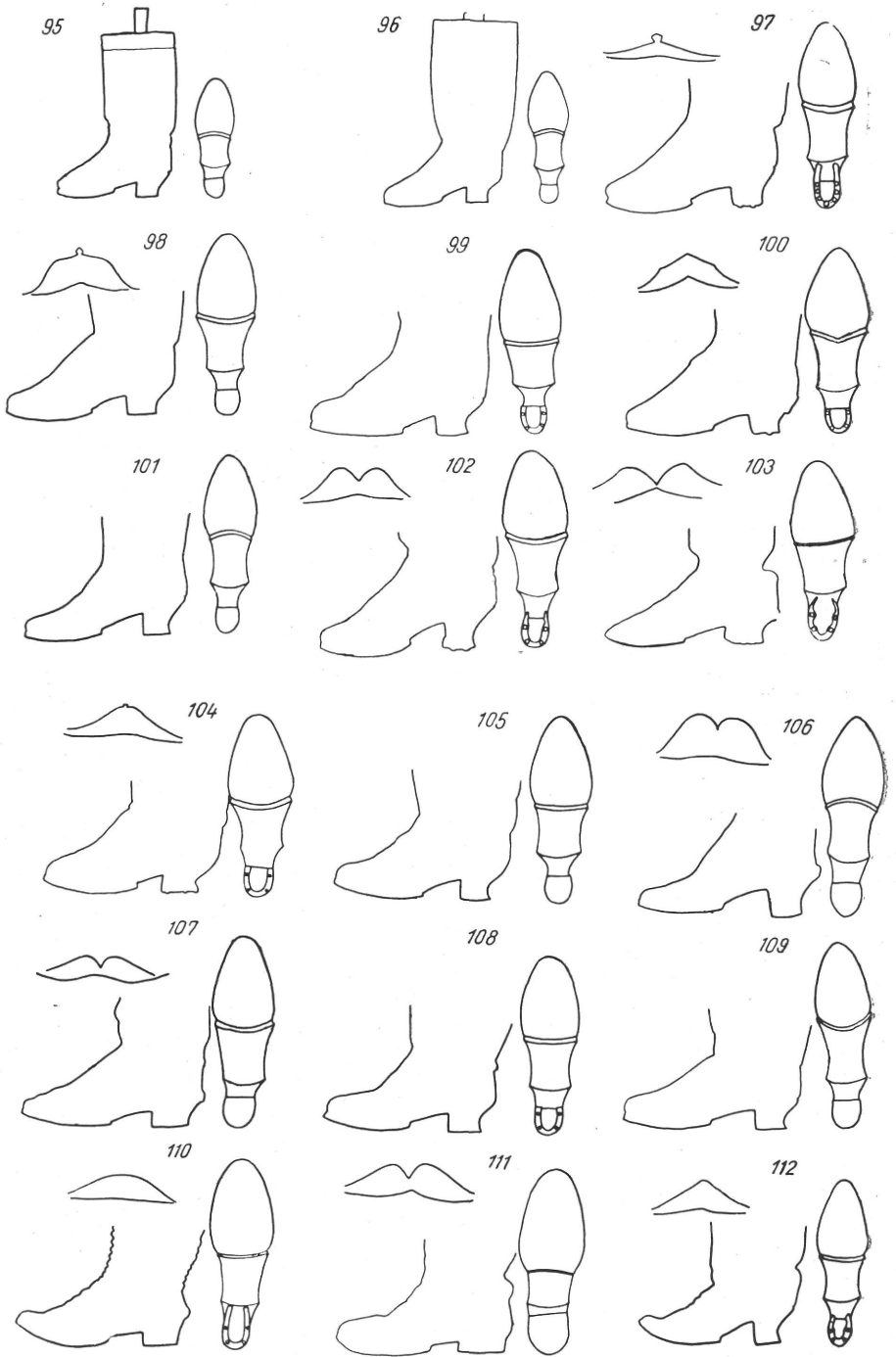
III. típus. e.

Ebbe az altípusba olyan hegyes, kerekített-hegyes vagy kerek orrú, szögezett féltalpalásos és egylábú csizmák tartoznak, amelyek talpformája még emlékeztet a Szolnok I. formára.

24. ábra. 130.674 Alföld
(Franciscy J. felvétele)

92. 130.686 Felvidék. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szármagasság : 48 cm, a talp hossza : 35 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott, belső oldalán fűzött, egybeványolt, elől sima ráncos, felső részén 14,6 cm-es szakaszon lila szattyánnal bélelt szárú. A fűzős rész hátsó széle 3,8 cm. széles lila szattyáncsíkkal erősített. A fej hegyes és magas cipővonalban bélelt. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és egylábos. A talpszél élesen vágott. Az orr hegyes, a sarok rakott, alacsony és karcús. A talp formája Szolnok I., a szár hátrahajlik, a fej ejtett. Minden varrás kézi.
93. 130.683 Bánffyhunrad, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szármagasság : 42,5 cm, a talp hossza : 25,3 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej kéményseprő-papucs formában bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A talp szögezett, féltalpalású, egylábos. A talpszél élesen vágott. A lágyék gömbölyű, az orr kereken hegyes, a sarok rakott és karcús. A szár hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Minden varrás gépi.
94. 133.241 Bánffyhunrad, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1933. Törzskönyvi szám : 2966. Szármagasság : 40,5 cm, a talp hossza : 23,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek, piros bőrsávval szegélyezett. Oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen szárú. A szár felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A talp szögezett féltalpalásos, enyhén gömbölyű lágyékú, egylábos és kerekített-hegyes orrú. A talpszél a féltalpalásnál élesen vágott, a lágyéknál kerekített. A sarok rakott, karcús és magas. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett és lefelé irányuló. Kézi varrás: oldalvarrás. Gépi varrás: szár felső pereme, szártoldások, fejdísz és kéregdísz.
95. 37.346 Bánffyhunrad, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1902. Törzskönyvi szám : 544. Szármagasság : 23 cm, a talp hossza : 14,7 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és sárga sávval szegett. A szár oldaltvarrott és béleletlen. Felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és cipővonalban díszített. A talp szögezett és féltalpalásos, enyhén gömbölyű lágyékú és egylábos. A talpszél a lágyéknál élesen vágott, a féltalpalásnál kerekített. Az orr kerekített, hegyes, a sarok rakott és karcús. A szár kissé előrehajlik, a fej lefelé irányul és árnyalatnyira ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás és a fej nyelvtoldása. Gépi varrás: szár felső pereme, felhúzó, fejdísz és kéregdísz.
96. 2.846 Szany. Múzeumba kerülés ideje : 1889. Törzskönyvi szám : 50. Szármagasság : 28 cm, a talp hossza : 17,2 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és sárga bőrperemmel szegett. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt, és 15 cm-es szakaszon — a torokig — színes kékfestő vászonnal bélelt. A szár felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torok béleletlen. A fej szögletes cipővonalban díszített, nyelv alakban színes kékfestő vászonnal, s ez alatt még cipővonalban bőrral bélelt. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú, egylábos. A talpszél a féltalpalásnál élesen vágott, a lágyéknál

- kerekített. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár kissé hátrahajlik, a fej kissé ejtett. Minden varrás gépi.
97. 74.974 Szelindek, Szeben m. Múzeumba kerülés ideje: 1908. Törzskönyvi szám: 1358. Szármagasság: 43,5 cm, a talp hossza: 24,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. Elöl hegyesen emelkedő szártetejű, oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. Felül kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett féltalpalásos, enyhén gömbölyű lágyékú, egylábás. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár kissé előredűlő, a fej ennek dacára ejtett. Kézi varrás: oldaltvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: fejdísz és kéregdísz.
98. 59.57.120—121. Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szármagasság: 40 cm, a talp hossza 24 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől három kerekített tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — piros vócos, simán egybeványolt és hátul a kéregig, elől a torokig nyers színű szattyánnal bélelt. Felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej a toroktól — a hajláson kis szelet kihagyásával — ugyancsak nyers színű szattyánnal bélelt, alatta oldalbőr. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú, egylábás és kerek orrú. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott és karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás: oldaltvarrás, felhúzó és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás: kéregdísz.
99. 136.041 Gyerőmonostor, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1938. Törzskönyvi szám: 3502. Szármagasság: 42 cm, a talp hossza: 24,7 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és zöld sávban végződik. A szár oldaltvarrott, papír és zsákkal 23 cm-es szakaszon bélelt. Felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torok hátrészen és az eleje felé az oldaltvarrás vászonnal erősített. A hátsó élt a vászon fölött és alatt még széles fekete bőrcsík is erősíti. A fej nyelven szabott, cipővonalban díszített és oldalbőrrel bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej nem ejtett, de lefelé irányuló. Minden varrás gépi.
100. 76.935 Szécsény. Múzeumba kerülés ideje: 1908. Törzskönyvi szám: 1400. Szármagasság: 40,5 cm., a talp hossza: 25,2 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető elől három tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — sárga vócos, simán egybeványolt, és elől a torokig, hátul a kéregig nyers színű szattyánnal bélelt. A szár felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torokban az oldaltvarrás eleje piros szattyáncsíkkal erősített. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített-hegyes, elől kis rézlemezzel védett. A sarok rakott, piros bőrrel bevont és vaspatkóval erősített. A szár kissé előrehajlik, a fej ejtett. Az oldaltvarrás kézi, különben minden varrás gépi.
101. 130.696 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 41 cm, a talp hossza: 23,6 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és zöld sávban végződő. A szár oldaltvarrott, a torokig 20 cm-es szakaszon

- színes kékfestővel bélelt. A szár tetején géppel bevarrott szalagfelhúzó. A béleletlen torokban az oldalvarrások és a hátsó él szattyáncsíkokkal erősítettek. A fej nyelvesen szabott, cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél a féltalpalásnál élesen, a lágyéknál tompa szögben vágott. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej ejtett. Minden varrás gépi.
102. 59.57.122—123. Múzeumba kerülés ideje ismeretlen. Szármagasság : 45,7 cm, a talp hossza : 25,9 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — piros vócos, simán egybeványolt és béleletlen. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és béleletlen. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél a féltalpalásnál élesen, a lágyéknál tompa szögben vágott. Az orr kissé hegyesen kerek, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár erősen előre hajlik, a fej mégis erősen ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás és felhúzó. Gépi varrás : fejdísz és kéregdísz.
103. 63.237 Dorozsma, Csongrád m. Múzeumba kerülés ideje : 1905. Törzskönyvi szám : 1137. Szármagasság : 40 cm, a talp hossza : 24,8 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, simán egybeványolt. A torokig zsákkal és barna bőrrrel keményen bélelt. A szár felső részén géppel bevarrott vászonfelhúzó. A torok béleletlen, a hátulvarrást széles bőrcsík erősíti. A fej béleletlen. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, lapos lágyékú és egylábás. A talpszél kerekített. Az orr kissé keskenyedően kerek, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár előrehajlik a fej nem ejtett, de lefelé irányuló. Kézi varrás : hátulvarrás. Gépi varrás : felhúzó, szár alsó pereme, kéreg felső pereme és hátsó éle, és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás.
104. 95.835 Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1912. Törzskönyvi szám : 1803. Szármagasság : 38 cm, a talp hossza : 24,9 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott, piros vócos, simán egybeványolt, és hátul a kéregig — elől a torokig világosbarna bőrrrel bélelt. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej kéményseprő-papucs alakban bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél a féltalpalásnál élesen, a lágyéknál tompa szögben vágott. Az orr enyhén hegyesedően kerek, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár előrehajlik, a fej ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : kéregdísz.
105. 143.603 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1950. Törzskönyvi szám : 4081. Szármagasság : 42,7 cm, a talp hossza : 25,3 cm. *Csizma*, piros, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és zöld sávval szegett. A szár oldaltvarrott, 25 cm-es szakaszon papír és vászonnal bélelt. A szár felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A torok csak vászonnal bélelt. A fej nyelvesen szabott, cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett féltalpalásos. A talpszél élesen vágott. Az orr kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej árnyalatnyira ejtett. Minden varrás gépi.
106. 59.57.124—125. Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szármagasság :

- 50 cm, a talp hossza : 27 cm. *Csizma*, fekete, kissé viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, a szíves részen elől sárga szattyánnal bélelt. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej magas és hegyes körömcipő vonalban bélelt. A kéreg alsó peremének közepén børsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, fejrámás és gömbölyű lágyékú. Az orr alig kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, kéregbélest kétoldalt rögzítő kettős varrással és a kéreg hátsó éle. Gépi varrás : szártető elején díszes bélésrögzítés és a kéreg felső pereme.
107. 59.57.126—127. Múzeumba kerülés ideje : ismeretlen. Szármagasság : 44 cm a talp hossza 26,7 cm. *Csizma*, fekete viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, a torokig 24 cm-es szakaszon zsákkal és sárga bőrrrel bélelt. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej oldalbőrrel erősített. A kéreg alsó peremének közepén børsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és egylábás. Az orr alig kerekített-hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej lefelé irányul.
108. 130.693 Nyergesújfalu, Csík m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szármagasság : 42,1 cm, a talp hossza : 23,8 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető egyenletesen kerek és piros sávval szegett. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és az elején 26,7 cm-es szakaszon nyers színű szattyánnal bélelt. Felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A torok béleletlen. A fej szögletes cipővonalban díszített és ugyanilyen vonalban bélelt s a bélelésen kívül még oldalbőrrel is erősített. A kéreg alsó peremének közepén børsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és egylábás. Az orr kerek, a sarok rakott és vaspatkóval erősített. A szár kissé előredűlő, a fej nem ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélest oldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás : szártető felső pereme, fejdísz és a kéreg felső pereme.
109. 132.999 Felsőcsik. Múzeumba kerülés ideje : 1933. Törzskönyvi szám : 2966. Szármagasság : 41 cm, a talp hossza : 25,3 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető körül egyenletesen kerek és piros peremű. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej szögletes cipővonalban díszített. A talp szögezett féltalpalású, fejrámás, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél élesen vágott, a lágyéknál kerekített. Az orr alig hegyesedően kerek, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : szártető, fejdísz, kéregdísz, kéreg felső pereme és a kéregbélest kétoldalt rögzítő kettős varrás.
110. 135.477 Abaúj. Múzeumba kerülés ideje : 1937. Törzskönyvi szám : 3342. Szármagasság : 36,5 cm, a talp hossza : 25,8 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos. Szattyánnal és zsákkal 20 cm-es szakaszon keményen bélelt, azon alul a harmonikás ráncokba szedett torokra toldott. A ráncolt rész csak szattyánnal bélelt. A fej szíves cipővonalban díszített és oldalbőrrel erősített. A kéreg alsó peremének közepén børsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, enyhén gömbölyű lágyékú, fejrámás és egylábás. A talpszél kerekített. Az orr alig hegyesedően kerek, a sarok rakott és

karcsú, vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej nem ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás és kéregbélelést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: szárdíszítés, fejdíszítés, kéregdíszítés és a kéreg felső pereme.

111. 51.34.11—12. Kalocsa, Pest m. Múzeumba kerülés ideje: 1951. Szármagasság: 38 cm, a talp hossza: 28,4 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos a torokig. A szár felső része 23 cm-es szakaszon, a torokig zsákkal, felső peremén papírral is bélelt. A torok toldott és béleletlen. A fej kéményseprő-papucs formában javításképpen toldott, béleletlen. A talp szögezett féltalpalásos, fejrámás és lapos lágyékú. Az orr kerek, a sarok rakott és laposan karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej ejtett.
112. 22.210 Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi szám: 234. Szármagasság: 37,3 cm, a talp hossza: 23,1 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott, elől egybeványolt és sima ráncokba szedett, béleletlen. A szár felső részén géppel bevarrott vászonfelhúzó. A fej hegyes cipővonalban bélelt. A talp szögezett, féltalpalásos, egyhén gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél valószínűleg a viseléstől kerek. Az orr alig kerekítetten hegyes, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár kissé előrehajlik, a fej nem ejtett, hanem felfelé irányuló. Minden varrás gépi.

Ennél az altípusnál a következőképpen oszlanak meg a szártetővéggződéses: Régimódián hegyesen emelkedik elől a szártető a 92., 93., 97. és 112. számúaknál, három tompa szögben a 100. sorszámú csizmánál, míg a 98. számúnál a három tompa szög ívesen le van kerekítve. Ívesen kereken emelkedő szártetővéggződése a 104. és 110. számú csizmának van, míg a 102., 103., 106., 107. és 111. számú csizmáknak elől szívalakban emelkedő tetejű a szára. Egyenletesen kerek a szártető a 94., 95., 96., 99., 101., 105., 108. és 109. számú csizmáknál.

A száruk összevarrása a 103. és a 111. számú hátulvarrott csizmák kivételével még minden esetben kétoldali.

Teljesen béleletlen a szár a 93., 94., 95., 102. (a 106. számnál a szíves rész sárga szattyánnal erősített), a 109. és 112. számú csizmáknál. Csak a torokig bélelt szára van a 96. (sávolyos, színes kékfestő) és a 99. számú csizmának. Ennél a torok hátsó része és az oldalvarrás eleje vászonnal bélelt, a hátsó él a vászon fölött és alatt még széles bőrsávval erősített. A 101. számú csizmánál színes kékfestővel bélelt a szár, a torok az oldalvarrás és hátsó él mentén szattyáncsíkkal erősített. A 103. számú csizma szára zsákkal és barna bőrral bélelt a torokig, amely szintén béleletlen, s csak a hátulvarrást erősíti bőrcsík. Papírral és vászonnal bélelt a szár a 105. számnál, míg a torkot csak vászon béleli. A 107. számú csizma szára zsákkal és sárga szattyánnal bélelt, míg a torok teljesen béleletlen. A 110. számú csizma szára zsák és szattyánnal bélelt, míg a harmonikás ráncba szedett toroknak csak szattyán a bélése. A 111. számú csizma szára zsákkal és iskolai rajzpapírral bélelt, a torok itt is béleletlen.

Hátul a kéregig, elől a ráncolásig nyersszínű szattyánnal a 100. számú csizma szára bélelt, a béleletlen torok oldalvarrását elől piros szattyáncsík erősíti. A 104. számú csizma szára világosbarna szattyánnal hátul a kéregig, elől a torokig bélelt, míg a torok maga béleletlen. — A 108. számú csizma szára béleletlen hátul és torokban, csak az előrészt béleli a torokig nyers színű szattyán.

A vóc hol azonos színű a csizma bőrével, hol eltér attól. Így a 100. számú piros csizma oldalvarrásaiban sárga a vóc, míg a 98., 102. és 104. számú fekete csizmák oldalvarrásaiban piros vóc van. Azonos színű a vóc a 106., 107., 108. és 110. számú csizmák oldalvarrásaiban és a 103. és 111. számú csizmák hátulvarrásában.

A felhúzó szalag a 93., 94., 95., 96., 97., 98., 99., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107., 108. és 112. számú csizmáknál.

Elöl sima ráncokba rakva egybeványolt a szár a fejjel a 92. és 112.

25. ábra. 76.935 Szécsény
(Franciscy J. felvétele)

s számoknál, míg a 110. számú csizmának harmonika ráncokba van szedve a torka. Egészen simán egybeványolt a szár a fejjel az esetek nagyobb részében, a 93., 94., 96., 97., 98., 100., 102., 103., 104., 106., 107., 108. és 109. számú csizmáknál. Nyelves formában szabott fejjel van a szár összevarrva a 95., 96., 99., 101. és 105. számú csizmáknál, míg a 111. számú csizmánál kéményseprő-papucs alakú a fejtoldás, ami azonban minden valószínűség szerint utólagos javítás, ún. cigányborítás. A fejrész ugyanis nagy és durva kéziöltésekkel van a torokra rávarrva. Itt valószínűleg azzal az esettel állunk szemben, amikor az egykori szerkezeti toldás vonalát követi a javítás. Utólagos javításnak néz ki ennél a pár csizmánál a fejtoldás fölött toldott torok is.

A kérégek általában egyenesek, vagy kissé ívesen folytatják a sarok karcos vonalát. Van azonban határozottan előrehajló kéreg is, mint a 93., 94., 106. és 111. számúé, valamint láthatóan hátrahajló kéreg, mint a 98.,

99., 104. és 112. számúaké. A kéreg alsó peremének közepén bórsarkantyú a 100., 103., 106., 107. és 110. számú csizmákon van.

A fejek bélése a következő variánsokat mutatja: Teljesen béleletlen a 102., 103. és a 111. számú csizmák feje. Kéményseprő-papucs vonalban bélelt a 93. és 104. számú csizmák feje. Kerek körömcipő vonalú bélése van a 97., 99., 100., 101. és 105. számú csizmák fejének. Hegyes cipő vonalú a bélés a 92., 106. és 112. csizmák fejében, és szögletes cipő vonalú a 108. számú csizma fejbélése. Bélés helyett oldalbőrrel erősített a 99., 107., 108. és 110. számú csizmák fejrésze.

Néhány csizma feje gépeléssel díszített is. Körömcipő vonalú a dísz a 95. és 96. számú csizmáknál, s a 97. 100., 101. és 105. számú csizmák körömcipő vonalú fejdíszje ugyanolyan formájú bélést is rögzít. Nem rögzít bélést a körömcipő formájú díszgépelés a 99. számú csizmánál, ennek feje csak oldalbőrökkel erősített. Szögletes körömcipővonal a béleletlen 94. és 102. számú csizmák fejének díszje, míg a 108. számú csizmánál azonos formájú bélést is rögzít az ilyen vonalú varrás. A 109. számú csizma fején ugyanilyen vonalú

gépelés talán rögzít bélést, a kaptafa miatt ezt eddig nem lehetett megállapítani.

A fejek még jónéhány esetben ejtettek, pedig a szárak hátrahajlása már erősebb mértékben visszafejlődőben van. Ejtett fejeket gyakran találunk nemcsak az egyenes, hanem a kimondottan előreahjló száraknál is. Ejtett fejűek a 92., 96., 97., 98., 101. és 102. számú csizmák. Határozottan lefelé is irányulnak, s csupán a 103. sorszámú csizmánál magasabb sorszámúaknál enyhíti, majd szünteti meg a fej lefelé irányulását az egyre erősebben felfelé kunkorodó orr.

A talpak szögezettek, féltalpalásúak és egylábásak, a lágyékrészek általában gömbölyűek. A 106., 110. és 111. sorszámú csizmáknál a csizmafej és a talp között alkalmazott ráma teszi kimódoltabbá a szögezés technikai kivitelezését.

A sarkok középmagasak, rakottak és általában ívesen, karcsúan keskenyednek.

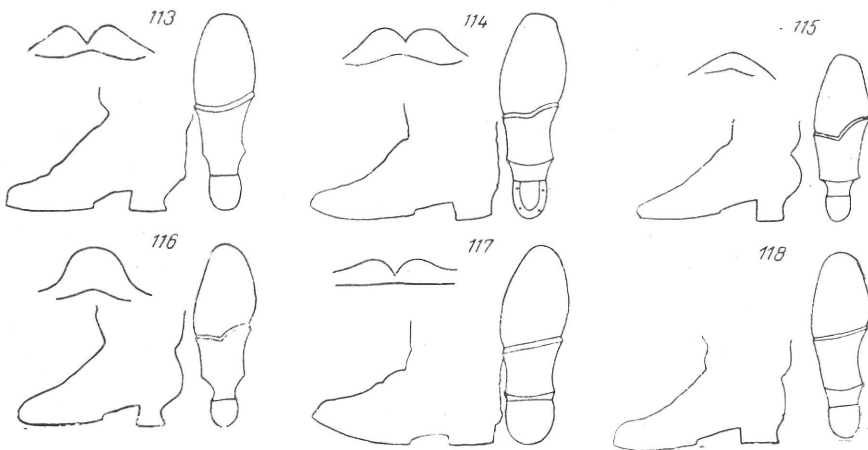
Ami a talpak formáját illeti — bár a szögezés, a féltalpalás, a ráma már meglehetősen messze esik az I. típus első alcsoportjainak fordított-varrott technikájától — az azzal kapcsolatos Szolnok I. forma mégis gyakran kísért még. Változatlan Szolnok I. formájú, szép hegyes orrú a 92. sorszám, míg a 93., 97., 98., 99., 100., 101., 102., 103., 104., 105., 106., 107. és 112. számú csizmáknál többé-kevésbé lekerekített orral ismerhető még fel elég jól a Szolnok I. forma.

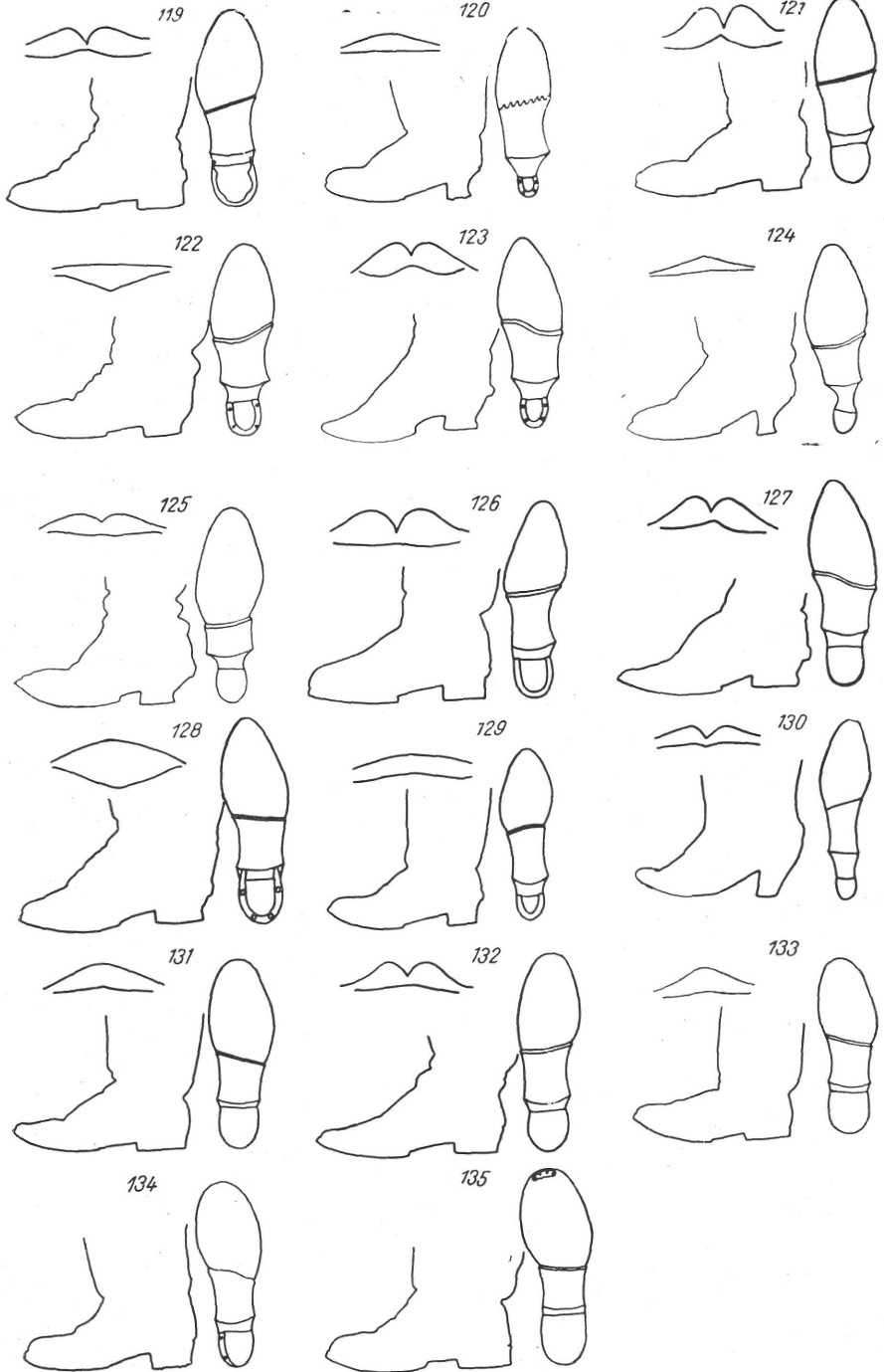
A talpak szélei sok esetben élesen vágottak még, de gyakori a tompaszögben vágott vagy éppen kerekített talpszél.

A felsőrészen alkalmazott varrások csak egyetlen esetben, a 92. számú csizmánál kizárólagosan kéziek. Túlnyomórészt vegyesen fordul elő a kézi és gépi varrás, sőt a 93., 97., 99., 101., 105. és 112. számoknál már minden varrás gépi, kézi varrást egyáltalán nem alkalmaztak ezeken a felsőrészekén.

III. típus. f.

Ebbe az altípusba a szögezett és féltalpalással ellátott csizmák olyan szögletes, hegyes és kerek orrú példányai tartoznak, amelyek féllábásak, tehát a jobb és bal láb számára külön alkalmas talpformával készültek.

113. 132.939 Szentgál, Veszprém m. Múzeumba kerülés ideje : 1933. Törzskönyvi szám : 1966. Szármagasság : 46,3 cm, a talp hossza : 27,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és béleletlen. Az oldalvarrásokat belül keskeny leragasztott szattyáncsík fedí. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej körömcipő-vonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú van. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél élesen vágott. Az orr szögletes, a sarok rakott és karcsú. Az egyik szár egyenes, a másik erősen előrehajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélést oldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás : fejdísz és kéreg hátsó éle.
114. 130.698 Kalotaszeg, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szármagasság : 42,7 cm, a talp hossza : 28,9 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, egybeványolt és harmonika ráncos. A felső részén a szár 20. cm-es szakaszon zsákkal és piros szattyánnal elég keményen, a ráncolt torokban csak szattyánnal puhán bélelt. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej a torok nyersszínű szattyánjával bélelt és oldalbőrrel erősített. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél nagyon enyhén kerekített — talán a viseléstől, a lágyék kerekített éllel erősen tompa szögben vágott. Az orr szögletes, a sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár kissé előrehajlik, a fej nem ejtett. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, kéregbélést oldalt rögzítő varrás. Gépi varrás : kéreg felső pereme.
115. 130.699 Nógrád m.? Múzeumba kerülés ideje : 1931. Törzskönyvi szám : 2841. Szármagasság : 40,5 cm, a talp hossza : 23,2 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt. Zsákkal és barna bőrrrel 32 cm-es szakaszon igen keményen bélelt, a bőr a torkot és fejet is béleli. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej kéményseprő-papucs alakban bélelt. A talp szögezett-féltalpalású, gömbölyű lágyékú és féllábas, fejrámás. A talpszél kissé gömbölyített. Az orr keskenyedően szögletes, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás : oldalvarrás. Gépi varrás : a kéreg felső, oldalsó és hátsó pereme.
116. 101.756 Pozsár, Pozsony m. Múzeumba kerülés ideje : 1913. Törzskönyvi szám : 1956. Szármagasság : 39,7 cm, a talp hossza : 28 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől erős kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és a torokig — 26,7 cm-es szakaszon — szattyánnal és zsákkal igen keményen bélelt. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A torok csak szattyánnal bélelt. A fej szögletes cipővonalban díszített. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél élesen vágott. Az orr keskenyedő és kerekített-szögletes, a sarok rakott és igen karcsú. A szár kissé előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás : oldalvarrás és felhúzó. Gépi varrás : szártetővégződés és dísz, fej és kéregdísz.
117. 135.774 Hortobágy. Múzeumba kerülés ideje : 1938. Törzskönyvi szám : 3402. Szármagasság : 39,2 cm, a talp hossza : 30,1 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott

- vócos, simán egybeványolt, a felsőrész elején 13 cm-es szakaszon bőrrrel erősített, különben béleletlen. A szár felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej béleletlen. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, a lágyék gömbölyű. Fállábas. A talpszél élesen vágott. Az orr enyhén keskenyedő, kerekített-szögletes. A sarok rakott, alacsony és karcúsodó. A szár egyenes, a fej felfelé irányuló. Minden varrás kézi.
118. 130.700 Csököly, Somogy m. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 44 cm, a talp hossza: 26, 2 cm *Csizma*, feketés sötétbarna, viseletlen. A szártető egyetlen kerek. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, szattyánnal és zsákkal a torokig, 21,7 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok béleletlen, az oldalvarrásokat szattyáncsíkok erősítik. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és fállábas. A talpszél a féltalpalásnál élesen, a lágyéknál tompa szögben vágott. Az orr kerekített-szögletes, a sarok rakott és karcú. A szár kissé előrehajlik, a fej kissé ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: Szár felső és alsó peremének díszítése, fejdísz és a kéreg felső pereme.
119. 59.57.128—129 Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szármagasság: 35,7 cm, a talp hossza: 28,1 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, egybeványolt és elől síma ráncú. Zsákkal és barna szattyánnal a torokig — 22 cm-es szakaszon — bélelt. A torokban csak az oldalvarrásokat erősítik szattyáncsíkok. A szár felső részében kézzel felvarrott bőr és szalagfelhúzó. A fej oldalbőrrrel erősített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, enyhén gömbölyű lágyékú, és fállábas. A talpszél talán a viseléstől kerek. Az orr keskenyedően és kerekítetten szögletes, a sarok rakott, alacsony és vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: felhúzó, oldalvarrás, kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: a szár alsó pereme és a kéreg felső pereme.
120. 59.57.130—131 Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szármagasság: 34,5 cm, a talp hossza: 23,3 cm. *Csizma*, sötétbarna, viseletlen. A szártető elől hegyesen emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és 14,8 cm-es szakaszon a torokig nyersszínű szattyánnal és zsákkal keményen bélelt. A torok béleletlen. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és fállábas. A talpszél élesen vágott, a lágyéknál kerekített. Az orr kerek és keményen bélelt. A sarok rakott és karcú, rézpatkóval erősített. A szár kissé hátrahajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó. Gépi varrás: fejdísz és kéregdísz.
121. 133.047 Szentmihály, Szabolcs m. Múzeumba kerülés ideje: 1933. Törzskönyvi szám: 2966. Szármagasság: 4,7 cm, a talp hossza: 27,5 cm. *Csizma*, sötétbarna, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt és a torokig — 26,2 cm-es szakaszon — zsák- és viaszkosvászonnal igen keményen bélelt. A torok béleletlen. A szár felső részében kézzel bevarrott szalag-

felhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bórsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél élesen vágott. A sarok rakott, alacsony és karcsú, az orr erősen kerekített-hegyes. A szár kissé előre hajlik, a fej felfelé irányuló. Kézi varrás: oldalvarrás; felhúzó, kéreg hátsó éle és kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: szár felső és alsó pereme, fejdísz és kéreg felső pereme.

122. 130.678 Alföld? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2481. Szármagasság: 39,5 cm, a talp hossza: 27,3 cm. *Csizma*, fekete, elől egyenletesen kerek — hátul mélyülő szártetejű. Hátulvarrott — vócos, simán egybeványolt, a torokig flanell, papír és sávolynos vászonnal puhán bélelt szárú. A torok béleletlen. A szár felső részébe géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej béleletlen. A kéreg alsó peremének közepén bórsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél kerekített. Az orr keskenyedően kerek, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej felfelé irányuló. Kézi varrás: hátulvarrás, kéreg felső pereme, hátsó éle és a kéregbélést oldalt rögzítő hármass varrassor. Gépi varrás: felhúzó, szár felső és alsó pereme.
123. 130.684 Szentgál, Veszprém m. Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 42,5 cm, a talp hossza: 26,6 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szár teteje elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, zsákkal és világosbarna szattyánnal a torokig, 21 cm-es szakaszon keményen bélelt. A torok béleletlen, az oldalvarrások mentén szattyánésíkokkal erősített. A szár felső részén géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített. A kéreg alsó peremének közepén bórsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, gömbölyű lágyékú és egyllábas. A talpszél élesen vágott a féltalpalásnál, a lágyéknál tompa szögben. Az orr alig kereken hegyes, a sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár kissé előre hajlik, a fej ejtett. Kézi varrás: oldalvarrás, Gépi varrás: torok elő- és hátrészének felső és oldalsó pereme, fejdísz, kéreg felső pereme, hátsó éle és a kéregbélést oldalt rögzítő kettős varrás.
124. 138.470 Magyarvista, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1942. Törzskönyvi szám: 3737. Szármagasság: 50,3 cm, a talp hossza 25,1 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott, kéregmagasságig zöld posztó vócos, simán egybeványolt, és kétnyüstös kendervászonnal hátul a kéregig, elől a fejig bélelt. A torok béleletlen. A szár felső részében géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelv alakú gépeléssel díszített, amely díszítés hasonló formájú vászonbélést rögzít. Ezenkívül oldalbőrrel erősített a fej, az orr kaplival. A talp szögezett féltalpalású, lágyék és fejrámás, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél tompa szögben vágott a lágyéknál, a féltalpalásnál talán a viseléstől kerekített. Az orr alig kerekítetten hegyes. A sarok rakott, karcsú, igen magas, és vastag rézkerettel erősített. A szár egyenes, a fej felfelé irányuló. Minden varrás gépi.
125. 138.615 Szászfenek, Kolozs m. Múzeumba kerülés ideje: 1942. Törzskönyvi szám: 3743. Szármagasság: 41,5 cm, a talp hossza: 27,7 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár

- hátulvarrott — vócos, körül harmonika ráncos a torokban. Felső részén, 17,5 cm-es szakaszon papírral és barna szattyánnal, a torok a kéregig valamint a fej ugyanazzal a barna szattyánnal bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett, gumi féltalpalással javított, lágyék és fejrámás, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél a lágyéknál kerekített. Az orr keskenyedően kerek, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes, a fej felfelé irányuló. Kézi varrás: hátulvarrás, kéreg hátsó éle. Gépi varrás: felhúzó, nyelvbetoldás, kéreg felső pereme és a kéregbélést rögzítő oldalsó varrás.
126. 132.860 Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje: 1933. Törzskönyvi szám: 2974. Szármagasság: 35,5 cm, a talp hossza: 27,1 cm, *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott — vócos, papír- zsák és szattyánnal a torokig, 22,5 cm-es szakaszon keményen bélelt. A torok béleletlen. A szár felső részében géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és ugyanolyan formában bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél a lágyéknál kerekített, a féltalpalásnál élesen vágott. Az orr kerekített és hegyes, a sarok rakott, karcsú és vaspatkóval erősített. A szár kissé hátrahajlik, a fej lefelé irányul. Kézi varrás: hátulvarrás, kéreg hátsó éle. Gépi varrás: szár alsó pereme, nyelvbetoldás és kéreg felső pereme.
127. 133.051 Szentmihály, Szabolcs m. Múzeumba kerülés ideje: 1933. Törzskönyvi szám: 2966. Szármagasság: 44,3 cm, a talp hossza: 28,2 cm *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, a torokig barna bőr és zsákkal 28,3 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok béleletlen, az oldalvarrásokat barna szattyáncsíkok erősítik. A szár felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej oldalbőrrel erősített. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél élesen vágott. Az orr alig kerekített — hegyes, a sarok rakott és karcsú. A szár kissé előre hajlik, a fej ennek dacára ejtett és lefelé irányuló. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó, kéreg felső pereme, hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő varrás. Gépi varrás: a szár alsó pereme.
128. 74.963 Szelindek, Szeben m. Múzeumba kerülés ideje: 1908. Törzskönyvi szám: 1358. Szármagasság: 51,2 cm, a talp hossza: 29 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elől kerek ívben emelkedik, hátul kerek ívben mélyül. A szár oldaltvarrott, simán egybeványolt és béleletlen. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalású, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél élesen vágott. Az orr alig kerekített, hegyes. A sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej kissé ejtett és lefelé irányuló. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó, kéreg hátsó pereme és a kéregbélést oldalt rögzítő kettős varrás-sor. Gépi varrás: szártető, fej és kéregdísz.
129. 136.286 Martos, Komárom m. Múzeumba kerülés ideje: 1939. Törzskönyvi száma: 3541. Szármagasság: 35,6 cm, a talp hossza: 23,4 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől enyhe ívben kereken emelkedő. A szár oldaltvarrott — vócos, simán egybeványolt, zsákkal (fölötte

hátsó szattyánnal, elöl viaszosvászonnal) 27,5 cm-es szakaszon, a torokig igen keményen bélelt szárú. A torok béleletlen, hátsó élt szattyáncsík erősíti. A szár felső részében kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej szíves cipővonalban díszített és bélelt. A kéreg alsó peremének közepén bőrsarkantyú. A talp szögezett féltalpalásos, fejrámás, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél kerekített. Az orr kereken keskenyedő, a sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár kissé hátrahajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó. Gépi varrás: szár felső pereme, a szár elején az alsó perem, fejdísz, kéregdísz, kéreg hátsó éle és a kéregbélést rögzítő oldalvarrás.

130. 59.57.132—133. Múzeumba kerülés ideje: ismeretlen. Szármagassága: 38,2 cm, a talp hossza: 22,3 cm. *Csizma*, piros, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár hátulvarrott, a hátulvarrásban piros sávval toldott, s végig — tehát a talpig — barna szattyánnal bélelt. Felső részében géppel bevarrott szalagfelhúzó. A fej nyelvesen szabott és a szár szattyánbélésével végig bélelt. A talp szögezett féltalpalású, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél kerekített. Az orr erősen keskenyedően kerekített hegyes, a sarok rakott, lefelé egyenesen keskenyedő. A szár előrehajlik, a fej felfelé irányul. Minden varrás gépi.
131. 134.907 Tura, Pest m. Múzeumba kerülés ideje: 1937. Törzskönyvi szám: 3266. Szármagasság: 32,5 cm, a talp hossza: 27,6 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől kerek ívben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, símán egybeványolt, vászon, zsák és papírral a torokig, — 24,5 cm-es szakaszon — nem túl keményen bélelt. A torok béleletlen, a hátsó élt szattyáncsík erősíti. A szár felső részén kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej szív alakú cipővonalal díszített és bélelt, ezenkívül oldalbőrökkel erősített. A talp szögezett féltalpalású, lapos lágyékú és féllábas. A talpszél a féltalpalásnál vágott, a lágyéknál kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és alacsony. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó. Gépi varrás: szár felső és alsó pereme, fejdísz, kéreg felső pereme és hátsó éle, a kéregbélést oldalt rögzítő kettős varrás.
132. 63.159 Hajdunánás, Hajdú m. Múzeumba kerülés ideje: 1905. Törzskönyvi szám: 1137. Szármagasság: 32,5 cm, a talp hossza: 28,2 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, sárga szattyánnal és zsákkal a torokig — 28 cm-nyi szakaszon — bélelt. Felső részében kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A torok toldott és béleletlen, az oldalvarrásokat szattyáncsík erősíti. A fej oldalbőrökkel bélelt, az orr puha. A talp szögezett féltalpalású, fejrámás, enyhén gömbölyű lágyékú és féllábas. A talpszél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és alacsony. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Kézi varrás: oldalvarrás, felhúzó, kéreg hátsó éle, kéregbélést oldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás: torok kerek toldása, kéreg felső pereme.
133. 134.880 Tura, Pest m. Múzeumba kerülés ideje: 1937. Törzskönyvi szám: 3265. Szármagasság: 32 cm, a talp hossza: 25,3 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető elől kerekített tompa szögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — vócos, papír, zsák és szattyánnal 26 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok toldott és béleletlen, csak az oldalvarrásokat és a hátsó élt erősítik szattyáncsíkok. A szár felső részében

kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej szögletes cipővonalban díszített és bélelt, az orr külön kaplival erősített. A talp szögezett féltalpalású, fejrámás, lapos lágyékú és féllábás. A talpszél kerekített. Az orr kerek, a sarok rakott és alacsony. A szár kissé előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás : oldalvarrás, felhúzó, a kéreg hátsó éle és a kéregbélést kétoldalt rögzítő kettős varrás. Gépi varrás : a szár felső pereme, a toroktoldás, fejdísz és a kéreg felső pereme.

134. 53.7.3—4. Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1952. Szármagasság : 36,2 cm, a talp hossza : 26,2 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár hátulvarrott — vócos, kemény papírral és lila vászonnal a torokig, 24,5 cm-es szakaszon igen keményen bélelt. A torok lila vászonnal bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen toldott és bélelt. A talp szögezett féltalpalású, lapos lágyékú és féllábás. Fejrámás. A talpszél kerekített. Az orr kerek és kaplival erősített, a sarok rakott és alacsony. A szár előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás : hátulvarrás, kéreg hátsó éle. Gépi varrás : szár felső pereme, felhúzó, nyelves fejtoldás és kéreg felső pereme.

135. 52.26.12—13. Mezőkövesd, Borsod m. Múzeumba kerülés ideje : 1952. Szármagasság : 37,7 cm, a talp hossza : 28,3 cm. *Csizma*, fekete, viselt. A szártető körül egyenletesen kerek. A szár hátulvarrott — vócos, 19,8 cm-es szakaszon szattyánnal és zsákkal hátul a kéregig, elől a torokig keményen bélelt. A torok csak szattyánnal bélelt. A szár felső részében géppel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen toldott és bélelt, az orr is keményre bélelt kaplival. A kéreg toldott. A talp szögezett féltalpalású, fejrámás. Lapos lágyékú és féllábás. A talpszél kerekített. Az orr formája kerekített, a sarok rakott és lapos. A szár kissé előrehajlik, a fej felfelé irányul. Kézi varrás : hátulvarrás, felhúzó, kéreg hátsó éle. Gépi varrás : szár felső pereme, nyelvbetoldás, kéreg felső pereme és felhúzó.

A féltalpalás tehát féllábassá válik ennél a típusnál, a féllábasság pedig az egylábasságot követi nagyjából a századfordulótól kezdődően, vidékenként különféle időpontokban. Ami azonban általában áll és igaz, nem alkalmazható kritériumként az egyes esetekben, hiszen gyakorlatilag azonos időpontban is készülhetett régi divatú egylábás és újabb divatú féllábás lábbeli az ország különböző vidékein. A jobb és ballábasságot a III. f. altípus zöménél még külön hangsúlyozza a féltalp formája is, amely a nagylábujj felőli belső oldalon — ahová járásnál a nagyobb súly esik — hosszabban nyúlik a lágyék felé, mint a kisebb terhelésű külső oldalon.

A szártetővégződés régi formára hegyesen emelkedik a 120., 124. és 133. számú csizmáknál. Ugyancsak régi formára, de már lekerekítetten emelkedik a 115., 128. és 131. számúaknál. Szívalakban emelkedik a szártető e típus túlnyomó részénél, mégpedig a 113., 114., 117., 119., 121., 123., 125., 126., 127., 130. és 132. számoknál. A 116. számú csizma kereken és erősen emelkedő szártetővégződése a hegyes és két vagy három tompaszögben emelkedő forma lekerekített variánsa. Egyenletesen kerek — tehát nem emelkedő — a szártető a 118., 134. és 135. számú csizmáknál.

A szár összevarrása az e típusba tartozó lábbelik nagyobb részénél még kétoldalt történik. Hátulvarrott szárúak a következő példányok : 122., 125., 126., 130., 134. és 135.

A szár teljesen béleletlen a 113. számú csizmánál, csak az oldalvarrások vannak a szár belsejében keskeny szattyáncsikkal leragasztva. A 118., 119., 123. és 127. számú csizmáknál zsákkal és szattyánnal bélelt a szár, a torok béleletlen csak az oldalvarrásokat erősítik szattyáncsikkok. A 129. számú csizma szára zsákkal, efölött hátul szattyánnal, elől viaszosvászonnal bélelt. A torok hátsó élet szattyáncsík erősíti, különben béleletlen. A 131. számú csizma szára vászonnal, zsákkal és papírral bélelt, itt is szattyáncsík erősíti a béleletlen torok hátsó élet. A 132. számú csizma szára sárga szattyánnal és zsákkal bélelt a torokig, s a torok oldalvarrásait szattyáncsikkok erősítik. A 121. számú csizma szára papír, zsák, és viaszosvászonnal van bélelve, a torok béleletlen. Ugyancsak béleletlen torok mellett flanell, papír és sávolvos vászonnal bélelt a 122. csizma szára. — Bélelt a torok a 114. számú csizmánál szattyánnal, a szár zsákkal és piros szattyánnal. A 115. számú csizma szára csak a torokig bélelt zsákkal, a fölötte levő szattyánbélés a torkot és fejet is béleli. A 116. számú csizmánál ugyancsak zsákkal és szattyánnal bélelt a fej, úgy hogy a szattyánbélés a torokra is lenyúlik. A 134. számú csizma szára papír és lila vászonnal bélelt úgy, hogy a torkot is a lila vászon béleli. A 135. számú csizma szára barna szattyán és zsákkal hátul a kéregig, elől a torokig bélelt, s a szattyán a torokra is rányúlik.

Hátul a kéregig, elől a torokig bélelt a 124. számú csizma szára két-nyüstös kendervászonnal, — zsákkal és szattyánnal a 125. számnál, ahol a szattyán egyúttal a fejet is béleli, a 126. számnál pedig papír, zsák és sárga szattyán a hátul kéregig elől torokig tartó bélés. A 135. számú csizma szára ugyanígy barna szattyán és zsákkal bélelt. — Végig szattyánnal bélelt a 130. számú csizma.

Vócosak a következő oldalvarrott csizmák: 113., 114., 115., 116., 117., 118., 119., 120., 121., 123., 124. (kéregig zöld vócos), 127., 129., 131., 132. és 133. Hátulvarrott vócosak a 122., 125., 126., 130. (vóc helyett fekete bőrcsikkal toldott) és 134. számú csizmák.

A felhúzó szalag a 113., 114., 115., 116., 118., 121., 122., 123., 126., 130. és 132. számoknál, — és bőr a 117., 124., 125., 129., 131., 133., 134. és 135. számú, csizmáknál. A 119. csizmánál az egyik felhúzó szalag, a másik bőr.

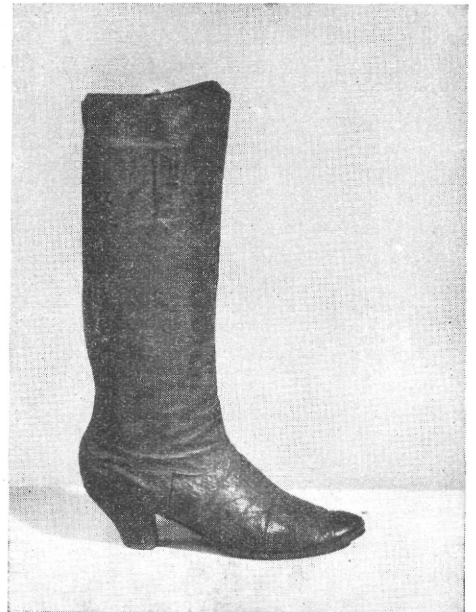
A fejfel egybeványolt szár torki része elől még régiesen oldalvarrástól-oldalvarrásig terjedő síma ráncokba van szedve a 119. sorszámú csizmánál, körül harmonikás ráncba pedig a 114. és 115. számoknál. A szárhoz nyelves fejrész van már több esetben toldva, ilyenek a 126., 130., 134. és 135. számú csizmák, míg a 125. számú csizmánál a boka vagy torki rész a harmonika ráncon kívül nyelvesen is toldott. Kereken, elől kissé homorú ívben toldott a torok a 132. és a 133. számoknál. A szárral ennél az alcsoportnál már az esetek többségében simán van a fej egybeványolva; 113., 115., 116., 117., 118., 120., 121., 122., 123., 124., 127., 128., 129. és 131. A fej ejtettsége már eltűnt, ennél az altípusnál inkább egyenesek vagy előre hajlóak a szárazak, a fejek gyakran felfelé irányulnak. Lefelé irányuló fej azért néhány példánynál előfordul még: 113., 114., 115., 116., 118., 123., 127. és 128. számú csizmák, a 123. csizma feje pedig erősen ejtett is.

A fejbélés formáinak és bélésrögzítő, illetve díszítő varrásainak itt is ugyanazokat a variánsait találjuk, mint a III. típus előző alcsoportjainál. Teljesen béleletlen a fej a 117. és 122. számúaknál. Kéményseprő-papucs formájú a bélés a 115. számú csizmánál, szögletes körömcipő vonalú a 120., 128. és 133. sorszámú csizmáknál. Szíves körömcipő formájú a bélés a 129.

és 131. számú csizmáknál, míg a legújabb divat szerint oldalbőrrel itt már nagyobb számú csizmának a feje van erősítve: 119., 124., 127., 131., 132. A szárral egybeványolt 124. számú csizma feje nyelves formában az oldalbőrön kívül még vászonnal is bélelt, s a 131. számú csizmánál is külön bélés van a fejben az oldalbőrön kívül, mégpedig szíves cipővonalú. — A nyelvesen toldott (tehát a szárral nem egybeványolt) fejeknél gyakran azonos formájú a bélés is. Ilyen a 126., 130., 134. és 135. számú csizma fejbélése.

26. ábra. 133.051 Szentmihály, Szabolcs m.
(Francisey J. felvétele)

27. ábra. 59. 57. 132—133.
(Francisey J. felvétele)

A fejbélés lehet ragasztott, de a cipővonalú formát mindig a külső oldalon is látható gépi varrás rögzíti, amely gyakran díszvarrás is. Az eredetileg bélésrögzítő varrás ennél az altípusnál már gyakran önálló dísszé válik, és nem rögzít varrást, ugyanakkor a fej lehet béleletlen vagy más formában bélelt. A 120. csizma körömcipővonalú gépelése és a 128. és 133. számú csizma szögletes cipővonalban futó gépelése azonos formájú bélést rögzít, és ugyanez a helyzet a 129. és 131. számú csizmák fejét szíves cipővonalban díszítő gépeléssel is.

Az orr is keményen bélelt a 124., 133., 134. és 135. számú csizmáknál.

A kéregnek két jól elkülöníthető formája fordul elő ennél az altípusnál: a karcsú sarkakat folytatató gömbölyű kéreg és a lapos vagy egyenesen keskenyedő sarkakat folytató egyenes, — esetenként kissé előre vagy hátra hajló — kéreg. Gömbölyű a kéreg a 115., 116., 124., 129. és 130. számú csizmáknál, egyenes a 113., 114., 117., 120., 121., 122., 123., 130. és 131. számoknál. Az egyenes vonalú kéreg kissé előre dül a 118., 119., 125., 126., 127., 132., 133.,

134. és 135. számú csizmáknál. Kissé hátrahajló a kéreg a 128. számú csizmánál.

Bőrsarkantyú a 113., 117., 119., 121., 123., 125., 126., 127., 128. és 129. számú csizmák kérgén van, az alsó perem közepén.

A féltalpalások egyenletesen kerek vagy megtört ívben nyúlnak a belső — tehát nagyobb terhelésű — oldalon a lágyékrész felé. Ilyenek a 113., 114., 115., 116., 120., 122., 123., 124. és 127. számú csizmák féltalpalásai.

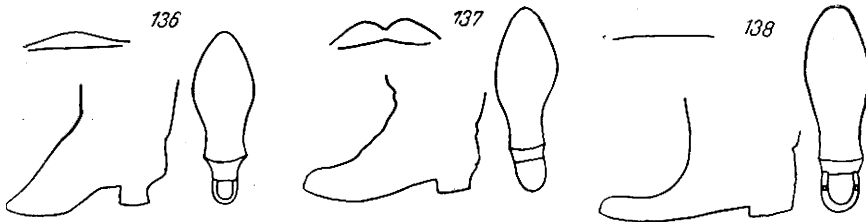
A fejrész, illetve a féltalpalás fölött ráma teszi még kimódoltabbá a szögezéses technikát a 124. számnál, itt a lágyék fölött is van ráma, továbbá a 115., 129., 132., 133., 134. és 135. számú csizmáknál.

A sarkak rakottak és különféle formájúak, úgymint karcsúan ívesen keskenyedőek, egyenes vonalban keskenyedőek és laposak. Karcsú sarkúak a 113., 114., 115., 116., 118., 120., 121., 122., 123., 124. és 125. számúak. Egyenesen keskenyedőek a 117., 126., 127., 128., 129., 130., 132. és 134. számú csizmák sarkai, és laposak a sarkok a 119., 131. és 135. számú csizmáknál.

A talpak széle lehet élesen vagy tompa szögben vágott és kerekített. A felsőrész varrásai a 117. számnál kizárólagosan kéziek, de az esetek többségében vegyesen fordul elő a kézi és gépi varrás, míg a 124. és 130. számoknál már minden varrás gépi.

IV. típus.

Ebbe a típusba a következő, külső árokban vagyis risszben varrott talpú csizmák tartoznak.

136. 130.682. Csököly? Múzeumba kerülés ideje: 1931. Törzskönyvi szám: 2841. Szármagasság: 39 cm, a talp hosszúsága: 23 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl kerekített tompaszögben emelkedik. A szár oldaltvarrott — piros vócos, egybeványolt, elöl sima ráncos, és hátul a kéregig, elöl a ráncolásig barna szattyánnal bélelt. Felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej cipővonalban piros virágmotívum rátéttel díszített és kéményseprő-papucs alakban bélelt. A talp külső árokban varrott, fejrámás, gömbölyű lágyékú és egylábás. A talpszél kerekített. A talp Szolnok I. formájú, a sarok rakott és karcsú, vaspatkóval erősített. A szár hátrahajlik, a fej erősen ejtett. Minden varrás gépi.
137. 63.239. Dorozsma, Csongrád m. Múzeumba kerülés ideje: 1905. Törzskönyvi szám: 1137. Szármagasság: 38,5 cm, a talp hossza: 25,5 cm. *Csizma*, fekete, viseletlen. A szártető elöl szívalakban emelkedik. A szár oldaltvarrott, vócos, hasítással 17 cm-es részen erősen bélelt és simán egybeványolt. A szár felső részén kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A fej cipővonalban díszített. A talp külső árokban varrott, fej és lágyékrámás, lapos lágyékú és féllábás. A talpszél élesen vágott, lágyékban kerekített. Az orr keskenyedően kerek, a sarok rakott és karcsú. A szár egyenes,

a fej ejtett. Kézzel varrott az oldalvarrás és a felhúzó, gépi varrású a fejdíszítés, a kéreg hátsó, oldalsó és felső pereme.

138. 15.582 Magyarország. Múzeumba kerülés ideje: 1898. Törzskönyvi száma: 214. Szármagasság: 44,5 cm, a talp hossza: 28,8 cm. *Csizma*, sötétbarna, viseletlen. A szártető elől nagyon enyhén kereken emelkedik, a szár hátulvarrott, vócos és 24 cm hosszan piros bőrrrel bélelt. Felső részén kézzel bevarrott bőrfelhúzó. A fej nyelvesen toldott és oldalbőrrel erősített. A talp külső árokban varrott, igen gömbölyű lágyékú és egy-lábas. A talpszél enyhén kerekített. A sarok rakott, félmagas és enyhén keskenyedő. Vaspatkóval erősített. A szár egyenes, a fej felfelé irányul. Minden varrás kézi.

E három csizma igen különböző jellegű. Hogy mégis egy típusba kerültek, azt a felsőrész és talp összevarrási módja indokolja. Ez a technikai eljárás — amelyet úri, polgári lábbeliknél alkalmaztak régebben, és finomabb városi lábbelinél alkalmaznak ma is — azokat az elemeket tartalmazza, amelyeket a paraszti csizmánál a szögezett talp tett általánossá. A felsőrésznek béléstalphoz — branzolhoz — történő erősítése s e kettőhöz a külső, illetve járótalp utólagos felerősítése a múlt század második feléig azzal a varrott technikával történt, amely itt a IV. típus különböző csizmáit fogja egy egységbe. A béléstalp, a külső, illetve járótalp és a kettő közötti hézagot kitöltő bőrdarabok alkalmazását a paraszti lábbelinél a szögezett technikával felerősített talp tette népszerűvé. Varrással ritkán készült csak ilyen hármastagozódású talp paraszti használatra, s e ritka kísérletek jele a IV. típus három példánya is. Ez a varrott eljárás falusi használatra sohasem vált általánossá, és minden valószínűség szerint azért nem, mert készítése — bár jóval könnyebb a fordított-varrott technikánál — a parasztsághoz szinte ugyanabban az időben került szögezett talpénál még mindig sokkal munkaigényesebb. A talp javítása is sokkal könnyebb és egyszerűbb a szögezett technikánál.

A IV. típus mindhárom példányánál a talp külső — járófelületének — peremébe vágott árokban, risszben húzódik a varrás. Árokba bújtatására a II. típushoz hasonlóan azért van szükség, mert így a talp felszínén belül elhelyezkedő fonal jobban meg van kímélve a kopástól. Természetesen, ha a talpat erősen lekoptatja a járás, akkor a fonal itt is a felszínre kerül, és elkopik. Ez a fajta varrott talp a régi lebontásával és új talp felvarrásával javítható. Ez az eljárás lényegesen könnyebb, mint a fordított-varrott talp javítása, azonban még mindig nehezebb, mint a parasztsághoz vele egy időben került szögezett talpé, amely utóbbi éppen azért terjedt el oly gyorsan és általánosan, és nem engedte a IV. típus varrott talpát a paraszti használatban meghonosodni. Tulajdonképpen követés nélkül maradt kitérő a paraszti lábbeli fejlődésében. Esetenként kapcsolódik különböző formájú, egyéb elemeik szerint más típusokhoz tartozó csizmákhoz. Anélkül, hogy ezek elemeivel összeötvözödhetett volna, háttérbe szorult a termelékenyebb szögezett technika elől.

A 136. számú csizmát a talp és felsőrész polgári módra való felerősítésén kívül minden formai eleme az I. típushoz sorolná. A szártetővégződés a legrégiesebb hegyes formában emelkedik, a szár összevarrása kétoldali és piros vócos. Barna szattyánnal hátul a kéregig, elől a ráncolásig bélelt. Felső-részén egy-egy kézzel bevarrott szalagfelhúzó. A szár a fejfelé egybeványolt és a toroknál síma ráncokba szedett. A fej díszje körömcípő vonalú, bélése kéményseprő-papucs formájú. Ejtett és lefelé irányuló. Hogy korban mégis

újabb az I. típusnál, arra a külső risszben varrott talpon kívül az összes varrások gépi volta (a kézzel bevarrott felhúzókat leszámítva) és a kerekített talpszél figyelmeztet. Érdekes módon a viszonylag igen régies formai elemekhez jóval újabb technikai elemek kapcsolódnak, amelyek jelenléte azonban még nem érinti a csizma formai jellegét, megjelenési sajátosságát.

A külső risszben varrott talphoz a technikailag már jó gyakorlattal készült szögezett talpakhoz hasonlóan gömbölyű lágyék, sőt a fejrészen ráma is járul. A talp formája azonban — bár már kissé lekerekített orral — a régi egylábás Szolnok I. forma. A sarok raktott és karcúsan ívelt. Ugyanilyen fekete csizma — hasonló piros rátétdíszítéssel a fejen, kérgen és az oldalvarrás alsó részén — előfordult az I. b. típusban fordított-varrott talp és francia sarokkal (18. számú csizma, Szécsény) és az I. e. típusban is (33. szám, Nógrád) ugyancsak Szolnok I. formájú, szögezett talppal és különösen szépen ejtett fejjel. A szécsényi, nógrádi és csökölyi példányoknál egyaránt hátrahajlóak a szárak és ejtettek a fejek. Rendkívül hasonló külső megjelenésük dacára, különböző típusokba a felsőrész és talp különböző összeerősítési módja (fordított-varrott talp, francia sarok és külső árokban varrott talp) utalja csak őket.

A IV. típus második példánya a 137. sorszámú csizma. A 136. számnál formára kevésbé régies. A szártetővégződés annál már újabb divatú szív alakú, és a torokrésznél is simán van már az oldaltvarrott szár a fejjel egybeványolva. A szár a torok kivételével erősen bélelt, az oldalvarrásban vóc, a felhúzást szalagfelhúzó könnyíti meg. A szár már nem hajlik hátra, a fej azonban még árnyalatnyira ejtett. A kézi varrás mellett egyes varrások már gépiek, s a régi módra élesen vágott talpszél a lágyéknál kerekített. Így ez a példány az előzőhöz képest újabbnak hat formailag, viszont a kézi varrás jelenléte és az élesen vágott talpszél amannál technikai elemeiben régiesebbé teszi.

A IV. típus harmadik, 138. sorszámú csizmája férficsizma. Jellegében és elemeinek túlnyomó részében lényegesen újabb az első kettőnél. Szárteteje már nem emelkedik, hanem egyenletesen kerek. A szár összevarrása hátul van, s a szár nincs többé a fejjel egybeványolva, hanem nyelvesen szabott fejrész van a torokhoz toldva. A szár a torokig piros bőrrel bélelt, a hátulvarrásban fekete vóc. A csizma felhúzását bőrfelhúzó könnyíti meg. A fejet a paraszti csizmáknál alkalmazott oldalbőrök erősítik. A szár egyenes, a fej ugyancsak a legújabb divat szerint felfelé irányul. Ez újabb formai és technikai elemekkel szemben minden varrás kézi, de ez a régiesebb technikai elem már nem befolyásolja a csizma egészének jellegét.

28. ábra. 63.239 Dorozsma
(Franciscy J. felvétele)

Összefoglalás.

A Néprajzi Múzeum csizmaanyaga minden hiányossága ellenére nagy vonalakban mégis mutatja azt a változást, ami a magyarországi hosszú szárú lábbeliben a múlt század dereka óta végbement. A lábbeli egyes elemei —, amelyeknek a magyar lábbelihez való kerülési sorrendjét a bevezetésben igyekeztünk felvázolni — távolról sem szerepelnek ilyen szigorú sorrendben az egyes daraboknál, de még az egyes altípusoknál, sőt típusoknál sem, hanem igen keverten, látszatra igen szeszélyesen fordulnak elő. Nagy vonalakban nézve mégis a régies elemek a régibb típusoknál, az újabb divatú elemek pedig az újabb típusoknál fordulnak elő leggyakrabban. Egy-egy példány elhelyezését, típusba és altípusba való osztását mindig az elemek összességének jellege, a régiek és újak aránya, s a lábbeli megjelenése és jellegzetessége szempontjából vett súlya határozta meg. Érdekes, hogy az így felállított sorrend elején álló olyan régi elemek, mint a szártető hegyes vagy két-három tompaszögben történő emelkedése, a szár oldaltvarrása, a torok elől sima ráncolása, a fej ejtettsége, valamint Szolnok I. formájú és fordított-varrott technikával felerősített talpa határozottan keleti elemek. A régibb darabokon ezek az elemek általánosak a néhány pár saru kivételével, amelynek olyan megkülönböztető jegyeit, mint a szárnak a talpra kifelé hajlóan történő felvarrását, amely varrás a talp külső oldalába vágott árokban halad, valamint a gyakori szögletes orrot, — nyugati eredetűeknek tartjuk. A sor végén álló újabb példányok egyenletesen kerek szártetővégződése, a keményen bélelt szár hátulvarrása, a nyelvesen szabott fej — béléstalp — közti bőr és külső talpból álló szögezett talp pedig minden valószínűség szerint nyugatról hozzánk került elemek. Hogy a két véglet között olyan nagyszámú és sokféle az elemek keveredése, annak oka valószínűleg az, hogy ez az igen mély átváltás nagyjából egy jó félszázadon belül zajlott le a magyar lábbeliben. Az egymásra következő divatok túl gyorsan váltották egymást, s így a különböző típusok nagyrészt egy időben élők, egymást fedő divatokat jelentenek, a még élő régit, s a már feltűnt újat. Feltehető, hogy a különböző típusoknak azonos korú, egy időben előállított tagjai vannak. A felsőbb társadalmi osztályok gyorsabban váltódó divatjára a múlt század második felében és e század első negyedében a paraszti élet általános kulturális tempójánál fogva csak részleges reagálást engedett meg. Egyes formailag vonzó vagy technikailag előnyösnek látszó részletek átvételére került az esetek nagyobb részében csak sor, és sokkal ritkábban a részletekből összerakott teljes együttesek átkerülésére. Ezért jellemző a parasztság öltözetére általában, hogy a divatteremtő központoktól társadalmilag is távolosva, ritkábban vett át egy-egy öltözetdarabot minden elemével együtt, hanem sokkal inkább részleteket, egyes elemeket olvasztott be egymásután már meglevő darabokba, együttesekbe. Az öltözet alakulásának, a régi részletek, elemek megőrzésének s az újabbak átvételének, a meglevő együttesekbe való beleolvasztásuknak ugyanezt a menetét mutatja a Néprajzi Múzeum csizmaanyaga is. A múlt század derekán megállapított kezdeti forma óta az elemek nem egységesen változtak, vagy cserélődtek újakkal az egyes típusoknál, sőt altípusoknál és daraboknál sem. Egyes elemek hamarabb kiesnek, mint például a legalább XVI. század óta élő fordított-varrott talp, míg a legalább ugyanolyan korú ejtett fej messze túléli, s még a III. típusnál is előfordul. Az úri viseletben a XVII—XVIII. században feltűnő és a parasztsághoz a múlt század folyamán került — elől szívesen emelkedő szártető forma

már sokkal rövidebb életű, ma már eltűntnek tekinthető. Az újabb technika kezdetben mindig a régi formához alkalmazkodik, csak folyamatosan alakítja ki a magának megfelelő új formát. A technika változása nemcsak egyszerű divatot jelent, hanem haladást a kevésbé munkaigényes és rövidebb előállítású darabok felé. Ez indokolja, hogy a nagyon munkaigényes fordítottvarrott talpat nem a nálánál ugyan kevesebb munkát igénylő, külső árokban varrott talp váltotta fel, hanem az annál is sokkal kevésbé munkaigényes szögezett talp. Az egyenetlen tempóban módosuló elemek a mostani század harmincas-nyegyvenes éveire már mégis teljesen elhagyták egykori keleti jellegüket, és mind formailag mind technikailag a modern európai formálátás és készítmód keretei közé kerültek.

GÁBORJÁN ALICE

Die Stiefelsammlung des Ethnographischen Museums zu Budapest.

Der Zweck dieser Arbeit ist, eine Übersicht über das ungarische volkliche Stiefelmateriale zu geben und dieses, gestützt auf die Sammlung des Ethnographischen Museums, nach seinen Elementen und Arteigenschaften geordnet in Typen und Untertypen einzureihen. Weil es sich hier um ungarische Fussbekleidung handelt, muss der zu besprechende Komplex nicht nur von der volklichen bzw. nationalen sondern auch von der geographischen Perspektive betrachtet werden. Dieses Material umfasst jene Fussbekleidungen, die ungefähr von der Mitte des vorigen Jahrhunderts angefangen bis in die Dreissigerjahre unseres Jahrhunderts auf dem Gebiet des damaligen und des heutigen Ungarns gefertigt wurden. Diese Epoche ist aber ein organischer Teil jener Entwicklung, die sich innerhalb der ungarischen Bekleidungsform, beginnend vom Ende des siebzehnten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts hauptsächlich im achtzehnten Jahrhundert vollzogen hat.

Für die zum Teil noch von der Landnahme stammende mehrmals und zuletzt während der Türkenherrschaft mit östlichen Elementen gesättigte ungarische Bekleidungsform bedeutet jene Epoche zwischen dem siebzehnten und neunzehnten Jahrhundert die Verwestlichung, die allmähliche Ablösung noch vorhandener östlicher Bekleidungs-elemente durch westliche. In der Bekleidung des Adels vollzog sich dieser Verlauf hauptsächlich bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts, kam in der bauerlichen Tracht infolge schwierigerer wirtschaftlicher und kultureller Verhältnisse in langsamerem Tempo und verspätet zur Geltung und konnte nur innerhalb der handwerklichen Möglichkeiten der für die Bauernschaft arbeitenden kleinen Meister und der zusammen mit dem Bauerntum ausgebildeten ästhetischen Gelegenheiten verwirklicht werden.

Die Einteilung in Typen und Untertypen geschah auf Grund der Analyse der einzelnen Hauptbestandteile der Fussbekleidungen und ihrer prägnantesten Elemente, die geschichtliche Ausbildung der unterschiedlichen Typen bzw. einzelnen Elemente wird in der Arbeit nicht erwähnt. Eine gewisse zeitliche Reihenfolge der einzelnen Typen musste dennoch eingehalten werden. Im Rahmen der Möglichkeit gelangten die vom Standpunkt der allgemeinen Entwicklung allerälteste Formen und technische Elemente enthaltenden Typen in den Vordergrund und in gestufter Reihenfolge folgen solche, bei denen die technischen und formalen Elemente als neueren Datums angenommen werden können.

Soweit aber bei einzelnen Hauptmomenten, ja auch bei den einzelnen Typen eine relative chronologische Reihenfolge abgeleitet werden kann, so vorsichtig muss die zeitgerechte Einordnung der einzelnen Stücke gehandhabt werden, denn die räumliche Entfernung von einem Modezentrum, ein bejahrter Verfertiger oder Besteller kann hinsichtlich Form und Technik aus veralteten Elementen bestehende Fussbekleidung begründen. In Modezentren aber konnten solche Fussbekleidungen umso früher angefertigt werden, deren Elemente neuerer Mode waren und dies wird von der zentraleren Lage des Herstellungsortes, vom besseren technischen Können des Verfertigers, von der günstigeren wirtschaftlichen Lage des Bestellers und natürlich auch von der grösseren Elastizität hinsichtlich neuer Modeelemente begründet.

Also, altertümliche Elemente der Technik und Form müssen in einzelnen Fällen nicht mit Bestimmtheit den früheren Zeitpunkt der Anfertigung bedeuten, so wahrscheinlich dies auch sein kann. Mit dem Wandel von Moden und Epochen wechseln und erneuern sich die

älteren Elemente, die hinsichtlich ihrer Wichtigkeit gleichfalls verschieden sind, nicht gleichmässig und gleichzeitig. Die hier geübte Einteilung bedeutet also eine approximativ chronologische Aufeinanderfolge der einzelnen Typen, bedeutet aber nicht und kann nicht bedeuten eine auch nur annähernd zeitliche Reihenfolge der Verfertigung der zu den einzelnen Typen und Untertypen gehörigen Fussbekleidungen, obgleich die Behandlung der einzelnen Elemente ungarischer Langschäfter in chronologischer Reihenfolge geschieht. Bekleidung — in diesem Fall Fussbekleidung — ist bei weitem kein stabiles Etwas, neuere Elemente kommen, alte scheiden aus und auch ihre Lebensdauer ist verschieden.

Die Einreihung der Typen und ihrer einzelnen Glieder geschah nach Möglichkeit auf Grund der prägnantesten Züge, die aber nicht in jedem Fall und von Typ gleich sein müssen. In den meisten Fällen war die Art der Befestigung der Sohle an den Oberteil und die Form der Sohle dafür richtunggebend, aber die Stelle wo der Schaft zusammengenäht war, die gesunkene Form des Kopfes bzw. die nach unten oder oben gerichtete Nase kann die Einordnung auch beeinflussen.

Interessant ist, der Charakter einer Fussbekleidung wird früher von neuen Formen als von neuen technischen Elementen gewandelt. Letztere passen sich nämlich am Anfang dem Charakter der aus alten Elementen bestehenden Komplexe an und bilden nur allmählig die der neuen Technik gemässe neue Form aus.

Zu Ia gehören jene Stiefel (Skizze I Bild 4, 5, 6, 7), deren Schaftkante sich nach vorn spitz oder in zwei oder drei stumpfen Winkeln erhebt. Der Schaft ist an beiden Seiten genäht, mit dem Kopf zusammengewalkt und am Knöchel vorne von Seitennaht zu Seitennaht in einfachen Falten gelegt. Der Schaft neigt sich nach rückwärts und der Kopf senkt sich stark. Oberteil und Sohle sind umgewendet genäht aneinander befestigt. Die Form der Sohle entspricht jener der bei den Ausgrabungen von Szolnok zu Tage geförderten Szolnok I genannten türkischen Sohlen aus dem sechszehnten Jahrhundert und ist ausnahmslos einballig.

Zu Ib (Skizze II, Bild 8, 9, 10) zählen Stiefel, die hinsichtlich ihrer Form zum grössten Teil Ia gleichen. Der Unterschied ist lediglich der, dass die umgewendet genähte oder genagelte Sohle sich nach dem Muster der französischen Fussbekleidungen des achtzehnten Jahrhunderts auf den Absatz senkt und auch dessen Gehfläche bedeckt. Deshalb ist nur sein Kopfteil ähnlich dem Ia nach Form Szolnok I zugeschnitten, weil vom Gelenk beginnend die Form der Sohle wechselt. Der aus Holz geschnittene Absatz ist entweder mit dem Stiefel gleichfarbig oder mit andersfarbigem Leder bezogen. Auch Ib ist einballig.

Zu Ic (Skizze III, Bild 11) zählen jene umgewendet genähten Stiefel, deren übrigen Elemente stark von Ia und Ib abweichen, ja selbst den bäuerlichen Ursprung zweifelhaft erscheinen lassen. Die Schaftkante hebt sich nicht mehr sondern ist gleichmässig rund, der Schaft ist rückwärts genäht, der Kopf ist nicht mehr mit dem Schaft aus einem Stück geschnitten, sondern in Form einer Lasche angestückelt; der Kopfteil senkt sich nicht, der Stiefel ist einballig. Gemessen an Ia und Ib sind diese Elemente entweder späteren Ursprungs oder nicht mehr ganz volklich.

Zu Id (Skizze IV, Bild 12a, 12b, 13) zählen solche Stiefel, die Ia in den meisten Details gleichen, deren Schaft aber nur an der Innenseite genäht und vom Knöchelteil aufwärts in parallele, waagrechte Falten gelegt ist. Id teilt sich in zwei Varianten, die Sohlenform der ersten Variante ist etwas schmaler als Szolnok I und flach und sie ist umgewendet genäht. Die Köpfe sind gesenkt, die Schäfte neigen sich nach rückwärts, die Nasen streben aber nicht nach oben sondern abwärts; die Köpfe waren in der Form der Schornsteinfegerpantoffeln gestückelt.

Die Sohlen der anderen Variante haben ähnlich wie jene von Ia und Ib schöne, runde Szolnok I-Formen, sind aber mit einer Ausnahme genagelt. Die Köpfe senken sich und bei dieser Variante streben die Nasen aufwärts.

Zu Ie (Skizze V, Bild 14, 15) gehören Szolnok I-geformte einballige Sohlen, die an den Oberteil genagelt sind. Bei einigen Exemplaren erhebt sich einer neueren Mode folgend die Schaftkante in Herzform und die Köpfe senken sich noch in den meisten Fällen. Der altertümliche Charakter dieser Stiefel wird hier durch die Nagelung noch überhaupt nicht beeinflusst.

Zu If (Skizze VI, Bild 16) gehört ein einziges Paar Stiefel, es unterscheidet sich von Ia lediglich durch den innen genähten niedrigeren Schaft sowie dadurch, dass seine Szolnok I-geformte Sohle flach und nicht mehr rund ist und auch seine Nase ist rund.

Zum Typ II (Skizze VII, Bild 17) gehören jene langschäftigen Fussbekleidungen, deren Oberteil nach aussen geneigt zur Sohle genäht ist und die Naht an der unteren Schaftkante und an der Aussenseite der Sohle in einem Riss entlang läuft. In den überwiegenden Fällen hat bei diesem Typ die Sohle eine winkelige Nase, im übrigen ähnelt diese Fussbekleidung in ihren Elementen dem Typ I. Diese Fussbekleidungen wurden Saru (spr. Scharu) genannt und waren ausnahmslos einballig.

Die zur Unterteilung a des Typs IIIa (Skizze VIII, Bild 18, 19) zählenden Stiefel haben genagelte Sohlen, ihre Nasen sind spitz oder rund und die ganze Sohlenform, obgleich noch einballig, entfernt sich schon deutlich von der Szolnok I-Form. In den überwiegenden Fällen erhebt sich hier die Schaftkante schon herzförmig und fast bei der Hälfte der vorhandenen Exemplare ist der Schaft rückwärts genäht. Nur bei einem Exemplar ist der Knöchel vorne in Falten gelegt, am häufigsten ist der mit dem Kopf glatt zusammengewalkte Schaft, aber in mehreren Fällen kommt auch der in Form einer Lasche angestückelte Kopf vor. Bei einigen Exemplaren sind die Köpfe gesenkt und abwärts gerichtet, es kommt aber auch die gesenkte Sohle mit aufwärts gerichteter Nase vor; in den meisten Fällen stimmt aber die Grundlinie von Sohle und Absatz überein, ja, die Nase hebt sich auch deutlich. Die Nagelungstechnik der Sohle wird bei einigen Exemplaren durch den zwischen Sohle und Oberleder angeordneten Rahmen technisch vervollkommenet.

Zu IIIb (Skizze IX, Bild 20, 21) zählen jene Stiefel mit genagelten Sohlen, deren Nasen betont winkelig, eventuell auch abgerundet winkelig geformt sind. Hier kommt schon an der Schaftkante die herzförmig sich erhebende Form öfters vor. Die Schäfte sind zweiseitig genäht, aber dank der entwickelteren Technik sind sie in allen Fällen mit dem Kopf glatt zusammengewalkt. Ein Teil der Köpfe senkt sich noch, ein anderer Teil der Köpfe ist schon infolge der übereinstimmenden Grundlinie von Sohle und Absatz und der sich erhebenden Nase aufwärts gerichtet. Ein grosser Teil der Sohlen ist noch einballig, aber es kommen auch zweiballige Exemplare vor und in einigen Fällen sind schon Rahmen angewendet.

Zu IIIc (Skizze X, Bild 22) zählen die Stiefel mit genähten Sohlen, deren Nasen rund, die aber schon zweiballig sind. Bei diesem Typ erheben sich die Schaftkanten in den überwiegendsten Fällen in Herzform, es gibt aber auch Exemplare mit gleichförmig abgerundeten Schaftkanten. Hier sind die Schäfte nur zum kleineren Teil zweiseitig genäht, bei diesem Untertyp sind sie in den meisten Fällen rückwärts genäht. In einigen Fällen sind Kopf und Schaft glatt zusammengewalkt, in der Mehrzahl aber ist der Kopf in Form einer Lasche angestückelt. Gesenkter Kopf kommt nur in zwei Fällen vor, die übrigen Köpfe sind aufwärts gerichtet. Mit dem im Verhältnis zum Absatz gehobenen Niveau des Kopfes hört auch die Rückwärtsneigung der Schäfte auf, diese sind jetzt schon gerade oder neigen sich nach vorne.

III d (Skizze XI, Bild 23a, 23b, 24) enthält jene Stiefel mit genagelter Sohle, bei welchen bei der Verfertigung schon eine Halbsohle auf den Kopfteil der Sohle genagelt wurde. Zur Untergruppe d zählen die so gefertigten Stiefel mit eckiger Nase. Unter den Schaftkanten sind solche die sich herzförmig erheben, die häufigsten. Die Schäfte neigen ein wenig nach rückwärts, die gerade oder ein wenig nach vorne geneigte Form ist seltener; auch sind sie zu beiden Seiten genäht. Der Knöchel des einen Paares ist der alten Mode gemäss vorne in Falten gelegt, bei einem Paar ist es nach der neueren Mode in Form einer Lasche angestückelt, bei den übrigen sind Schaft und Kopf glatt zusammengewalkt. Häufig sind die Köpfe noch gesenkt und abwärts gerichtet, in einem Fall ist die Sohle mit Hilfe der Anordnung eines Rahmens angenagelt.

Zu IIIe (Skizze XII, Bild 25) zählen jene halbgesohnten Stiefel, die von der Untergruppe III d abweichend eine spitze oder spitz abgerundete Nase haben. Auch hier kommt die sich herzförmig erhebende Schaftkante vor, in der Mehrzahl endet die Kante aber gleichmässig gerundet. Häufiger sind die Schäfte zweiseitig, etwas seltener sind sie rückwärts genäht. Neben den vorne einfachen Falten gibt es auch Harmonikafalten. In den meisten Fällen sind Schaft und Kopf zusammengewalkt, aber auch der in Laschenform angestückelte Kopf ist häufig. In einigen Fällen sind die Köpfe noch gesenkt, ihre Grundlinie stimmt aber schon häufiger mit jener des Absatzes überein und sie streben infolge der sich windenden Nase aufwärts. Alle diese Stiefel sind einballig.

Zu III f (Skizze XIII, Bild 26, 27) zählen jene Exemplare mit einer Halbsohle ausgestatteter Stiefel, die einballig sind, sie können eckige, spitze oder runde Nasen haben. In den allermeisten Fällen erhebt sich die Schaftkante vorne in Herzform, in einigen Fällen ist sie aber gleichmässig gerundet. Obgleich die Mehrzahl zweiseitig genäht ist, ist auch der rückwärts genähte Schaft häufig. Altertümlichere Modelle mit einer einfachen Falte vorne sind durch einige Paare vertreten. Der mit dem Kopf glatt zusammengewalkte Schaft ist am häufigsten, aber auch der in Form einer Lasche angestückelte Kopf ist durch einige Exemplare vertreten.

Zum Typ IV (Skizze XIV, Bild 28) gehören jene Stiefel mit genähter Sohle, bei denen der nach innen geführte Oberteil an eine Brandsohle genäht ist, an diese ist die äussere Sohle mit oder ohne Rahmen in den in die Sohlenkante geschnittenen Riss genäht. Bei der Bauernschaft hat sich diese Art des mit der Brandsohle kombinierten Annähens der Sohle nicht durchgesetzt, weil mit ihr gleichzeitig die selben Elemente benutzende Nagelungstechnik zur Bauernschaft gelangte, populär und allgemein wurde. Deshalb ist diese Art und Weise des Annähens der Sohle im bäuerlichen Material nur durch einige Paare vertreten und wurde nicht populär, weil die dieselben Elemente benutzende Nagelungstechnik viel geringeren

Arbeitsaufwand beansprucht. Bei der Ausbildung der Fussbekleidung der höheren gesellschaftlichen Klassen hat sich die Art des Sohlennähens zähe und lange Zeit hindurch erhalten und erst in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts wurde sie von der in den Vierzigerjahren aufgekommenen Nagelungstechnik verdrängt. Diese Techniken des Nähens und Nagelns kamen zu gleicher Zeit zur Bauernschaft und von einzelnen Versuchen abgesehen wurde die Nagelung allgemein.

Lässt man die vier Typen Revue passieren, so fällt auf, beim ersten Typ ist Gelb und Rot häufig, bei den übrigen Typen wird die schwarze Farbe allgemein. Was nun die Formen des Unterfutters der Köpfe anbelangt, die ältesten Stücke sind in ähnlicher Weise gefüttert wie die Linien der Schornsteinfegerpantoffeln, während bei den neueren Modellen ein Unterfutter verwendet wurde, das in der Linie der Form eines rund ausgeschnittenen Schuhs gehalten war. Die neueste Art und Weise der Fütterung der Köpfe ist die Applikation der Überstämme und die Hartfütterung der Nase.

Die Stiefelsammlung des Ethnographischen Museums in Budapest zeigt trotz ihrer Unvollkommenheit den Wandel, der seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts im ungarischen langschäftigen Stiefel vor sich gegangen ist. Obgleich wir im allgemeinen die altertümlichen Elemente bei den alten Typen und die modernen Elemente bei den neueren Typen finden, vermengen sich innerhalb der Typen und Untertypen alte und neuere Elemente in mannigfachster Weise. Die an der Spitze angeordneten Elemente (Gruppe Ia) sind östlichen Ursprunges, während gegen Ende der Aufreihung (z. B. IIIc) unter den Elementen der Fussbekleidungen der alte östliche Charakter nicht mehr festzustellen ist, diese gelangten allmählig in den Bereich allgemeinen europäischen Formgefühls und in den Rahmen europäischer Herstellungsarten. Dass innerhalb dieser beiden Extreme die Verschmelzung alter und neuer Elemente so vielseitig sein konnte, ist einerseits die Folge naturgegebener Lebensentwicklung, andererseits wahrscheinlich auch darin begründet, dass dieser recht tiefgehende Wandel in der ungarischen bäuerlichen Fussbekleidung sich hauptsächlich innerhalb eines halben Jahrhunderts vollzog. Die aufeinander folgenden Moden haben sich bei den höheren gesellschaftlichen Schichten überaus rasch abgewechselt und in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts und zu Beginn unseres Jahrhunderts hat das allgemeine kulturelle Tempo des bäuerlichen Lebens nur in geringerem Ausmass und langsamer auf die Moden der höheren gesellschaftlichen Klassen abfärben können. In ihrer Gänze neomodische Stücke kommen verhältnismässig selten in den Bereich bäuerlicher Bekleidung, häufiger gelangen einzelne Elemente und Teile in die alten Trachten, sammeln sich langsam an und verdrängen die alten unmerklich.

Reguly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye.

A közelmúltban ünnepeltük Reguly Antal halálának századik évfordulóját. Ez az évforduló az ünneplésen és a hálás visszaemlékezésen túl arra is alkalmat nyújtott, hogy megvizsgáljuk, hasznosítottuk-e már a tudomány számára mindazokat az eredményeket, amelyeket Reguly hősies fáradozása ért el, és betegsége meg korai halála következtében földolgozatlanul hagyott ránk? Látnunk kellett, hogy kéziratcs jegyzetein kívül még tárgyi gyűjteménye sem teljesen földolgozott. Legutóbb BALASSA IVÁN¹ foglalkozott a Reguly által gyűjtött néprajzi tárgyakkal, azonban munkája nem tartalmazza mindazokat a tárgyakat, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeum—Néprajzi Múzeumban gyűjtésük után több mint száz évvel ma is megvannak. A Reguly-féle gyűjtemény évekig tartó hányódás, viszontagság után került a Néprajzi Múzeumba, s azóta is több költözést, háborús elcsomagolást, raktározási hiányosságot látott. Mindez természetesen nem mentség, csupán magyarázat arra, hogy nem tudunk elszámolni mindazokkal a tárgyakkal, amelyek a Néprajzi Múzeum leltárába kerültek.

A gyűjteményről a múzeumi leltározást megelőző időből két följegyzés maradt ránk, egyik a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában², a másik pedig TOLDY FERENC keze nyomán a Reguly-albumban.³ A kettő közül az első leltárszerű jegyzék, a másik pedig csoportokba szedett áttekintő összefoglalás. Az Akadémia Kézirattárában ránkmaradt jegyzéket szószерint közlöm, mivel a tárgyak azonosításában nélkülözhetetlen forrás:

Reguly úr által küldött ethnographiai tárgyak.

1. Lappföldi Férfi csizma, melyeket Reguly úr maga viselt.
2. Lappföldi Téli keztyű, miket szinte Reguly ur viselt.
3. Lappföldi Férfi felruha mit szinte viselt, ködmenből
4. Finnlandi Parasztasszonynak ingesatja.
5. Samojed és Vogul Férfi felruha ködmenből.
6. Samojed és Vogul Női felruha egyszerű, béleletlen, csuklyás.
7. Samojed és Vogul дo дo cifrább és ködmennel bélelt, elül nyílt.
8. Samojed és Vogul Nőharisnyák nyestből?
9. Samojed és Vogul Nőcsizmák, ékes színűek ködmenből.
10. Samojed Férfi báb a Meséni kerületből az Archangeli kormány-megyében.
11. Samojed Nő báb дo дo дo дo
12. Vogul Téli laknak mintája fából.

¹ BALASSA IVÁN: Reguly Antal néprajzi gyűjteménye. N.É. XXXVI (1954) 47—64.

² Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, 38/1947.

³ TOLDY FERENC: Reguly utazásai. Pest, 1850. CXXII—CXXIII.

13. Vogul Erdei éléskamrának mintája fából, hogy a medve hozzá ne férjen faoszlopokon nyugszik, a lajtortja a ház alá szokott tétetni.
14. A vogul földön, az Ob mellékén, Beresovhoz közel talált *érecz medvekép.*
15. Vogul várromon lelt cserép edénytöredékek ; (ilyes edényekkel jelenleg nem élnek.
16. Vogul és Osztyák ebszánnek mintája. Neve Narta.
17. Vogul kézi szánnak mintája, millyennel a ház körül élnek.
18. Vogul és Osztyák kercsolya mintája.
19. Vogul ív mintája, egy kétágu 's egy bunkós végü nyilnak mintájával.
20. Vogul kisebb ív mintája.
21. Vogul és Osztyák háló mintája, mellynek vogul neve Kultnap, oroszúl Kolidán.
22. Vogul Nyíltartó szőrös bőrből
23. Vogul Nyíl rovatos bunkóval, millyekkel mókusokat vadásznak
24. Vogul szinte olyan, de rovatlan.
25. Vogul szinte olyan csont bunkóú, mély rovátkokkal.
26. Vogul szinte olyan, a bunkó végén csontból faragott dárda hegygyel.
27. Vogul tompa hegyü nyil, madarakra.
28. Vogul szinte nyil, a bunkó végén erős vas hegygyel, vízi madarakra
29. Vogul vas hegygyel ellátott nyil vadréczére
30. Vogul dő oldalt rovátkokkal hasonlókép vadréczére
31. Vogul nyil, mellynek bunkós végén kétágu vashegy van, vízi madarakra.
32. Vogul nyil, kétágu hegygyel, rókára
33. Vogul nyil egyágu erős vas hegygyel, medvékre, iram szarvasokra s egyéb nagyobb állatokra.
34. Vogul nyil kétágu nagy vashegygyel, mellyel lesben felállított ivekről lőnek nagyobb vadakra.
35. Vogul szinte olyan, egyhegyü.
36. Vogul nyilvas (kétágu)
37. Vogul csontból készült hüvelykpaizs, mellyel nyilazás közt élnek.
38. Vogul homoru nyilgyalu.
39. Vogul nemzeti lant, neve : Sangur.
40. Vogul és osztyák csalánból készült kender az Ob vize mellett
41. Vogul és osztyák tizenkilencz darab vegyes régiség, mellyek Sibiériában csúd sírokban találtattak.
42. Osztyák házi bálvány az Ob torkolata mellől.
43. Osztyák nőing az Ob vize mellett az Irtisch torkolata alatt lakóktól csalánvászonyból
44. Osztyák egy más, dő dő ékesen kivarrva
45. Osztyák szinte dő dő s széles gyöngyökkel diszítve
46. Vogul és osztyák női felkendő himvarrással, sarkain különféle gyöngy-, csiga s más függentyűk
47. dő dő de melly vásáron cserélt kendőből áll, mellynek széleihez rojtok alkalmazvák.
48. Osztyák nőing ékesség, melly a melréshez alkalmaztatik
49. Osztyák Nyakfüggő gyöngyökből összeszerkesztve.

50. Osztyák egy más ilyen nőknek
 51. Osztyák Nőcipők, gyöngygel ekesítve
 52. Osztyák Ugyanolyan fűző szalagokkal, gyöngyös (a 42—52. Irtisch torkolata mellől)
 53. Mordvin nőing egy a Moksa törzsökből származott asszonytól, a tambovi kormány megyéből.
 54. Mordvin nőing az Erza törzsökből származott asszonytól a Nisne Novgorodi kormány megyéből, aranyra.
 55. Mordvin szinte, de kék szalaggal, egyszerű
 56. Mordvin női felkötös
 57. Mordvin női felkötösökhöz tartozó öv.
 58. Mordvin asszonyok farköténye
 59. Mordvin női fejkötő, egy az Erza törzsökhöz tartozó asszonytól
 60. Mordvin ékebb fejkötő, egy a Moksa törzsökhöz tartozó asszonytól
 61. Mordvin női nyaklánc, mellyen rézfésű függ, a Nisne-novgorodi korm. megyéből.
 62. Mordvin női nyakláncz gyöngyökből, mellyen kereszt függ.
 63. Mordvin szinte ilyen, védszerrel (amulett)
 64. Mordvin női nyakkötő, ugyanazon korm. megyéből.
 65. Mordvin ugyanaz, egyszerű szinte olyan.
 66. Mordvin női ingesat, mellyen egy szőrfogó és egy fülkanál függ.
 67. Mordvin ékes ingesat.
 68. Mordvin fóncsik ékesség Pocsinka kerületi városból.
 69. Cseremisiz férfi báb a Czarevkokseiszki kerületből Kazán kormány megyéből
 70. Cseremisiz nő báb szinte onnan
 71. Cseremisiz nyári lak mintája (Kazáni megye)
 72. Cseremisiz éléskamra mintája. (Szinte onnan)
 73. Baskir nyíl
 74. Baskir szinte az.
 75. Tatár öv.
 76. Tatár nőharisnya a Kazáni kormány megyéből
 77. Orosz mezei lak mintája.
 78. vízi veréb az Uralról.
 79.
 80. két koponya (ember)
 81.
 82.
 83—87. Oszeclgiai tárgyak
 88, 89. Két ládika éjszaki ásványokkal s kövesülések
 90. I. Vogul pénz
 91. I. Bolgár pénz
 92. egy láda négy darab szárított állatvázal.

A 92. tételszám alatt jegyzékbe foglalt tárgyak száma 100 fölött volt, ennek a gyűjteménynek egy része került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Adatok hiányában nem lehet megállapítani, hogy Reguly teljes gyűjteménye csak az ebben a jegyzékben felsorolt tárgyakból állt-e, vagy voltak-e még azon kívül is tárgyak, amelyeket azonban nem vettek be az 1847-ben készült leltárba. BALASSA IVÁN valószínűnek tartja, hogy a jegyzék Reguly össze-

állítás⁴, de talán helyesebb, ha úgy véljük, hogy Reguly följegyzéseit használták az összeállításához. Azonosító és földolgozó munkánkban az okoz nehézségeket, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumba, illetve a Néprajzi Múzeumba Reguly által gyűjtött tárgyakként olyan tárgyak is kerültek, amelyeket az akadémiai jegyzékben nem találunk, azonkívül a múzeumi leltár meghatározásai is többször korrekcióra szorulnak. Adatok hiányában az is tisztázatlan, hogy a Nemzeti Múzeum milyen tárgyakat vett át az Akadémiától, hiszen a gyűjtemény csak 1876-ban került a Néprajzi Múzeum leltárába, tehát kerekén 30 évvel Reguly hazatérése után.

A Néprajzi Múzeumban végzett nagyszabású raktárrendezési és revideáló munkák jelentősen kibővítették a BALASSA IVÁN által ismertetett gyűjteményt. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy megismertesse azokat a Reguly-gyűjtött tárgyakat, amelyek eddig nem kerültek közlésre, és elvégezze azokat a korrekciókat, amelyek a gyűjtemény tudományos értéke szempontjából szükségesek s a rendelkezésre álló adatok birtokában elvégezhetők. A tárgyakat az egyöntetűség kedvéért a BALASSA IVÁN szerinti sorrendben mutatom be, s noha nem Regulytól származtatom, az akadémiai leltárra történő hivatkozáskor megtartom az RJ jelzetet. Némely tárgy meghatározása több, másiké kevesebb problémát vet föl s adódnak olyan esetek is, amikor a problémákat nem sikerül megoldani. Ezekkel a tárgyakkal abban a reményben foglalkozom, hogy idők folyamán az esetükben is sikerülni fog fényt deríteni a fölbukkanó kérdésekre.

Vogul (manysi) és osztyák (chanti) tárgyak

Vogul vadászati anyag

A múzeumi leltárban a Reguly-gyűjtemény anyagaként szereplő 18 nyíl közül a raktárrendezések során 17 került elő, csupán 1, a 31.340 számú hiányzik. Igaza van BALASSÁNAK abban, hogy a 18 nyíl nem tartozhat mind Reguly gyűjteményébe, ő csupán azt a 13-at számítja hozzá, amely az akadémiai jegyzékben található. BALASSA elsőnek a 31.328 számú nyílvesszővel foglalkozik s azonosnak tartja a RJ. 23. számú nyíllal.⁵ Ennek a nyílnak azonban csontból készült bunkója van s mivel az akadémiai jegyzék külön ki is emeli, ha a nyíl bunkója csont, kétségbe kell vonnunk, hogy a 31.328 számú nyíl azonos az RJ. 23. számú nyíllal. Az azonosításra alkalmasabb a 31.344 számú nyíl. Fenyőfából faragott vessző. Egyik vége hengeresen kiszélesedik s körülfutó vésetekkel ellátott szélesedő hengeres bunkó van ráerősítve. Másik végén bevágás, melyet a berepedés megakadályozása végett ínnal csavartak körül, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 88 cm, a tollazat hosszúsága: 15,5 cm (1. ábra).

31.330 ltsz. nyílat BALASSA csupán fényképre hivatkozva írja le. Fenyőfa, bunkója nem külön faragott darab. A végén ínnal körülcsavart bevágás van, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 92,8 cm, a tollazat hosszúsága: 16 cm (2. ábra).

31.343 ltsz. Ez a nyíl BALASSÁNÁL 31.337 ltsz. alatt szerepel, s csak fénykép alapján.⁶ Fenyőfából faragott vessző, egyik végén hengeres bunkó,

⁴ BALASSA IVÁN: i. m. 48.

⁵ BALASSA IVÁN: i. m. 52.

⁶ BALASSA IVÁN: i. m. 52.

mely kicsúcsosodik. Csúcsába nyírkéreggel csontból faragott szakás hegyet erősítettek. A másik végén nyírhéjjal körülcsavart bevágás, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 97,5 cm, a hegy hosszúsága 23 cm, a tollazat hosszúsága: 17,5 cm (3. ábra).

31.342 ltsz. Ez a nyíl BALASSÁNÁL a 31.338 leltári számot viseli s csak fénykép alapján kerül bemutatásra.⁷ Fenyőfából faragták. Egyik végén szögletes bunkó, amelybe kétágú acél hegyet erősítettek ínnal. A másik végén nyírhéjjal körülcsavart bevágás. Előtte három irányban ráragasztott tollazat van. Hosszúsága: 80,9 cm, a hegy hosszúsága: 3 cm, tollazat hosszúsága: 15,5 cm (4. ábra).

31.328 ltsz. Fából faragott vessző, kiszélesedő végére erősített hengeres csontbunkó, melyen hat bevágás fut körül. Másik végén ínnal körülcsavart bevágás, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 85,5 cm, a tollazat hosszúsága: 15,5 cm (5. ábra).

31.337 ltsz. Fenyőfából faragott vessző, egyik végén rácsavart és ragasztott nyírhéjjal beleerősített erős kétágú acélhegy, a másik végén nyírhéjjal körülragasztott bevágás, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 82,7 cm, a hegy hosszúsága: 12 cm, a tollazat hosszúsága: 16,8 cm (6. ábra).

31.338 ltsz. Nádvevő töredéke. Vékonyszárú, hegyes, éles, kis szakás nyílhegyet erősítettek bele, hosszú íntekerccsel. Hosszúsága: 26 cm, a nyílhegy hosszúsága: 12 cm.

31.345 ltsz. Nádvevő. Egyik végén bevágás, előtte három irányban ráragasztott tollazat. Hosszúsága: 74 cm, a tollazat hosszúsága: 12 cm.

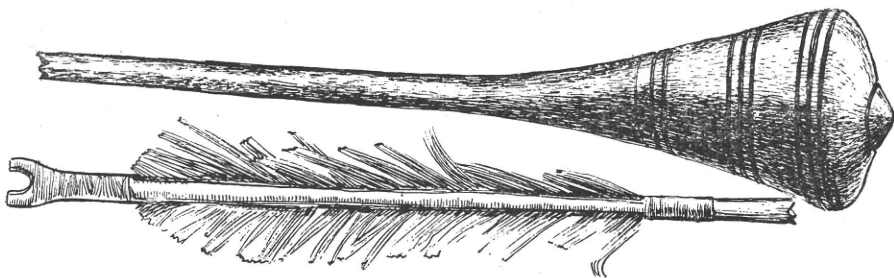
A 31.328 ltsz. és a 31.337 ltsz. vessző minden kétséget kizáróan obi-ugor s hacsak nem Munkácsy gyűjtése révén került múzeumba, föl kell tenünk, hogy Reguly hozta. A 31.338 ltsz. és a 31.345 ltsz. vessző anyaga nád, obi-ugor használatban szokatlan, a 31.338 ltsz. nyíl hegye is szokatlan alakú, analógiáját obi-ugor területről nem ismerjük. A Néprajzi Múzeum birtokában van egy század elején készült fényképfőlvétel arról a 18 nyílvevőről, amelyet Reguly gyűjteményeként tartunk nyilván. Ezen 12 nyilon látható olyan karika, amely az akadémiai jegyzék számát viseli, nincs rajta a 31.328 ltsz. és a 31.337 ltsz. nyíl, de látható a 31.338 ltsz. és a 31.345 ltsz. vessző s még két nádvevő. Tehát nem biztos, hogy a 31.328 ltsz., a 31.337 ltsz., a 31.338 ltsz., és a 31.345 ltsz. nyílvevő Reguly gyűjtése s kétséges, hogy közülük a 31.338 ltsz., és a 31.345 ltsz. obi-ugor tárgy.

2176 ltsz. „vogul hüvelykpaizs csontból.” (RJ. 37.) Csontból faragott domborodó ovális ujjvédő. A domborulatán kerek bemélyítések díszítik. A két szélén közepén bőrszalagot kötöttek rá s ezzel erősítették használat közben az ujjra. Nyílazása közben az ujjat védte a visszapattanó ideg ütésétől és az elröppenő nyíl horzsolásától. Hosszúsága: 9,4 cm, szélessége: 4 cm. (7. ábra). Obi-ugor területen szélében elterjedt, készítették fémből is.⁸

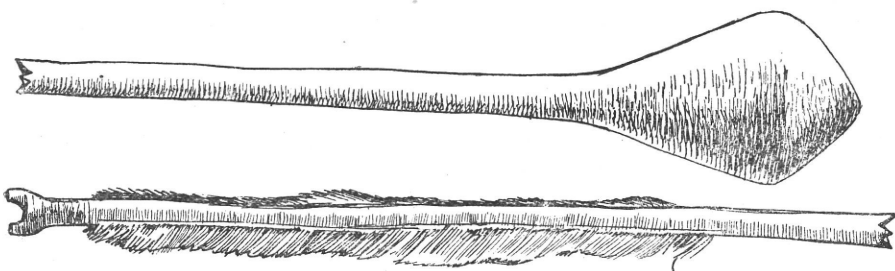
2177 ltsz. „vogul kétágú nyílvas.” (RJ. 36.) Kovácsolt acél. Kétágú villa alakú lapos, hegyes nyílvég. A vesszőbe erősíthető vége elkeskenyedik és lapított. Hosszúsága: 18,6 cm, szélessége: 4,3 cm (8. ábra).

⁷ BALASSA Iván: i. m. 56.

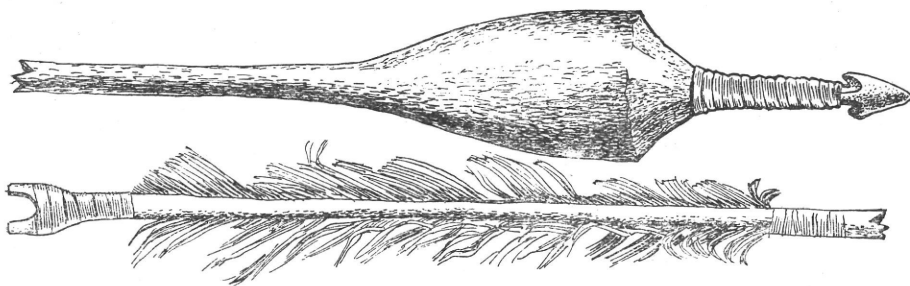
⁸ Vö. többek között Suomen suku, III. 8. Helsinki, 1934. s a Néprajzi Múzeum birtokában levő egyéb obi-ugor hüvelykpaizsokat.

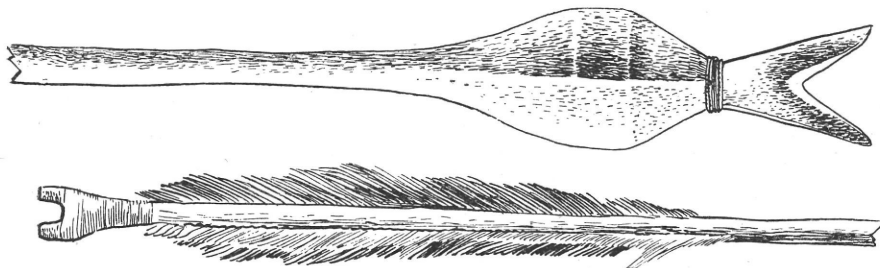
1. ábra. Vogul bunkósvégű nyíl

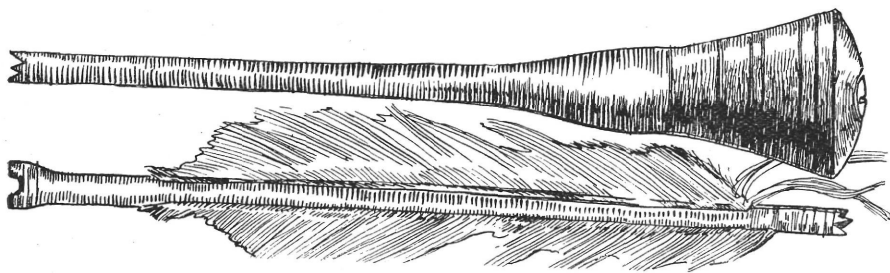
2. ábra. Vogul bunkósvégű nyíl

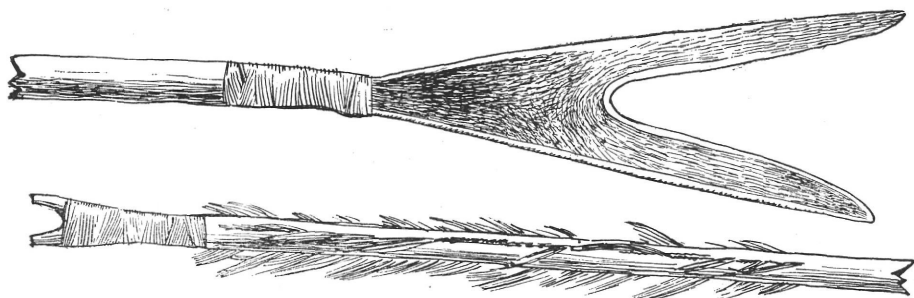
3. ábra. Vogul bunkósvégű nyíl, csonthegygel

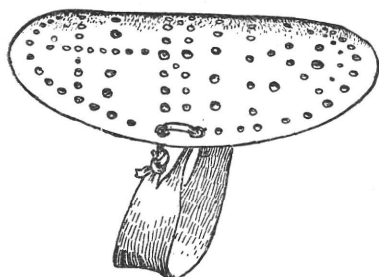
4. ábra. Vogul bunkósvégű nyíl, kétágú acélhegygel

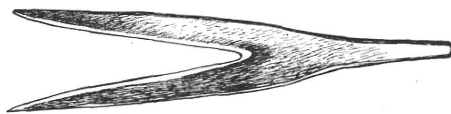
5. ábra. Vogul bunkósvégű nyíl

6. ábra. Vogul kétágú vashegyű nyíl

7. ábra. Vogul hüvelykvédő pajzs

8. ábra. Vogul kétágú vas nyílhegy

Vogul halászat

2174 ltsz. „vogul kultnap háló mintája”. (RJ. 21.) Modell. Vékony madzaggból kötött apró szemű háló, kétoldalt összekötve, s ezáltal zsákot formál. A zsák széle keskeny falpra van húzva, másik szélét csak középen fogja a falaphoz egy drótkarika. Hosszúsága: 15,7 cm, szélessége: 12 cm (9. ábra).

Jankó János által ismertetett használata úgy folyt, hogy a fára húzott rész kővel nehezítve a víz fenekén volt, a kőtől pedig a zsák szélére kötött karikán át fonalat vezettek föl a víz színére a csónakhoz. A zsák szabad szélének közepétől még két másik fonalat is vezettek a csónakhoz. Ha a halász a csónakból húzta a hálót, kezében tartva a fonalakat, a háló zsákja kiduzzadt.

Amint hal került bele s nekiütődött a háló falának, a halász rögtön észlelte, s a háló felső szélét tartó két fonalat elengedte, hogy a háló a halra boruljon, a kőhöz kötött madzaggal pedig kihúzta a hálót a vízből.⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a tárgy neve a leltárban *kultrap*-ként szerepelt, az akadémiai jegyzék pedig *kultrap* alakban tünteti fel.

Vogul közlekedési eszközök

2170 ltsz. „vogul kézi szán mintája.” (RJ. 17.) Modell. Fából készült, az eresztékeknél madzaggal kötötték össze. Elöl alacsonyabb, mint hátul. Hosszúsága: 19,5 cm, magassága: 4 cm, szélessége: 4 cm (10. ábra). Teher szállítására használták, rákötött kötéllal vállra akasztva húzták maguk után.¹⁰

2171 ltsz. „vogul ebszannak mintája.” (RJ. 16.) Modell. Fából készült, eresztékeinél madzaggal van összeerősítve. Hosszúsága: 13,5 cm, magassága: 2,5 cm, szélessége: 3 cm (11. ábra). A ló és a rénszarvas használata előtt egyedül a kutyát használták voróállatul. A finnugor népek közül az obi-ugorok és a züjének használták legtovább a kutyát teherhúzásra.¹¹ V. N. Černecog Nikolaj Sachov 1856-ból való függönyének ismertetése során foglalkozik azzal a kutyafogatos szánnal is, amely a függöny alján látható.¹² A szánról megállapítja, hogy: „A rénszarvas szán, miként a hantik és a mansik egész réntartása, nyenyec típusú. Itt azonban kutya szán van ábrázolva. Hosszabb, alacsonyabb és keskenyebb. A szán oldalfáit nemcsak beleverték a szántalpa, hanem sajátos kötelekkel hozzá is kötötték. A vízszintes rudakat is csak hozzá kötötték a szántalpak fejeihez. Az ilyen fajta megerősítési mód csökevény, igen archaikus technikát tükröz.” Majd a szán ívben hajlított orráról ezeket állapítja meg: „A szán elülső vége sajátos fa ívvel van ellátva, amit kosnak neveznek. Rugalmassága következtében a kos gyengíti a lökést, ha a szán fának vagy tuskónak ütődik.” Az ábrázolás ideje csaknem egybeesik tárgyunk gyűjtésének idejével, tehát igazolja a hitelességét (12. ábra).

2172 ltsz. „vogul hókoresclya, 1 pár, mintája”. (RJ. 18.) A pár egyik fele hiányzik. Modell. Fenyőfából faragott, közepén kiemelkedő rész a láb számára. A láb számára szolgáló kötés szintén fából készült. Hosszúsága: 12 cm, szélessége: 1,5 cm (13. ábra). Az obi-ugorok egyik fő közlekedési eszköze. Használják csupán fából és rénszarvas-prém borítással. Igen sokszor bot segítségével nélkül közlekednek rajta.

Vogul építkezés

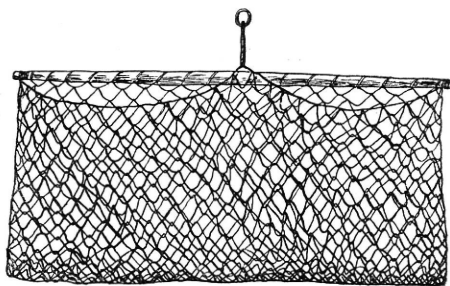
2169 ltsz. „vogul éléskamra mintája.” (RJ. 13.) Modell. Vékony fenyőfa-deszka. Oldalait a gerendafalnak megfelelő rovással erősítették össze. Eljén ablakszerű nyílás. Nyeregvetős, a tetődeszka bevágásokkal úgy van rovatkolva, mintha deszkalapok futnának egymás mellett a tető gerincétől az ereszig. A két féltetőt gerendát utánzó léccel fogja le. Egyik oldala, a feneke

⁹ JANKÓ JÁNOS: A magyar halászat eredete. Budapest, 1900. II. 424–427. Vö.: Suomen suku, III. 59–60. Helsinki, 1934.

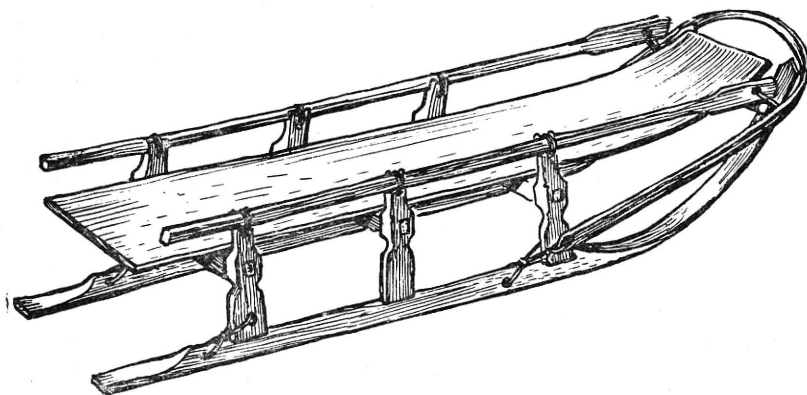
¹⁰ Suomen suku, III. 224–225. Helsinki, 1934.

¹¹ Suomen suku, III. 225–226. Helsinki, 1934.

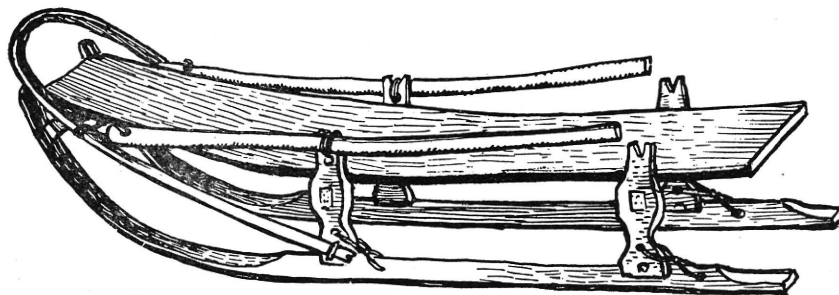
¹² ČERNECOP, V. N.: Byt chantov i mansi po risunkam XIX. v. Sb. MAE X. (1949) 19.

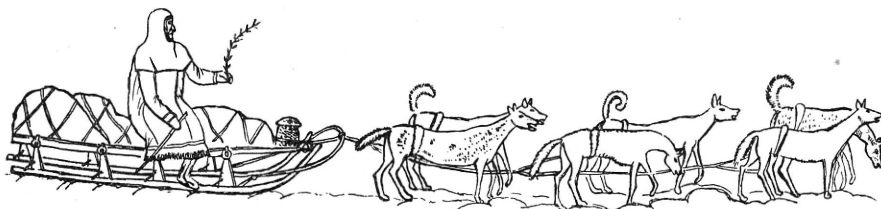
9. ábra. Vogul kultnap (kolidan) háló modellje

10. ábra. Vogul teherhúzó kéziszán modellje

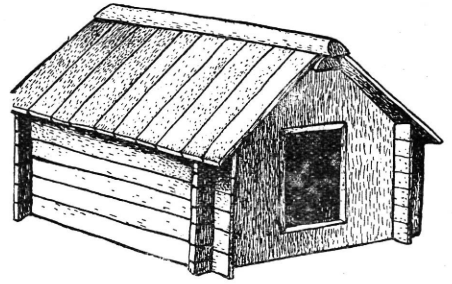
11. ábra. Obi—ugor ebszán modellje

12. ábra. Osztyák ebfogatos szán a XIX. sz. közepén Černecov nyomán

13. ábra. Obi—ugor sítalp modellje

14. ábra. Vogul erdei éléskamra modellje

és a földtől távol tartó lábak hiányoznak. Hosszúsága : 11 cm, szélessége : 11,3 cm. Az alap hosszúsága : 8,5 cm, szélessége : 8,7 cm. Magassága : 8,2 cm (14. ábra). Az efféle lábakon álló faépítmények általában kétféle rendeltetésűek voltak : 1. gazdasági épületek és 2. áldozóhelyek. A bálványok, áldozati tárgyak számára szolgáló építmények sokszor csak egy oszlopon álltak, de mint pl. a cingalai áldozó hombár, előfordultak több oszlopon nyugvók is.¹³ A több oszlopon álló áldozati hombárok megvoltak Finnországban is „patsasaitta” néven.”¹⁴ JANKÓ JÁNOS Ob-menti tanulmányútján foglalkozott az építkezéssel is, munkája nyomán több fénykép maradt ránk. Az itt bemutatott képet a Nagy Jugán völgyében Ugotszkija jurtyban készítette. A Reguly által gyűjtött modell osztják analógiáját láthatjuk benne (15. ábra).

Az akadémiai jegyzék megemlékezik arról is, hogy a hombárhoz használatos létrát a ház alá szokták tenni. Minden bizonnyal olyan létrára gondolhatunk, amelyet ugyancsak JANKÓ JÁNOS fényképe ábrázol a Nagy Jugán völgyében, Uszanovy jurtyban álló ház tetejének támasztva (16. ábra). Voltaképpen gerenda ez, amelybe lépcsőszerű fokokat vágtak.

Osztják viseleti tárgyak

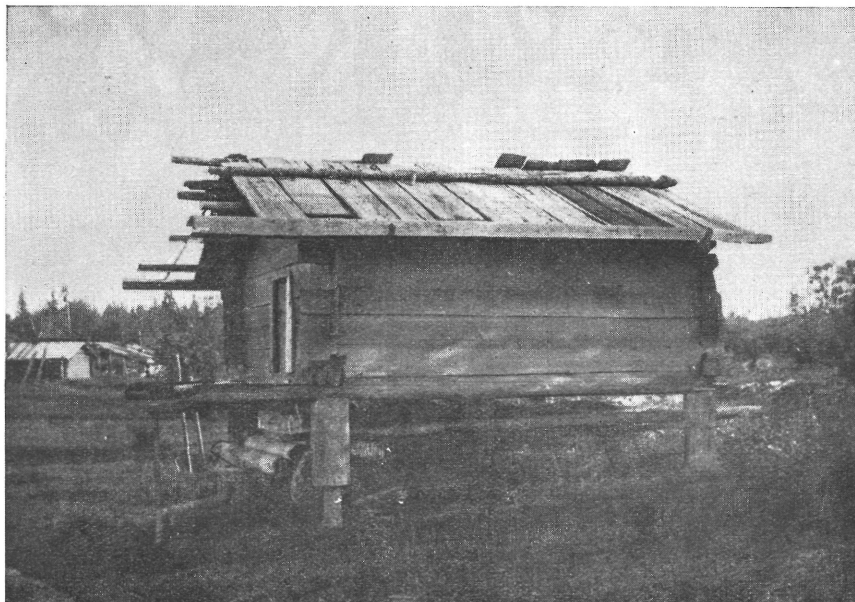
2165, 2166 ltsz. „mordvin női cipő gyöngyökkel.” (RJ. 51.) Sötétszínű bőr. Papucsszerű. Talpa rávarrt bőr, sarka nincs. Talpa toldott. Nyílásánál a kérgétől kiinduló gyapjúszövet szegélyezi. A felsőrész fehér, kék, sárga gyöngyökkel és fémveretekkel van kivarrrva. Hosszúsága : 23 cm, szélessége : 10 cm (17. ábra). A múzeumi leltár tévesen szerepelteti mordvin tárgyként. Analógiáját nem ismerjük a mordvinok köréből, de igazolni tudjuk az osztják viseletből. A Reguly-gyűjtötte gyönggyel kivarrrt osztják cipőkön kívül több más hasonló osztják cipőt is ismerünk a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből.¹⁵

2187, 2188 ltsz. „finn cipő gyönggyel hímezve.” (RJ. 52.) Sötétszínű bőr. Rávarrott bőr talpa van, sarka nincs. A kéregrésznél kapaszkodó bőr nyúlik ki. Felső részét fehér, zöld és sárga gyöngykivarrrás díszíti. A kéregrésznél madzagra fűzött kékesfehér gyöngyfűzér van. Hosszúsága : 24,5 cm

¹³ KARJALAINEN K. F.: Jugralaisten uskonto. III. 201–207. Porvoo, 1918.

¹⁴ SIRELIUS U. T.: Suomen kansaniomaista kulttuuria. Helsinki, 1921, I. 240.

¹⁵ Vö. Suomen suku, III. 382. Helsinki, 1934, VAHTER TYNYI: Obinugralaisten kansojen koristekeosit. Helsinki, 1953. Tl. 109.; pl. N. M. 3430 ltsz. tárgy.

15. ábra. Osztják hombár. Ugotszkija jurty. Jankó János felvétele. F 5262.

16. ábra. Osztják ház, a tetőnek támasztott létrával. Uszanovy jurty. Jankó János felvétele.

szélessége: 10 cm (18. ábra). Tévesen leltározták finn tárgyként, kétség-telenül osztyák eredetű.

2161 ltsz. „mordvin női köntöshöz való öv.” (RJ. 48.) Kék, fehér, barna fekete és sárga gyöngyökből fűzött nyakék. Felül, a nyakrésznél, vászon köti össze. Alul függők vannak. Középen rézkereszt lóg, rajta ciril betűk olvashatók. A függők végén kerek fémdarabok lógnak. Egyik szára 40 cm hosszú, a függők hosszúsága: 8 cm, a kereszt hosszúsága: 6,5 cm, a gyöngyfűzér szélessége: 5,5 cm. A vászon hosszúsága: 28 cm (19. ábra). A leltár tévesen tartja övnek s tévesen állítja mordvinnak. Az obi-ugor, különösen az osztyák viselet igen szívesen alkalmaz gyöngyfűzér díszítést és használ gyöngyből fűzött nyakéket. Színösszeállítás és technikája alapján osztyák eredetűnek tartjuk.¹⁶

Vogul hangszer

2167 ltsz. „Vogul sangur lant.” (RJ. 39.) Hangszekrénye fenyőfából kivájt, enyhén domborodó, egyik vége csúcsban, másik két ágú villaalakban végződik. A két ágat rúd köti össze, erre csavarodik a húrok egyik vége. A hangszekrényt deszkalap fedi, ezen trapezoid kivágás van. Csúcsát átfúrták, a lyukba szíjat kötöttek, mely az öt ínből sodort húrt tartja. A húrokat öt vésett ellátott két lábú híd tartja távol a hangszekrény tetejétől. A húrok kifeszítésére három vékony fapecsek szolgál. Hosszúsága: 109,5 cm, szélessége: 26,8 cm (20. ábra). A hangszeret ujjakkal pengették. JANKÓ JÁNOS szibériai útján általánosnak találta az osztyákoknál is, *narsju* néven. Megfigyeléséről naplójában emlékezik meg.¹⁷ A Reguly által gyűjtött slangurhoz hasonló *narsjuokkal* gyarapította a Néprajzi Múzeum gyűjteményét is. Kondai vogulok medvetáncát ábrázoló fényképén sangur adja a kíséretet (21. ábra). Ebből látjuk, hogy használója hosszában élével a térdére fektetve pengeti.

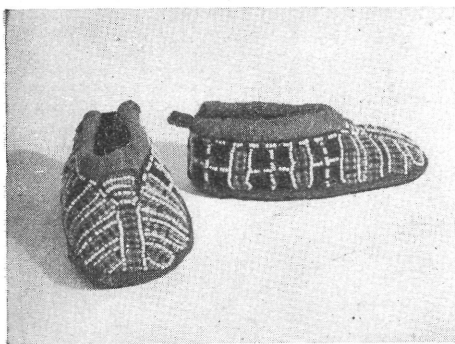
Mordvin anyag

A gyűjteményben a mordvinokat viseleti tárgyak képviselik.

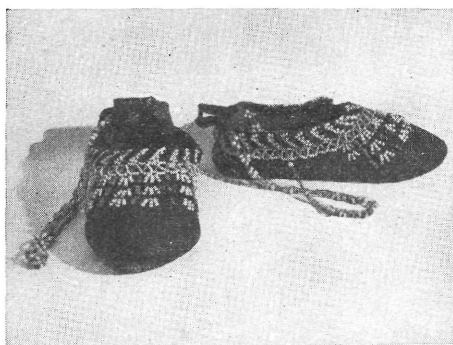
2154 ltsz. „osztyák ing.” (RJ. 54.) Fehér vászon. Eleje a mellen mélyen nyitott. A kivágás szélén 1—1 sor piros pamuttal hímzett díszítés, a sort kék fonállal hímezett szálöltés szegélyezi. A kivágás alsó végén, ahol az ing elejének összevarrása kezdődik, ovális, keresztöltésű piros-kék-zöld hímzett minta díszlik. Alatta az összevarrás mentén piros keresztöltés, ezt pedig rávarrt széles piros vászoncsík követi, hímzett fehér és zöld motívumokkal díszesen, közepén pedig rávarrt arany szalag. A piros vászoncsík alatt túlnyomóan piros, de fekete, arany, kék és zöld színeket is tartalmazó fonállal kivarrt hímzés díszlik, közben az összevarrás megint szétválk és az ing alján közepén elől hasítékot alkot. Az ing alján rávarrt piros vászoncsík, piros, fekete arany, kék és zöld fonállal készített hímzés díszíti. Hozzávarrt rövid ujját piros szálöltés szegélyezi. Eleje is, háta is közepén egy-egy darabból van összevarrva, az eleje pedig a hátával kétoldalt. A gyapjúfonállal készített hímzéseket molykár érte, különösen az alján, ott a díszítőelemek nem is rekonstruálhatók. Hosszúsága: 121 cm, vállbősége: 58 cm, ujjá hosszú-

¹⁶ Vö.: Suomen suku III. 394—395. Helsinkik 1934; VAHTER ТУУНИ: i. m. Тl. 109—116.

¹⁷ EA 4142. 35. 1.

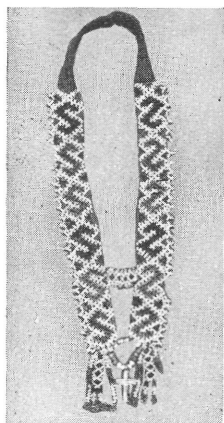
17. ábra. Oszyák női cipő

18. ábra. Oszyák női cipő

20. ábra. Vogul lant. „Sangur”.

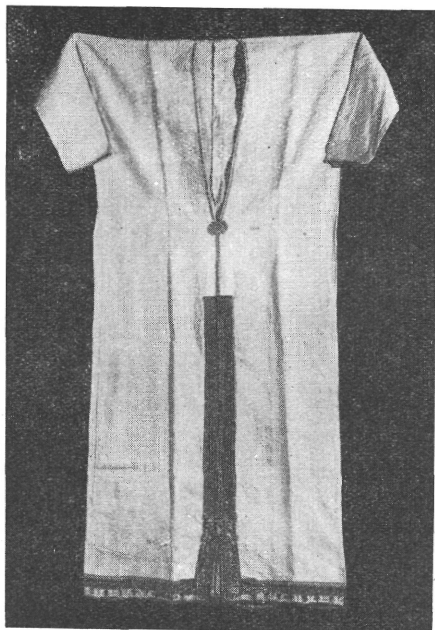
19. ábra.
Oszyák női ingékesség21. ábra. Medvetáncot táncoló s őket sangurral kísérő
kondai vogulok. Jankó János felvétele. F 5089

sága : 30,5 cm (22. ábra). Tévesen leltározták oszyákként. Mind szabásában, mind díszítésében eltér az oszyák ingektől, s ugyanakkor pontosan egyezik az egyik mordvin ingtípussal.¹⁸

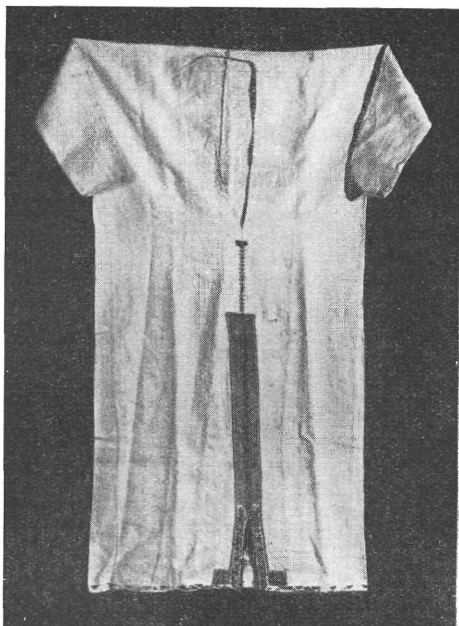
2157 ltsz. „mordvin női ing.” (RJ. 55.) Fehér vászon. Elöl közepén összevarrt, nyakkivágása mély. Nyaka szélén hímzés nyomai vannak. A nyakkivágás alatt piros fonálból keresztöltéssel hímzett csík, alatta az összevarrásra rávarrt széles piros vászoncsík, azon közepén kék szalag, a piros

¹⁸ HEIKEL A. O.: Mordvalaisten pukuja ja kuoseja. Helsinki, 1899. Naisten paitoja, 11. rajz.

csíkon fehér és hiányos fekete hímzés. Az eleje alul kissé hasított, a hasíték két szélén molyrágott piros-fekete-zöld hímzés. Az ing alsó szélén piros és fekete hímzés volt, ebből a fekete erősen molyrágott. Ujja rövid. Hosszúsága : 119 cm, vállbősege : 65 cm, ujjá hosszúsága : 33,5 cm. Eleje középen két darabból, háta középen két darabból, a háta az elejével kétoldalt összevarrt (23. ábra). Ugyanabba a típusba tartozik, mint a 2154 ltsz. ing.

22. ábra. Mordvin női ing. Erza

23. ábra. Mordvin női ing. Erza

2156 ltsz. „mordvin női ing.” (RJ. 56.) Voltaképpen köntös. Fehér vászon. Eleje végig nyitott. Köpenyszerű. Nyaka piros gyapjúhímzéssel szegett. Nyakban az elején piros, zöld, fehér és barnára fakult fekete gyapjúszállal, valamint aranyfonállal hímzett díszítés. Ujjai végén piros, fekete, zöld s fehér fonállal készített hímzés van. Eleje 3—3, háta 2 csíkból összevarrt. Hosszúsága : 164 cm, vállbősege : nem mérhető, ujjá hosszúsága : 49,5 cm (24. ábra). Szabása és díszítése szerint HEIKEL táblázatának 1. típusához sorolható.¹⁹

2159 ltsz. „mordvin női főkötő.” (RJ. 60.) Külső fele fehér vászon, téglalap alakú. Alsó vége kicsit kiszélesedik, felső vége sarkai levágottak s az elkeskenyedésen túl hegyesen újra kiszélesednek. Alsó végére piros vászoncsík van varrva, arra sárga selyem, arany és barna bársony szalagok varrva. Piros-fehér horgolt csipke szegélyezi. Piros, fekete, fehér, zöld és kék fonállal hímzett mintás sűrű díszítés. Belső fele kék alapon, fehér csíkos és kockás vászonnal bélelt. Felső részén csuklyaszerűen hajlik rá a piros, fekete, kék,

¹⁹ HEIKEL A. O.: i. m. Päälystakkeja, I. rajz.

fehér és zöld fonállal hímzett vászon rész, amelynek feladata a fej első felének takarása. Ebből a részből kék, sárga, arany szalagokkal díszített kötő nyúlik jobbra és balra. Hosszúsága : 44 cm, szélessége : 29 cm, a kötő hosszúsága : 28 cm (25—26. ábra).²⁰

2189 ltsz. „finn női ingcsat.” (RJ. 67.) Félkör alakban drótra fölfűzött fekete, lila és fehér csíkozású gyöngyök, közben 1—1 sor rézgomb, a sorok

24. ábra. Mordvin női vászongöntös. Erza

fölfűzött egymás felé hajló két ág, amelyre a gyöngy keretben rá van forrasztva. A gyöngyös részből rézláncok függenek, a felső részükön piros, zöld és fekete-rózsaszín gyöngyök, az alsó végükön ovális ónlapok, beütött geometrikus díszítéssel. A hátsó oldalán drótból készített tű. A gyöngyök között 2—2 csiga is van. Hosszúsága : 18 cm, szélessége 11 cm (27. ábra). Tévesen leltározták finnként, annál inkább kimutatható a különböző mordvin területekről.²¹

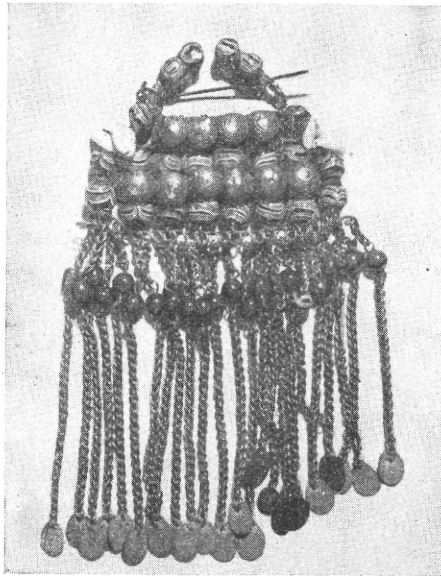
2192 ltsz. „finn nyakékesség.” (RJ. 62.) Fehér, fekete, zöld, piros és sárga gyöngyökből fűzött keskeny nyakék. Alján nyolc függő, köztük rézkereszt, rajta ciril betűk. Hosszúsága : 43 cm, szélessége : 2 cm. A kereszt hosszúsága : 2,8 cm, szélessége : 1 cm (28. ábra). Az efféle nyakék a finneknél

²⁰ Vö. HEIKEL A. O.: i. m. T. LXXVII.

²¹ Vö.: HEIKEL A. O. i. m. T CXVI. 5, T CXLI. 1—3, T CLVII. 5., T CLXI, 5, LAID E.: Mordvalaste etnograafilised ja poolmuinasaegsed sõled. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, II (1926) 168—169.

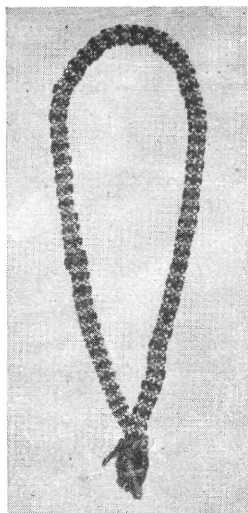
25—26. ábra. Mordvin női főkötő. Mokša

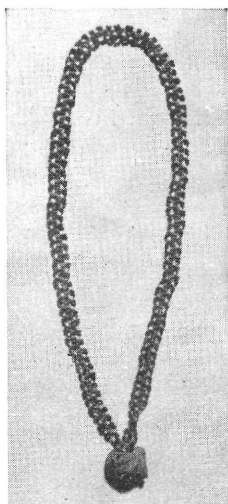
27. ábra. Mordvin női ingsat.

nem használatos, színösszetétele, anyaga és technikája szerint obi-ugor is lehetne. Hovatartozását a kis kereszt dönti el, hiszen az akadémiai jegyzék külön ki is emeli.²²

2193 ltsz. „finn nyakékesség.” (RJ. 63.) Fekete, fehér, piros, zöld és sárga gyöngyökből fűzött nyaklánc. Két vége összeilleszkedésénél rákötött kis vászompárnácska amulettként. Hosszúsága: 32 cm, szélessége: 1 cm. Tévesen leltározták finnként, mivel a finneknél nem használatos. Hovatartozását az amulett dönti el (29. ábra).

28. ábra. Mordvin női nyaklánc

29. ábra. Mordvin női nyaklánc amulettel

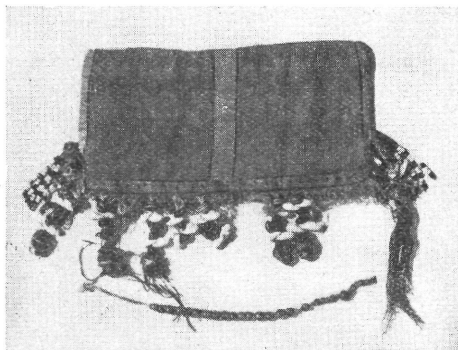
2195 ltsz. „finn nyakékesség.” (RJ. 57.) Kettős téglalap alakú vászon, külseje piros, belül fehér. Külső felének két végén rávarrt fakult szalag, közepén a két szélét összekötő fakult szalag. Alsó szegélyén fémszálas szalag. Sarkainál és az alsó szélén felfűzött gyöngy-, csiga- és fémgomb csüngők lógnak. Övre húzható. Hosszúsága: 32 cm, szélessége: 10 cm. Eredetileg hímezve lehetett, a hímméssel készített lyukak látszanak (30. ábra). Tévesen leltározott tárgy. Semmiképpen nem lehet finn s nem lehet nyakékesség. A mordvin nők a ruhájukat összefogó övet szokták díszíteni efféle csüngővel.²³ Anyagában is azonos a többi mordvin tárgy anyagával, a szalagdíszítés a mordvin ingek szalagdíszítésével.

2196 ltsz. „finn nyakékesség.” (RJ. 64.) Piros szalagon függők, amelyek széltől a közép felé hosszabbodnak. Egy-egy függő: piros gyöngy, fehér gyöngy, piros gyöngy, rézgomb. Sűrűn egymás mellett tizenhat függő van. Középen a szalagon kis kerek réz-ékesség. Hosszúsága: 43 cm. A leghosszabb függő: 3 cm, a legrövidebb: 2,4 cm (31. ábra). Téves leltározás szerint finn. Analógiáját a mordvinoknál találjuk.²⁴

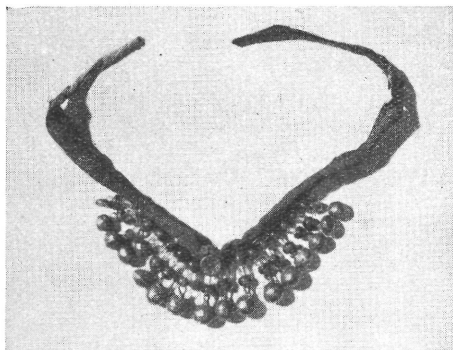
²² Vö.: HEIKEL A. O.: i. m. T CLVIII. 4., T. CLX 4.

²³ Vö.: HEIKEL A. O.: i. m. 3, T. VI. 3.

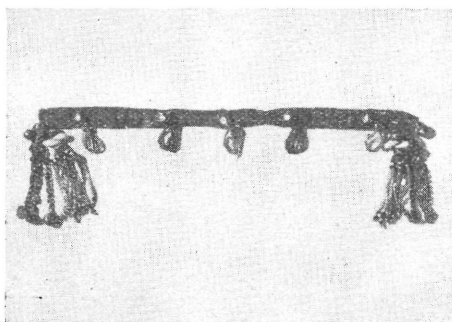
²⁴ Vö.: HEIKEL A. O.: i. m. T CLXI. 4.

30. ábra. Mordvin női övdísz

31. ábra. Mordvin női nyakék

32. ábra. Mordvin női nyakék

2197 ltsz. „finn nyakékesség.” (RJ. 65). Piros szalag, két szélén arany láncöltéssel hímezve. Végein 2—2 függő. 1—1 rézlánc, rajta rézgombok és kis lapok, meg piros gyöngyök. 1—1 átlátszó fehér üveggyöngyből fűzött csüngő, rajta tarka gyöngyök és kis csigák. Közül öt kisebb, fehér és sárga függő, a szalagon rézgombokkal. Hosszúsága: 31 cm, szélessége: 1,3 cm, a szélső függők 8 cm, a közbülsők 3 cm hosszúak (32. ábra). Tévesen leltározták finn tárgyként, anyaga és technikája alapján mordvinnak kell tartanunk.

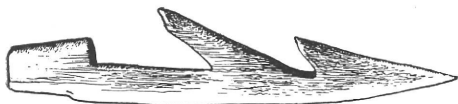
Egyéb tárgyak

2180 ltsz. „cseremisz csontszigony.” Az akadémiai jegyzékben ilyen tárgy nem szerepel. Nem tudjuk eldönteni, valóban Reguly gyűjtötte-e. Csontból faragott, simára lecsiszolt szigony. A vége hegyes, nem roncsolásra való. Hosszúsága 16,5 cm, szélessége: 4 cm (33. ábra).

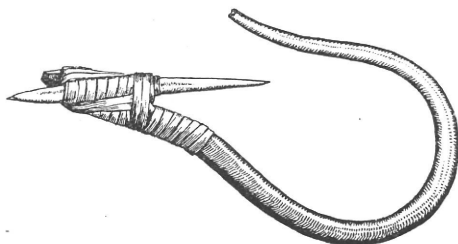
2183 ltsz. „cseremisz nagyobb horog.” Az akadémiai jegyzék nem tünteti föl. Hajlított faágra háncsal rácsavart csonttű. Hosszúsága: 15,8 cm, szélessége: 8 cm, a csonttű hosszúsága: 94 cm. A múzeumi leltár Reguly gyűjtésének tulajdonítja (34. ábra).

2204 ltsz. „finn csontkanál.” Az akadémiai jegyzék nem említi. Csontból faragott, rövid nyelű kanál. A nyele közepén végig kivágott. A nyél és a kanálfej találkozásánál a nyél tövén kétoldalt 3—3 fog, a nyél vége bevágásokkal díszített. Hosszúsága: 15,3 cm; kanálszélesség: 5,6 cm; nyélhosszúság: 7 cm; nyélszélesség: 3 cm (35. ábra). A múzeumi leltár Reguly gyűjteményében tartja nyilván. Anyaga, technikája és alakja szerint lappnak tarthatjuk.

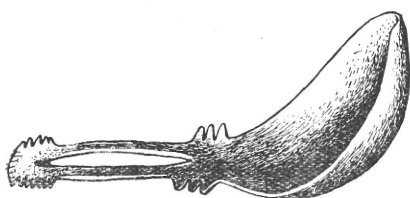
2200 ltsz. „finn nyakékesség.” Az akadémiai jegyzékben felsorolt tárgyakkal nem tudjuk azonosítani. Cérnára fűzött barna, zöld és kék gyöngyök.

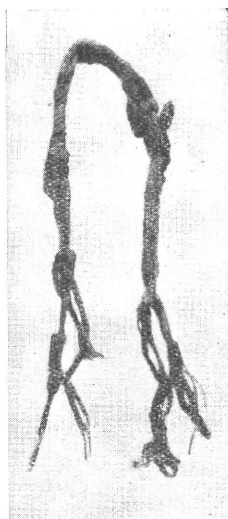
33. ábra. Cseremiszi csontszigony

34. ábra. Cseremiszi horog

35. ábra. Finn csontkanál

36. ábra.
Nyakék töredéke

A cérnaszálak összesodort madzaggai egyesülnek a gyöngysorok között. Hosszúsága: 34 cm (36. ábra). Valószínűleg töredék, hiányosságai miatt nem határozható meg.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy az akadémiai jegyzékben felsorolt 92 leltári tétel tárgyai közül — amelyek nem is kerültek mind a Néprajzi Múzeumba, s nem is mind néprajzi tárgyak — 42 tárgyról tudunk számot adni. A Néprajzi Múzeum leltárában Reguly által gyűjtött anyagként nyilvántartott 76 tárgy közül pedig 52-t tudunk ismertetni.

A múzeumi leltár szerint hiányzó 26 tárgy közül öt szerepel az akadémiai jegyzékben, ezek a következők:

- 2162 ltsz. „mordvin női farkötény” (RJ. 58.)
 2173 ltsz. „vogul ív és nyíl mintája” (RJ. 19.)
 2175 ltsz. „vogul nyílgyalu.” (RJ. 38.)
 2186 ltsz. „finn parasztnő ingcsatja.” (RJ. 4.)
 2208 ltsz. „Orosz parasztház mintája.” (RJ. 77.)

A 2164 ltsz. tárgy a leltár szerint „mordvin nyakék egy amulettel.” Ezt a tárgyat a 2193 ltsz. tárggyal azonosítottuk. Föltehető, hogy a mordvin amulettes nyakéknek valóban a 2164 számot kellene viselnie, a számok azonban az idők során összecserélődtek.

Reguly gyűjteményének megismerése során megismertük a tárgygyűjtő Regulyt is. Ez a nem nagy, de kora és összeválogatása révén páratlan gyűjtemény méltán csatlakozik Reguly többi hagyatékához.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

КОЛЛЕКЦИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДМЕТОВ АНТАЛА РЕГУЛЯ

В недавнем прошлом мы праздновали столетие со дня смерти Антала Регуля. Этот юбилей, кроме его празднования и благодарного воспоминания, послужил поводом для исследования того вопроса, использованы ли для науки все результаты, достигнутые Регулем своим героическим трудом, которые вследствие его болезни и ранней смерти им не были обработаны. При этом было обнаружено, что кроме его рукописных записей, даже его коллекция предметов не была полностью обработана. За последнее время Иван Балаша занимался собранными Анталом Регулем этнографическими предметами, однако его работа не содержит всех предметов, которые были собраны свыше ста лет тому назад и еще находятся на хранение.

О коллекции из времен до инвентаризации музея имеются две записи, одна запись хранится в Архиве рукописей Академии Наук Венгрии, а другая в рукописи Ференца Тольди в альбоме, посвященном Регулю. Первая запись представляет из себя список в виде инвентаря, а вторая — обзорный список собранных предметов по отдельным группам. Ввиду отсутствия данных нельзя установить, состояла ли полная коллекция Регуля только из перечисленных в данном списке предметов, или существовали кроме них еще другие предметы. При отождествлении возникают трудности по той причине, что в Этнографическом Музее хранятся в качестве собранных Регулем предметов также такие объекты, которые в списке Академии Наук не приведены, а кроме этого необходимо в инвентарь музея неоднократно внести поправки.

В результате исследований можно установить, что из перечисленных в списке Академии Наук и приведенных под 92 инвентарными номерами предметов — которые не все поступили в Этнографический музей и не в качестве этнографических предметов — ныне можно отдать отчет только от 42 предметов. С другой стороны из зарегистрированных в инвентаре Этнографического музея в качестве собранного Регулем материала, состоящего из 76 предметов, удалось дать описание лишь от 52 предметов. Проведенные исследования в значительной степени расширили имеющиеся о коллекции сведения, особенно о материальной культуре мордвинов и обских угров. Эта небольшая, но благодаря своему возрасту и подбору бесподобная в своем роде коллекция является достойной остальному наследию Регуля.

Lakodalmi kalácsaink néprajzához

Az emberi élet kiemelkedő eseményeihez fűződő, ősi szokások közül leggazdagabb, legváltozatosabb a lakodalom, melynek fűzészerű eseménysorozatában ötletesebbnél ötletesebb mozzanatok, színes és pompázó részletek váltakoznak.¹ SZENDREY ZSIGMOND alapvető összefoglalásában írja, hogy „a kalács nem hiányozhatik egyetlen ünnepi vagy lakomás asztalról sem, formája és neve az alkalmak szerint különböző: a lakodalmi kalácson kívül ismerjük a koldusoknak sütött halottaknap-i cipót is.”² A kalácsok és a cipók ajándékozása és elfogyasztása népszokásaink igen sok cselekményében szer-tartás jellegű mozzanat, mely a legtöbb lakodalomban is egész cselekménysorozattá bővül.

A lakodalom résztvevői nem minden alkalommal „játsszák végig” a hagyományok teljes sorozatát, ezért nemcsak a lakodalmak, hanem lakodalmi leírásaink is sok esetben egyenetlenül hatnak. A leírók érdeklődése megoszlik az egyes mozzanatok között, nem mindegyiknek látják egyformán értelmét, fontosságát, jelentőségét. Legtöbb leírásunk megemlékezik a kiemelkedő szerepet betöltő lakodalmi kalácsról, a sokféle lakodalmi süteményről, azonban erről az egykor alapvető, ünnepélyes mozzanatról jóformán semmitsem tudunk.³

Egyik legkitűnőbb lakodalmi szokáskutatónk, BAKÓ FERENC véleménye szerint a lakodalmi ételek készítésének és fogyasztásának részletes leírása és összehasonlítása tulajdonképpen nem a folklóre, hanem a népi táplálkozással foglalkozó néprajzi munka feladata.⁴ A sokféle lakodalmi étel és ételnév azonosítása, készítésük magyarázata nem annyira a szellemi néprajz, mint inkább a tárgyi néprajz, a múzeológia feladata, mert pl. a lakodalmi kalácsok anyaga és formája nem csupán az ünnepség kelléke, hanem az előkészítő munkának is jelentős tárgya. A liszt minősége, a készítés technikája, a kalács ízesítő anyagai gazdasági és társadalmi állapotot is jelölnek, nemcsak műveltségi szintet és etnikai jelleget. KARDOS LÁSZLÓ szép őrségi monográfiája a táplálkozásról foglalkozik a lakodalmi ételekkel is, de mégsem oly részletességgel, mint e jelenség megkivánná.⁵ Egyrészről meg kell vizsgálnunk magát az ételt, — esetünkben a kalácsot — készítését és formáját, másrészt a lakodalomban kialakult szerepét. A kalács készítésének, díszítésének, az átadás körülményeinek, az elfogyasztás módjainak vannak oly elemei, amelyek régi és újabb hiedelmekből, vallásos és egyházi szokásokból, társas illendőségből erednek, történeti eredetűek, s ily módon magának a

¹ SZENDREY Á.: Lakodalmi szokások gyűjtése. Bp. 1956.

²⁻³ Magyarország Néprajza IV. 225—226.

⁴ BAKÓ F.: Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. Ethn. LXVI. (1956) 393—394.

⁵ KARDOS L.: Az Őrség népi táplálkozása. Bp. 1943.

tárgynak, a kalácsnak változó társadalmi szerepét jelölik meg a táplálkozás története folyamán.

A Néprajzi Múzeum legújabb szerzeménye⁶ egy ez ideig futólagosan ismert lakodalmi kalács: a hetési *fumu* (1—2. ábra). A hetési lakodalom néhány táji vonását, ezek keletkezését, más tájakkal való kapcsolatát érzé-

1. ábra. *Fumu*: lakodalmi kalács, Zalasombatfa. Felülnézet. (Kápolnai Imre felvétele.)

keltetjük a következőkben e kalács készítésének és a lakodalmi eseményekben való szerepének leírásával.

A fumu készítése és átadása

1954 áprilisában LUBY MARGIT a hetési lakodalom jelesebb mozzanatai után érdeklődött Zalasombatfán. Feljegyzéseiben írja, hogy a „szombatfai lakodalomnak van egy rendkívül érdekes részlete, és ez az, hogy a vacsora után behoznak egy tésztából sültötty gyereket. Egyik lába lekvárral, másik lába dióval töltve, és így tovább. Jön egy pap is, — felöltözve fehérbe — azt megkéri, hogy keresztelje meg. Az vállalkozik is reá, de előbb látni szeretné

⁶ Leltári száma: 59.71.1; SZENDREY ZSIGMOND szerint Göcsejben főkomaasszonyi kalács volt Ethn. LI. (1940) 353.

a gyereket. A gyerek ekkorára eltűnt, hiába keresik, nincs a bugyorjában. Végre előkerül a gyerek, s a pap tudni akarja, milyen nemű. Kibontják és miután megállapítják, hogy fityegője van, tehát fiú, a pap keresztelje már meg. A pap meg is kereszteli *Eddmegké*-nek. A keresztelés után a gyereket feldarabolják, mindenki kap belőle egy darabkát.”⁷

2. ábra. *Fumu*: lakodalmi kalács, Zalasombatfa. Oldalnézet. (Kápolnai Imre felvétele.)

1958 júniusának első napjaiban a Hetési Napok alkalmával⁸ én is rábukkantam a LUBY MARGIT által vázlatosan jelzett, érdekes lakodalmi szokásra. (Az ő feljegyzéséről akkor még nem tudtam.) Kerékpáron és gyalog bejártam mind az öt hetési falut, és megtudtam, hogy Istvánlakon, Bödeházán, Gáborjánházán, Szíjártóházán és Zalasombatfán, mikor még hírehamva sem volt a sokféle lakodalmi tortának, a „tésztából süötött gyerek”, az ún. *fumu* volt a lakodalom legfinomabb süteménye.⁹ Adatközlőim magya-

⁷ Népművelési Intézet Népszokás Archivuma (a továbbiakban NINA): XIX. 7/1. sz. 5. l.

⁸ Hetési Napok. Népművelési Tájékoztató 1958 júl—aug. 58. l.

⁹ Adatközlőim: Vég József 98 éves Szentistvánlak, Fehér János 66 éves és József Ferenc 65 éves Bödeháza, József Józsefné szíjártóházai születésű 63 éves Gáborjánháza, Dancs Péterné Dancs Rozália (ki még tud fumut sütni) 82 éves Zalasombatfa, valamint Virágh Béla igazgató-tanító népi együttese tagjaival.

rázata szerint a *fumu* olyan név, mint a pereg vagy a zsömle. A *fumu* a lakodalmi kalácsnak a régiiek által adott és megszokott neve. A *fumu* a mai hetésiek véleménye szerint nemcsak ízletes anyagokkal töltött, igen finom tésztából készített kalács volt, hanem nagysága és különleges formája révén a lakodalom egyik kiemelkedő dísze, melyhez igen sok érdekes szokás fűződött, és fűződik még ma is.

A *fumu* tésztájának elkészítése nem valami különleges és bonyolult munka: minden jó háziasszony el tudja könnyen készíteni. Megfelelő mennyiségű liszt, zsír, főlös tej, negyed liter *téffü* és 20—30 tojás keverékéből *kalács-tésztát* készítenek. Amikor megkel, négy részre osztják. Gondolomra három *cipukát* szakítanak ki belőle, a negyedik részt meghagyják a *fumu* díszítésére. A *cipukákat* akkorára mérik, hogy a *fumut* befogadja a *fumusütü tepse*, mely nem valami különleges formájú szerszám, csupán hosszabb valamivel, mint a rendes pléhtepsi. A *cipukákat* ellapítják, nagyon vékonyra elnyújtják, a tepsinek megfelelő hosszúságúra kiformálják, aztán jó vastagon megtöltik *finomságokkal* és összetekerik. Tölteléknek diót, mákot, fügét, szőlőt, almát szoktak beletenni, kinek mire van gusztusa és tehetsége. Úgy csavarják össze mindhárom tésztaarúdat, mint a bejglit. Mikor ez megvan, a három rúd végeit összeteszik: kettő van alul keresztben, a harmadiknak rájuk megy a vége. Csak a végeket teszik így össze, aztán jó erősen összeszorítják és hármásra összefonják a megtöltött rudakat. Fonás közben úgy forgatják a rudakat, hogy a fonás eredménye egy ember alakú bábú legyen, amelynek a két lábafeje kissé eláll egymástól. A *fumu* tehát sem készítési módjában, sem anyagában nem különbözik a ma általában szokásos töltött kalácsoktól, csupán gyermekformája és mérete szokatlan.

Ezzel azonban nincs befejezve a *fumu* készítése: most jön a munka nagyobb tudást igénylő része. Az elején a díszítésre félretett tésztát igen vékonyra *lapítják*, és kisebb-nagyobb darabkákra vágják. A *fumu* fejére *hármás fonyásból* haját ragasztanak; hasonló módon készül a nyakra ragasztott *gyöngysor*. Szalagnak kisebb-nagyobb hosszúkás és keskeny sávokat vágnak ki, sűrűen kicsipkézik és ferdén, keresztben, hullámosan helyezik el többfelé a *fumu* testén. Gondoskodnak a fül, szem, orr, száj és más testrészek (köldök, *bögyörő*) kiformálásáról és felragasztásáról is. A munkát nézni átjönnek a szomszédasszonyok is, és mindezek nem történnek meg tréfálkozás nélkül.

Igen érdekesek a *fumu* két oldalára ragasztott *újságkalácsok*. Ezek olyan alakúak, mint a kifli: *pöndörincs* van a két végén egymással szembe-hajtván. (Az *újság* szó itt nem a köznyelvi „hírlap”-ot jelenti, hanem a holdat, az újholdat, a hold megújulását. A dísz maga a svasztika helyi formája, ill. annak egyik része.) *Rózsákat* is tesznek a *fumu* ölébe és nyakára; *tekerincses* kis gombócokat csinálnak, a sávokat gombóc alakúra összetekerik, és ezek sütéskor úgy szétnyílnak, mint a *takácsgubacs*. Ha valaki találékony természetű, másfajta díszítést is ragaszthat a *fumura*, azonban ezek a legszokásosabbak.¹⁰

Mikor a díszítéssel elkészült a gazdaasszony, a *fumu* tetejét tojás sárgájával vékonyan bekeni. Rendszerint kemencében sütik meg, mert oly

¹⁰ Vö. a *Doppelschnecke* nevű osztrák süteménnyel, melynek alakja már a fiatalabb kőkorszakban előfordul, mint talajdekoráció. M. Höfler: *Schneckengebäcke*. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde XIII (1903), 396—397. l. 23—35. ábra. L. még a 37. jegyzetben is.

nagy, hogy nem fér be a takaréktűzhely sütőjébe. (Az általam látott és gyűjtött fumu 43 cm hosszú, 26 cm széles és 9—11 cm magas; 5—6 kg súlyú volt.) A fumu sütése csak nagyon jól sütő kemencében sikerült, ezért nem minden asszony tudta otthon megsütni. A régi világban sokan a falusi pékkel készítették el magát a fumut is. Ismerősöknél előfordult — nem rosszaságból —, hogy a pék nem tette bele a mákot. Viccből csinálta, hogy kihagyott valamit a töltelékéből, amit beleszántak. Akadt olyan ügyes asszony, aki rögtön észrevette, hogy a fumu nincs rendesen megtöltve, mert nagyon könnyűnek találta. Volt azonban olyan is, aki csak akkor csodálkozott el, hogy milyen szegényes a töltelék, amikor felvágta a fumut, és nevettek rajta.¹¹

Fumut csak lakodalomra és paszitára (keresztelőre) sütöttek. A fumut a menyasszony keresztanyja szokta átadni a menyasszonynak. Az ajándékokkal együtt az *eliutasok* vitték a fumut oda, ahová a menyasszony került. A keresztanyával együtt 2—3 menyecske kosárba pakolta a fumut, és úgy vitték a csomagot, hogy mindenki lássa. *Felszedettbe* (házilag szótt díszes kendőbe) takarták, mint egy valóságos kisbabát, pereceket raktak mellé, meg egy üveg bort (3—4. ábra). Így mentek *eliutba* többen együtt a menyasszony után. Az *eliutasok* nemcsak a fumut vitték, hanem azokat az ajándékokat is, amiket a menyasszony kapott, de nem vitte magával akkor, amikor átment a vőlegényes házhoz. (A kalácsok és sütemények ily módon való átszállítása az egész környéken általános jelenség.)

GÖNCZI FERENC adalékai szerint Göcsejben a menyasszonyos ház vendégei csak a lakodalom másodnapján távoztak el, mint *eliutasok*:¹² Novában a menyasszony vendégei a lakodalom délutánján mentek ünnepélyesen a vőlegényes házhoz, hol a menyasszony egyik tekintélyes rokona a menyasszony nevében a kocsisokat és a zenészeket kendővel ajándékozta meg.¹³ Hetésben GÖNCZI szerint az *eliutasok* estefelé érkeztek a vőlegényes házhoz. Az *eliutasok* tulajdonképpen a hérésszesek voltak, akiknek a szerepe a helyi szokás szerint sokféleképpen módosult.¹⁴

A fumukeresztelő

LUBY MARGIT feljegyzései szerint „hétfőn a menyasszonyt kihívták az udvarra. Ott állt egy favödör vízzel. A vödörre volt akasztva egy *körkalács*. A vőfély sietve lekapta, és átadta a cigányoknak. A kalácsot a vödör kengyele fönn tartotta. A menyasszony aztán lábbal fölrugta a vödört, és utána mulattak tovább. A könnyű szülés érdekében tették. Kedden délelőtt meg az egész sereg mindenestől elment *mosdani*. Egy férfi női ruhába öltözött, mint meny-

¹¹ Régen egész Hetésben nem volt pék; Lendváról és Lentiből készen vették a péksüteményt a századfordulótól kezdve. *Gatyaszitán* készített búzalisztből kovással kelesztett perccet, fumut és lepényt sütöttek kemencében vagy a péknél. A pékkel odavitt nyersanyagból készítették el a süteményt, mert házilag sütésre előkészíteni és sütésre elvinni a távolság miatt nem lehetett (Illés Pálné 67 éves szíjártóháza asszony és mások közlései). — 1870—1880 körül a lakodalmakban csupán *fonott kalács* (*percc*) volt a sütemény; a közönséges kenyér helyett, mely ekkoriban még paraszt módra, durván őrlött, inkább darált rozslisztből készült fehér *cipőt* fogyasztottak. Galambok (Zala megye, Jámbor Márta gyűjtése): NINA XIX. 3 l. sz. 3. l., Kardos László: i. m. 100. skl.

¹² GÖNCZI F.: Göcsej s Hetés népének ismertetése. Kaposvár 1914. 348.

¹³ GÖNCZI: i. m. 353.

¹⁴ GÖNCZI: i. h.

3. ábra. Lakodalmi kalácsok és sütemények szállítása a lakodalmas házhoz. Szalafő. (Lehmayer Ferenc felvétele).

4. ábra. A fehér ruhába takart kalácsok és sütemények átadása a nyoszolyó-asszonynak. Szalafő. (Lehmayer Ferenc felvétele).

asszony, a másik férfi rongyos ruhában, mint vőlegény kísértte: a nadrágjára kötve elől egy nagy burgondi répa. A menyasszonyát kergette, de nekiesett minden nőnek, aki útjába került. Azok futottak előle, a maga menyasszonya meg húzta vissza. Elég durva jelenetek adódtak elő ezzel kapcsolatban.”¹⁵

Adatközlőim szerint a lakodalom másodnapján az álmos vendégek reggel kimentek a kúthoz *mosdani*. Ez is móka volt: addig odabenn a gazdasszonyok rendet csináltak. Mielőtt a kúthoz mentek, az egyik vőfély vizet merített a vödörbe. Kihúzta a tele vödört a vályúra, és rátett egy nagy *kótt kalácsot* (nem a fumut), és leterítette piros menyecske kendővel. Erre a kendőre tették rá azokat a kis kendőket is, amelyeket a menyasszony ajándékként osztott ki a vőfélyek és a zenészek között. A vőfélyek *kötükendűt*, a cigányok *zsebkendűt* szoktak kapni. Amikor a vendégek mind a kútnál voltak, a menyasszony levette a vödörről a menyecskekendőt, és a fejére kötötte (*hátrakötü kendű*). A kalácsot a cigánybanda vezetőjének, a primásnak adta, ki azt a bőgőssel együtt a bőgő nyakára húzta. (A *kótt kalácsot* nagy kerek tepsikben sütötték; közepében lyukas volt, hogy a boros üveg beleférjen.) A menyasszony ekkor felkapta a vödört, és a vizet közben szétlöttyintette. Olyan gyorsan forgott a vödörrel, hogy csak úgy *karingult* (röpködött körben) a szoknyája. Aki nem ügyelt magára, azt alaposan leöntötte, lefröcskölte. Néha tréfából téglát is tettek a vödörbe a huncutkodó vőfélyek, hogy nehezebb legyen felemelni a menyasszonynak. Volt nagy nevetés, ha nem tudta felemelni a tele vödört.

Ezután körbementek a *rokkonságho*. A cigány húzta a csárdást végig az utcán, és mindenfelé táncolva mentek. Be-betértek az ismerősökhöz, és mindenütt elviccelődve ittak egy-egy pohár bort. Sokszor a menyasszony *pemetet* vitt magával. Előtte ment az egyik vőfély, és úgy tett, mintha söpörne. A fumut is magukkal vitték a falu felsepréséhez. Rendszerint egy felvágott nyelvű idősebb asszony vitte magával a karján, mint egy valódi kisbabát. Egyszer csak elkiáltotta magát, hogy a menyasszonynak gyereke született az éjjel, meg kellene keresztelni! Többnyire egy bokor mellett álltak meg, és az asszony úgy tett, mintha a bokorban taláta volna a fumut. Mások szerint az asszony a fumuval előre elbújt a bokorban, és akkor lépett elő, amikor odaért a menet.

Addig viccelődtek, csipkedték elmés szavakkal a menyasszonyt, míg egy ügyes férfi fel nem öltözött papnak. (Ekörül is voltak eltérő vélemények. Többek emlékezete szerint már a lakodalmas háztól jött velük a papnak öltözött ember.) Fehér női alsószoknya volt a karing, hosszú törölköző a stóla. Vicces, talpraesett embernek kellett lennie, mert sokáig elmókáztak vele nem a legépületesebb módon. — Gyűjön má, tisztelendü ur! — kiáltottak neki. — Hoztunk magának is valamit! — Mit hoztatok, édes fíjajim? — Egy kis ártatlankát! — Minek az nekem? — Meg kellene keresztelni! — Milyen az az ártatlanka? — Ilyen ni! — Fiú vagy leány? — Mi legyen a neve? — Nézzük meg a mic sodáját! — Hol van? — Nem találom! — Biztosan kimászott a szemétdombra. — Nézzék csak, mekkora füttyülője van! — Bögyörü az a javából! — Hát akkor „Megeszem” legyen a neve!

Jó sokáig úzték-fúzték a tréfát. Közben felállottak szabályosan a keresztelőhöz, és az álpap ájtatos szemforgatások közepette mondta a keresztelési formulát: — *Megeszlek*-nek keresztellek téged atyának, nagyfának, gatyá-

¹⁵ LUBY M.: i. m. 4. Adatközlők: Molnár Józsefné József Irén szül. 1920 Gáborján-házán és Dancs Péterné Zalaszombatfán.

nak, fiúnak, hiúnak nevében. Légy segítségére ezeknek a jámbor népeknek, hogy tudják meg máma és mindenkoron, mit cselekedjenek a te emlékedre és a maguk örömeire. Ámen. — A tréfás hangsúlyozással elhadart mondóka végén egy csepp bort lötytyintett a fumu fejére a boros üvegből, majd jót húzott belőle. A cigány tust húzott és elkezdődött a tánc. A fehér ingben a pap is rákezdett tánc közben: — Hopp szűz magam is, — kivel járom, meg az is!

Hosszú és vidám táncolás után bementek a lakodalmas házba. Elöl vitték a fumut, majd ünnepélyesen felszeletelték, és elosztották a vendégek között. Vidáman versengtek azon, kinek melyik része jusson. A kapott darabot rendszerint hazavitték, nem a lakodalomban ették meg.

A „korsótörés” változatai

Hasonló szokásokat a közeli falvakban is ismernek kisebb-nagyobb eltérésekkel. Miklósfa községben (Zala megye) a menyasszony a lakodalom utáni reggelen egy korsót vitt a kútra a fején. Dalolva ment vele a násznép. Jó messze levő kutat választottak, hogy végigjárhassák a falut. A menyasszony korsójába az úton levő kutakból is a vőfély állandóan hordta a vizet, és ebből a vízből a menyasszony állandóan mecsdatta az „álmos” vendégeket. Akit a menyasszony megmosdatott, pénzt vetett a vízbe. A menet előtt két bohócnak öltözött legény járt hosszú seprővel, és utcahosszat mindent eltakarítottak a menyasszony útjából.¹⁶

Magyarszombatfán (Vas megye) *fonott perecet*, vagy más néven *fonott kalácsot* sütnék kemencében a lakodalomra. A meghívott rokonok kosárszámra viszik a lakodalmas házhoz. Ezeket a fonott pereceket dobálják ajándékként az esküvői úton összesereglett gyerekeknek,¹⁷ ezzel rakják meg a kutat is, ahová a menyasszony hajnalban vizet meríteni megy.¹⁸ Egy szép cifra korsóval meríti ki a vizet a kútból, iszik belőle, majd hirtelen a násznépre öntözi tartalmát, a korsót pedig a kútkáva hoz csapja. Nagyon nevetnek ha nem sikerül a korsótörés.¹⁹ Még régebben a lakodalom másodnapján reggeli előtt a menyasszonyt egy korsóval vízért menesztették. Vízet húztattak vele, de közben rálöttek a korsóra, és szétduzzantották. Utóbb csupán zenés kúthoz vezetésből állt az egész szokás.²⁰ Galambokon (Zala megye) a lakodalmi vacsora kezdetét jelentette, hogy egy korsót viccből földhöz vágta.²¹ Valószínű, hogy a *tréfás korsótörés* mozzanata olyan régi népszokás újkori változata, mely a keresztelés egyházi szertartásával is kapcsolatban volt.

A tisztulásnak és a tisztálkodásnak más, lényegtelennek látszó mozzanatai lépnek előtérbe más községekben. Hegyhátszentpéteren (Vas megye) a lakodalomra régen a kemence földjén sütötték a perecet, mely tulajdon-

¹⁶ NINA XIX. 13/1. sz. (Luby Margit gyűjtése 1956. ápr-ban.)

¹⁷ Adatunk van arra, hogy Győr megyében a századforduló táján az esküvőre menő vidám vendégsereget a nézők a *kulcsos kalinkó* nevű kaláccsal dobálták. Borovszky Samu: Győr vármegye. Bp. é. n. 97 (Téves általánosításnak tartjuk).

¹⁸ CZUCH DEZSŐ fazekasmester, szakkörvezető szíves közlése (1958. aug. 20).

¹⁹ CZUC D.: Magyarszombatfa és környéke fazekassága. Népünk hagyományaiból c. gyűjteményben. Bp. 1955. 53.

²⁰ KARDOS L.: i. m. 236. DÖMÖTÖR S.: Adatok Vas megye néprajzához. „Vas megye” c. gyűjtemény, Szombathely 1958. 57.

²¹ NINA XIX. 3/1. sz. 3. l. (JÁMBOR M. gyűjtése. Vö. Fiumében az égetett mandula-torta összetörése a vőlegény és a menyasszony közös tiszte. Ethn. III (1892), 168.

képpen kezdetleges technikával készült kerek, fonott kalács volt. A pereg a lakodalom fontos kelléke volt, díszít azonban az életfa adott az ünnepségnek. Gyúrt tésztát kisodortak, bojtortjánkóróra tekerték, és kemencében megsütötték, majd pántlikával és virágokkal feldíszítették. Amikor a templomba mentek, az egyik násznagy ment elől az életfával, a másik násznagy pedig *pemettel* és *kuruglával* vigyázott, hogy sérelem nélkül tudják a templomba vinni az életfát. Azt tartották, hogy az ifjú pár házassága boldog és tartós lesz, ha épségben viszik magukkal az életfát. A vőfélyek ugyanis állandóan kapkodtak az életfa után, el akarták venni, de a násznagyok rendszerint ügyesebbek voltak, és sértetlenül vitték a templomba és vissza az életfát. A menetet kísérő leányok kosárban süteményt vittek, és osztogatták a gyerekeknek.²²

Ez a mozzanat is önállósult más vidékeken. Hosszúhetényben (Baranya megye) a lakodalmas menetet a nézők tekintélyes serege egészen a lakodalmas házig elkíséri. A ház kapujában megállnak, és onnan kíváncsiskodnak. A gazdaszonyok vesszőkosarakban diós-mákos kalácsszeleteket visznek közéljük, és szétszítják. Lakodalom előtti napon oly sokat sütnek, hogy a nézők népes seregének is bőven jut. A szegényebb gyerekek 8—10 darabot is összezednek a készen tartott tarisznákba.²³

Kustánszegen (Zala megye) a keresztgyerek minden húsvét hétfőjén ajándékot kap keresztanyjától, míg lakodalmát el nem éri.²⁴ Pórszombaton (Zala megye) a keresztanya *komakosár* nélkül nem mehetett el a lakodalomba: süteményt, hőkön sült perezet, fánkot, vajás süteményt tett az abroszba. Régebben a keresztanyák a paszitába vitték a komakosarat abroszba kötve, manapság a keresztanya lakodalomkor adja keresztgyerekeinek a komakosarat. Egy komakosár értéke néha ezer forintig is felmegy.²⁵ A keresztelői és a lakodalmi szokások 50—60 évvel ezelőtt is érdekes kapcsolatokat mutatnak egymással.

SZENDREY ZSIGMOND szerint az utolsó *komatálás napon* küldött *főkoma-asszonyi kalács* Göcsejben régente pólyásgyerek alakú és nagyságú volt; neve *fumu*; ezen az utolsó komatálás napon minden *komatálküldő* jelen volt, és a fumut közösen fogyasztották el.²⁶ GÖNCZI szerint a gyermekágyban fekvő asszonynak a komaasszony, szomszédok, rokonok szoktak ételt vinni. Az utolsó alkalommal vitt ételt *niézünek* hívták. Rendszerint vasárnap ünnepélyesen, feldíszített kosárban vitték át. A fumu ilyenkor elmaradhatatlan ajándék volt. Egyes helyeken fejkötőt is tettek a legalább csecsemő nagyságú fumu fejére, és csecsemő módjára takarták le.²⁷ A *niézü* alkalmával az összegyülekezett ismerősök, komák mulatságot csaptak, s a fumut az atyának, fiúnak, szentlélekistennek nevében megkeresztelték, és megették. Néhol ez volt a tulajdonképpen paszita, melynek tartása már GÖNCZI gyűjtései idején (1900—1910) is kialakóban volt.²⁸ Idősebbek emlékeznek még rá hogy a századforduló körül Pórszombat környékén divatban volt a fumu ajándékozása az új pár részére a keresztszülők által. Tudják még, hogy a fumu gyermek alakú, tepsiben sült kalács volt, de a kalácsot már a ma

²² NINA XVII. 35/1. sz. 10. l. (Surányi testvérek gyűjtése 1955.) DÖMÖTÖR: i. m. 55.

²³ NEMES J.: Lakodalom Hosszúhetényben 1955. febr. 1-én. NINA (kézirat).

²⁴ NINA XIX. 2/2. sz. 7. l. (LUBY M. 1954. ápr.) gyűjtése

²⁵ NINA XIX. 8/4. sz. (LUBY M. gyűjtése 1954 ápr.)

²⁶ Magyarország néprajza IV, 166.

²⁷ GÖNCZI: Ethn. XVII (1906), 155.

²⁸ GÖNCZI: Göcsej. 323.

élők közül senkisésem látta. Azt sem tudják már, hogyan adták át a kereszt-szülők.²⁹

GÖNCZI a fumu elmosódó rajzát is közli nevezetes munkája más helyén minden megjegyzés nélkül,³⁰ ezért gyűjtésünk adatai és az ő közlései között történeti párhuzamot is vonhatunk. A rajzon felismerhető a fumu ember alakúsága, feje, haja, testrészei, a csipkés díszek. Ehelyütt említi, hogy a göcsejiek és a hetésiek a régi időkben nem süttöttek *küött kalácsot*, mert nem ismerték a *keletést*. Mivel GÖNCZI a fumu készítmódját nem írja le, paszitai felhasználását pedig másutt ismerteti, nem csoda, hogy szakirodalmunk nem méltatta komoly figyelemre közléseit. GÖNCZI közléseinek töredékes-ségéből nem bontakozhatott ki olyan kép, amelyből a néprajzi jelenség pontosan kiemelkedett volna.³¹

BELLOSICS BÁLINT írja a hetési lakodalomról, hogy a templomi szertartás után lakomára gyűlnek: „az asztal elején a fiatal pár; előttük széles, lapos kalács.”³² Ez a széles, lapos kalács ismereteink szerint nem lehetett más, mint a fumu, bár GÖNCZI ebben az időben még nem említi, hogy a fumu szerepeltetése a lakodalomban is szokásos volt. Úgy gondoljuk, hogy a paszita elhaló hagyományai közül a fumu szokásanyag átszüremlett a lakodalmi tréfálkozások közé, s így bukkant fel időnként — még napjainkban is —, mint szórakoztató anyag.³³

Adataink alapján megállapíthatjuk a következőket:

1. A mai köztudat szerint a hetési fumu fejlett süteménykészítési technikával készült, gyermek alakú, díszes ünnepi kalács régies díszítésekkel, változatos és finom töltelékkel.

2. Az 1900-as évek előtt paszitára, keresztelőre készítették, s az egyházi keresztelő szertartás paródiázása után, ünnepi lakoma közben fogyasztották el.

3. Az 1900-as évek körül a lakodalom végefelé, a hajnali mosdatás és a korsótörés alkalmával tréfás keresztelői szertartást játszottak el vele, majd kiosztották részeit a vendégek között.³⁴

A fumu sütése az első világháború után maradt el. A háború alatt kevés volt a lakodalom, és azok sem voltak olyan nagy ünnepek, mint azelőtt. 1914 körül a fumusütésnek még nagy divatja volt, azonban azóta annyira elfeledték, hogy amikor 1924-ben egy vicces magyarszombatfai asszony fumut

²⁹ VASKA MIKLÓS novai múzeumvezető közlése (1958 aug.). Borbély Samu pénzügyi tanácsos közlése alapján BEVILAQUA BORSODY Béla: (A magyar serfőzés története. Bp. 1931. 1102—3.) a következőképpen írja le: Göcsejben „a vénasszonyok az újszülöttet eldugják egy hombárba, egy kalácsból süttött, csecsemőgyerek alakú, *fumu* nevezetű kalácsbábút bepölyáznak, a lakomáasztalra teszik. A legvénebb komaasszony a tárva nyitott ajtón át kikiált a sötétbe: — Nézd Manó, itt paszita van! . . . Ezután elvágják a fumu torkát és megeszik . . . A gyerekek bögre pénzt gyűjtenek.” E keresztelési szokásban BEVILAQUA magyarázata szerint „a fumu az ördög gyereke . . . a vénasszony behívja a Manót, az ősök szellemét az utód avatásához. Az igazi gyereket eldugja előle, a becsapott Manó csak azt látja, hogy a banyák felfalták a gyereket. A fumu feláldozása ugyanaz, mint a tatár toroson . . . (vagy) a kínai temetésen leölt papírbábu . . .” Utal még a zsidó purim kalácsgyerekére (jiddis nyelven *Kindli*), török és arab mákos, diós, fűgés gyermek alakú sült tésztákat, melyekben az európai mákos-diós patkó őset látja. — Borbély Samu közlését hiányosnak, BEVILAQUA magyarázatait tudománytalannak tartjuk. Ezért csak a teljesség kedvéért utalunk rájuk.

³⁰ GÖNCZI: i. m. 156.

³¹ GÖNCZI hivatkozik arra, hogy Hetésben népszokások gyűjtésére kevés ideje volt. I. m. 10.

³² BELLOSICS B.: Hetési képek. Magyar Lányok VIII (1902), 24. sz. 378. l.

³³ Vö. Magyarság néprajza IV, 203., II, 403.

³⁴ Vö. SZENDREY Á.: i. m. 24—25.

hozott magával a lakodalomra, Gáborjánházán mindenki megcsodálta. A fiatalabb nemzedék azt sem tudja jóformán, hogy mi is az a fumu: eszik-e vagy isszák. Újabban a zalaszombatfai népi együttes játékot mutatott be, melyben feldolgozták a fumukeresztelő hagyományait. Ez új lendületet adott a fumukészítésnek, és néhány díszes lakodalomban újra szerepelt a fumu és a fumukeresztelő. (Utóbbi „szelidített” formában, — mondja Virágh Béla, a szokás lelkes felújítója.)

A pólyásbaba alakú sütemények (bejglík)

A ma még ismert fumu pólyásbaba alakú díszes sütemény finom töltéssel. Ilyenféle sütemények századunk első évtizedeiben Ausztria burgenlandi és stájerországi vidékein divatoztak leginkább; nyugatabbra ritkábban fordultak elő, mint ünnepi sütemények.³⁵ Nemcsak lakodalomra, hanem névnapra és más családi ünnepekre is készítenek ilyenfajta díszes süteményeket. Különösen a hiencek kedvelik a gyermek alakú vajaskalácsokat, melyeket a meghívottak szoktak küldeni a lakodalmas házhoz.

Hazánk területén Ágfalván (Sopron mellett) a poncichterek a *bejglínek* (Beugel, patkó) nevezett süteményt a szokásoktól kissé eltérő módon készítik. 2,5 kg lisztből, 75 dkg cukorból, 10 dkg vajból, 1 liter tejből, 2—3 dl tejfelből, 7,5 dkg élesztőből, 1—2 dkg sóból tésztát kevernek (5. ábra), majd fateknőben

5. ábra. Bejglítészta dagasztása Ágfalván. (Weltler János felvétele..)

³⁵ BURGSTALLER, E.: Brauchtumsgebräuche und Weihnachtsspeisen. Linz 1957. 5. térkép: *Figürliche Gebäck* (adatfelvétel 1937-ből).

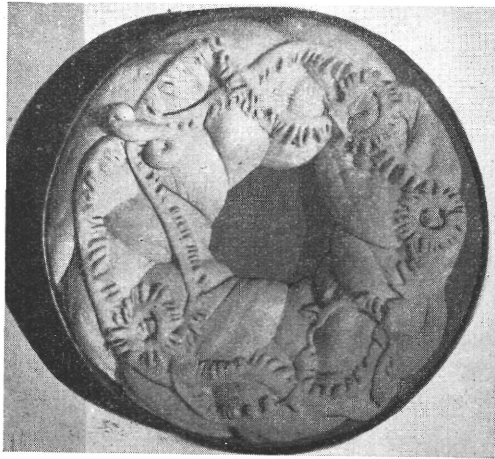
³⁶ NINA VII. 25. sz. 32. l. (Dömötör Ákos gyűjtése 1958 aug.)

³⁷ Valószínűleg a *Plessen* szó (holdak, holdacsókák) tájnyelvi változata. Vö. a fumu hold alakú díszítéseinek elnevezésével vagy magának a pölözínnek patkó (hold) alakú formájával. GÖNCZI is említi a mákoskifli „újság” nevét (I. m. 155). Vö. a 10. jegyzettel.

megkelesztik. (Két órahosszat hagyják kelni.) Utána alaposan meg kell dagasztani; általában két asszony dagasztja felváltva. Utána pihentetik, s ha megkelt, 2—3 rúdra vágják, meghengergetik a rudakat, és összefonják, mint a copfot (6. ábra). Tetejére vékony tésztából kivágott díszeket (szalagokat, rózsákat, s-betűket) ragasztanak, majd tojás sárgájával bekenik, és kerek tepsiben sütik meg.³⁶ (7. ábra.)

6. ábra. Bejgli készítése Ágfalván. (Weltler János felvétele.)

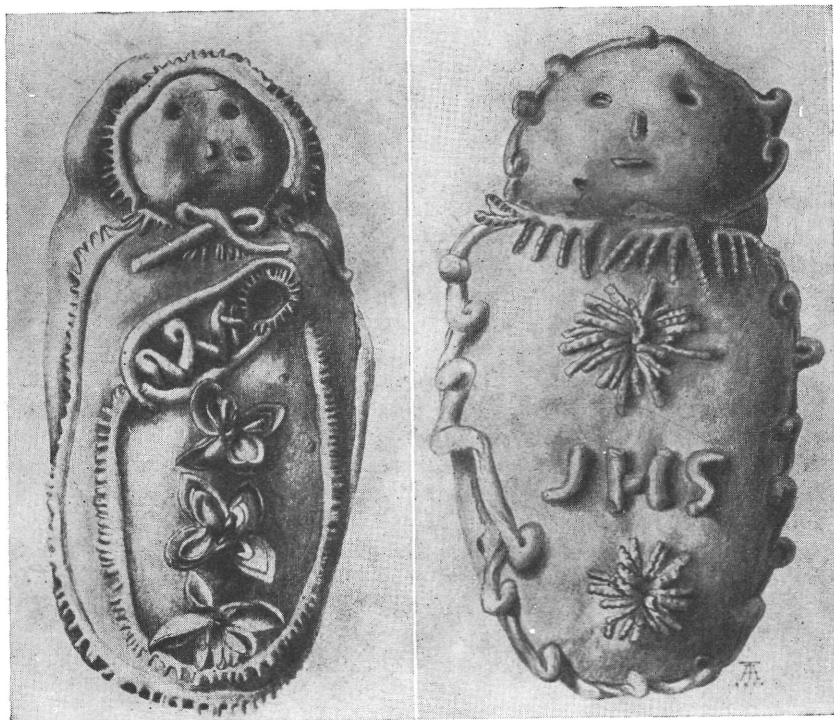

7. ábra. Bejgli a kerek tepsiben. Ágfalva. (Weltler János felvétele.)

Hasonló módon készült, finoman töltött sütemény a *pölözni*.³⁷ 2 dl tejfelt, 3 tojás sárgáját és 10 dkg vaját összekevernek, és ehhez annyi lisztet tesznek, amennyit felvesz a keverék (mintegy 0,5 kg-ot). Az így elkészített tészta a pölözni lapjainak az anyaga, mert alaposan kigyúrva, szétlapítják, és szögletes lapokká alakítják. A lapokat kis ideig szikkadni hagyják, azután darás vagy diós töltelékkel megkenik, majd összehengergetik. A darás töltelék 1 liter tejfelből, 0,5 kg mazsolából, 0,5 kg cukorból, s 6 tojásból készül. A diós töltelék 0,5 kg tisztított dióból, 0,3 kg prézliből, 0,5 dl rumból és

0,5 kg cukorból áll. Ezt a süteményt is a bejglihez hasonló módon fonják össze, és díszítik, vagy patkó alakúra formálják.³⁸

Az ágfalvai bejglihez és pölöznihez hasonló módon, hasonló díszítéssel készül Werratal-ban a *Hufeisen* nevű patkó alakú sütemény.³⁹ Poznauntalban

8. ábra. Burgenlandi Hausvater és Christkindbeugl nevű lakodalmi kalácsok

(Tirol) fehérkenyér darabkákra mazsolát és mandulát tapasztanak, cérnára felfűzve nyers tésztába göngyölik és forró zsírban kisütik. (A cérna a sütés következtében eltűnik.) *Alte Weiber*-nek hívják ezt a lakodalmi süteményt.⁴⁰ Farsang csütörtökén Ausztriában megjelennek a hasonlóan készített *Pfingstagsweibel*-ek, a sváboknál a *Holler-Mütterli*-k, Svájcban a *Heumütterli* nevű sütemények, melyeknek ma már csupán nevük mutatja, hogy valamikor ember (asszony, gyermek) alakú sütemények voltak.⁴¹ A *Guglhupf*-nak, mely lakodalmakban gyakran fordul elő, copfalakja volt. Spreewald-ban eredetileg aratási sütemény volt, és *Baba* (alte Frau, öregasszony) volt a neve.⁴²

Burgenlandi községekben nemesak névnapra vagy lakodalomra, hanem a *kis Jézus nevenapjára*, vagyis karácsonyra is sütnek pólyásbaba alakú

³⁸ NINA VII. 25. sz. 30–31. l. (Dömörör Ákos gyűjtése).

³⁹ HÖFLER, M.: Weihnachtsgebäcke. Wien 1905. 63. l. és VIII. tábla 42. ábra.

⁴⁰ HÖFLER, M.: Gebildbrote der Hochzeit. Wien 1911. 49. l.

⁴¹ HÖFLER, M.: Gebildbrote der Faschings-, Fastnachts- und Fastenzeit. Wien 1908. 22., 86. l.

⁴² Uo. 46.

kalácsot. Oberwart, Wallern, Illmitz községekben *Hausvater* nevű, 30—50 cm nagyságú, gazdagon díszített pólyásbabának formált, mazsolás kalácsot sütnék karácsonyra; Apetlonban és Loipersdorfbán *Christkindlbeugl* az ilyenfajta kalács neve. Újévre is szokták sütni, de a legtöbb helyen karácsony estéjén teszik ezt a kalácsot a szobai asztal sarkára, asztalkendővel letakarva. Az asztalon egy edényt (kis kosarat, hordócskát) állítanak melléje mindenféle maggal, gabonával megtöltve. Erre az edényre egy tányért tesznek, amelyben Borbála napjától csíráztatott növényi magvak vannak. Illmitzben a családfeje éjjeli misére indulás előtt a kalács fejét leszeli, és menetközben a kútba dobja áldozatul az ott lakó vízi embernek. A maradékot a miséről való visszatérés után a háziak nagy áhitattal fogyasztják el.⁴³

GUGITZ kutatásai szerint az 1783-ban épült mannersdorfi kolostor házi szentje, védő szelleme, népies nevén *Hausvater*-je az ún. *prágai kisjézus* szobrának másolata volt. Eredetijét a prágai karmelita konventben tisztelték, másolatát pedig a bécsi testvérkonvent tisztelte *Hausvater*-ként. Mannersdorfban körmeneteken hordozták, tehát igen népszerű kultikus egyházi kegyeszer volt. A kolostor felépülése után a szobor Bécsbe került vissza, és az új dóblingi kolostorban helyezték el. A gyermek Jézus szobra a *Hausvater* név révén a germán házi szellemekkel hozható kapcsolatba, akiket nagy ünnepek, családi események alkalmával igyekeztek jó kedvre deríteni, megengesztelni. Tiszteletükre a legjobb falatokat nekik adták, kegyeletüket a sütemény formájával is igyekeztek kifejezni. Ennek a néphitnek az élő volta tette népszerűvé ezen a területen az ember alakú süteményeket.⁴⁴

A rómaiak a gyermek alakú süteményeket újévre sütötték. A kívánt gyerekáldás jelképei voltak ezek a sütemények, melyeket különféle növényi magvakból, ezek zúzalékaiból édesítve sütöttek. A *marcipán* (olasz *marzapana*, régi magyar *marcapan*) neve a római *újévi kenyér*, a latin *panis martius* (placentulae, quos vulgus Martios panes appellat) származéka.⁴⁵ A római-latin marcipánok kezdetleges technikával készült pólyásbaba alakú sütemények voltak. A kelta-gall, ófrancia fogadalmi szobrok gyermekalakjainak tekerceselési módja pontosan megegyezik a legrégebbi mézeskalács minták pólyásbaba ábrázolásaival, ezek pedig a nép körében az elmúlt században még szokásban volt hagyományos gyermek begöngyöléssel egyeznek meg. Az osztrák-stájer pólyásbaba figurák (*Zuckerkindel*, *Fatschenpoppeler*) a római termékenység szimbólumok hasonló indítékú német-francia népi szokásokkal keveredett és sokféleképpen alakult csökevényei.⁴⁶ A római termékenység szimbólum a burgenlandi szokásban jelképes áldozattá alakult. A római gyermekalak termékenység képzete keveredett a germán háziszellem (*Hausvater*), valamint a keresztény vallás *Jézus* alakjával. A kereszténynek látszó jelkép tehát nagyon régi, európai népszokás emléke, mely időnként más és más szokások kellékeként szerepelt a társadalom életében.

⁴³ BURGSTALLER: i. m. 42. L. SCHMIDT (Burgenländische Volkskunde 1951—1955. Eisenstadt 1956. 84. l. 186. jegyzet) arról értesít, hogy Adalbert Riedl 1952-ben Seewinkelben *Hausvater* nevű lakodalmi kalácsot talált, melynek alaposabb kutatását szükségesnek tartja. Vö. A. RIEDL: Der Hausvater. Ein seltener Weihnachtsbrauch am Heideboden. „Volk und Heimat” V (1952), 24. sz. 3. l. (A két képet az ő szívessége folytán közölhetjük.)

⁴⁴ G. GUGLITZ: Österreichische Gnadenstätten in Kult und Brauch. II. Niederösterreich und Burgenland. Wien 1956. 85. Idézi BURGSTALLER: i. m. 116. a 129. jegyzetben.

⁴⁵ BÁRCZI G.: Magyar szöveftő szótár. Bp. 1941. 197. Vö. MNy. I, 164.

⁴⁶ HÖFLER, M.: Gebäudbrot der Hochzeit. Wien 1911. 52—54.

A középkori *fumoly* nevű cipőféle emlékei

A *fumu* kimondottan hetési tájszó, azonban ebben az alakban még egyik szótárunkban sem szerepel, csupán GÖNCZI említi. Hetésben és Hetés vidékén ma annyira ismeretlen, hogy sokan csodálkoznak hallatára a fiatalabbak közül. Az OSz és az EtSz *fumoly* alakban „egy bizonyos kenyérfajta” jelentéssel 1483—1569 között több előfordulását is jelzi.⁴⁷ Maguk az urbáriumok, összeírások, amelyek ekkoriban tulajdonképpen együgyű falusi bírák és ravasz provisorok által készített emlékeztetők, regiszterek, felsorolások, azt mutatják, hogy az említett időkben a Nagykanizsától Zalavárig terjedő területen már akkor is régimódinak tartott, ünnepi kenyérfélét értettek alatta, melyeket a jobbágyok adtak bizonyos ünnepek alkalmával a földesúrnak.⁴⁸

A *fumoly* szó első ízben a budai káptalan által 1483. május 4-én kiadott oklevélben szerepel *Eghazasbakonok*, *Felsewbakonok* és *Bachanak* falvak földesúri járandóságai között *panes fumolij dictos* alakban.⁴⁹ Tíz évvel később, 1493-ban a kanizsai várhoz tartozó falvak terheinek jegyzékében Bakolnak jobbágyai karácsonykor egy gyertyát és négy kenyeret, közönségesen *fumolyt* (Panés 4. vulgo fwmolj) adtak, húsvétkor minden sessio 12 tojást és négy *fumolynak* nevezett kenyeret (Panés Fwmolj vocatu) tartozott adni.⁵⁰ 1519-ben a Kanizsa várához tartozó falvak victualiai, természetbeni járandóságai között igen sok esetben szerepel a gyertya és a négy *fumoly*.⁵¹

Később a szőlőhegyek terhei között találkozunk a *fumollyal*. A kanizsai várhoz tartozó községek 1567. szeptember 17-i összeírásában Sümeg (Simigium) szőlőhegye terhei között „*fumolnak* nevezett kenyerek” (Panés fumol dictos),⁵² Ságnál „egykori *fumol* kenyerek” (olim panés fumol) szerepelnek.⁵³ A zalavári apátság javainak 1569. március 4-i összeírásában az apátság a rádai és a bárándi megújított szőlőhegyének terhei között szerepel az úrnak járó „négy *fumolynak* nevezett kenyér” (quattuor panés Fumolj dicti) és egy gyertya.⁵⁴ Az apáti szőlőhegy után „öt *fumoly* kenyér” (quinque panés fumolj) járt.⁵⁵ A csácsi szőlőhegy után csak egy *kerek kenyeret* és egy gyertyát (unus panis circularis et capo unus) tartozott adni az apátság az úrnak.⁵⁶ A telepeseket mindezek nem terhelték. (Coloni munera non dant.) A csácsi malom 50 *cipót* adott,⁵⁷ a kapornaki apátság javainak 1569. március 11-i összeírása szerint az egyes községek megújított szőlőhegyeit 4—12 *kerek kenyér* (panés circulos) és egy gyertya terhelte. Az ivánföldi szőlőhegy (Promontor. Iuan

⁴⁷ GOMBOCZ—MELICH: Magyar etymologiai szótár. Bp. 1934. II, 549—550. hasáb. Vö. DÖMÖTÖR S.: Fumu. MNy. LV. (1959) 116—7.

⁴⁸ KOMORÓCZI GY.: A kereskedelem és ipar Szent István korában. Bp. 1938 17—20. l.

⁴⁹ Országos Levéltár: DL. 18808. sz. (NRA. fasc. 726. nr. 15).

⁵⁰ Országos Levéltár: DL. 36997. sz. (UC. fasc. 80 nr. 2.) Urbarium Pertinentiarum Castri Kanisa Anno 1493 26—27. l.

⁵¹ Országos Levéltár: DL. 37007. (UC. fasc. 8. nr. 13.) 154, 158 (Saagh), 162, 169, 175, 205 (Gelse), 209 (Bakolnak) stb.

⁵² Országos Levéltár: Urb. et Conscr. fasc. 27. nr. 59. — 23. l.

⁵³ Uo. 30. l.

⁵⁴ Orsz. Levéltár: UC. fasc. 55. nr. 55. — 4. l.

⁵⁵ Uo. 14. l.

⁵⁶ ZOLNAI GYULA szerint a panis circularis alatt *kalács*-ot kell értenünk. Nyr. XXXV. (1906), 201. (1592: Vnum *kerekes kalach*. Magyar Oklevélszótár 480.)

⁵⁷ Orsz. Levéltár: UC. fasc. 55. nr. 55. — 19. l. Vö. Füssy Tamás: A zalavári apátság. PRT, VII. 636—637.

ffewlde) után azonban hat *fumoly* kenyér (Panis fumol' sex) és egy gyertya járt.⁵⁸

A középkori gyakorlat még az volt, hogy a jobbágyok a földesurat és családját félig kész vagy teljesen elkészített étellel látták el. Hazánk nyugati részén Kőrmend és környéke a németújvári földesúri udvart élelmezte.⁵⁹ „*Fejér és fekete cipókat*”, „*köz keniereket*” és „*fonyatos kalácsokat*” küldtek sok más étellel együtt még 1639-ben is uruk használatára.⁶⁰ Az ellátásnak ezt a patriarchális gyakorlatát az egyház szinte napjainkig igyekezett vallásos kötelezettség gyanánt fenntartani. IPOLYI ARNOLD ezeket a régi okiratokban szereplő természetbeni kötelezettségeket, bizonyos ünnepi alkalmakra az oltárnak, az úrnak, az egyháznak felajánlott és rendszeresen átadott kenyereket, tésztákat, süteményeket a pogány áldozat emlékének, csökevényének tartja.⁶¹ Az egyház részére természetben adott étel (gabona, kenyér) azt a célt szolgálta, hogy az egyház papjai egyik meg, fogyasszák el a fogadalom megerősítésére, a megholtak emlékére, az ajándékozó dicsőségére. A keresztény mise a pogány áldozati lakoma szertartásának hagyományát őrzi misztikus tartalommal telített formában.⁶² A *fumoly* ilyenféle, részben egyházi célokra szolgáló, részben a földesúr és családja élelmezésére készített, jobb minőségű kenyér volt.

A zalai *fumoly* készítési módját, formáját nem ismerjük. Főként anyagában különbözhetett a mindennapi közönséges kenyértől. Szemelt búzából őrölt fehér búzalisztből készülhetett, mint ünnepi eledel, melyet kiváltságos helyzetben levő személyek is különleges alkalmakkor fogyaszthattak. A *fumoly* név elemzésével próbálunk az elnevezés tárgyát képező sütemény nyomára jutni.

MELICH JÁNOS szerint a régebbi német *-el* végű szavakban az *e* hangzott, tehát a régebbi német vendégszókban is megvan ez a hang. A német *-el*, mélyhangú szavaknál *-oly*, dialektusokban *-ol* vagy *-oj*, mint pl. *fogoly* (Vogel) *taszoly* (Taschel), *szapoly* (Sappel, faeke) stb. A szóvégi magyar *-l*, *-ly* gyakran elmarad, s helyette az utolsó magánhangzó pótló nyújtást kap, mely meg is rövidülhet, mint pl. *péntő* (Pendel), *héhő* (Hechel, gereben), *ráspó* > *ráspu* (Raspel), stb.⁶³ A *fumoly* > *fumu* magyar tájszó tehát minden valószínűség szerint oly német szóból ered, melynek végződése *-el*.

A német szavak közül így módon a *Fummel* szó jöhet számításba. Sopronban, Sopron környékén idősebb poncichterek (hienc-német anyanyelvű emberek) emlékeznek egy régi péksüteményre, melynek *Fummel* (*Fumml*) volt a neve. Ezt a fehér lisztből készült péksüteményt valamivel nagyobbra készítették, mint a zsemlyét; kissé ovális alakúan, mintha a két végénél fogva erőteljesen széthúzták volna, közepén egy hosszanti bevágással.⁶⁴ Sütőiparunkban manapság a *szegedi vágott kenyér*, *vágott cipó* (*buci*) őrzi emlékét, melynek azonban nem egy hosszanti, hanem két egymással pár-

⁵⁸ Orsz. Levéltár: UC. fasc. II. nr. 30. — 14. I.

⁵⁹ IVÁNYI B.: Képek Kőrmend múltjából. Kőrmend 1943. 124.

⁶⁰ IVÁNYI: i. m. 83., 163. (3 és 5 pénzt érő kenyerek).

⁶¹ IPOLYI A.: Magyar mythologia. Bp. 1929. 2. kiad. II, 291.

⁶² Vö. MNy. LXVIII, 60. — PROHÁSZKA J.: Kalandozás a vendéglátóipar szavainak világában. Nyr. LXXV (1951), 48.

⁶³ MELICH J.: Német vendégszók. Bp. 1895. 75.

⁶⁴ NINA VII. 25. sz. 15—16. I. (DÖMÖTÖR ÁKOS gyűjtése 1958. aug.)

⁶⁵ KARÁCSONYI L.: Sütő- és tésztaipari technológia. Bp. 1953. II, 60.

huzamos bemetszés van keresztben a tetején.⁶⁵ A német szótárak a *Fummel* szónak általában csupán „Glättholz, simítófa” és „altes Weib, vénasszony” jelentését közlik. A Sopronban jól ismert „vágott zsemlye” jelentésre sem utalnak, talán azért, mert átvitt értelemben használatos.⁶⁶ (Az utóbbi jelentés ugyanis a közönséges, trágár beszédben használt „vagina” jelentésén alapul, melyre HALÁSZ ELŐD német-magyar szótára újabban már figyelmeztet.⁶⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy a *fumu* szó az osztrák-hienc *Fummel* nevű vágott cipót jelentette a régi magyar nyelvben egy kisebb területen. Ez a terület azonban Zala megye déli részén a mai Hetés területénél jóval nagyobb volt.

A rómaiak nyomán szász, délnémet, frank és cseh területen honosodott meg egy aránylag hosszúkás alakú, búzalisztból készült sütemény, mely 1329-ben Naumburgban a földesúr számára karácsonykor és újévkor járó szolgáltatások között szerepel, mint nálunk a fumoly.⁶⁸ 1575-ből arra is találunk adatot, hogy ezen a hosszúkás süteményfélén, a drezdai *Christstollen*-en éppen olyan „pogány jellegű” bevágás volt, mint amilyen a messze földön kedvelt meissenai *Fummel* nevű süteményt ékesítette a keresztény lelkek nagy rémületére. A meissenai *Fummel* és a drezdai *Christstollen* elterjedtségét, népszerűségét nagyban növelte, hogy a drezdaiak 1530-tól kezdve a legújabb időkig a pékek Bécs ostrománál tanúsított vitéz magatartásának emlékére ünnepélyeket tartottak.⁶⁹ Ezeket a *Christstollenprobe* nevezetű ünnepélyeken ilyen alakú óriási süteményeket mutattak be, és kóstolgattak nagy nevetések

⁶⁵ BRUYERUS COMPEGIUS írja *De re cibaria* (1560) c. művében: „Aliae placentae repraesentant virilia (si diis placet); adeo degeneravere honi mores, ut etiam christianis obscuro et pudenda in cibis placeant.” Idézi HÖFLER: *Weihnachtsgebäcke*. Wien 1905. 49.

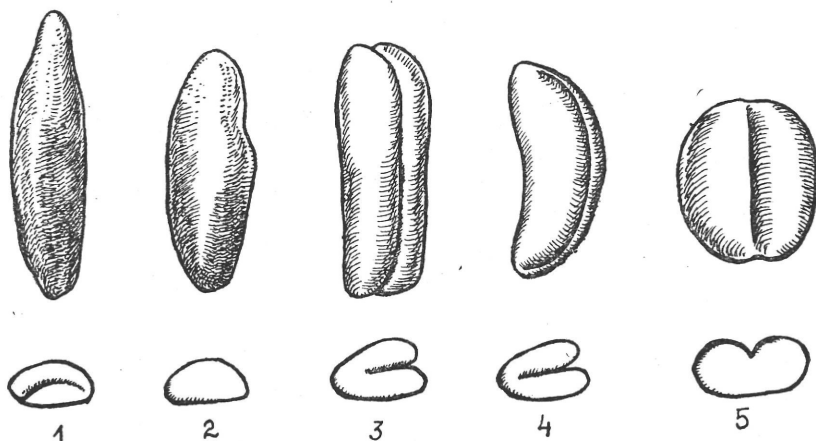
⁶⁷ A *Fummel* szó jelentései a következő szótárak szerint: 1. Art Lederfeile bey den Schuhmachern; 2. feminal, verächtlich: femina. SCHMELLER, A.: *Bayerisches Wörterbuch*. 2. kiad. München 1872. I, 719. — 1. talpszél (saruknál); 2. cevere, csintalan friss leány. *Fummelholz*; talpsimitó. *Fummelmadam*, *Fummelmamsell*: rendetlenül öltözködő hölgy. BALLAGI M.: Új teljes német-magyar szótár. Bp. 1882. 385. — 1. Schusterverkzeug zum Reiben der sohlenränder; 2. schlechtes Messer. PINLOCHE, A.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Paris 1922. 156. — 1. Glättholz, 2. die alte Frau, altes Weib. *Der Sprache-Brockhaus Deutsches Bildwörterbuch für Jedermann*. Leipzig 1935. 196. — 1. das Glättholz, simítófa; 2. altes Weib, öreg(vén)asszony. KELEMEN-THIENEMANN: *Német-magyar nagyszótár*. Bp. 1941. 322. — *Fummelbrett*: kis simítódeszka (építészetben). *Német-magyar műszaki és tudományos szótár*. Bp. (Akadémia) 1953. 375. 1. simítófa; 2. öregasszony; satrafa, szipirtó; 3. pina (közönséges beszédben; 4. fasz (dél-német); 5. rongy (csak többesben). HALÁSZ ELŐD: *Német-magyar szótár*. Bp. 1952. I, 488. — *Fummel*: 1. *Fummelbein*, *Fummelholz* (Schuhmacher); 2. Fotze; 3. männliches Glied. (Vö. Fimmel) MURET-SANDERS: *Enzyklopedisches Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Berlin-Schöneberg, é. n. III, 780. — *Fimmel*: 1. közönséges kender, 2. vas-ék. (vö. latin femella) MURET-SANDERS: i. m. III, 724. — MAX LOHSS írja (Wörter und Sachen XIII [1912] 101) hogy Württembergben (Holzgerlingen, oa. Böblingen) a férfiak nőknek egy *Fimmel* nevű finomabb fajta kendőt ajándékoztak; „mit der Erklärung, warum lat. femella = Weibchen, seltsamerweise für diese Art die Bezeichnung abgibt; die alte Botanik kannte die richtige Sexualität der Pflanzen noch nicht.” — *Femella* vel *fimella*: femina, mulier, demin. (Cat. 55, 7.) DU CANGE: *Glossarium latinatis*. III, 430., 500. MIRKO DIVKOVIĆ: *Latinsko hrvatski rječnik*. — *Fummel* a neve a csizmadia-cipész szaknyelvben egy különleges formájú sütővasnak. (FRECKAY: *Mesterségek szótára*. Bp. 1912. 559.) A cipész a készülő lábbeli széleit és sarkát üvegpapírral eldörgöli, mézgásítja, majd a megmelegített *Fummel*-lal lesüti. Ezután viasszal vonja be és posztóval kifényesíti. A *Fummel*-t hevített, de nem izzó állapotban használják. (Uo. 57.) A *Glättholz* (dörgölőfa) a talpszél és a sarok sikozására való. (Uo. 59.). A cipész szerszám végén levő bevágásszerű hasadék az alapja a jelentésátvitelnek.

⁶⁸ HÖFLER, M.: *Weihnachtsgebäcke*. Wien 1905. 48.

⁶⁹ HÖFLER: i. m. 49.

és tréfálkozások közepette.⁷⁰ Ezeknek a tréfás szokásoknak nemcsak a híruk volt nagy, hanem sokfelé utánozni is megpróbálták. Ilyen próbálkozások emlékét őrzik a *fumukeresztelő* egyes mozzanatai is.

A középkorban — és még később is — a helyi szokások szerint készült népszerű sütemények városról városra, országról országra vándoroltak. Sokszor elvitték magukkal a tréfás, hagyományos vagy ünnepélyes nevet, melyet első készítőik adtak nekik. Minden valószínűség szerint a XV. században az Európában hagyományos módon készült *Fummel* nevű cipókalácsot készíttette jobbágyaival is a magyar főúr. Ez a süteményfajta más utakon is elkerült hozzánk. A soproni *Fummel* és a hetési *fumu* név azonossága igazolja, hogy

9. ábra. Osztrák-német fehérsütemények formái — felülről és oldalról. Elnevezésüket l. a 70. sz. jegyzetben.

a középkori *fumoly* a mai vágott zsemlyéhez hasonló sütemény volt: akkor még *ünnepi sütemény*, ma már bárki által könnyen megszerezhető mindennapi *fehérkenyér*.⁷¹

A hetésiek idővel az ünnepekre a *fumolynál* fejlettebb keverési technikával, finomabb anyagokból izletesebb, töltött és díszített kalácsot sütöttek, és akkor is ezt a megszokott, elmagyarosodott nevet alkalmazták az újabb, a divatosabb lakodalmi és keresztelői kalácsforma, a *Christkindlbeugl* és a *Hausvater* magyar fülnek bonyolultabban hangzó német nevei helyett. Ily módon a *fumu* szó, mely német vendégszavaink legrégebbi rétegébe tartozik,

⁷⁰ A nyugati német nyelvterületen ezeknek az egymáshoz hasonló cipóknak az elnevezései a helyi sajátosságok szerint fejlődtek. Elütő formájú sütemények hasonló vagy éppen azonos névvel ismertek, mint pl. 1. *Wecken* (Niederösterreich, Tirol), *Spitzweckel* (Altbayern) *Kreuzweck* (Schwaben); 2. *Topfenstrützel* (Altbayern), *Kümmelstollen* (Miltenberg), *Schnullerprügel* (Oberbayern), *Suppenbeugel* (Strassburg); 3. *Christstollen* (Sachsen), *Strützel* (Oberlausitz), *Kindsfort* (Lüneburg); 4. *Meissner Fummel* (Sachsen) *Mutzenstrütze* (Balleustädt), *Kaiserweckl* (München), *Stollen* (Dillingen); 5. *Herrenbrot* (Ulm), *Milchbrötchen* (Hamburg), *Osterbrot* (Tübingen). HÖFLER: i. m. II—III. tábla. (Lásd a 9. ábrát.)

⁷¹ BEVILAQUA megjegyzése szerint (i. m. II, 1109.) „a *mamlasz* szó ördögöt jelent . . . német megfelelője a *Mumme*, de a magyar *Mumu* . . . és a göcseji *Fumu* is.” Csak a teljesség kedvéért utalunk reá: ötletszerű magyarázat, melynek tárgyi alapja nincsen.

egy újabban kialakult süteményféle neve lett. Ismereteink szerint mind a név, mind maga sütemény legkeletibb előfordulási helye — Hetés és közvetlen környéke.

Eredmények

A *fumoly* szó XV. századbeli gyakori előfordulása egy aránylag zárt és kicsiny zalai területen nemcsak a név és a sütemény, hanem a hozzákapcsolódó társadalmi gyakorlat elterjedtségét is jelenti. A *fumoly* nevű cipó-kalács bizonyos ünnepeken hagyományos járandósága volt a földesúrnak és az egyháznak. Fogyasztása azonban idővel nemcsak szertartások alkalmával, hanem a mindennapi életben is lehetővé vált a termelési technika fejlődése következtében. A *fumoly* szerepe a nép családi ünnepeiben való szerepléssel is bővült, ezzel ünnepeinek fényét is hivatott lett emelni, nemcsak a társadalmi vezetőrétegek ünnepéleit díszítette.

A *fumu péknél* való sütéséhez fűződő tréfás emlékezések arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a fejlett technikával, bejgliszzerűen készített sütemény zalai elterjedésében a rohamosan fejlődő sütőtechnikának és képviselőinek, a kisiparosoknak is komoly szerepük volt. A hetési *fumu osztrák-vend-stájer* népi hagyományokban gyökerező újabb, baba alakú formája csupán a XIX. század végén a rohamosan hódító polgári kultúra hatása alatt terjedt el Hetésben, — mégpedig a pékek, sütőiparosok útján. Nemcsak maga a sütemény hanem a *fumukeresztelő* tréfás műsor anyaga is ezt mutatja.

A német-osztrák-vend vidéken elterjedt *korsótörés* egy ősi, — valószínűleg germán eredetű — kultikus szertartás csökevénye, melyhez az újabb keletű, polgári szellemiségű, egyházi szertartást paródiázó *fumukeresztelő* kapcsolódik otromba tréfaival. A *fumukeresztelő* az elmaradt, polgári formákat felszínesen másoló hetési parasztság életében múló divat volt csupán, mely azért hatott néhány évtizedig, mert a néphagyományok haladó elemeire, az egészséges tréfálkozásra és a primitív természetszemléletre épült. A céhvilág vaskos érzékisége a maga primitív öncélúságával nem visszatetsző, azonban a polgári haszonlesés ezt is lealacsonyítja. A „tésztából süttöt gyerek” szertartásszerű felfalása az ősi *együttevés* szertartásában gyökerezik, a halálig tartó barátság, együvértartozás, rokon kötelek megpecsételése, nem jelképes emberáldozat, nem ennek csökevénye. A *korsótörés, kézmosás, mosdatás* a víz tisztító és éltető tulajdonságait felismerő, tisztelő, féltő emberi magatartásból fakad. Mindezen szokások, szokáselemek szerepe minden tekintetben alaposabb összehasonlító vizsgálatot igényel.

Az egykori *fumoly* (a mai *vágott zsemlye* vagy *szegedi cipó*), a finoman töltött és hagyományosan díszített *bejgli* (és különleges formája, a hetési *fumu*) egykor is, ma is a mindennapi élet szükségleteit szolgálták, elégitették ki. Ízesebbé, díszesebbé, változatosabbá, megszokottabbá, hagyományosabbá teszik ma is mindennapi ételünk sorát. Ma azonban nemcsak egy szűk réteg, egy tájék, egy ünnep szertartásos kellékei, hanem az egész emberiség életmódjára kedvezően kiható ételformák, melyek a technikai gyakorlat szükség-szerűségeiben gyökereznek, és ezért mindig haladóak maradnak. Készítésük-ből és fogyasztásukból alakultak mindig olyan szokások, amelyek minden korszakban a hamis tudat, helytelen társadalmi szemlélet, hibás gyakorlat, a divat eredményei voltak.

A lakodalmi kalácsokhoz fűződő szokások néprajzi vizsgálata felveti a hagyományok történeti és társadalmi rétegződésének sok problémáját, melyeket csupán alaposabb összehasonlító vizsgálatokkal mélyíthetünk el. A hetési fumuval kapcsolatban elért eredmények arra figyelmeztetnek, hogy érdemes e kutatásokat nagyobb területre is kiterjeszteni, mint az esetünkben lehetséges volt.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Zur Volkskunde der ungarischen Hochzeitskuchen

Ungarische volkskundliche Beschreibungen haben einem hervorragenden Schmuck der Hochzeitstafel, dem Hochzeitskuchen, seiner Zubereitung und Übergabe nicht viel Aufmerksamkeit zugewendet; der Verfasser unternimmt die Beschreibung und eingehendere Analyse eines nur auf einem kleineren Gebiet geübten Brauches, der Bereitung des Hochzeitskuchens.

Im südwestlichen Teil des Komitates Zala, Hetés genannt, war es zwischen 1880 bis 1920 Brauch, in Form und Grösse eines Wickelkindes einen mit Mohn, Nüssen und Süßigkeiten reichlich gefüllten Kuchen zu backen. Vor 1900 wurde dieser Kuchen lediglich zu Tauffesten bereitet, er wurde unter feierlichen Formen von der Taufpatin der Mutter des Neugeborenen überreicht und während des Festmahles unter Parodierung des kirchlichen Taufrituals verzehrt. Um 1900 wurde dieser Festkuchen von der Taufpatin der Braut mit ihren Geschenken zusammen überreicht und gegen Ende des Hochzeitsmahles, beim morgendlichen Waschen (Krugbrechen) wurde er unter Beobachtung scherzhaften Taufrituals unter die Gäste verteilt.

Gegen Ende des neunzehnten Jahrhunderts wurden derartige Festkuchen hauptsächlich im burgenländischen und steirischen Teil Österreichs nicht nur zu Hochzeiten sondern auch zu anderen Familienfesten gebacken. Die Art ihrer Herstellung gleicht jener des Backens des Fumu vom Hetés. Ähnliches Backwerk war in Sopron und Umgebung unter den Namen Beugel und »Pölözni« bekannt, während im Burgenland die gefüllten Kuchen in Form eines Wickelkindes Hausvater (Christkindbeugel) genannt werden. Der Fumu des Hetés ist die östlichste, besondere Abart dieser Backwerke.

Der Name Fumu selbst ist deutschen Ursprunges, in einer ungarischen Urkunde erscheint er zum ersten Mal 1483 als »Fumoly«, später begegnen wir ihm sehr häufig im sechszehnten Jahrhundert im Gebiet des Komitates Zala. Phonetisch deckt sich dieses ungarische Dialektwort regelrecht mit dem deutschen Wort Fummel, mit diesem vieldeutigen Wort hat man aber in Meissen und Umgebung, aber auch weiter ein nach heimischem Brauch gefertigtes und geformtes Brötchen bezeichnet. Die Herstellung dieses Brötchens wurde auch nach Ungarn verpflanzt, in Sopron haben sich Spuren davon bis heute erhalten. Im Hetés kam der Fumu genannte weisses Brötchen längst aus der Mode, der alte Name hat sich aber erhalten und man hat ihn zur Benennung des in neueren Zeiten populär gewordenen Hausvater (Christkindbeugel) gebraucht.

Der Brauch des Fumu genannten Hochzeitskuchens im Hetés ist also im ungarischen Volksbrauchtum des Komitates Zala die Auswirkung einer doppelten, feudalen und bürgerlichen, gegenständlichen und sprachlichen österreichisch-deutschen Kulturwirkung.

Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1958. évi működéséről

1. A múzeum szervezeti tevékenysége

A múzeum 1958. évi kutató és feldolgozó munkája az előző években megállapított tervkeretekben folytatódott. A munkálkodás kitűzött s az évi tervfeladatokba beágyazott célja a feldolgozáshoz nélkülözhetetlen anyag gyűjtése. Megbízható történeti és recens anyag adja meg a feldolgozás lehetőségét és használhatóságát. Tárgygyűjtő feladatunkat is igyekeztünk összekapcsolni a tudományos törekvéseinkkel, s a feldolgozásban is biztosítottuk a tárgyak alaposabb, az élethez kapcsolódó bemutatását, megismertetését.

Igen nagy jelentőségű a külföldi kutatók nálunk tett látogatása, valamint a mi kutatóink külföldi tanulmányútja, kongresszusokon való részvétele. A közvetlen személyes eszmecsere, kiállítások és raktárak megismerése tudásunkat, ismereteinket viszik előre, és biztosítják jobb munkánkat.

2. A múzeumi tárgyak gyarapítása, restaurálása, raktározása és nyilvántartása

Tárgygyűjtésünket a felmért szükségletek alapján folytattuk, hogy ezzel a fennálló hiányokat pótoljuk, s a gyűjteménycsoportokat a szükségletnek megfelelően kiegészítsük. Fényképfelvételeink is javarészt azt a célt szolgálják, hogy a tárgyi anyagot megelevenítsük, s így biztos és részletes adatokat szolgáltatassunk a feldolgozás számára.

Az év folyamán összesen 755 tárgy került be a múzeumba. A magyar osztály tárggyarapodása 699 db, a nemzetközi osztályé 56 db. Csoportonként a gyűjtögetés, vadászat, méhészet gyarapodása 7, földművelésé 154, állattartásé 68, textil, viselet csoporté 163, bútore 28, kerámiáé 170, konyhafelszerelés és táplálkozásé 30, népi mesterségeké 13, hagyománytárgyaké 50, hangszereké 14 db. A nemzetközi osztályon az afrikai gyűjtemény 6, az ázsiai 50 tárggyal gyarapodott.

A konzerválás és restaurálás folyamatosan történt az anyag biztosítása érdekében. Restaurálásra került 2425 db tárgy, konzerválásra 1798 tárgy, rekonstruáltak 16 tárgyat. Itt emeljük ki Szalay Zoltán Szovjetunióbeli tanulmányútját, ez hasznos tanulsággal járt itthoni munkánk megjavítása, segítése szempontjából.

A VII. Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra 8000 lapnyi értékes néprajzi leírás, rajz, kóta és fénykép érkezett be. Az adattári gyűjtőhálózat 38 új önkéntes munkatárssal gyarapodott.

A kéziratanyag gyarapodása kb. 18 000 oldal. Folytattuk a régi néprajzi gyűjtők anyagának megszerzését. A fényképgyűjtemény gyarapodása

kb. 14 500 db. A fényképanyag használhatóságát segíti elő az elkészült földrajzi mutató.

A múzeum könyvtárának évi gyarapodása 663 könyv, 762 folyóirat, 86 aprónyomtatvány és 15 mikrofilm.

3. Tudományos gyűjtő és feldolgozó munka

A gyűjtőmunka szorosan kapcsolódott az egyes kutatók feldolgozási tervéhez, és nagyon sok esetben levéltári kutatás egészítette ki. Az év folyamán értékes kutatómunka folyt a határon kívüli magyarság körében, főleg Szlovákiában, valamint a Szlovák Akadémia Néprajzi Intézetével együttműködve a hazai szlovákok körében, Tótkomlóson. A külföldi gyűjtő munka területén kiemelkedik Diószegi Vilmos szibériai kutatóútja a nyugati burjátok, beltírek és szagajok körében.

A gyűjtések téma szerinti megoszlása: az anyagi kultúra körében 476 nap, a szellemi kultúra körében 185 nap. Megindult a néprajzi atlasz kutatása is. A gyűjtőnapok száma 661 nap.

A tudományos feldolgozás terén számos munka készült el és jelent meg az év folyamán, részben szakcikkek formájában, részben könyvalakban. Felsorolásunkban csak a jelentősebbeket emeljük ki:

Gazdálkodás köréből: *Boross Marietta:* Rákospalota lakossága életmódjának és kultúrájának alakulása (kézirat), *Morvay Judit:* A táplálkozás kérdőíve; *Vincze István:* Rebmesser in Ungarn, Acta Ethnographica, 1958. I.; Magyar borpincék, Néprajzi Értesítő, 1958. *Belényesy Márta:* Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im XIV. Jahrhundert. Acta Ethnographica. VI.; Talajmégmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsófehér megyékben a XV. században. Ethnographia, 1958.; A magyar falu mezőgazdasági élete a XIV—XV. században (kézirat). *Erdélyi Zoltán:* Faközelítés a bernecebaráti és környéki erdőkben. Ethnographia. 1958.; *K. Kovács Péter:* Szabados borju. Ethnographia, 1958. Tinószoktató, ökörszoktató eszközök és eljárások (kézirat); *Hegyi Imre:* Bakonycsernye erdőgazdálkodása (kézirat); Erdei fa fuvarozása Bakonycsernyén. Néprajzi Közlemények. 1958.

Település, építkezés, házbelső: *Hófer Tamás:* Két erdélyi udvarház a XVIII. században. Néprajzi Közlemények. 1958. *Király Péterné:* Új emberábrázolások ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő. XXXIX.; Adalékok az aasztal történetéhez. Néprajzi Közlemények. 1958. — *Belényesy Márta:* Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál. Ethnographia. 1958.

Viselet, textil: *Dajaszászy F. Józsefné:* Magyar keresztszemes hímzések. Brosúra kiadvány.; Matyó kötények. Herman Ottó Múzeum Évk. *Gáborján Alice:* Két magyar hosszú szárú lábbelitípus viselettörténeti elemzése. Ethnographia, 1958. — A szolnoki hódoltságkori ásatási lábbeli anyag magyar viselettörténeti vonatkozásai. Ethnographia, 1958. — *Szolnoky Lajos:* Magyarországi kenderáztatási módok. Értesítő, 1959. — Tiló típusú kendertörők Európában (kézirat). — Das Hahnfrösten bei den Ungarn. Acta Ethnographica. 1958. — A kenderfonal tisztítási módjai a magyarságnál. Néprajzi Közlemények. 1958.

Szellemi kultúra köréből: *Földes László:* Székely betlehemes játék. Ethnographia. 1958. — A Néprajzi Múzeum busó maszkjai. Néprajzi Értesítő 1958. — *L. Kovács Ágnes:* A magyar állatmesék típusmutatója. Néprajzi

Közlemények. 1958. — A magyar népmesekatalógus. Revista de Folklor. Bukarest. — A magyar népmesekutatás utolsó tíz éve és mai helyzete. Deutsches Jahrbuch für Völkerkunde. Berlin. — *Molnár Balázs*: Boszorkányperek. Néprajzi Közlemények. 1958. — *Szendrey Ákos*: Die Vorbereitungen der Hochzeit und der Abschluss des Ehevertrags bei den Ungarn. Acta Ethnographica, VI. — *Avasi Béla*: A XVIII. századi népzenei és műzenei harmonizálás összehasonlítása (kézirat). — *Rajeczky Benjamin*: Kaszás a földön a halál. Néprajzi Közlemények. 1958. — *Schram Ferenc*: Kultikus szokások Turán (kézirat). — Népdalok és mondák forrásaihoz. Néprajzi Értesítő 1958. — Bevezető népekeinkhez. Rotaprint kiadvány. — *Vargyas Lajos*: Francia eredetű népegballadákban (kézirat). — Francia ballada-dallam magyar változatainak tanulságai. Folklor Intézet Évkönyve Bukarest. — Egy magyar népdal német változata. Néprajzi Közlemények. 1958. — *Dobos Ilona*: Szegény ember vízzel főz. 1958. — Igaz történetek. Ethnographia. — *Sándor István*: Studien zum Volksschauspiel in Österreich. Acta Ethnographica. — *Xántus János* monográfia (átdolgozás). — *Takács Lajos*: Históriaok—historiák. 1958. —

A népi társadalom vizsgálata köréből: *Fél Edit*: Nemzetszervezet. Közlemények és Acta Ethnographica. — Egy alföldi község társadalma. Közlemények. — *Morvai Judit*: A palóc nagycsalád (kézirat).

Egyetemes néprajz köréből: *Bodrogi Tibor*: Az ujguineai stílusprovinciák kérdéséhez. Astrolabe-öböl stílus provincia. Biró emlékkönyv. — A primitív művészet. Bibliotéka. — A Huon Golf művészete. A tami stílus. — *Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. 1958. — Die Überreste des Samanismus in der ungarischen Volkskultur. Acta Ethnographica, VI. — Beszámoló a leningrádi, valamint I—II. szibériai tanulmányútról. Ethnographia. 1958. — A karagasok sámánhite. Reguly Emlékkönyv. — Beszámoló az I. és II. szibériai expedícióról. Sociologus.

Tudománytörténet, bibliográfia: *Sándor István*: Xántus János monográfia, átdolgozás. — Magyar néprajzi bibliográfia. 1945—1954. (Kiadónál).

4. Ismeretközlő és felvilágosító munka

A múzeum ismeretterjesztő és felvilágosító munkája kiállítások, előadások és népszerű kiadványok formájában valósult meg. Kiállításaink részben a múzeum épületén belül, részben azon kívül készültek. A múzeumon belül rendeztünk egy fafaragás kiállítást, valamint az új szerzemények bemutatását. A múzeumon kívül Domanovszky György Boross Marietta segédletével rendezte a Népi Iparművészeti Kiállítást a Múcsarnokban.

A Múzeumbaráti kört két alkalommal hívtuk össze, filmbemutatóra és előadásra.

5. A Múzeum külföldi kapcsolatai

Örvedetesen javultak. A közvetlen személyes kapcsolatok, külföldi nemzetközi kongresszusokon való részvétel és a külföldi néprajzi múzeumok és intézetek tanulmányozása igen hasznos kutatóink számára.

Több külföldi kutató töltött hosszabb-rövidebb időt múzeumunkban: M. G. Levin és Csernecov leningrádi egyetemi tanárok, Jan Podolák a pozsonyi szlovák néprajzi intézetből, Dr. Mahmoud El Hefny (Egyiptom), Vitold.

Bender (Varsó), Csen Dzsifó (Kína), T. Wada (Japán), Yanagi (Japán), Vojtech Tilkovski (Lengyelország).

Kutatóink külföldi tanulmányútja : Bodrogi Tibor a Német Demokratikus Köztársaságban, Boglár Lajos Dél-Amerikában, Diószegi Vilmos a Szovjetunióban, Földes László Lengyelországban, Gáborján Alice Romániában, Hófer Tamás, Király Péterné, Márkus Istvánné Romániában, Morvay Judit Szlovákiában, Takács Lajos Bulgáriában, Vargyas Lajos az NSzK-ban és Rajeczky Benjamin Kölnben és Bécsben.

SZENDREY ÁKOS

MELLÉKLET A NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ
XLI. ÉVFOLYAMÁHOZ

TÁBLÁZATOK

Vargyas Lajos: A „Kömüves Kelemen” eredete c. cikkéhez

VI. tábla Vargyas Lajos: „A „Közműves Kelemen” eredete” c. cikkéhez.

Görög	Építkezés indoklása (kincs, hagyaték)	Hány mester	Arta-híd + Más híd —	Hajszál-híd	Más (nem híd)	Nappal épül—éjjel ledől	Bánkódnak a mesterek örülnek a segédék	Áldozat kijelölése					Nem koldust... stb. Főmester feleségét	Mit adsz?	Apát... stb. nem, fele- séget kapok	Aki előbb kiér	Érte küld	Késve jöjjön. Félreérti	Kiöltözés	Megtátja, sír	Köszöntés (Mért sírsz)	Gyűrű-jelenet	Mi lesz a kenyérről, gyermekemmel?	3 nővér sorsa	Értelmetlen—távoli nevek	Átok	Átok visszavonása	Egyéb	Többi elárulja	Hagyj ablakot	Megjegyzések		
								Madr	Szellem	Egyezség	Sorahúzás	Egyéb																					
1. 'O ev k/πολει Epirusz		1000 m.	+			+	+	+				+				(+)		(+)		+	+		+	Duna +	+								
2. Iatrides, 366. Tesszália		60 + 1400	—			*	+	+				+				(+)		(+)					+	Mano- li (hely)	+							*Hullám ledönti	
3. Zampelios (Passow 511.) Korfu sz.		45 + 60	+			*	+	+	+			+				+	+		+	+	+		+	Duna	+	+						*3 éven át	
4. Passow 512. Zakintosz sz.		45 + 60	+		+ (to- rony)	+	+			Álom	+					+		+		(+)	+		+										
5. Deltion 555. Peloponneszos	+		—			+	+	+			+					+				+			*	+								*Útközben mondja	
6. Jeannaraki 271. sz. Kréta sz.			—					+			+				(haza- megy)		*	+	** (+)	+		+		+								*Hogy kivegye a gyűrűt **Otthon	
7. Rouse, 184. Kosz sz.			—			+				+				+		+				(+)	+	+	+	+									
8. Dieterich, 291. Kosz sz.			—			+				+				+		+				(+)	+	+	+	+									
9. Joakimov, 19. Trapezunt		1000		+		+						+	+		+			+															
10. Deltion I, 716. Kappadókia		42	—			+			+	+		(+) v. fia- dat v. fele- ség.	+						(+)	+		+	+	+		+	+	Kápolna, gyertya emlékére		+			
11. Lagarde 43. sz. Ak-Dag		1000 + 10000		+		+	(+)	(+)					+		+				(+)	fürdő meny- nyeg- ző			*	(+)			+						*Kimenetel előtt
12. Lagarde 44. sz. Ak-Dag		9	—			+					(!)				+	(+)				+		+	*	+									*„Ajtom nyitva ” — „Szomszédok becsukják” — „Gyermekem sír” — „Szomszédok csitítják”
13. Arnaudov 14. Trákia		3 testv. + 40						+	+		+			+						+	+	+	*	+				+					*Kenyeret szomszédok. Mi lesz gyerm.-mel? Mellem folyik! „Örökké folyni fog”
14. Arnaudov 14. Trákia	Király el- rendeli	62 + 1000		+				+						+						+	+	+	+						*				*Megesküsznek, hogy nem árulják el
15. Tommaseo III., 178. Korfu sz.		1000	+			*	+			Ark- angyal	+			+	+					+	+	+	+		Duna	+	+						*3 éven át
Összesen	(2) 1		+4 —7	3	(1)	12	6	6	2	2	4	2	8	2	5	2	12	3	7	6	10	11	7	10	4	13	3		1 (+1?)	1			

V. tábla Vargyas Lajos: „A „Kőműves Kelemen” eredete” c. cikkéhez.

Albán	Alapítás monda — előtörténet	3 testvér — nemes + mester	Név	Testvér—huga	Vár + híd	Meddig?	Éjjel leomlik	Csak leomlik	Hang szó!	Öreg ember	Sorsolás	Egyezés	Felcsé	Huga	Vállaja	Többi árulása	Asszonyok kifogásai	Meglátja, sír	Integret	Üdvözlés	Cyűrű (Máasz be az alapba!)	Ablak mellék	„Csövezeték”	(Tej)forrás	Forrás nyoma, gyógyerő	Egyéb—Megjegyzések
1. Dozon, Contes, 255. Debar		—			—	3 év	+			+			+		+	+	+	+	+	(+)	+		*	+	*Tej, asszony halála utánig, míg a fiú fel nem nőtt. Azóta víz	
2. Zschr. f. Vkde. III, 143. ?					—	3 év				+			+				+	(+)		+	+				Töredék	
3. Bosnische Post 1912. ?				+	+		+			keresnek +				+	+							+				
4. Kind, 205. Szkutari	+	+	Skand Ali Amska		+	Skadar			+		+		+									+	+	*	+	*Elválás után
5. Strausz, 1895, 512. Szkutari			(1 király 1 főmester) Roša	+	+	Skadar	évekig	+	(Főmester mondja)				+													Névmagyarázat
6. Hequard, 17 Szkutari		(mes-terek)	Rosa Fa	+	+	Skadar	Néhány nap	+		*	+		+									+		+		*Nő kell
7. Popović VI/2, 274. Podgorica		—	Ilira		+	Skadar	3 nap	+		*	+	(+)	+			+	+	+				+		+		*Nő kell
8. Mihačević, 67. Albánia			Rosa Fa	+	+	Skadar		+					+									+		+		
9. Barleti XV. sz. Szkutari	(+)		Rosa Fa	+	+	Skadar																				
10. 72/I/10 Podgozhan		+				Templom		+		+			+		+	+					*	+				*9 aranyműves testvér másikat csinál. „Mi közöm a gyűrűhöz!”
11. 73/II/10 Réhove					—	3 év	*	+		+			+				+	(+)		+	+	+				*Nem tudják befejezni Átok
12. 79/II/7 Cakvan					—	3 év	*	+			+						+	(+)		+	+	+				*Nem tudják befejezni Gyermekem otthagytam!
13. 111/I/2 Stavje	(E l e j e h o m á l y o s)				—	3 év	*	+									+			+	+	(+)				*Nem tudják befejezni
14. 111/I/3 Stavje	(E l e j e h o m á l y o s)				—	3 év	*	+			+						+			+	+	+				* » » »
Összesen	2	4		5	+ 7 — 6		4	7	1 (+1)	7	1	3	6	4	1	3	7	6	1	6	7	10	1	3	2	

I. tábla Vargyas Lajos: „A „Kőműves Kelemen” eredete” c. cikkéhez.

Magyar	Jertek megfogadlak + Aranyért-észterti —	Úgy rakják + Úgy menyen — Őszetanakodék ⊕	12 kőműves	Kelemen + Legnagyobb pallér —	Déva vára	Nappal épül, éjfel leomlik	Egyezség	Főmester ábnt	Élve-falazás (nyoma)	Megőlik	Asszony rosz álma	Szolga hazaküldése	Hintón megy + Ebédet visz —	„Istenem adj esőt + Itat — Erős üdö (+)	Köszön + Nem fogadják —	Megmondják a döntést	Szemrehányás	Bűcsü gyerektől + asszonytól —	„Yannak meleg esők”	Fokozatos beépítés, Tréfa-c stb.	Hol anyám? + Párbeszéd —	Forrás (tej)	Kelemen meghal + fia is —	Egyéb
1. Zagiba Zsére		—	12+1	+																				
2. Rajeczky kézír. Bodony		C s a k	a d	a t																				
3. Kálmány Törökbecse		C s a k	a d	a t																				
4. MSz 6106 Válaszút		+	+	+	+	+	+			+			+	+	+			+-	+	+				
5. Ethn. 1943, 251. Vajda- kamarás		+	+		(+)	+	+			+				+				+	+					
6. Nyr 15, 287. Nyomát		⊕	+	+	+	+	+			+			—	+	+-	+	+	(+)						
7. MNGy I, 174. Nyárad mente		⊕	+	+	+	+		+	+	(?)			—	+	+-	+	+		+	⊕	+		+-	
8. MF 435a. Siklód		—	+		+					+														
9. Erd. nép. IV/2, 31. Énlaka				+						+	+		+	(+)	+	+		+-			+-		—	
10. EA 2276, 8. Etéd				+	+					+	+		+	(+)	+	+								
11. Kriza Fehér-Nyikó mente	—	—	+	+	+	+	+			+	+		+	(+)+	+	+		+-			+-		—	
12. EA 2276, 10. Alsó-Rákos		+		+	+	+	(+)			+	+		+		+	+	+		+		+			
13. MNGy III, 72. Kisbacon		⊕	+	+	+	+		+		+	+		+	+	+-	+		(+)	(+)					
14. Cs—V. 5. Sz. Szent- egyházásfalv	—	—	+	+	+	+	+			+	+		+	(+)+	+	+		+-			+-		—	
15. SzNd 56. Gyergyóalfalu	+-	Hová mégy	+		+	+	+		Kőfal közt áll)	+				+	+	+	+				+			
16. MF 1274a. Gyergyószárhegy				+										+	+-									
17. SzNd 124. Gyergyószárhegy		+	+		+	+		(+)		+				+	+-	+								
18. SzNd 6. sz. Gyergyóremete		⊕	+		+	+		(+)		+					+-	+								

Magyar	+	+ ⊕		+									+	+	+						+		+						
	Jertek megfogadlak Aranyért-zenéért	Úgy rakják Úgy menyen Őszetanakodik	12 kőműves	Kellemen Legnagyobb pallér	Déva vára	Nappal épül, éjfel leomlik	Egyezség	Főnester dönt	Élve-falazás (nyoma)	Megülük	Asszony rossz álma	Szolga hazaküldése	Hirtón megy Ebédet visz	„Istenem, adj esőt” stb. Int — Erős üdö (+)	Köszön Nem fogadják	Megmondják a döntést	Szemrehányás	Bűvésű Gyerektől + asszonytól —	„Vannak meleg esők”	Fokozatos beépítés, Tréfa-e stb.	Hol anyám? Fárbeszéd	Forrás (tej)	Kellemen meghal fia is	Egyéb					
19. MF 1275a. Gyergyóremete		⊕	+	+	+	+		(+)		+					+ —	+													
20. Ethn. 1911, 51. Borszék		⊕	+	+	+	+		(+)	(+)	+	+			+	+	+			⊕ !	+			(—)						
21. MSz 1486. Gyimes		+	+	+	+	+	+			+	+			—	+	(+)	+				+	—							
22. Z. Szle. 1926, 2. sz. Kászonjakabfalva		⊕	12+1	+	+	+		álom +		+	+	+	+	—										Utótört. Tanács, Pokol stb.					
23. SzNd 122. sz. Kászonaltíz		+		+	+	+				+	+		+		+	(+)		+		+				Átkozza Déva várát					
24. Muzsika 1929 3, 17. Ajnád			+	+	+	+	+	+	(+)	+		+	+	+	+ —	+								Mese-vég Megszüli fiát					
25. Pásztortűz 1941 4, 209. Csikverebes	— !	⊕	+	+	+	+		+		+	+		+	—	+ —	+	+	(+)	+					Magas falról angyalokat hall.					
26. Konsza 121. sz. Lisznyó		+		—	+	+		+		+	+		+	—	+ —			+											
27. MF 89a. Pürekerec		+		+	+	+			?	(+)?																			
28. Bp. Napló 1900. 159, 10. Pürekerec		+		—	+	+		+		+	+		+	—										Úra megbolondul					
29. Ethn. 1902, 399. Pürekerec		+		—	+	+		+		+	+		+	—								+							
30. Ethn. 1902, 388. Pürekerec		+	+	—	+	+	+		(+)	+	+		+	—								+							
31. MF 2489a. + 2490a. Trunk		+	11+1 (+)	—	(+)	+		+		+	+		+			(+)						+							
32. MSz 6258. Klézse		+	+	—	+	+		+	(+)	(+)	+		+	+										Szárnyak					
33. F—J 2. sz. Klézse		+	11 (+1?)	Mestere Manole	+	+		álom +		+	+		+	+	+ —			+	+					Végén román verssz.					
34. Dom. 5. sz. Bogdánfalva									(+)	+	+		+	+	+		+												
35. Dom. 6. sz. Trunk		+	+		+	+	+			+	+		+																
36. MSz 6257. Lészped	Megyék a királyhoz		+		44 tornyú templom	+		álom +	+			Haza-megyünk esküdjünk	+	+							+	+	—	+	—				
37. Erd. III, 151. ?		+	+	—	+	+		+	(+)?				—																
38. Bartalus IV, 3. ?	—?	—	+	+	+	+	+			+	+			?	+	(+)		+	+			?	+	—	—?				
Összesen (A % 36 var. alapján)	1 5	16 6 8	26 72%	17 7	31 88%	30 85%	13 36%	17 47%	9 (2) 25%	29 80%		2 (+1)	20 55%	3 8%	18 50%	7 19%	5 30%	23 63%	11 30%	19 52%	5	11 30%	5 25%	9 25%	10 27%	6 16%	4 11%	2 8%	8 22%

II. tábla Vargyas Lajos: „A „Körműves Kelemen” eredete” c. cikkéhez.

Román	Negru Voda	9 + 1 mester	Manole	+ Arges más	+ Kolostor vár	Pásztor helyet mutat	Vájlá kincsét ígér, fenyeget	Nappal épül, éjjel leomlik	Meddig épül?	Manole álmot lát	Mesterek mondják ki	Manole dönt (jósol)	Egyéb	+ feleség nővér	Meghatározott nap	eskü	Többi árulása	Manole feladatokat ad	Kér esőt stb.	+ Többi örül Hagyj ab- lakot —	Tréfa vagy komoly?	„Vannak meleg esők”	Negru örül „Ludtok szebbet?”	Áltvány elbontása	Szárnyak	Manoleból forrás	+ Manole élve marad Többiek	
1. Alecsandri ?	+	+	+	+	+	+	+ kétszer	+	4 nap	+				+	+	+			+	+	+		+	+	+	+		
2. Teodorescu Braila	+	+	+	+	+	+		+	3 év	+				+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
3. Pamfile Țepu, Tecuciu	+	+ +12	+	+	+	+	+	+	1 hét	+				+		+	(+)	+	+	+	+	+	+	+	+	+		
4. Giuglea—V. Geanava Szerbia		+	+	—	+	+		+			+			+		+			+	—	(+)?	+		+	(+)	+		
5. Giuglea—V. Costol Szerbia		+	+	—	+	+		+			+			+		+			+	—	(+)?	+		+	(+)	+		
6. Wellmer			+	Barcan —	—			+					Angyal	+			+							(+)	(+)		+	
7. Tocilescu, 18 Vâlcea	+	+	+	+	+	+		+				+		+	+	+	(+)	+	+		+	+	(+)	+	+	+	—	
8. Tocilescu, 21. Novaci Gorj	+	+	+	+	+	+		+	3 nap	+			Angyal	+	(+)	+	+	+	+		+	+	(+)	+	+	+	+	
9. Tocilescu, 25. Teleorman	+	+	+	+	+	+	+	+		+				+	(+)	+	+		+		+							
10. Păsculescu Romanați	+ végén	+	+		+	+		+		+				+	(+)	+	+	+	+		(+)	+	+	+	(+)	Oszlop ból vér		
11. Mailand Hunyad m.			+	—	(+)			+		+					+		+		+								+ Megöli a többit	
12. Mateescu, 13. Albești, Arges	+ (+Ilinca)	+ (+tanítók bírák)	+	+	+	+		+		+				+		+	+		+		+	+	+	+	+	+ Mind- ből		
13. Sandu—Timoc, 135. Alexandrovăț, Szerbia	+	+	+	+	+	+	+	+		+				+		+	+		+	—	+	+	+	+	+	(+) A vá- rosban	—	
14. Diaconu 1934, 40. Orjavu, Rîmnicul-Sărat	+	+	+	+	+	+		+		(+)				+			+		+		+	+	+	+	+	(kővé váltak)		
15. Diaconu 1930, 254. Nerežu, Ținutul Vrancei	+ Végén		+	+				+		+				+			+	+	+		+	+	+	+	+	+ Mind- ből		
16. Monografia, 455 Șalcău, Nagyküküllő m.	+	+	+			+		+		+	+			+			+		+	—	+	+	Töre dék					
Összesen	12 75%	13 81%	16 100%	+10 —4 62% 25%	+ 13 —1 81%	13 81%	4 25%	16 100%		12 75%	3 18%	1 6%	2 12%	+15 93% —4 25%	7 43%	11 68%	12 75%	6 37%	15 93%	+2 —4 12% 25%	14 87%	12 75%	9 56%	13 81%	13 81%	10 62%	+3 —2	

